

До 150-річчя
від Дня народження
Івана Франка

Роман Горак
Ярослав Гнатів

Львівський національний університет
імені Івана Франка

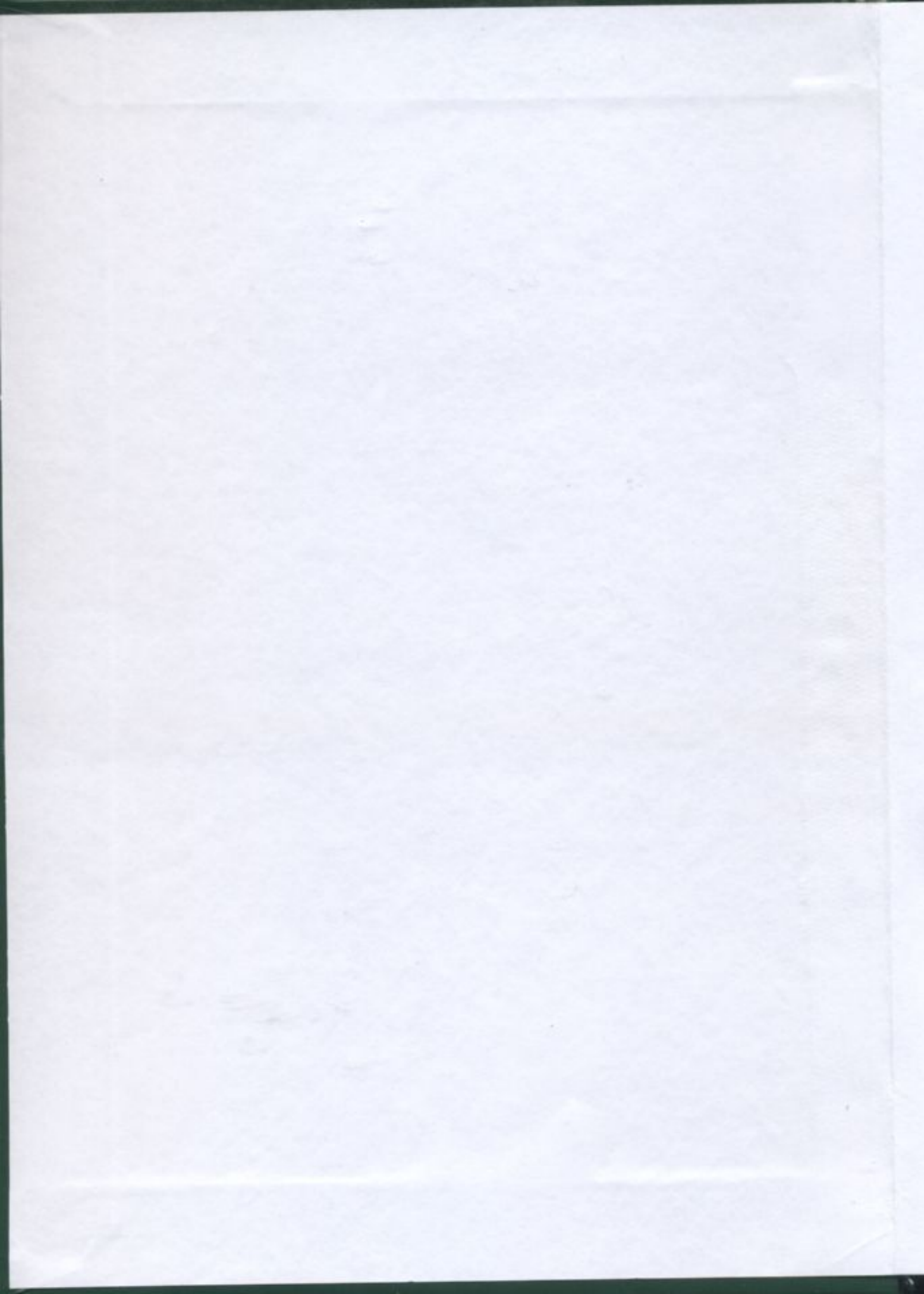
ІВАН ФРАНКО

книга десята

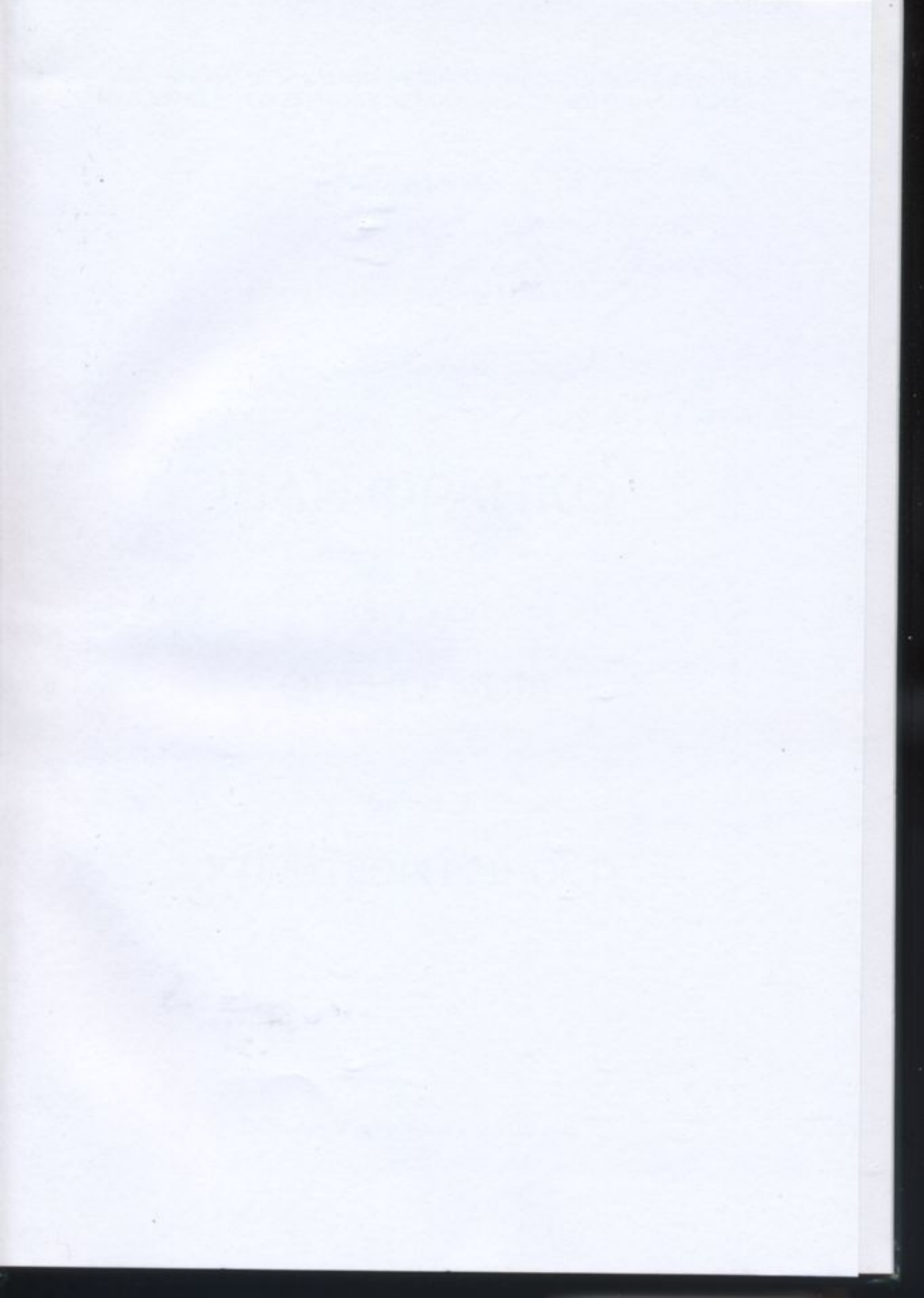
T **UO**
ENDIS

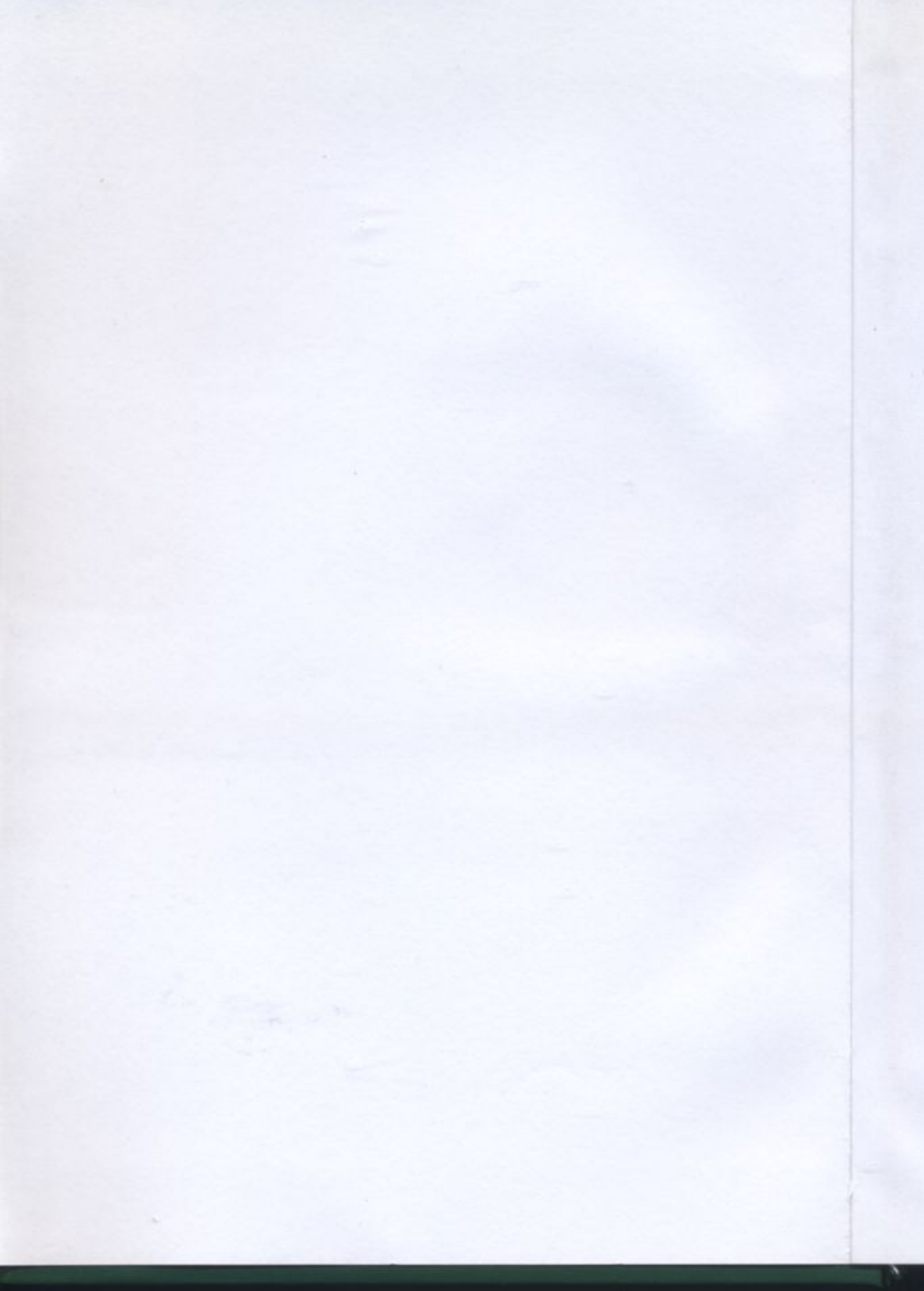
частина друга

У притворі вічності

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
ЛЬВІВСЬКИЙ ЛІТЕРАТУРНО-МЕМОРІАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІВАНА ФРАНКА

*Святославу Тимощуку
за його жертвенність
за Івана Франка —*
Роман ГОРАК, Ярослав ГНАТІВ

*З повагою
18.12.10р.
Роман Горак*

ІВАН ФРАНКО

КНИГА ДЕСЯТА

QUO TENDIS

Частина II

У ПРИТВОРІ ВІЧНОСТІ

Львів
Видавничий центр імені Івана Франка
2009

Пам'яті моїх предків Гораків
... прапрапрадідові Івану
і прапрапрабабі Марії з Чебаків,
прапрапрадідові Антону
і прапрапрабабі Татяні зі Струсів,
прапрадідові Григорію і прапрабабі Анні з Вергунів,
прадідові Івану і прабабі Софії з Витошків,
дідові Михайлу і бабі Марії з Колодїв,
батькові Дмитру і мамі Ганні з Витошків
із похиленим чолом перед їхніми тіннями
і для пам'яті моїм синам
від дружини Надії-Люби з Пиріжків,
які продовжили цей рід:
старшому Якимові з дружиною Уляною з Тацаків,
молодшому Андрієві з дружиною Ольгою
з Павліковських,
наймолодшому Іванові з дружиною Анастасією
з Дмитриків
та теперішнім моїм онукам —
Михайлові та Остапові від Андрія,
Оленці від Якіма,
Софії та Дарині від Івана —
та їхнім нащадкам
присвячую

Роман Горак

Моїм предкам Гнатовим,
яким дав своє ім'я та волю
Гнат Великий із Гнатового Кута,
скріпивши у 1616 році своїм підписом
„Дезидерати Вольности”, —
... прапрапрапрадідові Івану
і прапрапрапрабабі Гелені з Моздеровичів,
прапрапрадідові Онуфрію
і прапрапрабабі Катерині з Хомчакевичів,
прапрадідові Юркові (Георгію)
і прапрабабі Катерині з Пришляків,
прадідові Сеню (Симеону)
і прабабі Марії з Хомчаків,
дідові Миколі та бабі Катерині з Корецьких,
батькові Миколі та мамі Марії
зі Старовецьких
із похиленим чолом перед їхніми тіннями
і для пам'яті моему онукові Теодору,
а також моїм рідним, дво- і троюрідним
братам та сестрам,
їхнім дітям, онукам і правнукам
та їхнім нащадкам
присвячую

Ярослав Гнатів

Рекомендували до друку:

*Вчена рада Львівського національного університету імені Івана Франка
(Протокол № 31/11 від 26 листопада 2008 року)*

та

Науково-методична рада

*Львівського літературно-меморіального музею Івана Франка
(Протокол № 8 від 1 вересня 2008 року)*

Рецензенти:

*професор, д-р філологічних наук Тарас Салига
(Львівський національний університет імені Івана Франка)*

*професор, д-р філологічних наук Степан Хороб
(Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника)*

*професор, канд. філологічних наук Зенон Гузар
(Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка)*

Горак Р., Гнатів Я.,

Іван Франко / Кн. десята. Quo tendis. — Ч. 2. — Львів, 2009. — 360 с.

Книгою „QUO TENDIS” завершується 10-томне біографічне дослідження „Іван Франко”.

У другій частині цієї книги йдеться про життя Івана Франка під час окупації Львова російськими військами. Окремий розділ присвячений розповіді про перебування поета у „Захисті українських стрільців у Львові”. У книзі описано дальший перебіг хвороби, смерть і похорон Каменяра, історію встановлення надгробного пам'ятника на Личакові та монумента навпроти Львівського університету, проаналізовано посмертні видання його творів.

У десятому томі, як і в попередніх, використано низку не введених у науковий обіг документів, які зберігаються у різних архівах.

Книга проілюстрована численними світлинами (деякі світлини публікуються вперше).

ББК Ш5(2=Ук)5-4 Франко 2

Розділ VIII

ІНВАЗІЯ

Про все, що сталося з ним після повернення з Криворівні, Франко оповів у листі до Василя Якіб'юка. Лист датований 4 грудня 1915 року. „Високоповажаний пане господарю! — писав у ньому. — Сердечне спасібі Вам за вашу картку. На давнішню весною я й не відповідав, бо був тоді так хворий, що пару разів перейтися по покою щодня міг, але вийти до міста, а особливо вернути догори була для мене велика трудність і мука. Так лишилося в мене більше-менше й досі, а про виїзд чи то до Криворівні, чи хоч би лише до Брухович окрім мого фізичного стану не могло бути ані мови задля воєнного стану, в яким проживає Львів і досі. Моя жінка від половини грудня минулого року в Кульпаркові, в закладі для божевільних; час від мого повороту з Криворівні аж до зими вона провела в ненастаннім змаганні довести мене або до божевілля, або до голодової смерті й довела до того, що я цілий місяць мусив прожити в чужім домі, а коли через її недбальство злодії обікрали наш дім (покрали, на щастя, лише дещо з мужської одежі), я вернув додому й віддав її до Кульпаркова. Сини оба при війську: Тарас кадетом (хворував весною), тепер на Угорщині, а Петро лейтенантом, тепер у ровах недалеко Підгаєць. Гандзя як поїхала літом 1914 до Києва, так і досі не вернула.

Я прожив від половини грудня 1914 сім місяців з мамою Здзіся, з його сестрою та ним самим сім місяців і можу сказати, що одною з причин моєї хвороби та її тяжкого стану були відносини тої жінки та її сина до мене”.

З дітей до батька першим обізвався Тарас. „Любий Тато! — писав він 20 січня 1915 року. — Як Вам живеться? Я, хвала Богу, здоровий і добре почуваюсь. Я прикріплений до 4-ї кавалерійської дивізії. Де ми стоїмо, не можу писати, але від Львова досить далеко. За моїми обчисленнями, війна може закінчитись через три місяці, якщо нічого не зміниться. Я маю тут „Діло”. Одержав від Петра з Відня або з Коросмоші лист”.

Петро мовчав. 6 лютого 1915 року Франко знову отримує лист від Тараса: „Дорогий Батьку! Я хворий на легені в шпиталі. Маю також болі голови. Надіюсь, з Божою поміччю і при доброму лікарському догляді за 3-4 тижні виздоровіти. Тепер їду через Будапешт і Відень у Ольміц до моєї кадри, куди й пишеть до мене. Мамі сердечний привіт. Де є сестра Анна? Як живете Ви у Львові?”

Що з дочкою, не знав — не мав від неї жодних вісток. Натомість кожен день приносив з-за кордону все тривожніші новини.

У Львові спокою не було і не могло бути. Російські власті нищили все, що було пов'язане з українством, яке вони сприймали виключно як „мазепинство”.

Насамперед почали руйнувати греко-католицьку церкву і насильно впроваджувати православ'я. Митрополита А. Шептицького вивезли у Курськ і закрили у Спасо-Єфиміївському монастирі. В Галичині на-верненням у православ'я керував єпископ Євлогій.

Досі невідомо, скільки греко-католицьких священників репресувала тоді російська окупаційна влада. Знайдені у фондах ЦДІА Львова (ф. 146, оп. 4, спр. 3554-3555) два томи списків евакуйованих у 1914-1915 роках царськими військами жителів Галичини не охоплюють і десятої частини потерпілих. Тепер важко з'ясувати, хто із них замерз у безкраїх сибірських просторах, хто загинув у завірюхах громадянської війни в Росії, хто щез без сліду в кривавих часах сталінського терору або на новобудовах комунізму, а хто вижив. Журнал „Украинская жизнь” у № 8-9 за 1915 рік інформує, що до весни цього року з Галичини було виселено понад 2 тисячі українських інтелігентів, зокрема понад 300 учителів і греко-католицьких священників. Серед репресованих священників часописи зокрема називали митрополичого вікарія Миколу Щепанюка, ректора греко-католицької семінарії Григорія (?) Боцяна, священника-митрата із Золочева д-ра Юрика, священників зі Львова д-ра Соболя і д-ра Горникевича, ігумена Буковецького уніатського монастиря Мартинюка, ченців-василіан Заславського і Вудку, священників Михайла Постригача із Золочева, Антона Сосенка з Олієва, Григорія Дякуна з Мохнавець, Василя Перещука (мабуть, Терещука — авт.) з Полтви, Михайла Цегельського і Михайла Зінкевича з Камінки Струмилової, Теофіла Скобельського з Горуцької, отців Михайла Бриковича, Теодора Чубатого, Банаха, Утриска, Стецишина...

Залякування Сибіром не давало бажаних результатів. Греко-католицькі пастирі не квапилися йти на поклін до Євлогія. Більше того, уніатські священники зуміли дати православному архієпископу гідну відсіч. „Мое послання (з приводу Різдва Христового 1915 року — авт.)

до галицького народу викликало незадоволення, між іншим, ще й уніатського духовенства, — скаржився Євлогій кореспондентові газети „Голос Руси”, — котре негайно відповіло мені особливим посланням доволі дивного змісту. Останнє було випрацьоване не без участі колишнього уніатського митрополита графа Шептицького, який перебуває зараз у Курській губернії. Зв'язок між графом Шептицьким та уніатським духовенством у Галичині не переривається до цього часу”.

Це був натяк владі, що Шептицького погано пильнують, що Курськ розташований занадто близько до Львова і митрополита слід заплхати у таку дірку в імперії, звідки до Галичини не долетить жодна птаха.

За дев'ять місяців окупації Галичини російською армією Євлогій так і не зумів остаточно зруйнувати греко-католицьку церкву. Створив усього 90 православних приходів...

Після церкви прийшла черга на школу, її діячів, учителів та тих українських інтелігентів, котрі не відчували своєї значимості у національному житті, тому завчасу не переселилися до Відня, бо й гадки не мали, що можуть бути репресовані російською окупаційною владою. Вони не підозрювали, що царський режим уважав небезпечним усе, що папахувало „мазепинством”. Зрештою, Дудикевич, помічник Євлогія, — цього разу, поза всякими сумнівами, це була робота його друзів і його особисто, — заносив у чорні списки не тільки своїх політичних противників, але й тих, хто забував скидати перед ним капелюх на вулиці... „Дудикевич походжав бундючно головними вулицями Львова, найчастіше попід намісництво, приймаючи там низенькі поклони”, — писав Ярослав Левицький у спогадах „З днів російської інвазії” („Діло” № 113 від 3 грудня 1915 року)...

Значився у чорних списках і Франко — дарма, що був статечного віку й тяжко хворів. Тільки випадок урятував його від депортації на Схід.

На початку лютого, за кілька днів перед масовими арештами, до Львова приїздить представник Петроградської військової академії професор Шмурло із завданням дослідити культурні пам'ятки Галичини. „Лютий 1915 року. Розмови Івана Франка з професором Шмурло в готелі Жоржа, — писав із цього приводу Мар'ян Колодій у чернетках своєї праці про Франка. — Франко приймає замовлення на ряд статей та одержує від професора Шмурла першу рату гонорару в сумі 300 рублів. Поет сказав про професора, що він надзвичайно культурна особа, майже 97-процентовий приятель українців”...

Отже, гроші заплачені наперед. Не буде ж Франко виконувати роботу на замовлення Петроградської військової академії в тюремній камері! До цього в Росії додумаються трохи пізніше...

У такій ситуації Дудикевич не мав можливості розправитися з письменником, і Франка залишили в спокої. Хоча сам поет уважав, що його врятували від арешту публікації в „Української життя” — друкується в російськомовнім виданні, значить, з „мазепинством” порвав. Теж є логіка.

Мар'ян Колодій в опублікованих спогадах про Івана Франка про ці події писав так: „Замітним моментом в часі російської інвазії була знайомість д-ра Франка з професором Петербурзької військової академії Е. Шмурлом (лютий 1915 р.). Його, як стало відомо, установило міністерство освіти консерватором культурних пам'ятників в Галичині, і він, подорожуючи по Галичині, кілька разів бував у Львові, де оглядав музеї і бібліотеки. До нього пішов раз з візитом (до готелю Жоржа) д-р Франко.

Професор Шмурло в ранзі генерала якраз переглядав „Справоздання Наукового товариства ім. Шевченка” і каталог та статут Української видавничої спілки. Він прийняв Франка дуже ввічливо, випитував цікаво про наші різного роду інституції, про стан культури галицьких українців, про політично-партійне життя, про діяльність самого Франка і врешті навіть запитав про так званих „мазепинців”.

Візит тривав досить довго, і Франко давав професору Шмурлу відповідні пояснення. Коли вкінці Франко звернув увагу професора Шмурла на свої студії над українськими народними піснями, заявив професор Шмурло, що як Франко має кілька таких студій готових, то може їх перекласти на російську мову, а той їх передасть А. А. Шахматову, членові Петербурзької Академії наук, до друку. На се запрошення Франко переклав зараз 4 студії: „Пісні про битву над Ворсклою 1398”, „Про битву під Варною 1444”, „Про Стефана Воеводу” і „Про осліплення Коваленка” і передав їх професорові Шмурлу. Сей подав їх, пізніше надійшла звістка, що стаття прийнята до „Известий Академії”, але чи публікація появилася, також невідомо донині.

Взагалі знайомість Франка з Шмурлом зробила на останнього приємне враження. Можливо, що професор Шмурло глядить інакше від тої хвилі на українське питання. Раз сказав до мене: „Ви, малороси, маєте великого чоловіка в особі господина доктора, поклін йому від мене, а також подайте мені його адресу, я співчуваю його болізни, як буду мати час, відвідаю його”.

Се був кінець лютого. Відтоді я професора Е. Шмурла більше не зустрічав, але він таки не відвідав доктора Франка”.

Про знайомство з І. Франком на початку 1915 року написав у своїх спогадах Микола Заклинський, на той час уже січовий стрілець,

а перед тим учень гімназії в Станіславові. Вперше ці спогади були опубліковані в „Календарі-альманасі” на 1956 рік (Буенос-Айрес, 1955 р.). „Несподівано під час Першої світової війни трапилася мені нагода, — писав він, — пізнати славного письменника особисто і кілька разів розмовляти з ним. Було це напровесні 1915 року. Наслідком воєнних подій я, Січковий стрілець, опинився тоді ненароком у Львові. Львів був у руках московських, царських військ.

Між моїми новими знайомими були панство Велички, рідня письменниці й діячки Н. Кобринської. Від них я довідався, що Франкові тоді важко жилося. Був він зовсім самотній. Обидва сини на війні, нікого іншого з рідних коло нього не було, а він дуже потребував сталої опіки. І не мав він тоді ніякого письменницького заробітку.

В ту пору, на початку 1915 року, почалися вже у Львові арешти наших видатніших діячів. Франка московська „охранка”, мабуть, лише тому не арештувала, що він був важкохворий.

Молода діячка, сестріниця Н. Кобринської, панна Калина Величко, відвідувала Франка і старалася налагодити його домашні справи. Раз пішов я з нею і ще з одним студентом до Франка. Він жив біля Стрийського парку, в гарному домі, що його збудував за гроші, зложені громадянством з нагоди 25-ліття його письменницької і громадської праці.

У поєтовій робітні було чисто. Впадала у вічі велика картина Труша, де змальований Франко за своїм письменницьким столом. На столі книжки й рукописи. Панна Калина принесла з собою квітів і прикрасила ними стіл.

Над високим чолом поета-мислителя рідке сиве волосся, важкі повіки над перевтомленими очима, обличчя бліде й запале. Одначе радо приймав участь у розмові на всякі теми. Був зовсім природний, негордовитий, опанований і дуже поважний. Не виглядав пригнобленим. Руками не володів, як і раніше. Казав, що навчився писати, беручи перо між здоровіші пальці лівої руки, і звик уже до цього способу писання. Диктувати немає кому, але й не треба. Ми запропонували приходити до нього й писати під його диктат, одначе він відмовився.

Я дивився на нього з захопленням і здивуванням, як це він зміг написати стільки добірних, високо вартісних творів.

Панна Калина розпитувала, чи та жінка, що приходить робити в його кімнаті порядок, буває щодня і чи він задоволений з її послуг. Він притакнув. Питали ще про всякі справи буденного життя, щоб їх налагодити. Я помітив, що Франко нерado приймав поміч, якщо міг без неї обійтися. Він здебільше відмовлявся, щоб не завдавати прихильним йому людям труда.

Ми скоро відійшли. Дорогою сказав, що ми повинні були довше затриматися, щоб поговорити не лише про буденні справи, але й про літературу і про те, що він тепер пише. Студент, що був із нами, помітив у поета ознаки нетерпеливості, тому й піднявся перший з місця.

Відвідували ми Франка ще спільно раз чи двічі, одначе з тих відвідин нічого не залишилось в моїй пам'яті.

Трохи згодом, уже весною, я вибрався до Франка сам. Застав його в малій сонячній кімнаті з відчиненими вікнами. Був у ній лише стіл і кілька крісел. На столі книжки й рукописи.

Франко був бадьорий, вигляд мав здоровіший і радо розмовляв. Я спитав, над чим він тепер працює. Він показав на розгорнену книжку. На одній сторінці були дрібні рядки грецького тексту, на сусідній — латинський. Франко саме працював над перекладами зі старогрецького письменства. Казав, що недавно закінчив переклад усіх творів грецького поета з VIII віку перед Христом — Гесіода, і великої поеми Псевдо-Орфея „Аргонавтика”. Саме тоді він перекладав знову дещо з грецької лірики, такої принадної і високо вартісної.

Я знав уже тоді чимало творів із грецької літератури, головню в перекладах Франка і Ніщинського. Ми розмовляли на ці теми. Він показав мені рукопис свого перекладу поеми „Аргонавтика” — яких 600 сторінок дрібного письма. А кожну букву писав він окремо, наче друкував, бо перо держав у лівій руці між щиколотками пальців. Журавлиної, надлюдської пильності і працездатності вимагав такий великий рукопис. Титанічну силу і загартованість виявляв Франко, працюючи так мозольно і при тому так продуктивно”.

У зв'язку з воєнним часом Франків опікун Карло Бандрівський, хвилювався за Івана Франка і його творчий доробок.

„Настала панічна небезпека на особу І. Франка і на його майно, — писала у спогадах, що зберігаються у фондах Львівського музично-меморіального музею Соломії Крушельницької, дочка Карла Бандрівського Одарка Бандрівська. — Батько рішив рятувати майно, головню рукописи. Треба було діяти дуже обережно і скоро. Я лиш бачила, як батько власноруч приносив нові наплічники і ховав їх у своїй шафі під ключем. А в нашій гостинній кімнаті умістив „ріг обильності” (дарунок від Соломії Крушельницької з нагоди 25-літнього ювілею творчої праці Івана Франка), картину чорноокої красуні в золотих рамах, фотокартину „Танець” і кільканадцять карток Адама Міцкевича. З поверненням австрійської армії до Львова батько відніс рукописи до бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка, а речі — до дому Франка”.

Перша велика акція по „відлову мазепинців” відбулась у Львові 18 лютого. Друга — через два тижні. Цього разу арешти проводились по всій Галичині. Третє полювання відбулося на початку квітня 1915 року. До Львова прийшов сам Микола II, щоб навічно возз'єднати Галичину, оцю „исконно русскую землю”, з Росією. Місто перед його приїздом було очищене від всякої нечисті і від українців.

Після такої чистки цар-батюшка зміг 9 квітня 1915 року вийти на балкон генерал-губернаторства і промовити історичні слова:

— Спасибо за сердечный приемъ. Да будетъ единая, могучая, нераздельная Русь! Ура!

Кілька десятків галицьких москвофілів, яким випала честь товпитися під балконом, що його ледь-ледь утримували на своїх плечах стомлені й напівзруйновані уже атланти, радісно відповіли трикратним „гура-гура-гура!!!”

Опісля цар-батюшка пообідав і зволив виявити монаршу милість начальникові краю графу Бобринському, іменуючи його своїм генерал-ад'юнктом. Це означало, що цар-батюшка був задоволений, а обід був смачний...

... У Києві українських галицьких арештантів ділили на три категорії: заручники, неблагонадійні і „мазепинці”.

Заручникам „пощастило” найбільше, бо їх постійно тримали у Києві. Вочевидь, під пильним поліцейським наглядом. Заручниками були доволі знані у Львові серед української громадськості директор товариства „Дністер” Стефан Федак, директор „Крайового союзу Кредитового” Кость Паньківський, який так і помер на чужині, архітектор Іван Левинський, обласні інспектори народних шкіл Іван Матіїв та Михайло Коцюба, радник Северин Баньковський, викладач політехніки Володимир Бачинський, директор Національного музею Іларіон Свенцицький, судовий радник Роман Сосновський...

„Мазепинці” відрізнялися від неблагонадійних тим, що перших висилали на Сибір, а других відправляли у віддалені губернії європейської частини Росії.

Ось прізвища лише кількох „сибіряків”, котрі залишили помітний слід в українському громадському житті: директор „Народної Торгівлі” Микола Заячківський, директор товариства „Дністер” Володимир Охримович (повернувшись із Сибіру, він невдовзі скуштував концтабірного життя в польському Домб'ї, отримавши можливість порівняти, чия неволя ліпша: російська чи польська), письменниця Костянтина Малицька, адвокати Микола Шухевич і Юліан Малицький, суддя Антін Рак, професори Панчук, Стадничий і Ліськевич, учителі Качала, Дорош...

У глибині Росії опинилися „неблагонадійні”: письменник Михайло Мочульський, директор українського театру у Львові Михайло Рубчак, радник Кость Кульчицький, директор банку в Станіславові Олександр Яновський, гімназійні учителі Володимир Баб'як із Бережан, Теодор Біленький із Самбора, Євген Грицак зі Львова, учителі народних шкіл Юліан Паньківський із Нароля, Семен Штельман із Кального, Іван Вертипорох, Стефан Пецух, Іван Чесак, Григорій Семенюк, Роман Іщук, Стефан Батюк...

Спорожнені місця в школах Галичини чекали на нові кадри. Їх мала би підготувати жіноча гімназія Лохвицької-Скалон у Петрограді. На утримання тимчасових курсів при цьому навчальному закладі Рада міністрів виділила 35 тисяч рублів. Перший екстрений випуск улітку 1915 року мав забезпечити на 1915-16 навчальний рік 150 учителів та учительок. Водночас Євлогій випросив у вченої ради верховного Синоду засоби на обладнання 100 церковно-приходських шкіл на Західній Україні. Устинов і Правдолюбів для цих шкіл уже написали буквар „Первое Слово” з присвятою „Наследнику Цесаревичу”.

Навесні 1915 року з'ясувалося, що всі ці заходи були марними. Вже не було коли й кого вчити. За сотнями й сотнями інтелігентів десятками тисяч погнали в Росію селян і ремісників. Тогочасна російська преса була неспроможна не те що подати прізвища, але хоча б приблизно підрахувати кількість партій депортованих. Часописи буквально рясніють повідомленнями про висилки людей із Західної України. Ось далеко не повні дані „Кіевской Мысли” за лютий — початок травня 1915 року:

- 4 лютого — „новий етап із 33-х чоловік”,
- 9 лютого — партія арештованих із 62-х „русинів і гуцулів”,
- 11 лютого — 52 чоловіки...,
- 2 березня — партія арештованих 81 чоловік (українці, євреї, угорці),
- 5 березня — 108 українців,
- 10 березня — 86 русинів,
- 13 березня — 76 русинів,
- 26 березня — 80 українців,
- 30 березня — партія арештованих із 18 чоловік (один єврей, решта українці),
- 4 квітня — етап із 15 „русинів та євреїв”,
- 11 квітня — 6 арештантів (євреї та українці),
- 17 квітня — партія з 112 арештантів, з них 49 євреїв, решта — українці,
- 21 квітня — етап із „приблизно 100 євреїв та українців”,

- 22 квітня — 86 українців,
- 24 квітня — 36 „християн і євреїв”,
- 27 квітня — 14 українців та євреїв, серед них 1 рабин і 1 уніатський священик,
- 2 травня — 3 партії арештованих, кількість не вказується,
- 4 травня — 78 чоловік (українці та євреї),
- 5 травня — 42 українці,
- 7 травня — 10 українців...

Незабаром виявилось, що всі ці етапи були тільки, так би мовити, пробою можливостей депортації, перевіркою готовності відповідних органів до операцій, закроених на значно ширшу ногу.

Серйозної шкоди завдала окупація Науковому товариству імені Шевченка. „Коли Львів зайняли російські війська, — звітувала „Хроніка НТШ” у ч. 60-62 за 1918 рік, — лишилися в нім із членів Виділу тільки д-р В. Охримович, який і опікувався Товариством, аж поки не вивезли його Москалі до Росії, відки він вернув аж при кінці 1917 р., та д-р Б. Барвінський, що був також арештований, але рятувався утечею. Крім того опікувалися Товариством у часі інвазії К. Паньківський, поки його не вивезли до Києва, де й помер, та Сидір Громницький.

Члени Виділу, що зібралися по довшім часі у більшім числі в Відні, постановили полагоджувати й там деякі справи Товариства, котрі можна було. Щоби ж мати змогу формального урядування, повідомили віденську дирекцію поліції 17 травня 1915 року про свій склад та про намір вести там провізорично свою діяльність. Роблено заходи про здобуття субвенції від міністерства освіти, полагоджувано дрібніші адміністраційні справи, але не спускано з ока й наукових справ. Так прим. розпочато там друк XVI т. „Жерел” та докінчено 1 випуск XVI т. „матеріалів до етнології”; пороблено заходи для друку „Записок”, але поки налагодився технічний бік справи, Львів увільнено і друку не починано. Видано накладом книгарні книжку А. Єнсена про Т. Шевченка в німецькій мові. Переклад рос. видання української історії проф. Грушевського („Очерк”), нескінчений перед війною, що мав вийти накладом Товариства, відступлено за зворотом коштів Союзові визволення України. Внесено також просьбу від Виділу до міністерства війни, щоб дозволило членам Товариства д-ру З. Кузелі та д-ру І. Раковському перевести на полонених Українців друкарню; не стало їм часу, хоч уже розмонтовувано. В маю 1916 р. зареквірувало австрійське військо 2500 кг. черенок. Робота по інвазії йшла слабо й піняво через брак складачів, що пішли на війну і деякі згинули, та через брак паперу. Тому й ніяких значніших вкладів у друкарню не роблено.

Переплетня потерпіла менше в часі інвазії, як друкарня, бо нею менше інтересувалися Москалі, але все ж знищили в ній деякі запаси. Робота йшла мляво з тих самих причин, що у друкарні. Нових вкладів не роблено ніяких. У 1818 р. помер управитель переплетні (другий від її заснування) Мих. Баран, а на його місце став Воцак.

Бібліотека потерпіла від інвазії найменше мабуть тому, що саме перед війною перевезено її з „Акад. Дому” і скидано в кімнатах на підлогу, де вона пролежала так аж до 1917 р., коли приїхав із Відня заст. бібліотекаря Вол. Дорошенко та розпочав її впорядковувати. В неупорядкованій бібліотеці не міг ніхто зорієнтуватися і хоч би як був хотів, не годен був вибрати цінніших книжок. В. Дорошенко прибрав собі до помочі учеників та довів поволи до того, що швидко буде бібліотека зовсім впорядкована”.

Врешті пораховано і втрати НТШ. Та ж „Хроніка НТШ” (с. 140-143) писала: „Російські війська зайняли Львів 3 вересня 1914 р. В кілька днів по заняттю позамикали вони всі українські інституції, між тим і Наукове Товариство ім. Шевченка. Книгарня Товариства зразу продавала книжки. Опечатано її аж 22 вересня, коли опечатувано все, що містилося в домі „Просвіта”.

Дня 14 падолиста видано приказ, щоби всі львівські друкарні внесли „прошеніє” на концесію. Не внести „прошенія” значило — наразитися на конфіскату друкарні. Внесено отже, але 25 грудня прийшла відповідь від полковника Скалона: „Не разрешается”. Мусила проте друкарня бути замкнена. В тім приблизно часі порішено й долю опечатаної книгарні, бо арештовано її управителя А. Дремалю і вивезено опісля до Росії. Переплетнею, що не функціонувала так само, як друкарня від 5 вересня, Москалі не інтересувалися.

Від часу до часу заходили Москалі до Товариства, але поводитися доволі спокійно. Аж у ночі 17 лютого 1915 року, коли роблено облаву на львівських Українців, зревідовано докладно Товариство, оба його доми при ул. Чарнецького, ч. 24 і 26 та „Академічний Дім”, при чім повиломлювано всюди двері, попсовано замки і перевернено все догори дном. Потім позабивано назад двері і опечатано наново друкарню, переплетню й музей, разом із їх канцеляріями.

Дня 16 цвітня явилася в Товаристві російська жандармерія і передала урядово друкарню й переплетню штабс-капітанові Наркевичові для друкування „Львовского Военного Слова”. Редактор скористав з усіх запасів паперу і то так ґрунтовно, що навіть на конвертах із фірмою Товариства повибивав фірму своєї редакції з державним орлом та пускав їх у курс. Персонал друкарні мав очевидно багато часу і уряджував собі

різні забави: перемішував до купи всі роди черенок, наскільки вони не були потрібні до газети, бавився машиновим ножом, перетинаючи всякі записки та квитарі. Поза тим із усього, що не було потрібне редакції, роблено купу сміття, між тим і з бібліотеки та рукописів д-ра С. Томашівського, що були зложені в друкарні. При відході зі Львова приказав редактор забрати три найліпші друкарські машини, але забрав тільки одну, бо на інші не стало вже часу; інші машини казав знищити, але машиніст демонтував їх так, щоби пізніше можна було поскладати їх. Так само забрав гарнітур найновіших черенок та канцелярійне умеблювання. Бібліотека і музей потерпіли відповідно не багато, зате сильно потерпів „Академічний Дім”. По відході Москалів стан його був просто страшний. З долівки камінні плити в багатьох місцях повиривано. Стіни покалічені. Шиби в вікнах побиті. Двері понадломлювані і переважно без завісів та клямок і замків. Меблі понищені. Які шафи лишилися, двері були повиривано з них і обернені на опал. На однім поверсі з кімнати зроблений виходок і крізь стелю протікала гноївка. Архівні й бібліотечні депозити Товариства та університетської молодіжи, на скільки не спалені, обернені в купу сміття. Так господарили солдати, що зробили собі касарню в „Акад. Домі”.

Всі ті страти, оцінювані зараз же восени 1915 р., отже на тодішніх низьких цінах, на скільки що тоді ж сконтрольовано, представилися так:

I. Бібліотека:

Втрат бібліотеки Товариства наразі не можна було докладно означити, а то з тої причини, що якраз перед самою інвазією згадану бібліотеку перенесено з „Академічного Дому” до ново набутої кам'яниці при ул. Чарнецького, ч. 24, де вона лежала нетикана до осені 1916 р., отже всі втрати буде можна докладно перевірити аж після цілковитого упорядкування книжок.

Дотепер сконстатовано тільки втрату тих книжок, що в хвилі інвазії осталися були в „Акад. Домі”, а власне:

1. Комплекти річників різних українських журналів, друкованих на австрійській, російській й американській Україні, вартості коло 10 000 К.

2. Численні дублети бібліотечних книжок, вартості приблизно 20 000 К.

II. Архів:

Втрати в архіві рівно ж годі докладно означити — із-за причин, наведених угорі — наразі відоме тільки знищення тих речей, які при згаданім перепровадженню теж оставлені ще були в „Акад. Домі”, отже:

1. Етнографічні матеріали, власність Етногр. Комісії, в склад котрих входили:

а) багата збірка історичних пісень, зібраних М. Драгомановим і тов. та доповнена В. Гнатюком і приладжена вже наполовину до друку;

б) великі збірки пісень, оповідань й описів обрядів і звичаїв Тарасевського, Степаненка і Дикарева;

в) етнографічні матеріали численних галицьких збирачів; всі ті матеріали опубліковані дали б коло 20 томів друку, що на тій основі, не числячи наукової стійності, мали вартість коло 40 000 К.

2. Переписка секретаря Товариства В. Гнатюка, в справах наукових, із знатними вченими українськими й чужими, за час від 1894-1914 р.; оголошена друком обіймала б 10 томів, на тій основі можна оцінити її вартість на 20 000 К.

3. Крім сього зложені були ще в депозиті Товариства (в приміщенню канцелярії, друкарні) рукописи й бібліотека проф. Ст. Томашівського; частина їх пропала безслідно, після сього як в канцелярії господарила редакція „Воєнного Слова” під управою штабс-капітана Маркевича — вартість тих рукописів і книжок 20 000 К.

III. Музей:

Підчас ревізії в музею згинули деякі предмети із гуцульської збірки, оцінені на 500 К.

IV. Друкарня:

Втрати в друкарні такі:

1. Канцелярія Товариства й друкарні 5 630 К.

2. Зецерня 7 280 К.

3. Магазин друкарні 15 800 К.

4. Відділ машин 11 000 К.

V. Переплетня:

Вартість втрат 1 780 К.

VI. Академічний Дім, що стоїть під зарядом Товариства, зістав обробований російською адміністрацією та сильно знищений поміщеними там постоями російських солдатів. Оцінки знавців і столярського майстра Оприска та архітекта Левинського виказують таку вартість втрат і знищень:

1. Прилади і меблі 3 201 К.

2. Ушкодження самого будинку 5 967 К. І стільки ж мусить Товариство видати на напругу сього ж дому, бо в теперішньому стані він неможливий до замешкання.

II. Не менші матеріальні втрати потерпіло Товариство в доходах своїх обох кам'яниць при ул. Чарнецького.

непад старечий, запалення легенів. Картка кончини складена 27 січня 1915 р. Хоронив о. В. Давидяк”.

Іван Франко був присутній на похоронах. Не стало того, з ким постійно пов'язували його ім'я. Відійшов. На смерть товариша відгукнувся віршем „На смерть М. Павлика. 26 січня 1915 р.”, який уперше був опублікований тільки 1954 року у 13 томі двадцятитомного видання творів Івана Франка:

Не жаль по страті друга з довгих літ,
Горожанина та письменника,
Товариша та співробітника
На вбогій ниві нашого публічного життя
Примушує мене в тій хвилі промовчати
Те, що належало б сказати
Над свіжою могилою його,
А та велика, постороння сила,
Якій тепер всі мусимо кориться.

В його особі всі ми втратили
Талановитого робітника, живу,
Чуткую силу, сівача зерен плодючих,
Завзятого поборника неправди
Та кривди людської, одного з тих
Будителів народної душі
Та свідомості, про яких ніколи
Не згасне пам'ять.

Належав він до тих людей, котрих
Хоч і зігне, але зломать не може
Нужда сього життя, котрі не бачать
Противностей і небезпеки там,
Де в душах їх присвічує ідея;
До тих, що не щадять противників,
Ані приятелів, де можуть на свій погляд
Добру загальному зробити прислугу.

Був щиромовний він, та щиромовність
Не все те самеє, що правдомовність.
Терпів багато, та терпів немало
Такого, що при іншим розумі

Міг оминуть, якби з чуттям палким
У парі йшла розвага.

Мир пороху його! Його заслуги
Історія оцінить, його ж хиби
Зі смертним тілом хай покриє ся могила!

Написано в днях 28 і 30 січня 1915 р."

Тоді ж була написана і примітка: „Зараз по смерті М. Павлика де в кого з його прихильників виринула думка устроїти йому величезний та багатолюдний похорон без попа, згідно з його останньою волею. Задля російської воєнної окупації це оказалось неможливим, і дехто з проводирів національно-демократичної партії, до якої покійний, як член радикальної партії, все ставився ворожо, устроїв похорон зі звичайною панахидою та в супроводі духовних — пароха Успенської церкви (Ставропігії) о. В. Давидяка та його соратника — і звичайної церковної процесії при участі публіки. Була думка, аби хтось із знайомих покійного — з його соратників ані одного визначнішого члена не було тоді в Львові — виголосив над його гробом коротку промову. Я зголосився, як довголітній товариш покійного, та хоч мій особистий [виступ] на похороні признано з деяких причин невідповідним, я в день перед похороном написав ось який концепт промови, який міг би був виголосити хтось із молодіжі:

„Не жаль по страті горожанина й письменника, товариша й співробітника на ниві публічного життя, змушує мене в тій хвилі промовчати те, що слід би було сказати над його могилою, але та велика постороння сила, котрій ми тепер усі мусимо коритися.

В особі Михайло Павлика ми стратили талановитого робітника, завзятого поборника неправди та кривди людської, одного з будителів народного духу та народної свідомості, яких пам'ять не гасне ніколи.

Він належав до тих, котрих хоч і гне, та не може зламати життєва нужда, котрі не бачать протинностей там, де їм присвічує вища ідея, і не щадять ні противників, ні приятелів там, де можуть, як їм здається, послужити загальному добру.

Його заслуги оцінить історія; його хиби враз із його тілом нехай покриє отся могила!”

27. I. 1915

Однак російська [влада] не дозволила виголосити над гробом ані духовної, ані світської промови.

Львів. д. 12 мая 1915 р."

Чи зустрічались перед Павликовим відходом? Невідомо. Надто багато нагромадилося між ними такого, що їх роз'єднувало...

Навіть не приховував цього в листі до доньки Анни, яка гостювала в родини у Києві і довго не давала про себе чути. „Обертаюся до тебе з проською, — писав 3-13 лютого 1915 року. — Розшукай якогось слухача університету і проси переписати для мене з другого тому „Запорожской старины” (1835-8), книги четвертої, поміщені там українські пісні й думи з увагами до них. Українські тексти треба переписувати слово в слово і буква в букву з усіма значками. Надто проси його переписати „Содержание” книжок 4, 5 і 6 — усього того буде небагато. Що треба заплатити за переписування, заплати, а я зверну тобі, як вернеш додому. Тут я дізнався, що всі укр. видання в Росії заборонені, значить, і мій запит до пані Кр. був безпредметний. Чи була ти в неї та чи передала мій листок? Може, як не тепер, то в четвер зможемося на щось путніше. Ти була в Ольги Альбранд? Може, вона бідує та потребує підмоги? В нас стільки нового, що дня 26 січня вмер М. Павлик. Може, з сею новиною зайдеш до пані Л. Драгоманової та сповістиш її при тій нагоді, що всі листи до Драгоманова, які він забрав від неї, він продав музеєві митрополита Шептицького, в тім числі і мої, щодо котрих друкування застерігся був перед ним перед кількома літами, а які звернути мені він не хотів без дозволу пані Драгоманової. Ті листи представляють для мене деякий капітал, якого я буду доходити, тому я хотів би знати, чи пані Драгоманова дозволила Павликові продати листи в треті, ще й до того клерикальні руки.

Дня 13 лютого. Отсе аж сьогодні передаю сей листок через вояка. Нового в нас нічого нема, зима весь лютий досить остра, так що я ледве раз на тиждень виходжу з дому до міста. В мамі досі не був і не буду, поки не потепліє. Не дивуюся, що від тебе нема листа, та все-таки було б не зле, якби ти написала, що там у вас діється.

Здоровлю тебе й засилаю поклони всім знайомим”.

Ганна відписала батькові відразу. Її листи, як і листи синів, уперше опублікував Р. Горак у № 2 „Наукового вісника музею Івана Франка у Львові” за 2001 рік. „Всі твої листи, — писала вона 27 лютого 1915 року, — я дістала і зараз написала Тобі відповідь, передаючи через знайомих. Мені хіба тут живеться можливо, але не так вигідно, як здається. Положення таке, як моє, є дуже прикре і не раз огортає мене безвихідна розпука. Додому вертати!!! Нема чого, там ще гірше стрінуло мене життя, а тут сидіти стає часом в немоготу. Не раз, як подумаю, що я залишилася сама собі, нікого не обходить, чи я сумна, чи весела, чи голодна, чи здорова!

Правда, що і вдома ніхто о се не журився, але доперва тепер пізнаю я, що то значить рідний дім. Ти пишеш, що я маю на совісті щось проти Тебе, се правда і се буде для мене вічним докором, та я ніколи не була для Тебе доброю донькою, замість того, щоб осолоджувати Тобі прикреття, я відсунулася, відчужинилася від дому.

Тату, чи ж Ти думаєш, що я сего не виділа, будучи єще вдома, чи я ж не думала про се кожний день! І се лежить мені тяжким докором на ціле моє життя. Не знаю, чому так сталося? Може бути, що та отруя, котру мама вливала літами в наше родинне життя, забила в мене всякі чувства, о Боже, мені здається, що я маю зруйноване ціле життя, назавсідги, що я й до других людей буду така сама, як я була для вас вдома. Може бути, що хлопці не так відчули і не так потерпіли з сего. Але для дівчини чи ж таке життя не було убійче, не знати тепла родинного огнища, пущена на власну волю, так, як хлопець, позіставлена без опіки. Чи ж хто числився з тим, що у мене можуть бути інші вимоги, як усіх людей, інші потреби, що мені належить зовсім інше виховання. І я тепер бачу, що я не в силі буду зорієнтуватися навіть у прихильних до мене відносинах. Я не потрафлю жити життям таким, як живуть всі люди в нашім кругу.

Я ту в Києві пізналася з докторами-чехами воєннопленими. Они були кілька разів у тьоті Сані. Один з них оказується мені симпатичним. Може бути, що і оженив би ся по скінченні війни, але чи я можу".

Відтак — ще один лист Ганни. „Дорогий Тату! — писала вона. — Я Тобі писала недавно, але може бути, що Ти того листа не дістав, то при нагоді пишу ще раз. Пані та, наша добра знакома, і она обіцяла через якого-небудь офіцера передати деякі мої річи. І в сей спосіб передача буде зовсім безпечна. Я прошу тому, щоби Ти запакував мою білизну, що є в комоді, блюзки, що є в шафі наверху, також коралі, бранзолетку, лорнетку, фотографії, більше-менше се все, що є в якій шухляді в комоді. Також если там недорогі черевики, то купи мені мешти лякеровані 37 номер американський фасон. Також який-небудь дарунок для тьоті Сані. Розуміється, се послідне тоді, коли се для Тебе тяжко не буде зробити. Я тепер переносюся на осібне помешкання і буду платити за него 10 рублів, бо у тьоті дуже тісно і тьотя не хотіла, щоби я у неї так довго жила. Як здоровля Твое і Мами? Чи нічого не чути про хлопців? Я ту познакомилася з Чехами, докторами-пленими, котрі і Тебе знають. Грушевський сидів у в'язниці, тепер его висилають у Томськ на заслання. Я була раз у них, але більше іти не вибираюся, бо неприязно мене прийняла Грушевська. Тут ходила чутка, що у Тебе робили ревізію, чи то правда? Може, Тобі прислати

яких з їсних припасів. Через того офіцера передай і лист і напиши мені багато, що у вас чувати.

Цілую Тебе сердечно і маму. *Гандзя*".

24 березня Іван Франко послав доньці відповідь: „Дорога Анно! Вчора я одержав від Бандрівського твій лист, який йому передала Панькевичева, що одержала його невідомо від кого. Він не датований, та, здається, давніший від того, який я одержав від молодого офіцера і на який відповів тобі зараз. На деякі твої питання я відповів у тій листі і відповідаю тут іще раз. Пані Кучинська не була в нас, твій лист переслала через експреса, а твої листи ми не мали змоги передати їй, не знаючи ані її назви, ані адреси. З мамою я не бачився від часу її відведення до Кульпаркова дня 17 грудня і не маю ані охоти, ані можності бачитися з нею більше. Про її здоров'я не знаю нічого, та думаю, що вона за той час не хорувала. Коли я натомість, простудившись й пролежавши в ліжку два тижні, все не можу прийти до здоров'я й цілими тижнями не виходжу з дому. Про Тараса мав я сими днями відомість, що він перед двома тижнями з австрійським військом був у Станіславові з повновластю від коменди організувати стрільців. Із того можна вирозуміти, що він живий і здоров, не дістався до неволі ані не був обляжений у Перемишлі. Про Петра невідомо нічого нового. Вчора в нас була велика парада росіян по поводу капітуляції Перемишля, що держався більше як 5 місяців проти величезної сили (говорять про 600 000) росіян. Що ти від тьоті Соні перейшла на холодну та вогку квартиру, се мені дуже прикро, та на се в мене тільки одна рада: вертай додому, коли тобі там так неприємно. Дома все-таки тепло, сухо та спокійно, а від дня 21 сього місяця маємо вже сонячні та теплі дні, хоч земля ще під снігом. Товариського життя між тутешніми русинами тепер, у военний час, нема ніякого, всі товариства, книгарні, бібліотеки й школи позамикані, головні представники інтелігенції або повиїздили з краю (в Відні самих русинів тепер до 10 000), а з тих, що лишилися, многих поарештовано. Про Юзич. не знаю нічого. Про кореспонденцію з Віднем або заграницею тепер ані думки нема, бо всі поштові та телеграфічні зв'язки перервані.

Не виходячи нікуди з дому, я не буваю також ні в яких знайомих, а в мене лиш деколи буває д. Бандрівський та дехто з молодіжі або росіян. Кожного дня я займаюся літературною працею, рад, що можу писати хоч лівою рукою. За останні роки в мене набралася немала стирта рукописів, готових або майже готових до друку. Працюю на запас, аби дармо не тратити часу, не маючи змоги знати, яка доля жде наше

письменство, але не тратачи віри в його кращу будучину. Здоровлю тебе і всіх знайомих. І. Ф.”

„Дорогий Тату! — писала Ганна 27 травня 1915 року. — Діставши Твій лист з 27/4, зараз Тобі відписую. Дуже нас тішить, що Твоє здоров'я поправляється і що Тобі сьак-так живеться. Твого листу, де Ти писав про гроші, я не дістала. Доперва кілька днів тому дістав Трегубов Твій лист і повідомив мене о сім і дядька Ігнатовича, і они роблять заходи, щоби Тобі гроші роздобути. Тепер тяжко Тобі передати через кого-небудь, бо взагалі до Львова нікого не пускають, але при найближчій нагоді постараюся Тобі гроші послати. Я не забуваю їм о сім нагадувати. Тьотя і діти виїхали всі на село, а я і дядько лишилися всі в Києві. Тут бувають страшні спеки, так що цілими днями ходжу я з головними болями і не раз робиться мені жаль за домом і нашим садком. Дуже тішуся, що в нас в городі порядок, гарно все посажено, хотіла би я на се подивитися. Я так, як раніше, працюю в лазареті. Хотя й мені платять дуже мало, але дістаю там і обід, і снідання, що много значить тепер, коли дядько вдома не обідає. Вкінці по довгих короводах дістала я дозволення на життя в Києві, так щодо свого побуту тут я є зовсім спокійна. Я не дивуюся, що у вас так все дорого, але тут зовсім не таньше. Ту сьг дерева коштує 50 рублів. Ціни такі на вікт, тому не гнівайся, що Тобі надоїдаю з тим, щоби Ти мені яким-небудь способом передав річи, котрі я Тебе просила. Пані, котра обіцяла зайти до Тебе, навіть з Києва не виїздила задля непевного часу, так що коли у Тебе знайдеться нагода, так перешли мені. Дуже мене непокоїть, як здоров'я мами, уже так давно не чула про неї ані слова. Як будеш що знати нового про маму і про хлопців, то напишеш мені, прошу о се Тебе дуже. Як будеш писати, пиши до банку государственного на ім'я директора Ігнатовича, бо Твої листи ходять по цілім Києві, а потім через адресний стіл доперва до мене. Гроші, як тільки Трегубов вистарається, пошлють Тобі.

Цілую Тебе сердечно. Анна”.

Того ж самого дня, 27 травня 1915 року, Іван Франко писав Є. Трегубову: „Високоповажаний добродію! У початку сього місяця звертався я до Вас і до д. Ігнатовича через дочку з просьбою виробити мені для прожиття в теперішніх тяжких часах позичку в висоті до 500 рублів, та, не маючи певності, чи дійшов мій лист до дочки і чи вона показала Вам його, обертаюся до Вас тепер безпосередньо з тою самою просьбою та з викладом ось яких обставин мого положення. Я досі хворий на наслідки плевриту, який перебув у зимі; ті наслідки — головно біль у нижній частині живота та загальний упадок сил наслідком кількамісячної діети. Ходження і всяка, хоч би дріб-

на, праця втомляє мене й запирає дух, а тіло вихудло так, як у мене досі не бувало. Бувши змушеним іще в грудні минулого року віддати жінку до закладу божевільних, я рівночасно був змушений прийняти до свого дому одну вдову з двома дорослими дітьми й дати їм, окрім квартири, майже повне вдержання. Се уможливило мені перебути сю тяжку зиму та небезпечну хворобу, яка при жінці, що систематично та виразно наставляла на моє життя, була би певно звела мене в могилу. Про подорож у тепліший клімат та догідніші обставини для порятунку здоров'я — у Львові тепер ні за які гроші не дістанеш ані вина, ані фіг, ані спирту, не говорячи про інші речі, які звичайно можна було дістати — нема й що думати тепер, коли не можна рушитися навіть поза рогачки міста. Зрештою в нас тепер погода гарна, садок розвився та відцвів, жильці покопали та позасівали грядки й держать дім у такому порядку та чистоті, яких уперед ніколи не було. Я міг продержатися сю зиму й весну тільки завдяки грошовій підмозі земляків із різних частин Росії, а в маю отсе недавно я одержав від одного не земляка 100 рублів у позику на необмежений час. Мій щоденний бюджет виносить пересічно 2 рублі, а запасу в мене мається несповна 200 рублів. У маю я також довідався, що в Москві почали друкувати мою статтю „Галицкая земельная собственность”, якої перша половина появилася в двох перших книжках „Украинской жизни” за сей рік, а друга половина (такого самого об'єму) не знаю, чи появилася в дальших. Обертаюся до Вас із просьбою при помочі знайомих (я сам із редакцією „Украинской жизни” досі не мав ніяких зносин) розвідати, чи поміщена решта моєї статті в дальших книжках і чи можу я надіятися за свою працю якого гонорару. Я незабаром приготую для „Укр. жизни” дещо нового й вишлю сам із листом до редакції, а тим часом прошу Вас зробити для мене, що Вам буде можливо.

Тутешня власть досі лишає мене в спокою, крім одної тривоги — солдатського постою в моїм домі (коло 200 людей) у першу ніч окупації Львова. Може, на се вплинула та обставина, що я догадався ще в жовтні минулого року вислати до Академії наук у Петрограді одну свою працю („К изучению древнерусских летописей”), а в лютім сього року другу („К изучению украинских народных песен XV ст.”). І ось моя друга просьба до Вас, розвідати, наскільки се Вам буде можливо, чи прийняті мої праці до публікацій (Известий) Академії, коли можуть бути друквані та чи можу надіятись за них гонорару. Так само прошу розвідати, чи було в кінці минулого року присудженіє наград „из фонда имени А. Котляревского”, на який конкурс я подав іще в р. 1913 свою книжку „Студії над українськими народними піснями”, т. 1?

Із „Укр. жизни” я дізнався, що в Харкові має виходити укр. журнал „Основа”. Чи не буде Вам можливо розвідати дещо ближче про редакцію того журналу та вплинути на ту редакцію, щоб вона формально запросила мене до співробітництва та порозумілася зо мною? В мене багато літературних та наукових праць, що можуть — кажу без самохвальби — служити оздобою всякого видання й не образять ніякої цензури.

На сьому кінчу й засилаю Вам і всім знайомим сердечне поздоровлення

д-р Іван Франко”.

Стаття Івана Франка „К истории земельных отношений в Галиции” була опублікована у 1915 році у перших двох номерах щомісячного літературного і суспільно-політичного журналу „Украинская жизнь”, який виходив російською мовою у 1911-1916 роках і редактором якого був С. Петлюра. Вперше ж її надрукували 1887 року в польському журналі „Przegląd Społeczny” (т. 3, № 1, с. 21-35, № 4, с. 323-325) під назвою „Galicyjska własność ziemska. I. Cyfry i fakty. II. Projecta reform”). У червні 1913 року Іван Франко переклав статтю українською мовою і під назвою „Земельна реформа в Галичині”. I. Цифри й факти. II. Проекти реформ” надрукував у виданні „В наймах у сусідів. Збірник праць, писаних польською та німецькою мовами в перекладі з поясненнями та додатками автора. Том перший. Статті на суспільно-політичні теми. (Популяція, репрезентація, індемнізація). Писані в рр. 1886-1890. Львів, 1914”.

Продовження праці було подано в № 5 і № 7 цього ж журналу.

Що треба розуміти в листі під фразою „К изучению древнерусских летописей” — невідомо. Можливо, йдеться про статтю „Студії над найдавнішим київським літописом”, що була надрукована у „Хроніці НТШ” (№ 52, вип. 4 за 1912 рік).

Що ж стосується праці „К изучению украинских народных песен XV ст.”, то тут, очевидно, Франко має на увазі свій переклад праці „Студії над українськими історичними народними піснями XV ст.”, здійснений у лютому 1915 року. Ця стаття була надрукована тільки 1928 року у виданні „Науковий збірник (Ленінградське товариство дослідників української історії, писемності та мови)”, вип. I. К., 1928, с. 1-32 (Українська Академія наук. Збірник історико-філологічного відділення, № 74).

Премію за працю, подану на конкурс А. Котляревського, Іванові Франку присудять уже після його смерті.

Журнал „Основа” справді почав виходити в Харкові від 1915 року...

Один за одним відходили дорогі Іванові Франку люди. 1 березня 1915 року у Москві помер академік Федір Корш, який до останніх днів свого життя виступав в обороні українського народу від російського гніту.

Покійний був відомий не тільки в Росії, але й поза її межами, як визначний лінгвіст, який знав багато живих і мертвих мов і володів ними у слові й письмі, чого доказом є не лише ряд наукових праць, але й велика кількість перекладів із чужих мов та чужими мовами. Від 1908 року він працював у новозаснованому „Товаристві слов'янської культури” і там немало зробив для української справи. „Брав участь також у „Записках” львівського та київського Наукового Товариства, — писалося у некролозі в ч. 60-62 „Хроніки НТШ”, — за що обидва товариства вибрали його своїм дійсним членом. Ще у вересні 1914 р. появилася в київській „Україні” його стаття „Дещо про вийстя української мови”. Брав також участь в „Украинской жизни”. Він був автором меморіалу „В справі скасування обмежень українського слова”, який виробив на поручення Академії Наук для правительства (1905 р.). Коли синод постановив був видати святе письмо в українській мові, Ф. Корш брав участь у тім виданню. Понад те дуже часто забирав голос в обороні української справи на сторінках преси і робив се майже до самої смерті. Смерть його стрінула українська суспільність зі щирим жалем, а різні українські інституції поклали на його гробі вінки. Над могилою промовляв від Українців С. Петлюра, редактор „Украин. жизни”, прощаючи на вічний спочинок „дорогого брата” українського народу”.

5 квітня 1915 року не стало В. Шухевича. Отець Василь Давидяк, який його хоронив, зробив на 217 сторінці метричної книги померлих Успенської церкви наступний запис: „Володимир Шухевич, професор реальної школи, родом із Тишковець, жонатий від 1878 року (жена Герміна Любович), помер 5 апріля 1915 року в віці 66 літ на запалення серця. Замешкав — Собещина, 7” (Архів Львівського обласного управління РАЦС, кн. 287). У тій же книзі на сторінці 429 — метрика смерті його дружини Герміни, яка померла 4 грудня 1939 року у віці 87 літ на запалення легень. Хоронив її о. Д. Лопатинський. (У 1880 році Герміна як найгарніша жінка Львова вітала цїсаря).

„Був се чоловік, — писалося про В. Шухевича у згаданому некролозі в „Хроніці НТШ”, — незвичайно живий, рухливий і наділений буйним темпераментом. Брав широку участь у громадським життю і не було майже товариства у Львові, якого він не був би основником або діяльним членом. Особливо довго трудився він у „Просвіті”, де був членом виділу, якийсь час був директором канцелярії і редагував

деякі книжечки. В „Укр. Педагогічнім Товаристві” був також довший час членом виділу, зладив кілька книжечок, заснував газетку для дітей „Дзвінок” і редагував її п’ять літ. Значні заслуги поклав коло розвою товариства „Руська Бесіда” та „Боян”, яких був головою. В 1891 р. організував громадну прогульку з „Бояном” на виставу до Праги, яка мала не мале національне значіння. В останніх роках життя став на чолі „Музичного Товариства ім. Лисенка” і коли не повелася будова укр. театру, на який довгий час збирано складки, він заініціював будову дому для музичного товариства та серед дуже неприхильних відносин фінансових зумів те діло довести до кінця. В протягу несповна року станув будинок на скінченню і в вересні 1914 р. мав бути відданий до ужитку, як прийшла російська інвазія і зупинила все. Будинок покінчено вже по смерті покійника і по інвазії. Був він також членом ради надзірної „Дністра”, а потім цілий ряд літ членом дирекції.

В. Шухевич писав багато статей різного змісту і поміщував їх у „Зорі”, „Ділі” й „Учителю”, який редагував кілька літ. В деяких статтях підписувався повним іменем, в інших ініціалами В. Ш. або псевдонімом Шумило. Найбільше праці вложив одначе в свою „Гуцульщину”, що вийшла в п’ятьох томах (п’ятий том його накладом, а перші чотири накладом Наук. Тов. ім. Шевченка), за яку його й вибрано дійсним членом.

Збираючи матеріали до неї, збирав також різні гуцульські вироби з дерева, металу, шкіри й ін. та передав сю збірку „Національному Музеєві ім. митр. А. Шептицького”. Зазначити належить, що в 1887 р. в часі приїзду архикн. Рудольфа до Львова він устроював етнографічний похід на Високім Замку, а в 1894 р. етнографічний відділ на крайовій виставці у Львові.

Коли прийшла російська інвазія, навіть його тверда натура не могла видержати тих душевних мук, які приносив вид московщення Львова й насильства над українським життям і правами та нищення придбань тої довголітньої праці, в якій і його цеголки були. Визначний український патріот і завзятий противник Москви закінчив життя — під московською кормигою”.

Проте час не стояв на місці. Російська армія — як у таких випадках інформувала верховна ставка — відходила на заздалегідь підготовлені позиції. Ворогу, тобто Австрії, на цей раз мала залишитись Сахара — пустеля без людей, тварин і рослинного світу... Випалена земля...

Долю місцевого населення генерал-губернатор Галичини генерал-ад’юнкт граф Бобринський вирішив ось таким своїм останнім львівським наказом: „Для того, щоби не допустити вербування чоловічого

населення Галичини у віці від 18 до 50 років в ряди австро-угорської армії в місцевостях, які залишають російські війська, головнокомандуючий арміями південно-західного фронту наказав усіх таких жителів, за винятком євреїв, вислати в границі Російської імперії у Волинську губернію, пропонуючи їм брати з собою родини, домашній скарб, рогату худобу й коней. У зв'язку з цим пропоную особам, які бажають виїхати уже тепер в зазначену губернію за свій рахунок, скористатись, окрім звичайних, ще й додатковими поїздами, які будуть відходити із станції Львів-Центральний щоденно, починаючи з 3 червня вечорами. Вищезазначені особи повинні отримати посвідчення на виїзд в канцелярії генерал-губернатора. Із собою їм дозволяється брати тільки ручний негроміздкий багаж.

2 червня 1915 року, місто Львів”.

... У дідів, удовиць і дітей, які залишались, царська армія забирала все: залишки зерна, худобу, курей, гусей. Відступаючи, інтенданти не переочили жодного хліва, жодної комори і стодоли. Недозріле жито і пшеницю випасали й витолочували козацькі коні. Ворог-австріяк мав прийти на сплюндровану територію. Сплюндровану й спалену.

„З відходом військ із дрогобицького району виявилась необхідність у знищенні всіх запасів нафти, що зберігались у нафтових резервуарах, — інформували своїх читачів „Одесские Новости”. — Оскільки у наших ворогів відчувається гостра потреба у нафті, то залишати ці запаси видавалось недоцільним, тому й було видано розпорядження про організацію спеціальних козачих загонів, які й підпалили всю нафту. Вийшла величава картина, яку можна було спостерігати навіть зі Львова. Дим і кіптява застелили собою все небо. Не видно було навіть сонця”.

Російські війська залишали Галичину. „Ось уже тиждень я живу в залишеному росіянами містечку, де колись величався шістдесятитисячний Перемишль. Мені допомагають краківський вікарій Мозолевський і графиня Краузе, які знають цю місцевість, але поки що цивільного населення ми не бачили, якщо не рахувати нещасних чотирьохсот жінок і дітей, знайдених у підвалах. Від усіх міських будівель, порівняно вцілілих, залишилось 120 і два храми, решту або зруйновано кулями, або згоріло; дістати в Перемишлі і його околицях яку-небудь їжу неможливо, навіть нема недостиглої пшениці, що стала кормом козачих коней. Навкруги справжня пустеля з виритими нашвидкуруч землянками, де іноді кублиться подоба людської істоти, — це колишні ще недавно заможні люди, місцеві селяни. Я не знаю кому й чим помагати, бо тут нема нещасливих, яких допомога може підбадьорити і повернути до праці; е

тільки психічно хворі люди, що втратили буквально все... Австрійські жовніри, уродженці місцевих сіл, плачуть як діти, — вони не в стані знайти навіть села, де ще півроку назад жили їхні батьки й діти; жодна перемога, жодна контрибуція не зможе відшкодувати втрат населенню. Від Перемишля не залишилось нічого, окрім обгорілих каменів і трупів коней, що розкладаються. В одному підвалі вікарій натрапив на страшну дику сцену: два хлопчики гризли сире м'ясо забитого тут же пса, їхня мати лежала мертвою від голоду..." — такий опис залишеного російською армією Перемишля помістив представник Червоного Хреста доктор Презер у газеті „Kreuzzeitung" від 21 липня 1915 року.

Рахував втрати і Львів...

„Дорогий добродію! — писав Іван Франко К. Бандрівському 24 червня 1915 року. — Поздоровляю Вас і всю Вашу родину з освободженням від кормиги. Чую, що в тих днях розпочнеться урядування в „Дністрі". Я сам такий іще безсильний і ослаблений болем живота, що не можу виходити з дому. Будьте такі добрі порозумітися з паном Сушком, чи можна буде на рахунок мого фонду одержати зараз хоч 50 корон, і скільки буду міг одержувати від першого. Річ така, що в мене самі рублі, — маю їх іще в себе 95, а на книжечці Кредитового союзу, як повідомив мене д. Паньківський, 39, але тепер така біда, що за рубля дають дві корони та й то деколи не хочять. Не бажаючи тратити майже цілої третини того капіталу, який ще мені лишився, прошу Вас постаратися для мене о трохи австрійської валюти. Чи Паньківського вивезли? Може би, Кредитовий союз хотів виплатити ті рублі, що зложено в нім, по яким зноснішим курсі, хоч по 120? Буде мені дуже приємно, коли відвідаєте мене.

Ваш Іван Франко".

Сподівання Івана Франка відновити одержання грошей зі свого ювілейного фонду були марними. Товариство „Дністер", де зберігався ювілейний дар, було опечатане, а відтак пограбоване російською армією. „В короткому часі після зайняття Львова, — писалося у № 1 журналу „Кооперативна республіка" за 1930 рік, — почала свою роботу жандармерія під командою сатрапа полковника жандармерії Мезенцева. Почалися нічні труси по українських домах, а відбувалися всі вони вночі, почавши від 11 години. За трусами пішли арешти людей. Арештовані сиділи по кільканадцять тижнів без протоколів і без відома, за що їх ув'язнено. Хіба один секретар „Дністра" Британ знав, за що його арештовано, а це було так:

Одного дня зайнято касу „Дністра". Готівку перечислено, вложено до каси, а жандарми взяли до себе від неї і льокалю. Після кільканадцяти

днів віддано управі „Дністра” касу, одначе при поновнім обчисленні забракло в готівці 18 чи 19 тисяч корон. Секретар „Дністра” Британ, що був при цім обчисленні, сказав здивований: „Знаєте, панове, що хоча на австрійські власті говориться різне, але такого, як тут сталося, не було би”. На це нічого не відповіли Британові. Жандарми відійшли, а другого дня приарештовано Британа та невдовзі вивезено до Росії... 22 червня 1915 року царські війська залишили Львів, вступили австрійські”.

„Дністру”, як це видно зі звітів про його діяльність за 1914-1918 роки, збитки повернула держава.

Повідомлення про ювілейний дар Іванові Франкові з преси зникли. Після відступу російської армії Франко не отримав ні копійки.

Війна перервала і випуск „Привіту” на 40-річчя. Підготовані ще перед війною аркуші лежали в друкарні аж до 1918 року, коли Наукове товариство ім. Шевченка, перебравши від Комітету видання бібліографії, випустило видрукувану вже частину окремою брошурою як I-й випуск покажчика. Друга частина побачила світ аж через 12 літ, бо, як згадував В. Дорошенко: „Т-во з року на рік відволікало її видання, вважаючи друк бібліографії за дуже дороге підприємство, хоч відсутність покажчика й унеможлилювала вивчення творів Франка в усій їх повноті та різносторонності [...] На жаль, Наукове товариство так і не спромоглося завершити його, хоч лишилося тільки видати бібліографію Франкових рецензій та доповнити частину, складену перед світовою війною, творами, що їх він видав у 1914-1916 рр., і посмертними”.

Не вистарчило грошей? „За дороге підприємство”? Сам „Привіт” був випущений у продаж 29 травня 1916 року, тобто ледь не в день смерті Франка...

Надійшов ще один лист від Тараса. „Любий батьку! — писав він 10 липня 1915 року. — Я у шпиталі в Френчеві як рековаленсцент після операції [...] За два тижні надіюся бути знов у своєму відділі і коли я рівночасно з моім четвертим кавалерійським відділком ввійду у місто, прошу не турбуватись. Може, Петро прийде скорше, як я. Здороволю сердечно. Тарас.

Taras Franko, Kadett, Feldpost № 67”.

Хвороба Івана Франка невпинно прогресувала. Вона атакувала й нищила всі внутрішні органи. „Я дуже хворий на біль живота, — скаржився він К. Бандрівському в листі від 15 липня 1915 року, — причім мене мучить безсонниця. Вчора я лежав більшу часть дня, лежу й сьогодні. Мій рублевий капітал уже близький вичерпанню, й тому звертаюся до Вас із просьбою взяти з книжечки кредитового союзу ті рублі, які там є (при Паньківським було щось 39 рублів, тепер, може, набралось

більше) і принести мені з „Дністра”, крім тих 50 кор., що Ви принесли мені, я взяв за квитами на раз 30, а другий раз 20 кор. Чи не могли би Ви з касиром упорядувати мої відносини до „Дністра” так, аби я хоч від сего місяця побирав уповні, хоч би й ратами, призначені мені з ювілейного фонду 4 200 кор. місячно з тим, аби до часу моєї слабості слуга приносив мені гроші додому? В таких разі можна би побрані досі 50 + 50 корон почислити за першу половину липня, а Ви могли би зараз узяти чи то цілу другу половину (100 к.), чи менше. Будьте такі добрі відвідати мене сими днями, Петро вже майже тиждень дома, але як не нині, то завтра має відїхати. Здоровлю Вас щиро з родиною.

Іван Франко”.

Сподівання Івана Франка на гроші були даремні...

21 липня 1915 року Петро вже був у війську в Коломиї. Перед відїздом відвідав маму. „Дорогий Тату! — писав у листі з Коломиї 21 липня 1915 року. — Мама просить принести ті французькі книжки до читання, маєся яко-тако, нарікає на харч.

Давніше приходили до Тебе радикали з-над Збруча, що переносили книжки на другий бік. Чи не пригадуєш собі, з котрих були сіл і як називалися? Чи вишні уже дозріли? Як буду міг, то приїду на вишні і на яблука. Може, тато має знайомих в Румунії, також румунів. Здоровлю сердечно.

П. Франко”.

Надалі від Петра будуть надходити лише короткі повідомлення, які батько збереже. Листи до Петра, писані у той час, не збережуться.

19 вересня 1915 року Петро писав:

„Дорогий Тату! Наш курінь стоїть в резерві, і розриви гранат лиш звуком до нас заходять. Я відпочиваю в шпиталі, де лічуся на зуби. Тут є пані Коцовська і Микола. Заходжу до них щодня на підвечірок. Небавом приїду, мабуть, до Львова на урльоп. Поводиться мені добре. Як Тобі живеться? Хто є коло Тебе? Здоровлю сердечно

П.”.

Коцовська — це Валерія Коцовська, молодша сестра Уляни Кравченко, дружина Володимира Коцовського. Микола — їх син, лікар — не вдовзі загине в рядах Українських січових стрільців.

29 жовтня 1915 року — наступний лист:

„Дорогий Тату! Як тобі поводитьься? Наш курінь мав тепер 4-дневний спочинок, а завтра знов їдемо до робіт. Тепер всюди спокій. Ми покопали прегарні шанці, відграничені потрійними дротовими полями, до котрих москалі навіть не доходять. В кожнім закутку вкопана піч. Релятивну тишу перериває безнастанний гук гармат. Я просив одного

товариша привезти мені 1 пару білля, і він небавом вступить. Пакуночок спакує п. Зося. Здоровлю сердечно.

П. Франко".

„Панна Зося” — це Софія Юзичинська, студентка Львівського університету, яка навідуватиме Івана Франка аж до його смерті та виконуватиме різні його доручення.

8 листопада 1915 року — ще один лист від Петра:

„Дорогий Тату! Перебуваю даліше в полі. Було кілька гарячих днів, але тепер усе успокоїлося цілковито. Стрільці списалися добре, але мали важкі втрати. Один офіцер (слово затерте цензурою — авт.), один погиб, один ранений. Маю клопіт зі зимовим біллям і плащем”.

Листи від Тараса надходили частіше. 2 серпня 1915 року він писав: „Любий Тато! Прошу мені написати, чи всі мої картки (коло 20) Ви одержали? Я тепер в Olmütz, у рекрутській дивізії, приставлений яко інструктор-офіцер. Oberer Ringplatz, 3 Stock, dei Wetzell”.

Через 10 днів, 11 серпня 1915 року, Тарас повідомляв:

„Дорогий Тату! Моя кадра переноситься, мабуть, уже 19 с. м. до Ключа коло Олькуша (Klucze). Штабові приділений фільварок. Я, ймовірно, лишуся в Ольмунці аж до часу покликання перед комісією суперарбітральною. Тут установилася тепер краща погода і тепло. З війни ждемо всі нетерпеливо взяття Рівного, Вільна, Риги, Двінська і Кам'янця-Подільського, що всі вже дозріли до упадку, немов попсовані царські зуби, які треба конче вирвати. Зрештою, тут нічого нового. В місті рух великий.

Моя адреса: Franko Taras, Nimlau bei Olmütz”.

Наступного дня, 12 серпня 1915 року, — ще один лист:

„Дорогий Тату! Дуже велику журбу готує мені факт, що я від Вас дотепер не дістав жодної вістки. Напишіть мені, як ведеться вдома. Від Юзичинської довідався я у Відні, що мати дуже хвора. Від Петра не маю від двох місяців жодного листа. Я вчу уланів (коло 80 чоловік). В Богемії і Моравії йдуть тепер жнива повним ходом. Мабуть, за місяць піду в поле. Прошу мені справді часто писати. Як йде українське життя у Львові? Я вітаю щиро.

Тарас”.

На останній лист Франко відписав синові 15 серпня 1915 року: „Дорогий Тарасе! Вчора одержав я твою картку з 12 VIII, бачу з неї, що ти не одержав досі ані мого листа з Петровою допискою, ані жодної з трьох дальших кореспонденток. Значить, писання від мене до тебе не доходять, а в такому разі шкода й писати тим більше, що за кожним разом треба просити когось віднести картку аж на пошту, а я сам досі хворий і ходити поза домом мені тяжка мука. Так і знай, що доки не

одержу від тебе відомості, що ти одержав мої письма, то не буду більше нічого відписувати. Твої картки поприходили аж минулого місяця, по дві, по три рази. Відповідаю ще раз на твої питання: наш дім цілий і неушкоджений, раз лише ночували в нім москалі (коло 200) і шкоди не зробили, ревізії жодної не було, тільки злодії покрали дещо убрання. Мама від дня 17 грудня 1914 є Кульпаркові, Гандзя в Києві, Петро при стрільцях у Коломиї (ул. Українська), був перед місяцем у Львові і писав пару разів. У мене в домі жиє пані Целіна з дітьми, а від 24 липня син Михайла Франка з Нагуєвич, із якого маю дуже доброго послугача. Я хворий від лютого, жию оце вже півроку на дієті, зимою намучився страшенно, вихуд і стратив сили, які нескоро ще відновляться. У Львові холери майже нема, зате дорожня страшенна: вже від кількох неділь не можна дістати ні хліба, ні булок, ні м'яса, ні муки. Я прожив усю зиму російськими грішми, яких у різних місцях зложено для мене звиш 600 рублів, а без них був би справді пропав. І тепер, коли в нас на фінансовім полі полегшало, не грозить мені брак грошей. Оце і все, що можу сказати тобі, а про настрої у Львові, в котрім мало буваю, мало що й знаю понад те, що всі ми раді тому, що позбулися російської окупації, та тому оборотові, який узяла війна. Бажаю тобі всього найліпшого й цілую тебе. *Іван Франко*".

Лист від батька Тарас отримав аж через деякий час. Не знаючи, що діється вдома, писав додому листівки ледь не щодня.

15 серпня 1915 року:

„Любий Батьку! Нарешті дістав я Вашу картку від 6. 08. Пробачте, що пишу по-німецьки з огляду з цензури і інших причин. Я тепер поки без заняття, тому що усунений від піхотного відділу з тієї причини, що не можу марширувати. Я хотів би дуже перевестися до українського легіону як офіцер-інструктор або до кавалерії, але не знаю, чи там є така. До Петра пишу кожен другий день на його польову адресу. Матері прошу передати ті картки і її потішити. Прошу мені написати, чи мій військовий мундир і черевики залишились нерухані. Буду старатися при переїзді прибути на кілька днів до Львова”.

16 серпня 1915 року:

„Дорогий Тату! Я дістав Вашу картку з 10 серпня. Одиноке мое заняття — се служба інспекційного офіцера раз на 2 тижні і пересування хоруговок на мапі, які значать бойову лінію наших армій. Від Берестя віддалені лиш на 8 миль. Я просив мого коменданта о короткий урльоп, але він не міг його дати. Треба звертатися до ц. к. міністерства через військову команду в Ольмонци. До супровіту стаю при кінці місяця в Моравській Остраві. Приділений, мабуть, буду до якоїсь легшої

служби. Я знайшов тут червоні яблука того самого гатунку, що в нас коло сходів. Чи передав Тато мої картки Мамі? На який термін оцінює Тато кінець війни?"

18 серпня 1915 року:

„Дорогий Тату! Вчора телеграфовано до львівської поліції, аби підтвердила, що дійсно Тато і Мама хворі. Коли се сталося, то я буду міг приїхати на кілька день до Львова. Комісія супровіту не увільнить мене з війська, але, правдоподібно, призначить до якоїсь легшої роботи. Се мені дуже не на руку, бо я за 2 місяці повинен би авансувати на лейтенанта, а так пропало. Тут погода змінчива. Збіжжя майже все звезене, але в полі повно ще городини, особливо цукрових буряків. Я дістаю правильно віденські укр., часами і львівське „Укр. Слово“, що представляється досить марно. Цивільну пенсію урвано мені чомусь ще більше, так що місячно дістаю не цілих 100 корон.

Здоровлю Вас козацьким виразом. До побачення”.

І врешті — лист із кінця вересня 1915 року:

„Дорогий Тато! Ставав 16 IX перед комісією супровіту, яка відіслала мене до шпиталю. Там узялися за мене різні доктори, між іншим один поляк. Зміряли й оглянули ноги, [...] і наслухували. Все досі не скінчилося. Нині йду на [...], а 2 X стаю знов до супровіту, а під саму зиму, мабуть, піду, так сказати, в огонь [...], куди я не був ні разу, хоч тут борше безпечно. *Тарас.*

Olmütz, Burgrafenstraße 11”.

Трьома крапками позначено закреслене військовою цензурою.

Після шпиталю Тараса як *felddienstanglich*, тобто придатного до військової служби, відправлено на Волинь. Їхав через Львів. 11 жовтня 1915 року надіслав батькові коротке повідомлення: „Любий Тату! Я прибув щойно у місто при переїзді на Волинь. Не маю навіть часу оглянути його як належить. Я здоровий, якщо Ви також, то добре.

Франко Т.”

З Волині Тараса перевели в Угорщину, звідки теж регулярно посилав батькові листівки:

„Дорогий Тато! У Відні повстав давно серед членів Союзу Визволення України план ширити укр. книжки поміж рос. бранцями. Може би Тато казав спакувати Василеві пачку видань своїх і моїх неоправлених (яких багато припадає у бібліотеці порохом) і вислати до Відня на адресу: VIII, Josefstädterstraße 9 Ukrain. Nachrietch”.

Наступного дня запитував:

„Дорогий Тату! Як здоров'я? Чи дуже докучає мороз? Чи позавивав Василь водотяги соломою? Тут вельми сильні морози й були вже

нешастя від замороження. Чи пише Петро і де тепер пробуває? Чи був Тато у Мами? Чи була в „Ділі” або „Укр. Слові” моя стаття про Холмщину й Волинь? Може би Тато при нагоді запитав у адміністрації, для чого мені тих газет не присилають”.

Останній Тарасів лист датований 7 січня 1916 року:

„Дорогий Тату! На укр. кат. свята відбувся тут товариський вечір офіцерів і однорічників, які співали польські і укр. пісні. В п'ятницю рано впав несподівано сніжок і зробив свято білим, немов веселішим. Я проводжу день за днем одноманітно, писати нічого не можу, бо не маю ні сюжетів, ні свіжих вражень. Незадовго відбуду знов малу службову подорож. Бажаю Татові Веселих свят і Нового року щасливішого, як минулий”.

Чи писав Іван Франко дочці та синам про своє тогочасне становище? Чи повідомив, що, позбавлений опіки і грошей, був змушений піти у притулок для Українських січових стрільців? Чи знали вони про це від інших? Невідомо. Батькові листи дітям зберегти не вдалося. Так склалася їхня доля...

У той нелегкий час Іван Франко жив на ласці запрошеної до хати на роль домогосподарки Целіни Зигмунтовської, яку вимушений був узяти з двома дорослими дітьми на своє повне утримання. В листі до В. Якіб'юка від 4 грудня 1915 року Іван Франко писав, що однією з причин його хвороби та „її тяжкого стану були відносини тої жінки та її сина до мене”.

Які це були відносини, залишається загадкою. Особи, які перебували біля Івана Франка в його останні дні, твердили, що Целіна Зигмунтовська вимагала записати їй хату. Вона, казали, заслужила на це. Ця версія виявилась найбільш тривкою, але, зрозуміло, не була підтверджена ніякими документами. Та і які це могли бути документи? З Целіною Зигмунтовською згодом зустрічались працівники Музею, записали й опублікували її спогади у пресі, але запитати відкрито, чому Іван Франко відмовив їй у помешканні і, як твердить у спогадах С. Монджейовська-Гончар, не хотів її навіть на поріг пустити, коли вмирав, не посміли.

Найбільш цікаві спогади про Целіну Зигмунтовську та її стосунки з Іваном Франком залишила Йосифа Ракочі. Їх опубліковано у третьому випуску „Наукового вісника музею Івана Франка у Львові”. Ці спогади потрапили у фондову збірку Львівського літературно-меморіального музею Івана Франка від Тетяни Лукіянович, яка, залишившись одна, 1995 року передала їх разом із архівом свого свекра Дениса Лукіяновича на зберігання до Музею.

Записані ці спогади у звичайному шкільному зошиті на дванадцять листків із широкими лінійками. Не мають ні заголовка, ні вказівки, ким були написані і коли. Зошит, у якому вони знаходяться, виготовлений під час німецької окупації, а тому можна припустити, що десь у той час їх і написали або ж переписали, бо виглядають надто вже акуратними, без перекреслень та доповнень, що характерне для будь-якої чернетки.

Авторство цих спогадів встановила Ольга Родіонівна Сліпа (1922 року нар.). Це її мати, Ольга Ситник-Сліпа, яка знала Йосифу Ракочі, записала від неї спогади про Целіну Зигмунтовську та Івана Франка.

Йосифа Ракочі (до заміжжя Янковська) була двоюрідною племінницею Луки Гарматія та троюрідною сестрою Ольги Ситник-Сліпої. Ці спогади приніс до Музею Івана Франка, де вони й зберігаються, Василь Гуменюк, співробітник Музею, 5 листопада 1993 року.

„Юзя Янковська, — писала у спогадах Ольга Ситник-Сліпа, — віднайшла мене на вулиці Сикстутській, неподалік від вулиці Кляйнівської, де тоді я проживала з товаришками, і просила в мене оповідання „Маніпулянтка”, бо Юзі порадили йти на квартиру до п. Зигмунтовської (Юзя таки влаштувалася на квартиру до неї).

Побачивши у п. Зигмунтовської твори Івана Франка, Юзя запитала про них і отримала відповідь: „Pan profesor Franko sam przyniół, ale ja po rusku nie czytam”.

Під час проживання Юзі в п. Зигмунтовської одного разу сталася така okazія: якісь кривні, молоді кузинки просили дозволу п. Зигмунтовської взяти собі лист поета (І. Франка), який їм припав до вподоби. Після розмови зі своїм вуйком, Григорієм Гарматієм в Теревовлі, Юзя також попросила в п. Зигмунтовської один лист Івана Франка. Цей лист особисто бачила у Юзі Ольга Ситник-Сліпа і запам'ятала його зміст. Ось він: „W chwilach smutku i przygnębienia, kiedy poczucie straconego życia gniecie mi duszę zdaje mi się że jedno słowo, jedna litera, napisana ręką pani, mogła by uratować mnie od rozpacz i obłąkania. I oto rzucam tę kartkę papieru na wiatr, może ona dostanie się do rąk pani, może znajdzie iskierkę miłosierdzia i może pani odpowie mi choć słowem jednym — dla Ignacego Postępskiego — Poste Restante”.

Іншого разу Юзя запитала Ц. Зигмунтовську, чому вона не вийшла заміж за Івана Франка, і отримала відповідь: „Nie mogłam tego znieść, jak on zawsze w tej wyszywanej koszuli chodził i zawsze się z tymi chłopaми wodził”.

Подальша доля цитованого листа невідома. Наведений у цих спогадах лист був використаний Р. Горакком у книжці „Целіна, родом з Трускавця” (в-во „Франкова криниця”, Трускавець, 1994 р.).

„1912 року, — писала Й. Ракочі, — мешкала я коло клініки на улиці Генінга у п. Зигмунтовської Целіни, вдови по уряднику судовім, що жила з вдовичої пенсії місячної 57 гульденів. Мала двоє дітей. Хлопчик мав 14 літ Здіслав і дівчинку Зося 16-літню панночку, котрі ходили до виділової школи. Хлопчик до 6-ої, а дівчинка до 7-ої класи. Зарекомендувала мене там пані [...]ремехова Анеля, жінка залізничного урядника з Станіславова, товаришка моя з курсу поліграфічного відділу.

Одного разу около 11 години перед полуднем прийшов д-р Іван Франко, запукавши ліктем, почім п. Зигмунтовська єму отворила. Попередньої днини побачила я у п. Зигмунтовської „Великий шум“, „Зів'яле листя“, „Мойсея“, пізніше навіть приніс їй „Wielku Utratu“. Книжок тих не читала она, бо по-українськи не уміла і лишень училася і то досить пильно, бо вкінці навчилася. Діти її були у шовінізмі польсько-львівським виховані і не хотіли мамі по-українськи читати. Побачивши ті книжки, запитала я її, чи то? Она відповіла, що п. Франко її лишив. Я урадована оповіла, що всі єго твори читала і дуже добре єго знаю. Она єго дуже хвалила, представляла єго як великого ідеаліста, але нещасливого. Він мав більше знайомих українок, а через те, що она єму на листи не відповідала, так як би наперекір оженився з україною і небавом прийшов з нею до її бюро представити їй свою жінку.

В тім часі, коли я там Франка перший раз особисто пізнала, жінка Франка була хвора в Кульпаркові. Франко приходив в якійсь справі іспитів сина Зигмунтовської, що дуже лихо вчився і лихо поводився і Франка не любив. Та коли притисла біда перед кінцем року, просив маму, щоби ужила впливової протекції Франка для ратовання року шкільного. Франко п. Зигмунтовській заявив, що вже справа сина успішно полагоджена. І той молодий панич потім поїхав з „шизматиком Франком“ до Криворівні і читала-м картку Франка до п. Зигмунтовської, що „chodzimy drugi dzień z koszem. Szkoda kosza nosić. Dwa grzyby tatu“. Син Зигмунтовської радий був кудись в гори їхати і просив маму, щоби дала єму кілька корон, щоби не потребувати на видатки просити у Франка.

Я мешкала у п. Зигмунтовської від кінця марта до кінця липня 1912 року.

П. Зигмунтовська мала більше карток в дуже красивій оправі від Франка, з котрих оправу поздирав синок, а картки валялись по столі і по полицях. П. Зигмунтовська толкувалась тим, що не уміє читати і читати їй трудність справляє, і її се дуже прикро. Я питала її, чи она має „Зів'яле листя“? П. Зигмунтовська повідала, що певне мусило бути, бо

прислав і приносив всі свої видання і в рукописи навіть „Lelum-pole-lum”. Питав не раз, чи она перечитувала з ввічливості. Коли я згадала п. Зигмунтовській, що в „Зів'ялім листю” є її ім'я Целіна вимінене, дуже зацікавилася тим, і ми розпитали „Зів'яле листя” у Жіночій громаді, обидві з панею Зигмунтовською заплатили 1 кор. кавцію і, доставши в руки книжку, пішли до Єзуїтського городу читати. П. Зигмунтовська, дуже розцікавлена, жадно слухала і нарікала на дітей, особливо на сина, що не хоче їй читати і не хоче її слухати. Донька вчилася дуже добре, а навіть давала лекції. П. Зигмунтовська була спокійної вдачі, шатенка, висока зростом, сильно збудована, і всі роботи в помешканню своїм виконувала, а над бідними дуже милосердилася, виносячи для них і дрова, і хліб, і молоко за згодою дітей, відступала свою вечерю. Знана була зі своєї доброти цілій кам'яниці і для мешканців ulicy.

В часі, коли Франко виїздив до Криворівні, п. Зигмунтовська брала ключі до его вілли, отверала вікна, запускала підлогу, обчищувала образи, робила з робітницею або помічницею всі порядки в его помешканні, а за полишені Франком гроші смажила конфітюри. Конфітюри ті виїдав все Петро по більшій часті зі своїми товаришами, а до того не дуже ввічливо відносився до п. Зигмунтовської. Зате Тарас був дуже чемний і відносився прихильно.

Коли питала Тараса, як їм ведеться, то відповідав: „*Źle z matką, a bez matki jeszcze gorzej*”. Навіть Петро признавав конечність маму передержувати вдома, а не в закладі. За те Франко дуже твердо осуджував і рішуче своє життя. Всігди говорив, що жінка від початку не добре поводитася як господиня, жінка і мати — не годен її в хаті при дітях держати. Мимо кількох поворотів за призовом свідків і на їх зречення полишив таки її остаточно в закладі.

Коли п. Зигмунтовська довідалася, що Франко носився з гадкою у послідне віддати до закладу, п. Зигмунтовська ходила просити Франка, щоби жінку держав вдома з огляду на її просьбу. Та Франко не улягав нікому і її не послухав.

Коли я їй читала „Похорон” (тобто вірш „Похорон пані А. Г.” із збірки „Зів'яле листя” — авт.), де представлено правдивий случай похорону цьотки п. Зигмунтовської, то на нім був Франко і п. Зигмунтовська бачила Франка, як він до послідку стояв коло гробу під деревиною, але его поклін, щоби та рука з гробу простягнулася колись, несправедливий, бо то не цьоця, але она сама не хотіла на ті листи відписувати.

Коли мав їхати до Ліпіка, писав до неї лист, і приходив особисто просити п. Зигмунтовську, щоби она з ним поїхала для поратовання его здоров'я і відпочинку свого. Повідав і писав, що коли би рука

п. Зигмунтовської на його голову покладена була, уздоровила би його не від одного лиха.

П. Зигмунтовська не їхала ні разу з ним. Другий раз поїхала з ним до [...] і була свідком, як покійний дістав напад безтями над берегом води і ледве тата (?) дочутилась, і від тої пори йому погіршилося.

Він писав до п. Зигмунтовської лист з докором, щоби була з ним поїхала, то би уратувала „od rozpaczy i obłąkania”. П. Зигмунтовська ніколи, ні на один лист не відписала. Она звичайно зміняла помешкання, не повідомляючи Франка, щоби увільнитись від его відвідин. Бувало, Франко аж на поліції довідувався про зміну єї помешкання”.

Є певні застереження щодо правдивості слів Целіни Зигмунтовської про те, що з Франком вона нікуди не їздила, хоч він приходив до неї і писав їй листи, щоб відвезла його до Ліпіка. Із записів Василя Щурата відомо, що саме Целіна Зигмунтовська відвезла Франка до Ліпіка, — звичайно, за добру винагороду. Ця поїздка докорінно змінила ставлення Івана Франка до Целіни Зигмунтовської, що й було причиною написання другої, зовсім іншої, передмови до другого видання „Зів'ялого листа” 1912 року. Якщо в передмові до першого видання Франко назвав свої поезії поетичною фікцією, то в передмові до другого вже називав їх автобіографічними, що відповідало правді.

Не є правдою і те, що Целіна Зигмунтовська не відповідала на листи Івана Франка. У відділі рукописів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України збереглося аж дев'ять листів Целіни Зигмунтовської до Івана Франка. Їх часто цитували різні дослідники, але повністю вони так і не були надруковані. Листів Івана Франка до Целіни, тобто тих, які було вирішено не публікувати, досі ніде не виявлено.

Целіна Зигмунтовська надто дбала про свою репутацію і не хотіла, щоб хтось дізнався про те, що саме вона супроводжувала Івана Франка до Ліпіка...

Коли в домі появился Франків племінник по брату Захару Василь, письменник уже не потребував допомоги пані Зигмунтовської.

Василь Франко народився 23 серпня 1889 року (архів Дрогобицького райзагсу, книга народжень с. Нагуевич 1880-1899 рр., арк. 47) як сьома дитина Захара Франка та Марії Ясінської, дочки Теодора Ясінського та Катерини Лазоришин. З початком Першої світової війни Василя не забрали в армію, але воєнне лихоліття не обминуло ні його, ні його родину. Австрійська воєнна інтендатура зобов'язала його замість батька Захара Франка батьківським возом та парою добрих коней перевезти з Дрогобича аж до російського кордону військовий

провіант. На кордоні коней відібрали, видавши папірець, щоб місцева влада компенсувала вартість забраного, і відправили пішки до дому, до якого було не так легко дібратись. Обминаючи військові патрулі, які мали слабкість стріляти без попередження, а тим більше в українців, Василь Франко дібрався до Львова, де розшукав стрийка Івана, тобто Івана Франка, який був дуже хворий. Звичайно, Франко дуже втішився приїздом небожа, вважаючи, що його послав йому сам Господь Бог. 25 липня 1915 року він написав листа дирекції Львівської поліції з проханням відшкодувати збитки, завдані військовиками його братові Захарові, та допомогти в такий небезпечний час Василеві Франкові дістатись додому. У поліції Василь Франко нікого не застав, а тому повернувся до хати стрийка.

10 серпня 1915 року Іван Франко зробив дописку до листа і знову відправив небожа до Дирекції львівської поліції. „Світла ц. к. дирекції поліції у Львові! — писав Іван Франко. — Посвідчаю, що віддавець оцего письма — син мого брата Захарії (vulgo Михайла) Франка в Нагуєвичах, пов. Дрогобич, на ім'я Василь, який перед двома місяцями висланий із Дрогобича із воєнним форшпаном (фірою для транспорту провіантів та парою коней) доїхав із австрійським військом аж до російської границі, де коні й віз забрала й оцінила військова команда, а його без жодного поквітування та документа пустили вертати додому. Прошу в цій неурядовій справі переслухати його та зарядити все потрібне, аби він міг безпечно та по змозі залізницею вернути додому.

Д-р Іван Франко, властитель дому при ул. Понінського, ч. 4.

З оцим листом я посилав Василя Франка зараз другого дня по його приході до Львова до поліції, але він не міг доручити його нікому, а я сам обезсилений хворобою не міг піти з ним і не мав нікого, хто би міг заступити мене. Я тим часом повідомив його вітця про його побут у мене, а йому запевнив у себе місце послугача на необмежений час”.

Василь залишився у Львові. Листи Івана Франка щодо цієї справи до брата Захара не збереглися. Збереглися зворотні. Вони опубліковані у першому випуску „Наукового вісника музею Івана Франка у Львові” за 2002 рік.

Захар не вельми був радий із того, що в таку пору, коли вдома повно роботи, син поза домом. „Дякую Вам сердечно, — писав він 18 серпня 1915 року, — за щедрий дарунок в так тяжкім часі. Рад бим-ся довідати, чи здоров мій син Василь і яким дивом він взявся у Вас і чи не міг би як дістатись додому, бо тут ест ще робота в поли, то би дещо мені поміг. Чи не могли би Ви его як виправити додому, бо в такий час тяжкий Вам его утримувати певно буде зтяжко. Більше не маю нічого до писання,

тільки Вас поздоровляємо сердечно і дякую Вам, дорогий Брате, що Ви не забули в такій біді за мене”.

Іван Франко вислав братові 20 корон. Просив вислати метрику народження Василя для прописки у нього. „Посилаю Вам свідоцтво метрики Васильові, — писав у відповідь З. Франко. — В нас ксьондза нема, а мені отсе видав ксьондз з Медвежі і казав, що то вистарчить, а друків не було, бо понищені москалями. Єсли се не вистачить, то напишіть, а я мушу десь в Дрогобичи або в яким іншим селі розшукати друк і зробити метрику.

Я 20 корон отримав від Вас і дякую Вам сердечно, бо в таким прикрім часі Ви не забули за мене. Прошу Вас, дорогий Брате, постарайте сі, щоби Василь як дістався додому. Ту будують дорогу, то би собі заробив дещо”.

Не отримавши відповіді, Захар Франко присилає ще одного листа. „Дорогий Брате! — писав він 24 вересня 1915 року. — Я Вам послав свідоцтво метрики для мого Василя і написав-єм лист, а чи Ви се дістали, то я не маю жодної відомості і чи Василь такої у Вас, і чи робить він що там, бо єсли дармує, то шкода єго часу тримати, щоби задармо їв хліб. А єсли він Вам потрібний, то нехай зістанет у Вас якийсь час. У нас нічого не зайшло нового тільки стара біда. Іван пише до нас із Угорщини, єсли хоче, то може і єму Василь написати сам, от тут його адрес:

Iwan Franko

K. k. Inf. Reg. № 77

5 Erzzatz komp.

Marosfalwa bei Lewa

Ungar.

Він певно не буде мав шмаття мій Василь. Я ту в тім нічого не пораду. Наразі кінчу і прошу Вас відпишіть.

Бувайте здорові

Захарій Франко”.

Іван Франко намагався допомагати братові Захару, який бідував з дітьми. Найстарший син Захара Іван учився у Дрогобицькій гімназії, й Франко всіляко підтримував його, про що свідчать листи Івана Франка, сина Захара, до його стрийка Івана Франка („Науковий вісник музею Івана Франка у Львові”, вип. 1, 2000 р., с. 178-187). Іван Франко після смерті сина Андрія хотів забрати племінника до себе, бо Захар не мав за що утримувати сина. „Пишу до Вас, Стрийцю, — писав племінник, — і прошу Вас поради мені, що маю робити я в тім положенню. Ще коби я мав спокій зі собою, щодо вікту і інших моїх потреб, то ще би нічого. Присів би над книжкою і мусив би-м кудись вилізти. Але як

ту на моїй голові все: і вікт, і одіж, то годі ради собі дати і нема жодного виходу. Раджуся тата, а они що: я тебе не пхав до гімназії, іди до того, що хотів зробити з тебе пана, най той тобою гризеться. То ніби я маю іти до Гриня. А він добре, що дістав від них праві цілий маєток, що єму решта братів і не в голові. Пішов би я до семінарія, але то знов мука, по тих двох чи трьох роках, якби здав матуру семінаріальну, кидають чоловіком, як худобою, яких двадцять літ і годі вижити за яких 60 кор. місячно. Може би де Ви, Стрийцю, нашли мені яке місце у Львові, аби я міг там ходити до школи і мав би яку лекцію або яке інше заняття, а при тім учився. Аби я домучив тих чотири роки, а потім против моєї волі і переконань пішов би-м на теологію. Тарас учить в гімназії, може би Він найшов мені яке місце за лекцію утримання, а дещо, може, би доплатив, або яку другу дістав лекцію. Пишу се до Вас, дорогий Стрийцю, не з-за якихось там моїх дурних вибаганок, але описую мое ціле положення щиро, хотя й і так повинно Вам бути знаним. Єсли Вам, дорогий Стрийцю, залежить на поліпшенню моєї долі і єсли Ви мені бажаєте трохи ліпшого добра, ніж якого я дотепер зазнав через тих чотири роки, ніхто не знає, як я бідую і борюся з своєю долею, то не відмовте мені своєї помочи, благаю Вас, а я після моїх сил буду старатися Вам віддячитись. Отже сподіюсь, що Ви котрий бажаєте мені лучшої долі не кинете мене від себе, але після Ваших сил і змоги допоможете мені вилізти з мого прикрого положення”.

Іван Франко допомагав і грошима, і проханнями до вчителів знайти племіннику місце репетитора. „Навіть не подякував я Вам за гроші, що Ви мені прислали, — писав невдовзі Захарів син Іван. — Мені поводитьсь тепер, як звикло при науці. Мої перваки вийшли на обох конференціях добре. Роблю щодень годину або дві лекцію з ними, а відтак сам учуся. В неділю ходжу на збори нашого кружка „Україністів”, який заснував проф. Бурчак і перероблюємо відчити на тему найновішої літератури. Вечером ходжу також на відчит до руського касина, де академіки дають відчити в цілі зближення студентів до себе. І так іде час. Я Тарасових книжок не розпродав. Незадовго пришло єму решту книжок і гроші. Ви, Стрийцю, десь говорили до Гриня, що би-сьте купили в „Високій горі” трохи ліса. Отже тепер продає Бориславський з Ясениці 10 моргів, бо єму десь трафляється в інчій місці. То є дуже гарний кавалок на горбку. Хочє за то 600 000 корон. Отже, єсли би-сьте мали гадку купити, то прошу написати о тім до Гриня”, тобто старшого сина Захара.

20 червня 1915 року Івана Франка, сина Захара, з шостого класу гімназії забрали до війська. „Дорогий Стрийцю! — писав Іванові Франку з Прешбурга 28 вересня 1915 року (вже знав, що Василь, його

брат, у Львові, та що стрийко Іван постарався, аби Захару військова влада повернула гроші за відібрані коні та воза). — Я асентерований 20 червня. Вже об'їздив-єм цілу Угорщину. Зразу був-єм в Кошицях, потім в „Kogmendí” коло границі стирийської в 9 полку, звідтам поїхали-сьмо до Леви. Тут був-єм більше як місяць, нарешті поїхав-єм до Прешбурга, де вже буду стояти стало. Служу при трені. Приїхав-єм здати шосту клясу і здав-єм і нині їду з дому назад. Гринь не асентерований. Дістали гроші на коні і хоче, щоби тато дали єму половину всіх грошей, а тато не хотять дати, бо єго кінь не вартував того, що татів. Мені при трені добре, хіба деколи брак крейцера. От тепер стратив я близько 100 кор. на подорож, бо-м мусив платити півкарти і таксу шкільну. Ще добре, що Василь щось трохи прислав. Скажіть му, най напише до мене і Ви напишіть, що коло Вас чути і як Вам живеться? Здоровлю Вас і Василя”.

28 вересня Іван повідомляє, що в нього запідозрили сухоти.

„Чи дійсно маю сухоти, — писав, — чи лиш так болять мене груди, — нічого мені не сказали, досить, що мені щось бракує. Як довго ту буду, не знаю. В кожному разі довго не буду, скоро сконстатують, що мені є і відішлють мене до кадри. Буду або увільнений з війська, або дістану, як казав мені лікар, службу десь при канцелярії. Напишіть, що коло Вас чути? Як Вам обом живеться з братом? В нас вдома недобре. Тато і Гринь не можуть поділитися з грішми за коні. Домагається конче половини за свого небіжчика, котрий не вартував 20 кор. Прошу Вас, напишіть мені, як жили Ви самі через цілий той тяжкий рік, бо я дуже цікавий, що Ви при своїм так малім здоровлю пережили ту зиму московську. Мені ту при трені було б дуже добре, коби-м тільки був здоров. Маю добру опінію у своєї старшини. Дуже тішилися, що-м здав шосту клясу. Тим часом я пішов до шпиталю і не знаю, що з того всего вийде. Якби ми увільнили з війська, то би-м міг дома трохи обернутися, бо страшно змарнів. А єсли дадуть службу в канцелярії, то ще гірше без жодного руху, без свіжого повітря хвороба більше може розвинутися. Ту нудь. Нічо не маю до читання. Нічого робити, хіба лежи та лежи, але тебе боки болять. Прошу Вас сердечно, напишіть мені пару слів. Адрес даю до кадри, бо моя кадра звідси дуже близько, так що мені, єсли ту буду, то лист занесуть товариші”.

10 жовтня у черговому листі Іван Франко ділився зі стрийком невітнішими вістями: „Я зі шпиталю вийшов. Маю Lungenspilzenkatar. Дуже скоро можу від сего попасти в сухоти. Не вільно мені скоро ходити. Тепер я вже тиждень сиджу вільний від служби і чекаю якісь документи зі шпиталю. Можливо, що буду призначений до сопровітко-

місії, але чи вдасться мені вирватися з війська, то не знаю. Я се дістав з перестудження. Не маю нічого теплого огорнути і мерзну, ніколи не можу загіртися. Тепер записали мене до більдунгшколи, але я не ходжу ані на вправи, ані на райтовання, бо я маю Dienstfrei (звільнення від служби — нім., авт.). Щодо тих свиней, то тато казали, що буде для них трудніше, бо жолудів нема сего року, а бульби мають замало. У нас дають урльопи на 8 день. Я не знаю, чи поїду додому, бо не знаю, що прийде зі шпиталю. Мені б випадало їхати 20 с. м. Я до їдження маю страшний апетит, а мимо того щодня гірше виглядаю. Не знаю, що се є. Я бохонок хліба з їм нараз. Мені їсти багато дечого масного, молока б пити, а не можу собі дозволити, бо дороге все”.

У сім'ї Захара далі не було спокою. Захар судився з Гринем за коня. „Мої плани, мої надії, — писав Іван з армії, — розбилися. Я вже по комісії, котра призначила мене до служби в канцелярії jako Landsturmist ohne. В нас дома тепер знов процеси о коня Гриньового. І не мож голоті тихо посидіти, а й мусять адвокатів годувати. Годі дурневі до амбіції промовити. Каже, що його кінь пішов до того самого пана, що й татів. Що за невдячність. Щоб з чужим, то би-м не дивувався, але з батьком таке виробляти, то вже край! Таж якийсь син! Напишіть Ви що до них. Ми переносимося до Перемишля, до 2 грудня маємо бути на місці”.

Перед тим Іван Франко просив брата Захара купити порося на відгодівлю, бо у Львові голод. „Я можу, — писав у відповідь Захар 24 вересня 1915 року, — хіба одно порося собі купити, бо хліб, який ся мені зродив, забрали і ще будуть брати до шпихлірів, так що нам годі самим вижити. Я би одно якось витримав. Правда, свині тепер дорогі. Одне мале порося коштує на торзі около 60 корон, але зате підгодівання так зо три місяці коштує около 200 корон. Можна ся трохи заратувати, если маєте справді намір, то пришліть мені на одно 50 кор. Гриньо просить, що-бсьте му прислали на двох поросят грошей. Він, якщо пригодує, то віддасть з подякою Вам.

Если би-сте вислали гроші, то осібним переказом для Гриня, а осібним для мене”.

Тяжко було читати такі листи... Особливо тепер.

Іван, син Захара, повоювавши на всіх фронтах за „татка цісаря”, повернувся додому хворим і 21 жовтня 1915 року помер на сухоти...

Занепокоєні з приводу конкурента на спадок — як твердив опісля Василь, — не вельми коректно почали поводитись Целіна Зигмунтовська та її діти, тому Іван Франко попросив їх залишити його оселю. З цього приводу писав К. Бандрівському 9 вересня 1915 року: „У мене в домі стільки новини, що пані Зигмунтовська завтра (10. IX) випроваджується,

а її син у вівторок пішов до Strzelców. Я вимовив їм місця задля дорожні та занадто великих коштів, а головню з відомих Вам особистих причин”.

Целіна з дітьми покинула дім Франка, але поселилась неподалік — через кілька хат на вул. Софії.

Про перебіг подальших подій можна дізнатися з листа Івана Франка від 4 грудня 1915 року до криворівнянського газди Василя Якіб'юка, який гостив хворого письменника напередодні війни: „Коли нарешті літом явився у мене син мого брата, 17-літній парубок з Нагуевич, я був рад, що він мусив лишитися ві Львові, відправив у вересні паню Зигм. з дітьми зі свого дому (Здзісь, не попрощавшись навіть зо мною, вибіг наперед, приставши до польського легіону) і лишився дома вдвійку з братаничем”.

Переживши російську інвазію, Іван Франко поволі повертався до нормального життя. Він відновив перервані війною зв'язки. 14 серпня 1915 року в листі до Ватрослава Ягича поет писав: „Вельмишановний пане раднику! Передовсім шлю Вам сердечне вітання після жахливого часу. Цього разу зима мене сильно виснажила й дуже ослабила. Богу дякувати, моя сила духу не постраждала. Крім того, через російську окупацію я лишився майже непомітним. За цей час я вислав дві праці російською мовою до „Известий отделения русского языка” — причинок до студій над найдавнішими російськими літописами (3 розділи) і причинок до студій над південно-руськими історичними піснями (чотири пісні з XV століття, останні за велінням проф. Шмурло, з яким я тут познайомився, переклав з української мови на російську). Це додаток до другого тому моїх студій над народними піснями, перший том яких вийшов в 1913 році окремим відбитком з „Записок” Наукового товариства ім. Шевченка і який я подав на конкурс до Петербурзької академії на здобуття премії А. Котляревського. Другий том містить найдавніші українські народні пісні, думи, вірші тощо аж до часів Богдана Хмельницького. В цих студіях, коли я їх закінчу, будуть досліджені також так звані фальсифікати й подані нові варіанти, історичні джерела і багато інших несподіваних речей. Моя праця просунулася до пісні про Наливайка. Випадково я довідався, що в „Архіві” тим часом вийшов також мій другий причинок „Прогласіє”. Чи не могли б Ви прислати мені бодай один окремий відбиток? Третій причинок я хотів би присвятити третьому, найцікавішому твору Константина „Написание о правой вере”; прошу повідомити мені, коли, щонайпізніше, я маю подати рукопис. Я вже закінчив реконструкцію вельми важкого тексту — переклад і додаток з науковим апаратом будуть готові за кілька днів.

Залишаюся з глибокою пошаною д-р Іван Франко”.

У листі від 4 листопада 1915 року до В. Дорошенка, який готував бібліографію творів Івана Франка та до котрого Франко звернувся з проханням опублікувати у його перекладах твори Тараса Шевченка німецькою мовою, чітко вирісонується силуетка самого Івана Франка: гострого і безкомпромісного: „Високоповажаний добродію! На письмо „Союзу” з Вашим підписом з дня 7 жовтня відповідаю аж тепер, бо воно залежалося в книгарні Наукового товариства ім. Шевченка, і я одержав його аж перед кількома днями. Щодо друкування мого німецького перекладу вибору Шевченкових поезій я не в претензії і можу підодждати, та посилаючи їх „Союзові”, я й не думав про те, що нам треба перед Європою врізувати слов’янолюбство й лібералізм Шевченка тому, що се може бути неполітичним супроти німецьких та навіть папських змагань, тим більше, що папська ніби миротворна лінія виразно антинімецька. Не знаю також, чи так дуже потрібно на різних языках товкти й перемелювати фальшиві історичні конструкції проф. М. Грушевського, яких слабкість та нетривкість уже тепер відчуває кожний історик. Очевидно, Ваше розуміння визволення України відмінне від могого, і я поки що не хочу влізати Вам в дорогу”.

Поетичний доробок Івана Франка з воєнного часу невеликий. Саме того дня, коли відійшов Михайло Павлик, він написав вірш „Три скирти”. Це моторошна поезія, у якій ідеться про те, що подорожні купці, шукаючи корму для зголоднілих коней, натрапили на три скирти, в яких під сіном виявили трупи людей. В автографі до вірша зроблено примітку: „На основі оповідання мого братанича Антона” (сина брата Онуфрія). Вперше вірш був опублікований 1916 року в книзі „З великого часу. Воєнний літературний науковий збірник”.

Вірш „Sic transit” („Так минає” — лат.) був написаний 19 квітня 1915 року, а опублікований аж через 50 років — 26 серпня 1966 року — в газеті „Літературна Україна”. Це спогад ніби не про себе і жаль ніби не за собою:

Безхмарно, виразно, немов на тарелі
Твоя юність весела промчала;
Розсипалися твоїх втіх солов’їні трелі,
Але твоя цнота мовчала.

Гаряче, бурхливе було твоє літо,
Авантюр довелося немало прожити;
По хвилях фортуни твій човник скакав розмаїто,
Не час було взад оглядатися й тужити.

Була твоя осінь спокійна й багата,
Від бур миттєвих у безпечний сховалась ти кут;
Часом лише грижа до твоєї загляне кімнати,
Загляне й відійде, немов скаже до себе „не тут”.

Зима надійшла. Ти сидиш у тісній, теплій кліті.
Хоч хуга на дворі, а в тебе тиша й благодать.
Глядять за тобою чужі та привітні діти,
Забула й грижа в твій покій заглядать.

Та ось на поморщенім твоїм чолі
Щось замиготіло, мов споминка мила.
„Був вечір маєвий. Наш дім у багатім селі...
Чудовий сусід... І що я там, щось я згубила”.

У 13 томі 20-томного видання 1956 року вперше опубліковано вірш із двох строф під назвою „Також знання”. У № 6 газети „Українське слово” за 1916 рік надруковано вірш „Воєнна картинка”:

Ой, брязнула шибка
І збилася;
Се в вікно газдиня
Дивилася.

Ой, свиснула кулька,
Не злилася,
А газдиня кров'ю
Залилася.

На лаві дитина
Дивилася,
Як мама додолу
Звалилася.

Вірш датований 2 грудня 1915 року...

„Ми прожили, як два пустинники, до половини цвітня, — повідомляв Іван Франко Василя Якіб'юка, — а тоді на налягання лікаря д-ра Овчарського та опікуна перейшли на життя до приюту для укр. січових стрільців, ул. Петра Скарги, ч. 2 А, де жиємо й досі”.

Вже ні на що не нарікав: „Мої матеріальні відносини зовсім забезпечені — коби лише вернути до здоров'я”...

Насправді ж умови життя Івана Франка були вкрай погані. Про них написано багато, але є один штрих у спогадах літературознавця Романа Чубатого, які вперше були опубліковані у № 6 журналу „Визвольний шлях” (Лондон). „Пам’ятаю, — писав Р. Чубатий, — що одного зимового вечора в ті часи, будучи в короткій відпустці у Львові, я зайшов до помешкання І. Франка (на вул. Понінського) і з доручення його сина Тараса передав від нього військовий плащ для прикриття ліжка. В кімнаті було холодно, Франко рятувався від холоду біля печі, а в другому куті поралася, готуючи якусь їжу, вбого вдягнена жінка. Була се старенька вдовиця, колишня „маніпулянтка” (таку назву має одна з Франкових збірок оповідань, що були видані Видавничою спілкою у Львові), людина, якій Франко був присвятив найкращу збірку своєї лірики („Зів’яле листя”) — Целіна Журовська”.

Не може не вразити турбота сина про батька, що змушений жити у холодній хаті...

Залишатись на зиму в хаті, яку важко напалити і в якій, зрештою, не було ні дров, ні вугілля, а водогін замерзав, Іванові Франку не було сенсу. Карло Бандрівський довго думав, як зарадити біді, і вирішив віддати поета у „Притулок для Українських січових стрільців у Львові” при вулиці Петра Скарги, 2 А. Офіційно ця інституція називалася „Marodenpavilion für Ukrainische Legionäre”. Одні перекладали цю назву як „Приют для Українських січових стрільців”, інші — як „Захист для Українських січових стрільців”, хоча в ній виразно сказано про „українських легіонерів”. Уперше широка громадськість довідалася про цю інституцію із публікації „Приют для недужих Українських січових стрільців у Львові”, опублікованої в № 99 „Українського слова” від 19 жовтня 1915 року.

„Українське слово” почало виходити замість газети „Нове слово”, редактором якої був Лонгин Цегельський. Перший номер „Нового слова” вийшов 23 червня 1915 року, тобто відразу після звільнення Львова від російської армії. Газета встигла зробити два важливі повідомлення. У першому йшлося про те, що 2 липня відкрито „Народну лікарню”, а в другому — що Євлогій, присланий навертати Галичину на православ'я, втікаючи з тої Галичини, обікрав до нитки помешкання д-ра Шарського. Останнє повідомлення з’явилося у № 2 від 25 червня 1915 року. На № 19 „Нове слово” (12 липня 1915 року) припинило своє існування, і вже наступного дня під редакцією Федя Федорцівача почало виходити „Українське слово”. Саме Федеві Федорцівачу як редактору „Українського слова” Іван Франко передав статтю і лист через сина Тараса, який прибув з армії у коротку відпустку.

Про історію „Захисту”, в якому опинився Іван Франко, оповіла у своїх спогадах „Захист Українських січових стрільців у Львові” завідувач цим закладом Ірена Домбчевська. Ці спогади вперше вийшли окремим виданням у „Франковій криниці” (Трускавець, 1993 р.) завдяки Р. Гораку. „В серпні 1915 р., — писала І. Домбчевська, — по впертих боях під Львовом московські війська відступали на Схід. Ще догоряли бориславські нафтові шиби, засипаючи Львів чорною сажею. На підльвівських полях виростили ряди безіменних могил.

Ранені та хворі вояки лежали на селянських підводах або прямо на вулицях, бо не було шпиталів, щоб їх примістити. Москалі, залишаючи Львів, забрали устаткування шпиталів.

Між тими нещасними було багато українців. Львівське українське жіноцтво розшукувало між ними українців, прогодовлювало їх та обдягувало, сли була змога.

Випало гаряче літо в р. 1915. Це збільшувало терпіння бідних вояків. Австрійська армія пішла вперед, у Львові почалося наладжувати нове життя. Доривочну поміч треба було ускорити, тим то гурток ініціативних одиниць дав почин до зорганізованої помочі раненим та хворим, основуючи установу „Українська Самаритянська Поміч”.

Пригадую у місяці червні численні сходини в салі митрополита Шептицького. Самого митрополита не було. Він був вивезений москалями. Провадив зібрання радник Олександр Барвінський. В президії були: радник Добрянський (імені не пригадую), д-р Бр. Овчарський, д-р Євген Озаркевич. Річево обговорено справу фондів, вишколу медсестер, відношення цієї задуманої установи до загального австрійського Червоного Хреста, вибрано назву для цієї гуманітивної установи: „Українська Самаритянська Поміч у Львові”. До управи увійшли: д-р Овчарський, д-р Озаркевич, радник Добрянський, д-р Мир. Янкевич, радник Степан Чарнецький, радник Федь Федорців, Ірена Домбчевська. Управа уконституовалась як слідує: радник Добрянський — голова, д-р Мир. Янкевич — правний дорадник, д-р Овчарський — лікарський дорадник, І. Домбчевська — секретар, Ф. Федорців — касієр.

Перша праця — Самаритянські курси для медсестер в „Народній лічниці” та уладження двох шпиталів, що були вже в підготові. Великий — в Духовній Семінарії при вул. Коперніка, менший — в монастирі Студитів при вул. Петра Скарги.

В Академічному Домі при вул. Супінського створено Станицю. Очоловав її сотник д-р Михайло Волошин. Решту стрільців приміщено в Ставропігії при вул. Руській. Дальші вістки були невеселі. Хворі та виздоровлені лежать без лікарської опіки на подвір'ї Ставропігії.

Самозрозуміло, що обі ці вістки знайшли відгук в управі УСП. Тим більше, що в будинку при вул. Петра Скарги йшла праця, щоби його переіменувати на шпиталь. На це одержано згоду від духовної влади.

Ще треба було звернутися до військової влади про дозвіл віддати цей шпиталь Українським Січовим Стрільцям. По деяких стараннях дозвіл одержано, однак не дозволено на назву „шпиталь”, тому що УСС мали право до лікування в австрійських військових шпиталях.

Треба було підшукати іншу назву. По нараді УСП з лікарями та управою Станиці у Львові названо цю самаритянську установу: „Захист для Українських Січових Стрільців у Львові”. Ця назва сподобалася військовій владі. Діло можна було починати”.

15 липня 1915 року все було готове до відкриття „Захисту”. Капелан митрополита Шептицького василіанин о. Демчук та сестри василіанки визичили ціле устаткування для шпиталю. Пані Люкасова, вдова по львівському лікарю, дала 2 000 корон, суму на той час дуже значну, на білизну та інші потрібні речі; купець Роман Зубик дав текстиль на плащі, покривала на ліжка і т. п., пані Наталя Левицька-Ничка — подушки, жіноцтво з Поникви коло Бродів — сувої домашнього полотна, подушки з вишиваними пішвами, рушники.

„Захист” був приміщений при вулиці Петра Скарги, число 2 А, в будинку, збудованім коштом митрополита Шептицького, і займав партер та перший поверх — разом 12 кімнат. На другому поверсі знаходилася каплиця, розмальована у візантійському стилі мистцем Сосенком. У неділі в ній правилися служби Божі для хворих. На цьому ж поверсі була бібліотека, а на коридорі умивальні.

Канцелярія, кімната управительки, аптека, малий підручний магазин, кімната для медсестри знаходилися на партері. Коридори були застелені домотканим полотном. У кожному залі ліжка були вкриті покривалами іншого кольору.

Стінні шафи в коридорах служили для зберігання білизни. Біля ліжок стояли столики, на яких літом ставили квіти. Білі стіни та гарний вид на Святоюрську гору робили приміщення привітним та веселим.

У сутеринах був рефектар, тобто їдальня, де обідали легко хворі та УСС, котрі приходили зі Ставропігії. Там же містилися кухня, пральня, продуктові склади. Біля будинку був город, у якому весною працювали здоровіші для розради.

При притулку працювали головний лікар — д-р Овчарський, відомий львівський інтерніст, домашній лікар — УСС Володимир Цуровський, лікар для наглих випадків — д-р Л. Сафіян, аптекар — УСС В. Мартинець, секретар та книговод — УСС Володимир Залозецький, а після його

від'їзду — УСС Іван Озаркевич, управителькою була призначена від УСП Ірена Домбчевська, адміністратором будинку був студит брат Матей, медсестрами служили Соня Монджейовська та Катерина Дика, зв'язковим зі Станицею був УСС десятник Р. Гриневич, син Катрі Гриневич. До праці в кухні зголосилися Єва, Мариня, Ксеня, Рузя і Таня, прізвища яких загубились... Працю ж їхню не забули.

„В першу чергу, — писала у спогадах І. Домбчевська, — укладаємо з д-ром Щуровським картки недуги та інші шпитальні формуляри, мабуть, перші в українській мові. Складаємо відозву про відкриття „Захисту для УСС у Львові” з проханням о жертви в грошах та харчах.

Це все несучи до друкарні „Діла”, де покійний директор Айхельбергер друкує з цілою готовістю даром, бо це для УСС. Та ще й розсилає відозви з „Ділом”.

Печатки виготовляє даром гравер при вул. Сикстутській Гладевман. Готовимо опаски для персоналу. На білому полотні червоний хрест та напис в українській та німецькій мові: „Захист для УСС у Львові”. Заводимо канцелярські книги та уладжуємо аптеку.

Притулок був розрахований на 40 хворих. Кожного пополудня приїздив д-р Овчарський. Разом обходили ми кімнати. Д-р Щуровський діставав розпорядження для лікування, а І. Домбчевська — для догляду за хворими та дієтою.

Недуги легенів, шлунку, нирок, поопераційні комплікації вимагали часто довгого лікування. Перебували в „Захисті” Усусуси, що потребували лиш кількарізних лікарських порад або лікування у лікарів-спеціалістів.

В означені розкладом дні й години відвідували хворих родини. Але цих щасливців було небагато. Війна котилась далі на Схід... Не забувало про стрільців львівське жіноцтво та відвідувало постійно „Захист”. Приносили вони добре слово підтримки, овочі, квіти, часописи та книжки. Були це Оріся та Калина Велички, Дарія Білінська, Ольга Мриц, Йосифа Паньківська, Марія Шалерова, Ольга Дучимінська, Наталія Левицька-Ничка, Пристаївни, Софія Нагірна, О. Парохоняківна та інші.

Не обминули „Захист” засновник монастиря ігумен Климентій Шептицький, отаман Гриць Коссак, брати Дідушки, Іван Іванець, Іван Сіак, Михайло Гайворонський, Буцманюк, Гвоздецький, Вітошинський та другі.

Радо відвідували „Захист” священники, а єпископ Іван Бучко, що повернувся тоді з Риму після захисту докторської дисертації, був щоденним гостем „Захисту”.

Час до часу заходили до „Захисту” австрійські військові комісії. На руки сотника д-ра Волошина йшли признання УСП і всім працівникам інституції за добру працю та порядок”.

„Жив у цьому часі, — пригадує І. Домбчевська, — у віллі артиста Стики, закупленої митрополитом Шептицьким, при пл. Св. Юра мистець Олекса Новаківський. Саме митрополит був тим, що спровадив його до Львова та примістив його в домі Стики, бо було там ательє. Не стало опікуна, бо зістав забраний москалями. Не було кому видобути робітні, так що Новаківський замешкував лиш маленьку кімнатку, в якій була його робітня, мешкання, кухня. До цієї хатки завітала недуга та недостаток. Часто заходила я до Новаківських, бачила, як його здоровля підупадає, та передала це до відома управи УСП. У висліді дозволено перенести на час недуги мистця до „Захисту” під стрілецьку опіку. Разом з ним була жінка, що його доглядала. Призначено для них сонячну гарну кімнату з видом на Св. Юр...

Під опікою д-ра Овчарського та Щуровського стан здоровля Новаківського поправлявся скоро. Осінню міг повернутися до своєї хати.

Мимо недуги (наслідки невмісно зробленої операції) працював Новаківський над своїми „Св. Юрами”. Постав тоді теж „Хрест у хризантемах” та інші шкіци”.

У Львові тоді не вистачало священиків. Проте по неділях у візантійській каплиці отців Студитів таки відбувалися служби Божі для хворих — відправляли їх священики-добровольці. Часто правив великий приятель УСС о. Якубів (помер від тифу у зимовому поході УГА), якого недужі дуже любили.

Здоровіші відвідували служби Божі в соборі св. Юра.

Під опіку лікарів „Захисту” Карло Бандрівський помістив і хворого Івана Франка. „Після прегарної осені, — писала у спогадах Ірена Домбчевська, — одного листопадового вечора розплакалися небеса. З дерев Святоюрської гори спало в болото останнє пожовкле листя. Вітер заводив свою меланхолійну мелодію. Вулиця Петра Скарги у Львові, де примістився „Захист Українських Січових Стрільців”, спливала осіннім дощем. Недужі спочивали у сні, а може, розповідали свої свіжі ще переживання на війні. Здалеку час до часу доходив відгук гармат, бо війна ще не закінчилася. Була я тоді, з рамени „Української Самаритянської Помочі” управителькою цього „Захисту у Львові”. По конференції з секретарем, десятником Іваном Озаркевичем, що був заразом керівним скарбником та „надвірним” фотографом, спочивала по цілоденних заняттях.

Задзвонив незвично при брамі дзвінок. Що це за гість міг у цій порі зайти до нас? Наш двірник, молодий Усусус, повідомив мене, що якийсь старший пан хоче зі мною говорити.

За хвилину входить знайомий зі мною радник Карло Бандрівський.

„Що Вас привело, пане раднику, в таку негоду до нас?“ — питаю.

„Скажу коротко. Іван Франко, мій вірний друг, дуже хворий, не має опіки дома, жінка в санаторії, сини на війні, дочки немає у Львові. Шпиталі зайняті військом. Прийміть Франка до „Захисту УСС“, бо тут напевно буде мати добру опіку“.

Я висказала сумнів, чи тут мав би цей спокій, якого йому треба: „Хлопці молоді, часом голосно говорять, засміються, співають. Щодо лікарської опіки, було б хворому тут добре. Маємо головним лікарем знаного у Львові інтерніста д-ра Б. Овчарського та стрілецького лікаря. Захист є під опікою „Української Самаритянської Помочі“, завтра маємо засідання, я є секретаркою і передам Ваше прохання“.

На засіданні УСП я передала прохання вірного друга Івана Франка, його шкільного товариша, і так, як припускала, справа була полагоджена, бо як же могло бути інакше при складі управи УСП у Львові? Голова — громадський діяч, посол до парламенту О. Барвінський, заступник — д-р (Євген) Озаркевич, секретарка — Ірена Домбчевська, скарбник — не тямлю. Рішено запросити Івана Франка для лікування і відпочинку до „Захисту УСС“. Сей час повідомила я рад. Бандрівського.

У сірий дощовий день привезли велетня духу, а тілом винищеного до невпізнання, д-ра Івана Франка. Невже ж це він, що дітьми любили його „Лиса Микиту“? Ідучи зі сестрою до школи, майже щодня стрічали ми пана з буйним золотистим волоссям, у вишиваній сорочці, який ішов до Тов. ім. Шевченка. Все якийсь засумований, задуманий. Ми знали, що це славний Іван Франко. І чи подумала я, що колись побачу його зламаним життям, опущеним всіма, у війні, на склоні життя?

Прибрала я сама кімнату, затишну, де не доходив би гамір. Було чисто і приємно. Вигідні крісла, столик до писання і все, що потрібне для вигоди. На вікні розквітлі хризантеми у вазонках. Д-р Щуровський, рад. Барвінський і я привели Франка до кімнати, тишилися, що можемо його вдоволити.

Управа призначила сестру Соню Монджейовську для опіки і д-р Щуровський зразу зайнявся хворим. Навіть була призначена стала прислуга. Від рад. Бандрівського ми довідалися, що хворий любить, закупили все, а овочеві соки дістали від моєї тети Йосифи Паньківської.

Д-р Овчарський взяв під лікарську опіку Івана Франка та сказав, що недуга в останній стадії, дуже задавлена. Буде, для полегші, робити

все, що можливе. Приписав дієту, яку хворий не конче додержував, бо посилав свого братанича, який теж був у „Захисті”, купувати те, що йому не можна було їсти.

Д-р Франко любив розмовляти, як почував себе ліпше, писав, взглядом друкував. Були дні, що навіть відвідував недужих у салях. Були знимки, що їх світлив Іван Озаркевич”.

У приміщенні „Захисту” знайшла притулок „Пресова квартира”, яку очолював О. Назарук, та „Богема”, очолювана О. Онуфраком та піснярем Лесем Новіною-Розлуцьким.

„Д-р Назарук, — писала І. Домбчевська, — хворів, вчився до іспиту, писав та лікувався. Вів з нами вечорами широкі дискусії, що поширювали знання молодих Усусусів. На мій погляд, була це освічена людина, дуже інтелігентна. У буденному житті мав свої дивацтва, але вони були симпатичні та давали розраду в надто поважних часах.

В „Богемі” перебував вже тоді важко хворий на туберкульоз та нирки хорунжий Онуфрак, дуже добра та мила, товариська людина, мрійник про сталий український театр, тоді дуже хотів створити театральний гурток у Львові. І справді зібралася ця воєнна „Богема”: Лесь Новіна-Розлуцький, співачка Парохоняківна, Наталка Левицька-Ничка і ще якісь аматорські сили. Навіть проби відбувалися тоді в кімнаті Онуфрака. Тямлю, що в салі „Сокола” відіграно тоді штуку „Батрака”...

Франко не мав змоги оглядати Святого Юра, як Олекса Новаківський. Вікна його кімнати виходили у двір, тісний і захаращений усяким непотребом.

Іноді цікавий горобець або синичка загляне у вікно. День короткий, світло скупе, хіба надвечір кине у кімнату сніп проміння призахідне сонце.

Все віщувало кінець. Отой забитий непотребом двір, мур, що відгороджував його від світу, сонце на заході...

Митрополит у Росії, отара без пастиря...

Гнав від себе сумні думки. Знову брався за працю. Час не чекає...

Розділ IX

ЗАХИСТ

Головним у лікарні був доктор Броніслав Овчарський. Ірена Домбчевська згадувала, що це була „надзвичайно добра, інтелігентна та дуже вихована людина, з роду українець, а виховувався в польському оточенні.

Був дуже здібним лікарем та став асистентом знаного у Львові проф. д-ра Опольського. Через те й мав польську клієнтелю.

Може випадок хотів, щоб ця людина прийшла як лікар до „Захисту УСС”.

Просто з Народної Лічниці, де був тоді шеф-лікарем, приїздив до нас. По візитах забігав на хвилину до моєї кімнати і там звичайно в трійку з д-ром Щуровським, як теж з д-ром Назарком, поговорили ми на українські актуальні теми дня. Д-р Овчарський полюбив Усусусів, полюбив „Захист” та українізувався”.

Народився Броніслав Овчарський 4 листопада 1872 року в місті Бродах, що на той час межувало з Росією (ДАЛО, ф. 26, оп. 15, спр. 802, арк. 13). При хрещенні дістав подвійне ім'я Яків-Броніслав. Так уже склалося, що спочатку його називали Яковом, а коли став відомим лікарем, почали називати Броніславом, і тому складалося враження, що він поляк. Проте батьки його були українцями. Батько Антон Овчарський служив у магістраті Бродів, а мати займалася вихованням дітей та веденням скромного домашнього господарства. Коли 1884 року син закінчив народну школу, батько послав його вчитись у бродівську німецьку гімназію, що носила ім'я престолонаслідника архієпископа Рудольфа. Однак батькові не судилося довести сина до успішного закінчення гімназії. Після батькової смерті з продовженням навчання Броніслава-Якова Овчарського виникли проблеми. Врешті магістрат призначив йому опікуна в особі Яна Губая, який домігся від того ж магістрату невеликої суми грошей для сироти і допоміг закінчити навчання.

Із крайових фондів Броніславу Овчарському виділили стипендію, яка дозволила йому після гімназії навчатися у Львівському

університеті. Вступив Броніслав Овчарський до університету 1894 року — саме тоді, коли було створено медичний факультет. Броніславові Овчарському судилося бути першим випускником цього факультету. Одному з небагатьох.

Університетська наука дала йому ґрунтовні знання не тільки з медицини, а й суміжних із нею наук. Уже на першому курсі Броніслав Овчарський працював у семінарі відомого польського вченого Кадія; хімії його навчав відомий польський учений, товариш творця теорії будови органічних речовин Бутлерова і учень всесвітньо відомого німецького вченого Кекуле Броніслав Радзішевський, котрий був і меценатом польської культури (його заходами 1905 року у Львові був споруджений чудовий пам'ятник А. Міцкевичу). Курс мінералогії він проходить у не менш відомого професора Дуніковського, фізику — у професора Закревського. Набуті знання він блискуче використовує в майбутньому. Отримавши надзвичайно солідну підготовку з медицини у професора Бека під час третього семестру (ДАЛО, ф. 26, оп. 15, спр. 803, арк. 11), Броніслав Овчарський на наступних курсах вивчає внутрішні хвороби у професора Глухівського та відомого в медичному світі професора Редингера. Коли він ще навчався в університеті, помирає його мати, суд призначає нового опікуна, і під його опікою та з допомогою добрих людей 1901 року Овчарський успішно закінчує десять семестрів (Там само, спр. 814, арк. 23), отримавши відмінні рекомендації на інтернатуру у професора Опольського в загальному (польському) шпиталі у Львові.

1906 року, отримавши сертифікат на самостійну медичну практику, Броніслав Овчарський відкриває свій лікарський кабінет на вулиці Пекарській, 39, неподалік теперішнього Університету ветеринарної медицини.

1907 року одружується з Іриноєю-Олександрою Гуллою, дочкою покійного священика з Чепелів, що неподалік Пеняк під Бродами, Йосипа Гулли, батьки якого Микола Гулла та Анна Шейнар були звичайними селянами. Очевидно, селянська доля чекала б і Йосипа Гуллу, якби його брата Михайла не послав до шкіл, а потім вивчив на священика відомий галицький церковний діяч о. Яків Геровський, який від своїх підопічних вимагав тільки одного: допомагати іншим стати на ноги. Михайло Гулла став опісля деканом кудринецького деканату і, виконуючи заповіти свого покровителя, допоміг Йосипу спочатку закінчити гімназію, згодом — Львівський університет та духовну семінарію.

Йосип Гулла народився 1843 року. Висвятився у священничий сан 1873 року. Цього ж року одружився з Корнелією Куровецькою, дочкою

Платона Куровецького, пароха Гійче, та Констанції Товарницької, яка доводилася родиною дружині Маркіяна Шашкевича Юлії.

Першим місцем праці Й. Гулли було містечко Борщів на Поділлі, де він працював адміністратором до 1876 року, а відтак його скерували на душпастирство в Голосько Велике під Львовом. З 1876 до 1879 року о. Гулла був священиком церкви Дмитра на Збоїщах, звідти був переведений в село Чепелі коло Бродів на місце пароха церкви Миколая.

Тут, у Чепелях, 24 березня 1882 року (Домова книга ЖЕД № 501 м. Львова) народилася Ірина-Олександра Гулла. З малих літ виховувалася батьками в повазі до простого люду і праці заради нього. Батько прищеплював доньці ті принципи, на яких був вихований сам.

Бажаючи дати доньці широку освіту, батько віддав її до Перемишльського інституту для дівчат, однак закінчити його їй не вдалося через смерть батька, яка сталася 20 квітня 1897 року. В Інституті на той час працювали відомі своєю жертівністю для народу педагоги на чолі з Ольгою Ціпановською, які ще більше поглибили у Ірини Гулли почуття обов'язку перед своїм народом.

Після смерті батька мати перебралася до Львова і змушена була — як й інші вдови священиків, позбавлені після смерті чоловіка будь-яких, крім мізерної пенсії, засобів до життя, — приймати на станцію (помешкання) студентів. Броніслав Овчарський замешкав на квартирі Корнелії Гулли в останні роки навчання в університеті, а невдовзі Ірина Гулла стала його дружиною. Саме під її впливом і завдяки її патріотизму доктор Овчарський почав писати літературні твори українською мовою.

Зрештою, сприяли цьому і події, пов'язані з Першою світовою війною, зокрема організація Січового Стрілецтва, небувале піднесення визвольного руху українців, їх відчайдушна боротьба за свою державність. Броніслав Овчарський у певній мірі теж причинився до організації Стрілецтва, бо був у медичній комісії, яка визначала придатність кожного новобранця до військової служби...

Більш ґрунтовно познайомився Б. Овчарський зі Стрілецтвом у „Захисті для Українських січових стрільців у Львові”. І сталося те, чого й слід було чекати: він став гарячим українським патріотом, який не словами, а конкретними справами допомагав будувати Україну. На вівтар боротьби за її волю поклав усе, що мав.

Він міг здаватись комусь фантастичним багатієм. Мандрував із дружиною по світі (побували в усіх країнах, крім Англії, бо Англія скептично висловлювалась про українські справи), займався меценатством, безкорисливо допомагав потребуючим...

Немає найменшого сумніву: коли минуться наші негаразди, його іменем обов'язково назвуть одну з вулиць міста, а можливо, люди, зрозумівши, що саме він зробив за життя, віддячать йому пам'ятником. Він заслужив на такий пошанівок. Саме лікареві Броніславу Овчарському прийшло на думку організувати у Львові „Швидку допомогу” та заснувати Товариство лікарів. Саме він перед високим Сенатом Львівського університету поставив питання про підготовку спеціалістів для цієї галузі. Зараз навіть важко уявити охорону здоров'я без цієї служби, яка постала завдяки Броніславу Овчарському і його попередникам. Важко сьогодні й повірити в те, що ще не так давно Львів міг похвалитися безкорисливими людьми, які заради інших жертвували все, що мали. Броніслав Овчарський фінансував майже всі роботи, пов'язані з будівництвом приміщення „Швидкої допомоги”. Він, українець, будував цю самаритянську установу для всіх, без огляду на національність, страждущих, керуючись виключно основною християнською заповіддю любові до ближнього. Вірив у добре начало людини і, звичайно, не міг навіть припустити, що через деякий час місто позбавить його засобів до життя, а дружині доведеться помирати в суцільній бідності...

Сьогодні годі уявити медицину без рентгенівського апарата, який свого часу зробив революцію в діагностиці. Львівські медики почали його використовувати саме завдяки Броніславу Овчарському. У „Народній лічниці” цей апарат появився 1935 року.

Саме Броніслав Овчарський уперше у Львові ввів у діагностику венеричних захворювань реакцію Вассермана.

Ця людина заслуговувала, аби нащадки шанували пам'ять про неї. На жаль, так не сталося...

Сучасним лікарям чи студентам ім'я Броніслава Овчарського нічого або майже нічого не говорить. Цій заслуженій людині не присвячено жодного дослідження з історії медицини, навіть згадки про неї немає. Не знайшлося місця для згадки про неї і в музеї історії львівської медицини; реанімовані лікарські товариства навіть поняття не мають, що засновниками подібних товариств у Львові були доктор Овчарський і його однодумці.

І, можливо, це прізвище зовсім забули б, якби не те, що у „Захисті для Українських січових стрільців у Львові” лікував Івана Франка саме Броніслав Овчарський. Саме у зв'язку з цим (хоч він лікував у цьому ж „Захисті” ще одного генія — художника Олексу Новаківського) час від часу згадують ім'я Броніслава Овчарського.

У передвоєнні роки Б. Овчарський тішився такою ж голосною славою, як легендарний Мар'ян Панчишин...

Лікарська діяльність Броніслава Овчарського стала відомою сучасникам завдяки відродженню пам'яті про Січових стрільців, проте зовсім поза увагою залишається ще одна сторона діяльності цієї непересічної натури — меценатство.

По Львову досі ходять легенди про щедрість Б. Овчарського та його готовність поділитися з ближнім останньою сорочкою. Його дружина не раз скаржилася на чоловіка, що любив роздавати все, що мав. На Різдво до них приходили віншувати студенти-медики. Доктор Овчарський настільки щедро обдаровував віншувальників за коляду, що численні шафи для одягу порожніли. Докторові залишався тільки той одяг, що був на ньому.

Українська культура, особливо музика та оперне мистецтво, має завдячувати Б. Овчарському появу у ній відомого українського співака, прекрасного тенора передвоєнних літ Михайла Голинського. Це він, Михало Голинський, у роки геноциду українського народу не побоявся на московських сценах перед Сталіним в італійських операх співати українською мовою. Саме Б. Овчарський допоміг М. Голинському здобути добру фахову освіту, а в найприкріший для співака час, коли він втратив голос, вилікував його, залучивши до цієї справи найавторитетніших спеціалістів.

Мало кому сьогодні відомо, що Б. Овчарський наприкінці 1934 року фінансував ювілейну — тисячну — виставу опери Гулака-Артемівського „Запорожець за Дунаєм” та торжества, пов'язані з цією подією. До постановки були залучені найкращі національні мистецькі сили. Музичну редакцію здійснив Станіслав Людкевич, лібрето до третьої дії написав Роман Купчинський, музичний провід обняв Ангін Рудницький. Костюми були виготовлені у робітні „Кооперативне народне мистецтво”. В опері були зайняті Іван Романовський (Карась), Марія Сокіл (Одарка), Ольга Лепкова (Оксана), Михайло Голинський (Андрій). Ювілейні вистави відбулись у Коломиї, Станіславові, Стрию, Золочеві, Тернополі та Перемишлі.

Українське образотворче мистецтво повинне бути вдячним Броніслові Овчарському за те, що, як колись казали, вивчив і поставив на ноги відомого художника Левка Геца, постійно підтримував Модеста Сосенка. „Своїм коштом переробив салю Лисенка на театр та фінансував театр Загарова”, — свідчить у своїх спогадах про Б. Овчарського Ірена Домбчевська, і це підтверджує тодішня українська преса. Роль театру О. Загарова у житті передвоєнного Львова важко переоцінити. Тут виростили корифеї української сцени, які передали своє мистецтво молодшому поколінню.

У 30-ті роки Б. Овчарський фінансово підтримував театр Тобілевича, завдяки чому Західна Україна мала можливість познайомитися з драматургією Миколи Куліша, зокрема з його п'єсою „Мина Мазайло”, а також із прекрасною українською артисткою Ганною Совичевою.

Для того, щоб молоді музики, студенти Музичного інституту ім. Миколи Лисенка у Львові, мали можливість здобувати освіту і за щось жити, Броніслав Овчарський закупив два кінотеатри: теперішній кінотеатр ім. Коперника та дещо менший, що колись знаходився на початку Личаківської вулиці (зараз там поштове відділення). Німе кіно супроводжувалось грою на фортепіано, і в кінотеатрах Броніслава Овчарського, мабуть, пройшли своєрідну школу імпровізації усі відомі й не дуже відомі українські музиканти.

Перелік заслуг Броніслава Овчарського можна продовжувати, бо був він і членом НТШ (лікарська секція), і членом Лікарської комісії, і членом державної медичної комісії для рекрутів та багатьох благодійних товариств. Цьому авторитетному лікареві завдячують своєю славою курорти Моршина і Трускавця. Зрештою, його лікарська діяльність не обмежувалася Галичиною. Він ординував на відомих курортах Австрії, Німеччини, Італії...

Належав до „дуже дорогих” лікарів і, відповідно, мав клієнтуру із заможних верств населення. Тут він уступав своєму товаришеві по фаху Мар'яну Панчишину, який лікував бідних задарма, проте, як видно з діянь Броніслава Овчарського, зароблені гроші він повертав загалу для добра всіх.

На жаль, польський шовінізм вирішив покласти край меценатству Броніслава Овчарського та його дружини. Відігнати від нього хворих він не міг, але знайшов інший вихід. Спритно підтасувавши факти з оподаткуванням кінотеатрів, влада довела до того, що суд за покару заборонив докторові займатися приватною практикою. Залишалася тільки малоприбуткова робота в державних лікарнях.

1939 рік і „визволення” подружжя Овчарських зустріло у Львові. Залишилися на землі, яку любили. Незабаром їх позбавлять „излишество”, набуто добро націоналізують.

З приходом німецьких окупантів Броніслава Овчарського призначили директором міської лікарні на вул. Ужгородській. Довго там не працював. Запис № 65 книги померлих церкви Петра і Павла у Львові, зроблений священником Євгеном Дудикевичем 29 липня 1942 року (Державний обласний ЗАГС Львівської області, кн. 311, с. 187), констатує смерть доктора Якова-Броніслава Овчарського. Мав 70 років. Причина смерті — інфаркт легень.

Про його смерть повідомили тільки „Львівські вісті” від 30 липня 1942 року: „Дня 28 VII 1942 року о год. 14.55 упокоївся в Бозі ...”

Броніслав Овчарський залишив два невеликі спогади: „У хворого Франка” (надрукований в обласній газеті „Вільна Україна” від 8 червня 1940 року) та „Останній рік життя великого Каменяра” (опублікований 21 травня 1941 року). Обидва спогади маловартісні і, очевидно, писані не самим Б. Овчарським, а кореспондентами газет, і побудовані на відомих ідеологічних засадах.

„Було це в липні 1914 року, — згадував Б. Овчарський. — Тодішній керівник Народної лікарні Євген Озаркевич звернувся до мене з проською взяти на себе обов'язок піклуватися про хворого Івана Франка.

До того часу я не був близько знайомий з Франком, хоч його діяльність мені була добре відома.

Іван Франко жив тоді у своїй хаті по вул. Понінського. Я застав його у безнадійному становищі, ствердивши сильний склероз та ослаблення цілого організму і, передусім, ослаблення серця. Серце хвилинами переставало діяти, тільки палкі його очі горіли неначе неземним світлом.

Я пояснив цілє мого прибуття, передав поздоровлення доктора Озаркевича, поговорив, підбадьорив і домовився про наступні відвідини.

Іван Франко, відчувши мою ввічливість і увагу, дуже часто і подовгу вів зі мною розмови на різні теми. Найбільше, однак, говорив про життя нашого бідного, поневоленого народу.

Під час світової війни до Львова надходили вісті про звірства маляр, про масові вшання не тільки чоловіків, але й жінок і дітей, про пошесті на селах та всякі інші знущання з людей. Це все глибоко хвилювало Франка, завдавало багато скорботи, і часто з його очей спливали гіркі сльози болю і суму.

Минув рік 1914 і 1915, наступив 1916. Стан Франка гіршав, йому відняло мову. Видимо, наближався кінець, хоч ще й не такий близький. При допомозі людей, які не хотіли, щоб хто-небудь довідався про їх добре ставлення до Франка, — на початку січня 1916 року мені пощастило перевести хворого до богодільні, яка існувала при Народній лікарні, по вул. Петра Скарги. Будучи керівником цієї лікарні і маючи обов'язок доглядати також богодільню, я щодня навідувався до письменника.

Тут Франко почував себе не самотнім. Він був серед найбідніших, поневолених людей — інвалідів війни і сиріт. Всі, що там були тоді, зрозуміли, хто серед них. Знали, що це — могутній покровитель бідних словом і працею. Знали, що він тут, серед найбідніших братів по крові, доживає останні дні свого трудолюбивого життя. Тож вони всі намагались на кожному кроці виявити йому пошану, відданість і глибоку любов.

28 травня 1916 року перестало навіки битися благородне серце.

Прихід Червоної Армії і возз'єднання колись поневоленої землі з Радянською не дозволили, щоб ім'я цього найвидатнішого сина українського народу і його праця пішли в забуття. Тепер його ім'я повторяють мільйони, а в серцю вдячних нащадків пам'ять про нього житиме в віках.

Лікар Броніслав Овчарський”.

Слід зауважити, що у спогаді є деякі неточності: познайомитися з Іваном Франком у липні 1914 року Б. Овчарський не міг. Письменник був тоді у Криворівні. Все решта не вимагає особливих пояснень...

Загальний стан здоров'я Івана Франка у притулку покращувався. Про це свідчать не тільки лікарі, медсестри, але й відвідувачі, серед яких була й Катря Гриневичева, котра приїхала до Львова в середині лютого 1916 року. „Я приїхала до Львова з Гмінду, по дорозі до Чернівців, де мала обняти учительську посаду, — писала вона у спогадах, опублікованих у 7-8 книзі „Літературно-наукового вісника” за 1926 рік. — У Львові сказали мені, що хворий Франко пробуває у захисті стрільців, і я забажала побачити його.

Мені відчинив жовнірик, ще дитина, з лиця кров утекла, над сумними устами вус ледь засівався. Мабуть, з тих, що зразу при зойку шрапнелі став горожанином. На моє питання, де живе д-р Франко, він мовчки, як трапіст, вказав мені перший поверх, засалютував, вчинив автоматичний поворот, щез.

Двері, де жив д-р Франко, відхилив його братаник Василь, змуджений, рослий, рум'яний парубок у вишитій сорочці, з рухами важкими й непевними, немов виконуваними у противній стихії. Я увійшла. В кімнаті було багато простору, поза тим були там ще два плетені крісла, стіл і жовнірське чорне ліжко, з якого назустріч мені з нежданою живістю піднісся поет і звітався сим своєрідним, теплим способом, при яким гість міг заховати при собі біль із-за каліцтва тих могутніх рук, а поет ощаджував собі дисонансу. Був дуже блідий, але бадьорий, весь час розмови сидів просто, проникливо сторожкий на кожне слово, та вмить коментуючи се і друге, неясне чи невірне, по-своєму, категоричним імперативом, судами, повними мудрого світла й опертими на блискавичній творчій індукції. Говорив зривано-гостро, дуже зв'язними зарисами, як людина, що стоїть самотою серед безмежних пустирів і не має з чим порівнювати, зблизька до найбільших правд, які є найпростіші. Кожне слово, проголошене трохи хрипким голосом, що немов квапився кудись, полишало по собі нематеріальну смугу світла, міцний флюїд, який я замічала тільки присутністю тривожної утоми. Моїй душі, прикованій

до малих і по-малому складних речей, робилося ніяково, лячно, зле, і я згадувала мимохіть враження, яке робив на мене Василь, що тяжко й жалісно обкручувався поміж незнаними силами.

— Ви з Гмінду? Добре, що навідалися. Як живете?

— Відповідь нецікава, пане доктор. Я воліла б послухати про вас, як здоров'я, які проекти з новою весною, що її ось ще не видно.

— Перший мій проект, — підняв живо Франко, — се повернути на Понінського. „Щось мене нудить, щось мене з тихої хати в світ жене...” — зачитував з делікатним гумором вірш, здається Б. Лепкого. — Досі я держався місця, правда, бо жаль мені було моїх стрільців.

Мені стало раптом перед очима те місце з „Євангелія св. Луки”, де написано: „І глянувши на голодну товпу внизу, Учитель сказав: „Милосерджуся над народом”.

Тривала хвиля тиші, у яку розбужена на хвилю заметіль кинула блідий відгомін дзвінків, летючих кудись попри хату.

— А моє здоров'я, — інформував мене поет, — постійно поправляється. Се завдяки докторові Овчарському. Він зовсім нові, індивідуальні міри прикладає до моєї недуги. Ви читали, — змінив тему, — моє останнє поетичне оповідання в „Ділі” з часу інвазії?

(Воно в буквальному розумінні було останнє, у ньому видно, як трагічно волочуться по землі дужі, зранені й насторошені противним вітром крила поета).

— Читала, пане доктор.

— Ну, й що? — поспитав Франко дуже пильно, як молодий дилетант при перших пробах пера. Він, що, написавши що-небудь, як невичерпаний багач, переставав пам'ятати, а хвалу й суд носив у сам собі!

Я жажнулася: спостерегла віч-у-віч темну жолобину, що стоїть на межі геніальності й атрофії всякого думання.

— Думаю те, що ви, пане доктор, завжди даєте примір із себе у невтомній роботі.

— Воно так справді, — притакнув спокійно і запевнено. — Я не уставав у праці ніколи, навіть ніч не приносила мені відпочинку. Бо нічно я проектував, на розсвіті — посвіжілими думками піддавав критиці концепції, яких основи кладено дуже часто при підвищеній температурі, а вдень я повно й обдуманно творив. От і сьогодні я почав диктувати перевід одної з книг Лівія, — невіджалувана шкода, що стільки ще старовинних класиків не переложено на нашу поетичну прозу! Мабуть, знаєте, що я в книгах Лівія найшов натяк, вищий сумнівів, що колискою українства не є Новгород, як хочуть деякі історики, але Паннонія, одна з південно-дунайських провінцій Римської імперії?

Поет став виводити бистро цю тезу, владно свідчити за неї, через хвилю розвинув її в широко імпровізований реферат, в яким я губилася без рятунку. Коли якась думка бесідника виносила мене миттю на космічні верхи, з яких розстилався вид на часи, племена та простори, де здійснювалося їх призначення, коли я розуміла по холоді, що плив уздовж пальців, і при спішенім биттю серця, що я є дуже далеко над людьми і речами, — то знову одна секунда хвилі, якимсь словом жалісне й хворе розсвітлювало переді мною знайомий вже провал під ногами, повний омраків, у які клонився ум генія, останнім зусиллям зачіпаючи думки об висоти.

Я не була в силі схопити багатства цього монологу, в яким здогад мав вигляд догми. На жаль, не було в мене нічого під рукою, щоб я могла хоч трохи перенотувувати.

Франко говорив безперервно найменше півгодини. Неспокійна, чи сей видаток енергії не відіб'ється опісля некорисно на здоров'ї хворого, я кілька разів просила його не томити себе мовою. Але він зап'єречував рухом голови, який не переносив опору, й мов у трансі говорив далі. Аж тоді, коли сумерк якимось нагло схилився, мов завіса в театрі, а Василь засвітив свічку та прикріпив її без труду на краю пустого стола, — поет замовк, а радше змінив тему. Струснувши кілька разів стуленими пальцями правої руки, він промовив розсіяно:

— Ліпше? Правда?

А тоді:

— О тій порі все в мене гості з того світу. Ви перебили. Колись тут уночі прийшов Павлик, се було тоді, коли одіяло зсунулося мені з ніг і я не міг добудитися Василя.

Скривив уста з журною безрадою:

— Коли б то ще раз мені до джерела під капличкою! Мої руки стільки позачинали, скільки мають кінчити. Вложу там руку у воду, а духи так відмотують сі дроти з заліза, сі ланці на раменах! Тільки вітер у ухах шумить, як коли б я стояв на вершку смереки.

Губився в собі, затрачував зв'язь:

— Ходимо, а не бачимо, як той, що на ярмарку поминув образ страдаючого Бога, а купив танечницю. Ви не думайте, що Дантове пекло — видумка. Воно є, так само, як сім кругів небесного блаженства. Все, що є з правди, зводиться туди, як віск, збіжжя, мед і полотно в господарний двір Бога-хлібороба. Кожному порахується те, з чим прийде...

Стук, стук! Ох, як се остро загуділо в тишині! Між тим хтось злегка торкав клямку. Василь підскочив знагла, як горобець, оголошений

ударом каменя, перевернув крісло й відчинив двері. Увійшла в кімнату молода, інтелігентна дівчина з підносом у руках. Від молока на тарілці курилася пара.

Панночка усіла обіч хворого на краю ліжка, поет познайомив нас, і з увагою, терпеливо, перестуджуючи зразу кожну ложку, вона годувала хворого.

— Бачите? — звернувся до мене по хвилі з осміхом. — Чи можна жити солідній людині в такому невідповідальнім товаристві? Обіцяли дати на обід пиріжки, а дали морковцю. На вечерю забезпечили тісто на молоці, а ось ви свідок, що їм вівсяну кашу.

Помовчав гірко:

— Мучу вас всіх та й решта.

Я прощалася.

— Заходьте, вертаючи! Там не побудете, над Прутом гаряче.

Силкувався на виразні наголоси, але вже видно було у них утому й немічне подратування.

— А що читаєте?

— На днях купила я гарну „Біблію” Куліша, видання англійського біблійного товариства, а ще вдалося мені пристарати дещо Роденбаха.

— Люблю Роденбаха, — зауважив дрімливо. — Його „Любовна літанія” — се справді срібна лілея в руках у херувима.

— Всього найкращого, пане доктор.

— І вам.

На площі св. Юра несло сніговим туманом, почерез вежі і чорні ями церковних причілків віяло сирітством. Але унизу, на променадах, місто ходило ходором від світел, військових шарж (чинів — авт.) і ледових квіток, наче за ним був привілей радісної вічності”.

Сам Іван Франко також уважав, що йому стало краще, і писав про це 21 листопада 1915 року о. Йосипові Застирцю: „Отже помалу приходжу до здоров'я в приюті для Українських січових стрільців” (Й. Застирець. „Зі споминів про Івана Франка (про його релігійність)”, Відень, 1917 р.).

У листі до родини, писаному 1916 року, Василь Франко сповіщав, що стрийкові у притулку стало краще і він навіть відвідував хворих в інших палатах, свідченням чого є світлини, зроблені Іваном Озаркевичем. Зазвичай у франкознавчій літературі обертаються три світлини з побуту Івана Франка у „Захисті”: поет серед Січових стрільців на Щедрий вечір 1916 року, з двома невідомими стрільцями та з лікарями Броніславом Овчарським, Володимиром Щуровським та Іреною Домбчевською.

Доля Івана Озаркевича склалася трагічно. Після Другої світової війни він емігрував до Америки, був одружений, але дітей не мав. У тому колі, в якому опинився Іван Озаркевич, мало дбали про те, що він привіз із України. Зовсім випадково один з альбомів із 12 фотографіями Івана Озаркевича дістався Ларисі Голубович-Пенцак, яка 2001 року передала його Львівському літературно-меморіальному музеєві Івана Франка (див. Р. Горак „Дарунок”, „Літературна Україна” від 14 червня 2001 року). На жаль, свого часу ніхто не надрукував написані ним спогади, а відтак вони були втрачені.

Зустріч з Іваном Озаркевичем у „Захисті для Українських січових стрільців”, очевидно, була для Івана Франка особливо хвилюючою. Вона нагадала поетові дні юності, події, за якими тепер так тужила його душа... Озаркевич був для нього втіленням того далекого, назавжди зачиненого для нього світу...

Іван Озаркевич народився 21 лютого 1895 року в Городку і 1916 року мав 21 рік. Як свідчить метрика його народження (ЦДІА України, м. Львів, ф. 201, оп. 4 „а”, спр. 6452, арк. 120), охрестив його тодішній священник церкви Благовіщення Пресвятої Діви Марії о. Юстин Сухаровський разом із парохом села Сілець, що на Станіславівщині, о. Володимиром Озаркевичем. Ця маленька згадка в покритій порохом забуття метричній книзі не є зовсім буденною, адже Володимир Озаркевич, одна з найшляхетніших постатей нашої культури, був чоловіком Ольги Рошкевич, завдяки якій забила могутнім струменем поезія Івана Франка.

Тримали до хресту новонародженого Івана Євген Озаркевич та Тереза Несторович. Євген Озаркевич, брат Володимира, був людиною, яка принесла українській медицині світову славу. Сьогодні його іменем названо колишню вулицю Петра Скарги. На цій вулиці знаходилися дві найважливіші українські гуманітарні інституції: Народна лікарня, яку згодом назвуть іменем її фундатора митрополита А. Шептицького, та „Захист для Українських січових стрільців у Львові”. В Народній лікарні Євген Озаркевич був довголітнім директором, а для „Захисту” був засновником.

Тереза Несторович у метриці хрещення записана як дружина фінансового інспектора в Перемишлі Юліана Несторовича. Сьогодні ім'я Терези Несторович не обминає жоден із дослідників епохи галицького Відродження та діяльності „Руської трійці”. Вона подарувала Музею чималий спадок по Маркіянові Шашкевичу, бо доводилася йому близькою родичкою. Тереза Несторович була у близьких родинних стосунках і з церковним діячем, міністром освіти та віросповідань старої Австрії Григорієм Шашкевичем.

Батьком новонародженого був Лонгин Озаркевич, тодішній адвокат у місті Городку. Доводився сином Іванові Озаркевичу, довголітньому парохові села Белелуї на Снятинщині, а відтак парохові церкви Трьох Мироносиць у Болехові. Важко переоцінити все те, що він зробив для української культури. Його ім'я в'яжеться з іменами найпомітніших постатей українського Відродження середини ХІХ ст., які має назавжди зберегти у своїх святцях кожен українець. Він — засновник першого українського професійного театру, який вразив своєю грою „Собор руських учених” 1848 року. Він був першим, хто познайомив Галичину з Іваном Котляревським, зокрема з його драмою „Наталка Полтавка”, перелицювавши її для кращого розуміння і назвавши „Дівка на виданю, або На милованя нема силуваня”, що дало декому привід для кепкування з тодішньої мови та так званих переробок для „простолюдинів”. Окрім того займався видавництвом книжок для народу, збиранням етнографічних матеріалів, уперто обстоював права українського народу в той час, коли дехто ставив під сумнів саме існування такого народу.

Рід Озаркевичів дав народові й Іремію (Роману) Озаркевич, яка стала дружиною відомого вченого-географа Григорія Величка, а також Наталію Кобринську.

Матір'ю новонародженого Івана Озаркевича була Олександра-Ольга Бажанська (30.12.1866 — 15.07.1906). Належала до тих жінок, котрих увів в українську літературу Іван Франко. Він постійно опікувався нею, чуваючи над кожним її кроком у літературі. В нашу культуру ввійшла саме як письменниця, хоча була прекрасною піаністкою, незмінною акомпаніаторкою Соломії Крушельницької, яка високо цінувала її талант.

Батьком Олесі Бажанської був Порфирій Бажанський (22.02.1836 — 29.12.1920), парох села Сороки Львівські. Залишив по собі неоціненну етнографічну спадщину, збірки народних пісень та оригінальні музичні твори. Його творчість як композитора й досі не оцінена належним чином. Офіційне радянське музикознавство відкрито нехтувало ним через те, що був священиком, а суперечка між Іваном Франком, Миколою Лисенком та Порфирієм Бажанським стосовно народності музики та використання у ній народного мелосу, зрозуміло, була трактована тим же музикознавством не на користь останнього. Матір'ю Олександри Бажанської була Олександра Несторович...

Подібного переплетення генетичних гілок різних відомих родів, як у цьому, важко собі уявити. Є тут представники родів Окуневських, Шашкевичів, Бажанських, Бобринських, Несторовичів, Терлецьких, Лагодинських та інших. Усі ці родини — знана українська духовна аристократія.

Іван Озаркевич був наймолодшим із дітей. Найстаршою в сім'ї була Олександра-Оксана (Ксенія). Вона народилася у Львові, бо батько, адвокат Лонгин Озаркевич, хоч займався адвокатською практикою в Городку, своєї хати там не мав. Після довгих перипетій та судової тяганини з тодішнім бургомістром Городка Адольфом Генцом Лонгину Озаркевичу вдалося купити шматок землі біля костьола в самому центрі міста під забудову і розпочати будівництво.

Народилась Олександра-Оксана 12 березня 1890 року (ЦДІА України м. Львів, ф. 201, опис 4 „а”, спр. 2281 та спр. 3370, арк. 58). Хресними батьками Олександри-Оксани були Теофіл Окуневський та Тереза Несторович.

Дім Лонгина Озаркевича в Городку відразу перетворився в центр української духовності та опорний пункт боротьби проти польського шовіністичного наступу. Саме з цього будинку на цілу округу, яку в пресі полюбляли називати Богом і людьми забутою, а від ширшого світу цальовими дошками відгородженою, ширився український дух супротиву. Люди, які звикли до хамської поведінки панів, були буквально зачаровані інтелігенцією Озаркевичів. Вони вірили цій родині, і завдяки їй вірили й українській інтелігенції. Так відновлювався розірваний зв'язок між простими людьми та інтелігенцією, який так був потрібний.

Господиня дому збирала селянську, міську та підміську молодь і в дуже делікатній формі навчала її національної свідомості, ширила елементарні медичні та правові знання. На Різдво хату Лонгина Озаркевича весь український Городок заколядував, а на Великдень обдаровував писанками червоної барви з дуже характерним візерунком. „Пани” не встидались народного одягу і часто їздили представляти його на різних конкурсах та фестинах. Це завдяки Озаркевичам широке визнання дістав характерний шов, названий городоцьким, та віртуозний весільний вінок молоді та дружок.

До оселі Озаркевичів у Городку, приваблені гостинністю господарів та тутешнім ставом, приїздили відомі львів'яни. Декілька років жив і працював у канцелярії Лонгина Озаркевича Лесь Мартович. Тут Лесь Мартович народився як письменник, бо саме в час роботи в канцелярії вийшла його збірка „Нечитальник”. Часто бував у Городку Василь Стефаник. Саме сюди він утікав після смерті матері та товариша Івана Плешкана. Частим гостем був тут й Іван Франко.

15 липня 1906 року померла дружина Лонгина Озаркевича Олександра Бажанська. Її похоронили на Личакові. У цю ж могилу покладуть і її батька, який помре 29 грудня 1920 року. Лягти обіч дружини Лонгину Озаркевичу не судилося. У перші дні приходу радянської влади

1939 року його вивезли в Казахстан, звідки він уже не повернувся. Повернулася лише дочка Оксана, дружина адвоката Костя Бірецького, якому вдалося unikнути арешту і втекти на Захід.

Будинок Озаркевичів був сплюндрований, а маєток розграбований.

Оксана Бірецька завдяки давнім друзям знайшла роботу у львівській музичній школі, згодом працювала викладачем гри на фортепіано у Львівській консерваторії. Померла 31 лютого 1959 року. Її похоронили біля матері й дідуся на Личакові.

Цього ж року 25 квітня невеликий гурт колишніх воїнів Українського січового стрілецтва та Української галицької армії, близькі, родина, країни та українська громада відпровали на вічний спочинок Івана Озаркевича.

Відійшов по-воляцьки, тихо, без претензій до світу та оточуючих, без нарікань на свою гірку долю. Допив чашу страждань до дна. Ним замикалась лінія роду Озаркевичів. Був останнім його пагоном. Йому випало дивне щастя бути представником того покоління, яке творило ментальність сучасного українства, будувало українську державу і служило великій ідеї до останнього подиху. Розумів, ким є і яку важливу ношу несе на собі. Знав, що є тим українським духовним аристократом, який уважав за честь трудитися для народу, триматися твердо рідної традиції та в буденній праці обстоювати засади справедливості. Мав у крові почування національного духу і дисципліни, про яку так часто забувала наша інтелігенція, скочуючись у ряди звичайнісінького плебейства. Не боявся і не стидався найгіршої і найбруднішої праці, аби вона тільки приносила полегшу його народу.

В юнацькі роки став активним діячем тоді ще молодого українського спорту, належав до кращих організаторів „Пласту”, був одним із тих, хто 1912 року організував і проводив Сокольсько-Січовий з'їзд. Навчався у Львівській академічній гімназії, але навчанню перешкодила Перша світова війна. Не дивно, що одним із перших зголосився до легіону Українських січових стрільців і пройшов із ними тернистий шлях до самого кінця. Після боїв на Маківці отримав ступінь хорунжого. Коли УСС вступили до Львова, був делегований до управи „Захисту Українських січових стрільців”.

Іван Озаркевич мав фотоапарат, що було у ті часи рідкістю. Не розлучався з ним у боях, у походах та в „Захисті”. Після Івана Іванця Іван Озаркевич залишив найцікавіші світлини бійців УСС, які відображають шлях нашого стрілецтва. У „Захисті” він сфотографував цілу плеяду українських стрільців. У „Захисті” зробив і останні фотографії Івана Франка.

Разом із Січовим стрілецтвом ніс на плечах домовину Франка. У часі Листопадового зриву та проголошення української державності в Західній Україні був у лавах найперших бійців, які забезпечили успіх акції та проголосили ЗУНР. Став одним з активних помічників Дмитра Вітовського у створенні Української галицької армії. Був четарем. Бився за Львів проти армії Галлера. Після поранення ще хворим пішов із УГА на Велику Україну. Був одним із тих, хто встановлював українську державність у Києві. Потрапив до чотирикутника смерті і більшовицького полону, із якого втік. Польські власті заборонили йому жити у батьківському домі. Отримав дозвіл поселитися у Бориславі, де протягом довгих років працював на бориславських озокеритних шахтах та нафтових шибачих звичайним чорноробом. Згодом переїхав до Чехословаччини, де старанням української громади було відкрито декілька навчальних закладів для української молоді, оскільки здобути вищу освіту в Польщі в ті часи українець не міг. Отримували її тільки хруні, що зрікалися своєї мови та віросповідання. Він цього зробити не міг. Закінчив студії у Гірничій академії в Пшібрамі й отримав диплом інженера копальництва та високопрофесійного спеціаліста в нафтовій справі, в яких Борислав на той час відчував велику потребу.

Повернувся у Галицьку Каліфорнію 1932 року, оселився у Бориславі і працював там за фахом аж до 1939 року, тобто до приходу „визволителів”. Виїхав із дружиною до Відня, і там залишався до відступу більшовиків. 1941 року повернувся до Борислава, де зайняв посаду начальника гірничого відділу. У 1944 році емігрував спочатку до Відня, а звідти — до Канади. Замешкав у Торонто. Хоч мав високі кваліфікації нафтового спеціаліста, не міг знайти роботи за фахом, а тому працював на тимчасових роботах звичайним різноробом у нічні години, що дуже підірвало його і без того слабе здоров'я.

Ідучи за почуттям національного обов'язку, навіть у ці дуже скрутні хвилини Іван Озаркевич не переставав працювати для національної справи. Став активним членом Братства Українського січового стрілецтва та української громади, а ще — активним членом Наукового товариства ім. Шевченка, підтримував його матеріально, віддаючи майже всі зароблені гроші на видавництво Енциклопедії українознавства у маленькому французькому містечку Сарселі. Для цієї Енциклопедії збирав матеріали, писав статті. Плідною була його праця у „Вільному Слові”, де, окрім його статей, друкувалися численні спогади про час, у якому йому випало жити, та людей, із якими зустрівся на життєвій дорозі.

„До останнього часу, — писала у некролозі про Івана Озаркевича газета „Свобода”, — живо цікавився українським життям, зачитувався в нових книжках та газетах, кореспондував з НТШ, вкладаючи свою частку в Енциклопедію українознавства. До останнього часу терпів з геройським спокоєм і ще день перед смертю тішився черговою новою книжкою та велів собі розказувати про останні події українського життя в Торонто”.

Турбувався про долю сестри Оксани. Відривав від себе і посилав їй що міг. Не мав грошей, аби лікуватися. Смерть зустрів по-геройськи. Вона прийшла 22 квітня 1959 року. Сестра померла раніше... Її знайомі, боячись репресій за зв'язок із закордоном, не повідомили йому про це. Зі смертю І. Озаркевича закінчився один із найшляхетніших українських родів. Вигас...

І. Озаркевич спочив на цвинтарі Проспект у Торонто, аби снити про кращу долю України там, на чужині...

Тільки нещодавно вдалося встановити, що архів та матеріали дому Озаркевичів частково потрапили у книжковий та портретний фонд Національного музею у Львові. Частина матеріалів опинилася у рукописному відділі та відділі мистецтва Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. Деяко знайшлося в Історичному музеї Львова. Проте яка доля спіткала портрети та полотна Корнила Устияновича та Теофіла Копистинського, про які писала довоєнна преса, рукописні спогади о. Івана Озаркевича, колекцію старих евангелій та нот, рукописи Миколи Устияновича, Антона Любича-Могильницького, згадки про діяльність „Руської трійці”, автографи та дедикації Леся Мартовича, Василя Стефаника, Івана Франка і багатьох інших діячів нашої культури, невідомо...

Прихід Івана Франка у „Захист для Українських січових стрільців” співпав ще з однією драматичною подією, про яку повідомило „Діло” у № 135 від 24 листопада 1915 року: 16 листопада 1915 року в Києві помер вивезений москалями Франків товариш Кость Паньківський. „Покійний, — писала у некролозі „Хроніка НТШ” (№ 60-62), — був сином священика і родився в Ришківій Волі 1855 р. Гімназію скінчив у Перемишлі, по чім записався на богословський факультет львівського університету. Та був се час перших соціалістичних процесів у Львові, які нагнали на багатьох рутенців такого дяку, що вони боялися власної тіні. За те, що К. Паньківський зважився десь стрінутися з Ів. Франком, викинено його з духовної семінарії. Тоді перенісся він до Відня і вписався до академії для хліборобства та записався до „Січі”, де вперше мав нагоду розвинути енергійну громадську діяльність. По повероті до Галичини не дістав державної служби, як „політично ненадійний” і

се було причиною, що він кинувся на поле громадянської діяльності та віддав себе їй цілого...

Не було у Львові ніякого українського товариства, до якого він не належав би та не було ніякого видавництва, якого він не піддержував би матеріально й морально. Багато товариств вибирали його на члена виділу та звичайно поручували такі функції, що вимагали найбільше часу й праці. Особливо заслужився він як довголітній член виділу „Просвіти”, де редагував багато книжечок, редагував часопись, яку видавало товариство, заходився коло заснування її бібліотеки і подарував для неї багато книжок та був довгий час безплатним бібліотекарем. Так само працював він довго в відділі „Укр. Педагогічного Товариства”, редагував його деякі книжечки й деякий час часопись для дітей „Дзвінок”. Довгі літа був управителем „Інституту св. Миколая”, в яким під його впливом виховалося багато щирих робітників на народній ниві, і у всіх вихованців полишив по собі найкращу пам'ять і вдячність. Редагував деякий час також гумористичну часопись „Зеркало”, а своїм коштом видавав „Дрібну Бібліотеку”, якої вийшло кільканадцять томиків.

У Відділі Наук. Тов. ім. Шевченка засідав довгі літа і сповняв різні функції, а в 90-х роках, поки Товариство заангажувало окремих урядників, був властиво всім. Редагував орган Товариства „Зоря”, робив коректи, видавав окремі відбитки й т. ін. В останніх роках перебування в Відділі був контролером, рахунковим референтом видань та членом адміністраційних комісій, особливо друкарняної та для заряду кам'яницею. Через те заслужився він дуже коло адміністраційного розвитку Товариства.

Коли настав у нас економічний рух і почали засновуватися фінансові й господарські товариства, він узяв і в них діяльну участь. Тут уже зв'язалася його доля з „Крайовим Союзом Кредитовим”, в яким він став директором, оставав ним до смерті і багато причинився до його розвою. Він заснував і редагував кілька літ економічний місячник „Економіст” та бібліотеку, що мала метою ширення кооперативних думок.

Забирав голос по часописах у всяких справах і на всякі потреби українських товариств та інституцій відкликався щедрою грошовою підмогою. У філантропійності мало хто міг його перевищити.

Через те, що був довгий час редактором часописів та різних видань, стояв у переписці з різними визначними діячами з закордонної України, приймав їх у себе і відвідував їх, коли сам їздив на закордонну Україну. Зокрема українська еміграція з Росії мала в нім щирого порадирика, помічника й опікуна. Не диво, що його знали широко по всій Україні та довго будуть згадувати тихим, добрим словом”...

Новий рік розпочався ще однією втратою. 10 січня в Терехові помер артист Василь Юрчак, неперевершений Микола Задорожний з „Украденого щастя”...

Історій хвороб у той час у „Захисті для Українських січових стрільців” не вели. Їх замінювали так звані „Листки на теплоту”, оригінали яких збереглися в Інституті літератури ім. Т. Шевченка НАН України (ф. 3, № 2426), а їхні копії — у фондах Львівського літературно-меморіального музею Івана Франка.

На листках, датованих 9 і 15 березня, вказано номер Франкової палати та номер ліжка. На останньому листку записано, що Іван Франко знаходився у сепаратці, тобто в окремій ізольованій кімнаті. В графі „ім'я” рукою Б. Овчарського поставлено: „Др. Іван Франко”. Далі в документі були наступні графи: 1) Дата, 2) Степені (тобто температура тіла). 3) Живчик (тобто пульс) та 4) Замітка. В останній графі зазначено дієту (вона для Івана Франка була виключно молочна), а також виписані ліки, які в основному стосувалися підтримки роботи серця. Поступив Іван Франко до „Захисту” з пониженою температурою 36,2°. Ця температура трималася до початку грудня, а відтак вирівнялась. Міряли температуру ранком та ввечері. Тоді ж міряли і пульс.

На другій стороні „Листка” латинською мовою зазначено:

Arteriosclerosis un pr. (praecipue) Arc. (Arcus) Aortae. Myocarditis, Nephritis, Pneumonia hypostatica 1. (lobi) inf. (inferioris) sinistri. Paraplegia spastica superior pr. (praecipue) 1. (lobi) dextri. Contrscturae prob. (probabile) post haemorrhg (haemorrhagiam) cerebri. Dementia (Lues ce) rebrospinalis).

(Артеріосклероз загальний, особливо дуги аорти. Міокардит. Нєфрит. Застійна пневмонія нижньої лівої частки. Параліч спастичний домінуючий, особливо правої частки. Контрактури, мабуть, після крововиливу в мозок. Деменція (набуте слабоумство — авт.). Сифіліс головного та спинного мозку).

Жодним словом не згадано про деформації пальців рук, тобто ревматоїдний артрит, на який страждав Іван Франко багато років.

Саме ці „Листки на теплоту” та методи лікування Івана Франка стали об'єктом скрупульозного дослідження групи вчених на чолі з професором Львівського національного медичного університету ім. Д. Галицького Дмитра Луцика, результати якого були описані у статті „Танатогенез Івана Франка”, опублікованій у № 3-4 третього тому журналу „Acta Medica Leopoliensia” за 1997 рік (с. 100-106).

„Спровоковане різними факторами (вірусними, мікробними, хімічними та ін.) підвищення титру холодних аглютининів не лише спричиняє

гемоліз, але й у людей з генетичною схильністю до ревматоїду відіграє головну роль у появі складних білкових комплексів, які разом з іншими типами колагенази призводять до фібриноїдної дегенерації, руйнування колагенових волокон та порушення ферментативних процесів, — писав Д. Луцик.

Сьогодні ще не вдасться передбачити, коли медикаменти загального застосування у казуїстичних випадках призведуть до смерті від агранулоцитозу, кандидомікозу, зупинки серця від комбетіну чи паралічу дихального центру внаслідок застосування антитуберкульозного препарату, глухоти від стрептоміцину, тромбоцитопенії від хініну, божевілля від наперстянки. Ми нещасні. Відбувається жахливе затруєння нації. Три мільйони громадян вживають серцеві засоби, виготовлені з наперстянки, та найгірше те, що 90 тисяч цих страждених мучиться від отруєння ліками, а 10 тисяч з них навіть змушені були лягти в шпиталі для лікування від отруєння наперстячкою (журнал „Штерн”, 1984 р., № 12, цит. за газетою „Народне здоров'я”, 1997 р., № 5, с. 4).

Мені довелося бути свідком, як таких „збожеволілих” від наперстянки, за рішенням консилиуму при участі психіатра, переводили у психіатричне відділення, а через кілька днів повертали назад у кардіологічне відділення після зниження кумуляції наперстянки. Проте, чорна латка „божевільного” залишається в пам'яті рідних та близьких.

Запам'ятав я ще з сорокових років рекомендації учителя-патрона, народного лікаря, професора Мар'яна Панчишина: препарати наперстянки у хворих старшого віку не застосовувати, а у пацієнтів молодого віку — застосовувати з обережністю, уважно щоденно спостерігати хворих та при найменших ознаках у них неадекватної поведінки чи розладів психіки одразу ж відмінити. Особливості фармакодинаміки препаратів наперстянки полягають у тому, що вони виводяться через три тижні а, отже, з кожним днем акумулюються і можуть у казуїстичних випадках призвести до порушень мозкової діяльності, що кваліфікуються як „божевілля”. Зниження концентрації отрути наперстянки призводить до одужання. Тут варто нагадати, що пеніцилін діє 3-4 години, а строфант — 12 годин.

Як засвідчує „Листок на теплоту”, препаратів наперстянки (digifolin, digipurat, digitoxin та ін.) Франкові не шкодували. М. Мочульський згадує, як в 1907 р. Іван Франко докоряв йому та Гнатиюку, що його „заперли у будинку для божевільних”, а він терпів „страшні муки” від рук”.

Вивчивши, як і чим лікували хворих у пансіонаті братів Свйонтковських, професор Д. Луцик визначив, що у той час використовували

ліки, які містили йод, ртуть і наперстянку. Очевидно, подібні лікарські засоби призначав Іванові Франкові і Л. Коссак.

„Причиною госпіталізації Франка в санаторії для невиліковних хворих, — вважав Д. Луцик, — мабуть, були галюцинації від наперстянки, яку він приймав з причини ревматоїдного ураження серця... Спадковий ген ревматоїду поетові, ймовірно, був переданий його матір'ю. В якій хромосомі цей ген знаходиться, сьогодні невідомо, але, можливо, він буде знайдений, подібно, як при хворобі хронічного мієлолейкозу знайдені зміни однієї із хромосом 21-22 пари, так званої філадельфійської Ph; або доведення змін у 21 хромосомі при хворобі Дауна”.

Зупинився вчений і на останньому діагнозі Івана Франка в „Листку теплоти” — сифілісі. „Що могло, — писав він, — спричинити те, що до артеріосклерозу та його ускладнень у діагнозі приписали ще й сифіліс?”

З 1906 р. серодіагностика збагатилася реакцією, описаною Вассерманом і Бруком, та її численними модифікаціями, що стало основним критерієм діагностики сифілісу. Згодом вона виявилася неспецифічною, оскільки визначалася не титром, як реакція Відаля, а лише плюсами (від + до ++++). Виявилось також, що ця реакція та її модифікації бувають позитивними при різних хворобах, зокрема у хворих на ревматизм та ревматоїди, а що основне — у деяких здорових людей.

Позитивна реакція Вассермана та її модифікації бувають при окультно перебігаючих початкових стадіях ревматизму ще до клінічно виявлених вад клапанів серця, міокардиту, початкових окультних періодах пухлинних захворювань до стадії „*cancer palpable non operable*” („рак, пропальпований лікарем, вже не операбельний”), при появі Вірховської залози на шиї та інших окультних симптомів. Незважаючи на все це, при позитивній реакції Вассермана лікарями беззастережно виставлявся діагноз — сифіліс [...].

Цілком зрозуміло, що позитивна реакція Вассермана була беззаперечним аргументом діагностики сифілісу (незважаючи на те, що понад десяток різних хвороб зовсім іншої етіології та патогенезу можуть провокувати її позитивні висліди), і як канон медицини призначалося лікування препаратами миш'яку, ртуті, вісмуту — отрутами, які пригнічували захисні імунологічні процеси людського організму.

Якщо в Івана Франка під час стаціонарного лікування рецидивів хронічного деформуючого прогресуючого ревматоїдного поліартриту реакція Вассермана була позитивною хоча б на один +, то вона давала підстави зараховувати ревматоїд, який тоді не виділявся як окрема нозологічна одиниця, до сифілісу, і застосовувати специфічне лікування

токсичними препаратами миш'яку, які руйнували організм письменника від мозку до костей. Вивчення токсичності препаратів миш'яку призвело до категоричної заборони виготовляти з нього лікарські препарати чи виписувати його розчини рецептурно.

Сифіліс уражає всі органи, особливо в третій стадії, в тому числі і шлунок, але не причетний до таких унікальних деформацій суглобів рук, які були у Франка. Подібних рисунків, як руки Франка, немає в жодному атласі чи підручнику з венерології (В. В. Владимиров, Б. І. Зудін, П. Попхристов, Н. Велев і співавт.). На жаль, помилки в діагностиці та лікуванні хворих бувають і сьогодні, незважаючи на значний прогрес у методах клінічних, лабораторних чи інструментальних досліджень.

Клініко-анатомічні конференції дають достатню кількість матеріалу про помилки лікарів усіх рангів — від ординаторів до академіків”.

Погодитися з твердженням Д. Луцика можна було б тільки у випадку, коли б Іванові Франку робили реакцію Вассермана. Чи володів її методикою Лев Коссак — невідомо. Чи застосовували її в санаторії Свйонтковських і в Ліпіку — також невідомо. Зате відомо, що її не робили у „Захисті для Українських січових стрільців у Львові”. „Уважне вивчення кінцевого передсмертного діагнозу, — робив висновок Д. Луцик, — особливо останній підкреслений фрагмент (*Lues ce*) *gebto spinalis*), викликало підозру, що ці слова написані іншою рукою, а не Б. Овчарським. При цьому жодного слова про деформацію суглобів, особливо рук. Я звернувся до Львівського науково-дослідного інституту судових експертиз. Завідувачка сектором судово-технічного дослідження О. М. Гопаненко та завідувачка лабораторією судово-почеркознавчих досліджень О. В. Бойцова, вивчивши кожну літеру з інтерпункціями та дужками, дійшли висновку: „З впевненістю можна лише сказати, що діагнозу (*Lues ce*) *gebto spinalis*) у попередньому тексті 10 рядка в документі не було. Він з'явився як наслідок дописок, виправлень і закреслень, встановлених експертами ЛНДІСЕ при дослідженні наданої професором Луциком електрографічної його копії” (Львів, 26.06.1997 р., № 571).

Ще одна цікава деталь. На нашу думку, зловмисник у дописці хотів зупинитися на (*Lues ce*), що було б достатньо для лікарів „*Sapienti sat*”, але, розміркувавши, вже після другої дужки додав *gebto spinalis*). Така чорна латка на білому тлі генія порадувала ворогів та зависників. Грубу роботу некваліфікованого зловмисника розшифрували спеціалісти ЛНДІСЕ.

Начальний лікар Б. Овчарський останнім словом написав „*Dementia*”. У списку медикаментів, якими лікували Франка протягом 122 днів,

нема жодного препарату проти сифілісу, навіть йоду, який і сьогодні широко застосовується в краплях на молоці проти артеріосклерозу.

Проаналізувати передсмертний діагноз Франка мене спонукала ще одна згадка. У 1950 році науковий співробітник Інституту суспільних наук (кандидат філософських наук Цапенко, прим. Д. Л.) показав мені „Температурний листок” нового зразка, де було написано діагноз Івана Франка на другій лінійці червоним чорнилом *Lues cerebri*. Мене це вразило, і я сказав, що це кари гідна фальшивка, адже лікар складає присягу Гіппократа і ніколи не смів би так написати на температурному листі та ще й червоним чорнилом. Ця фальшивка підтверджується ще й тим, що в той час не було „Температурних листів”, а лише „Листки на теплоту”, на яких записувалися температура та ліки.

Мені пощастило бути знайомим та консультантом двох онучок Франка — Віри та Іванни, знати сина Петра, дочку сина Тараса — Зіновію та численних правнуків, особливо онучки Іванни. У всіх мені знайомих нащадків Франка не знайшов ні одного зуба Гетчінсона. Мабуть, онук від дочки Ганни Ключко (Торонто, Канада) страждав на хворобу Стілла, яка зачисляється до групи ревматоїду”.

Кому була потрібна дописка до діагнозу Б. Овчарського? „Не дивно, — відповідав сам Д. Луцик, — що вороги всіх мастей мріяли про деміфологізацію Франка, тому інспірували допис сатанівською рукою, прикріпивши йому латку „сифілітика”, або, як називають таких хворих на Гуцульщині, „францзоватого”, що дорівнює поняттю „недоторканого” в Індії. Наша багата словесність вищої образи людини не знає”.

Аналізуючи скарги Івана Франка на те, як на нього діє холод і тепло, і на те, чому на це не звертали уваги його лікарі, Д. Луцик пише: „Резонне запитання. Холод як патогенетичний фактор не визнавався. Якщо холод є патогенетичним фактором ревматоїду, то чому Франко, проживаючи в Криворівні, під час риболовлі приходив до джерельної води, занурював у неї руки — і болі зменшувалися або зникали. Парадокс та вагомий аргумент проти холоду як патогенетичного фактора ревматоїду. Відповідь на нього знайде кожен глядач футбольних матчів. Гравцю, який лежить після удару на футбольному полі, санітари сприскують хлор-етилом місце болю, на яке вказує потерпілий. Частіше гравець піднімається та продовжує безболісно боротися до кінця гри. Хлор-етилова блокада, завдяки сегментарно-рефлекторній дії призводить до холодової анестезії. Хлор-етилова блокада застосовується і у хірургічній практиці. Отже, наш геній вперше інтуїтивно відкрив дію холодової анестезії. Цей пріоритет рахується за ним ще з 1908-1909 рр. Проте, знеболюючу дію холоду затвердив та застосував у медичній практиці

Л. С. Мінор лише у 1935 році. Інші дослідники — Н. Краус у 1941 р., С. А. Щеглов у 1946 р., Г. Трейвел — застосовували знеболювання холодом при різних захворюваннях, які супроводжувалися болем. Відтоді холодову анестезію розділяють на три ступеня. Ще один доказ холодової анестезії: взимку замерзлі вуха чи пальці біліють, але не болять.

Отже, парадоксу холодової анестезії не було. Одне прикро, що повідомлення про цю анестезію не опублікував як пріоритет ні Франко, ні лікарі, які сприймали це явище як абсурд”.

Д. Луцик уточнив діагноз хвороби Івана Франка, яку 1981 року оприлюднили М. Шеремета та Л. Ясинська (стаття „Ретроспективний діагноз болезни И. Франко — особая форма ревматоидного артрита. III съезд паталогоанатомов УССР. Ивано-Франковск, 1981, с. 193-195). „М. Шеремета та Л. Ясинська, — писав він, — дійшли висновку, що Іван Франко хворів на особливу форму ревматоїду — хворобу Рейтера. Цю принципову помилку авторів можна виправдати тим, що до 1980 року хворобу Рейтера зараховували до інфекційного неспецифічного поліартриту, так само, як синдром Ферті, хворобу П'єр-Марі-Бехтерева, Бамбергера та інші.

Лише у 1980 році за рішенням Асоціації мікробіологічних товариств від 1 січня 1980 р. хламиди виділені у самостійний порядок — Chlamydiales. М. Шеремета та Л. Ясинська надрукували свою статтю 27.04.1981 р., а написали її, вірогідно, у 1980 р., тому їй не знали, що хворобу Рейтера виділили з групи ревматоїдних захворювань, довівши, що вона зумовлюється хламідіями. Якщо специфічні етіологічні чинники при інших клінічних формах ревматоїдної патології не знайдені, що визначається терміном неспецифічний інфекційний прогресуючий, то етіологічний фактор при хворобі Рейтера знайдений і тому вона виділена з групи ревматоїдів”.

Ретроспективний танатогенез Івана Франка Д. Луцик визначив наступним чином: „Інфекційний, неспецифічний, деформуючий ревматоїдний поліартрит (особливо костей). Інфекційно-токсичний медикаментозний маразм. Міокардіодистрофія як наслідок ревматоїдного та колагенознофібриозного міокардіосклерозу. Декомпенсація серцево-судинної системи II Б. Амілоїдоз нирок, гіперглобулінемія, гідремія, і, як наслідок — застійні явища з трансудатом у внутрішніх органах, особливо легенях та плевральних порожнинах по малому колу кровообігу з причин слабості правого шлуночка серця. Анемія, агонія, зупинка серцевої діяльності — Exitus biologicus (не клінічний і не летарг)”.

Висновки: „На підставі ретроспективного аналізу симптоматики захворювань Івана Франка досліджено причини смерті українського

поета. Обґрунтовано, що Франко успадкував від матері схильність до неспецифічного деформуючого ревматоїдного поліартриту, який у 1916 р. (рік смерті поета) не входив до номенклатури хвороб людини. Інтеркурентні захворювання, злиденні матеріальні умови, посилена творча праця, ув'язнення та холод як основний провокуючий фактор спричинилися до розвитку класичної клініки ревматоїду. Домінантними були зміни кори головного мозку та кистей рук. Лікування препаратами наперстянки ніяк не стримувало прогресії патології, а, навпаки, зумовлювало галюцинації. Декомпенсація серцево-судинної системи та наступні ускладнення призвели до біологічної смерті”.

Слід зауважити, що в найновіших наукових працях, присвячених подібним хворобам, хламідії не фігурують у списку тих збудників, які провокують хворобу Рейтера (див. статтю „Удар”, „Науковий збірник музею Івана Франка у Львові”, № 6, 2006 р.)...

На зворотній сторінці „Листка на теплоту” рукою Б. Овчарського записано, що хворий перебував у закладі від 13 листопада до 15 березня. (Особистий секретар письменника Мар'ян Колодій вважає, що від 15 грудня 1915 року до 31 березня 1916 року). Останній запис у „Листку” зроблено 15 березня: 37,3°; пульс — 96. Напередодні вранці і ввечері — 36,4°; пульс — 88.

Б. Овчарський займався лікуванням Івана Франка від 13 листопада до 9 березня. Від 9 до 15 березня хворим опікувався доктор В. Щуровський. Чому поміняли лікарів — незрозуміло. Василь Франко у листі до родини пояснив це наступним чином: „Лікар хотів цілкомвилічити стрійка і почав робити вштрикування, а то така машинка, що пускає під шкіру якусь трутизну, і почав він пускати в ту руку, котрою стрик писали і ту руку так втруїв, що була як з патики, а пізніше і другу, і так привів до того, що бракувало стрійкови до смерті, і для того ми пішли додому, а він тепер так розсердився, навіть і подивитися не приходить ніколи”...

Отже, Б. Овчарського було замінено молодим В. Щуровським. Довідник „Українські лікарі” (кн. 1, Львів-Чикаго, 1994 р., с. 250) подає про нього наступну біографічну довідку: „Народився 23 лютого 1890 р. у Нижньому Струмині Долинського повіту (Станіславщина). Медичні студії закінчив у Львівському університеті перед Першою світовою війною. 1914 р. вступив до легіону УСС, а потім до УГА. Як сотник-лікар брав участь у всіх воєнних кампаніях, про що згодом розповів у спогадах. 1916 р. був лікарем стрілецького шпиталю у Львові. У той час там перебував хворий Іван Франко, і Щуровський

багато уваги приділяв великому поету. Член УЛТ з 1920 р., доцент Українського (таємного) університету, дійсний член НТШ. У Львові працював шкільним лікарем, старшим лікарем загального шпиталю, викладав гігієну. Під час Другої світової війни виїхав у Німеччину і з 1940 р. працював лікарем у шпиталі в Дрездені. Автор цікавих і цінних нарисів про медично-санітарну службу в УСС і УГА.

Помер 4 травня 1969 р."

Некролог на кончину В. Щуровського надрукували „Вісті комбатанта” у № 6 за 1969 рік. По собі В. Щуровський залишив спогади „Зі записів лікаря бригад. УСС-ів” (Календар „Червоної Калини”, 1924 р.), „Лікарі і медики у Визвольній війні” („Альманах 25-ліття УЛТ”, 1933), „Спис лікарів і медиків учасників Визвольної війни” (Там само), „Медична і санітарна служба УГА” (Вінніпег, 1958).

Залишив В. Щуровський і спогад „Іван Франко у Захисті для Українських Січових Стрільців”, який уперше був опублікований в „Історичному календарі-альманасі „Червоної Калини” на 1927 рік, (Львів, 1926). Спогад короткий, але болючий...

„Зимою 1915 року, — писав В. Щуровський, — завітав у приют супроводжений своїм другом і опікуном радником Бандрівським Ів. Франко. Прихід його не був попереджений командою. Це входив у лічнищо не візитуючий отаман, щоби дати признання хворому стрільцеві за совісне сповнення воєнного діла. Ні, він, сам знеможений, обезсилений, сходив з поля безпощадної, довголітньої боротьби з пробитим серцем і мозком ще перед рішачою побідою і шукав у приюті захисту побіч стрільця сліпого, без руки і на кулі.

Ів. Франко замешкав зразу в партері, в першій кімнаті від подвір'я, а згодом перенісся на перший поверх, займаючи в західно-полудневим крилі кімнатку, вікном звернену до городу Народної лікарниці. Прийшов Франко в дуже лихим стані здоров'я. Ноги пухли. Серце відказувало послуху. Приходилось піддержувати сили впорскуванням ліків. За кілька тижнів здоров'я помітно кращало. Поет почав ходити, читав, віршував, диктуючи стрільцеві або списуючи особисто німеччинами руками. Всім приявним врізалась на все глибоко в пам'ять ця благородна похилена постать, що просувалася коридорами приюту. Очі, палкі, живі, зберегли той огонь і завзяття, яке до смерті залишилося в цьому першому каменяреві на галицькому просторі. Впрочім, це була лиш тень колишньої людини. Спастично паретичний (хворобливий — авт.) хід, похилена постать, прикочені в ліктях, зап'ястку і пальцях руки. Психічно Франко був зорієнтований щодо часу й оточення. Пам'ять давнішніх подій зберіг докладно. Новітні переживання значилися в

пам'яті поета плитко і хаотично. До політичних, воєнних справ ставився майже байдуже. Найрадше проводив час на передумуванні давніших спогадів. Під вечір, як життя в приюті затихало, навіщували його візії містично-релігійного змісту. В суть і зміст візій поет непохитно вірив і розказував другим як про дійсні, реальні переживання. Ніччю находили поета вампіри, висмоктуючи з нього силу і здоров'я. Сила у виді електричної струї виходила з його рук, розсіваючись у просторі і освітлюючи зеленкуватим сяйвом кімнату. З'являвся дух померлого батька або Драгоманова. Провадив поета з собою в космічні простори і показував уладження надземного світу. Це величаві будівлі з заліза і каміння, уладжені з вибагливою розкішністю для праведних, а для грішних — тісні комори з дивовижними машинами для тортур.

Поет терпів від непевності, куди попаде його душа після смерті. Весною 1916 року душевний стан поета щораз погіршувався. Западав в отупіння, лежав безпорушно на постелі, вслухуючись в гру на ручній гармонії свого братанича — молодого парубка з Нагуєвичів Василя Франка. За два тижні перед смертю, вдосвіта, непомітно вийшов Іван Франко разом з братаничем Василем з приюту і більше до нього не вернув.

„Це прочуття близької смерті і туга за рідним домом спричинила утечу”, — пояснював сам поет”. (Мар'ян Колодій згадує про дві втечі Івана Франка з „Захисту” — авт.).

Відчував, що його дні лічені і пора йому вибиратися з цього світу і з „Захисту”, де йому було добре серед стрільців. Відчував їх делікатне ставлення до нього. Легенда твердить, що стрільці соромились стогнати від болю після операцій, особливо ампутацій, аби не заважати Іванові Франку. Свій біль вважали на тлі його болю мізерним.

... До Святої вечері в „Захисті” готувалися довго і старанно. Всі знали, що на ній буде присутній Іван Франко. Про цей вечір і підготовку до нього залишила детальні спогади Ірена Домбчевська („Ірена Домбчевська. Захист Українських Січових Стрільців у Львові”, в-во „Франкова криниця”, Трускавець, 1993).

„Зима випала у цьому році, — писала вона, — сніжна та з морозами. Така, як має бути. Сніг скрипів під ногами на вул. Петра Скарги. Хлопці числили дні до Різдва та згадували своїх. Війна кипіла далше.

Але і ми, працівники та приятелі з міста, думали теж про Різдво. Думали, як би найгарніше уладити Св. Вечір, щоби недужим заступити рідну хату.

Добрі люди надсилали гроші з призначенням: „Коляда для УСС в „Захисті”. Був у нас „Комітет опіки над УСС”, про який згадаю на іншому місці. При його допомозі забрались ми до підготовки. Змобілізували цілий штаб помічниць. В кухні захистові кухарки варили та пекли, ді-

вчата з міста разом з нами готовили сотні всяких вареників, голубців. Наш добрий адміністратор брат Матей лиш походжав, подзвонюючи ключами та тішився разом з нами.

В цілому „Захисті” розносились пахощі, що бували лиш раз в рік на Різдво.

Мої родичі прислали великанську ялинку з Домажирського лісу, мак, мед та кутю. Позносили ми прикраси на ялинку. Хлопці помагали у всьому. Золотили горіхи, робили ліхтарі до свічок.

Ішло пакування дарунків, що заповнили вже великий кіш.

Скоренько минав день. Ялинка пишалася на цілий ріст, блискуча, запашна, з свічечками, солодощами, червоними яблучками. Така наша ялинка.

А надворі мороз, паде срібний сніжок. Гості запрошені на год. 5. Ми запросили всіх УСС, що були тоді у Львові. Готово.

Дзвінок дзвонить раз за разом. Сходяться гості. Команда Станиці з д-ром Волошином, о. Зофійовський, д-р Овчарський, редактор „Діла” Панійко, радник Степан Чарнецький, від „Українського Слова”, радник Добрянський з УСП, Федь Федорців.

Майже сотня УСС зібралася в цей незабутній Св. Вечір. О. Зофійовський поблагословив кутю та сердечно бажає з Різдвом, вітали теж згадані вище представники. Мусила і я, як господиня, промовити до недужих та здорових Усусусів від управи „Захисту”. Пішла роздача дарунків Стрільцям та всякій службі.

Д-р Щуровський і наш секретар Івась Озаркевич розсаджували усіх за столом, а за кулісами під проводом нашої великої прихильниці Йосифи Паньківської видавано при помочі львів'янок страви.

Поділилися просфорою. Почалася Свята Вечеря. На столах калачі, кутя, вино, торти, галузки ялиці, на покуті дідух. Панночки звиваються, подають, я дивлюся за порядком.

Ялинка сіє пахощі рідного села, лісів, Карпат. Моргає світлом безлічі свічечок. Ішли промови, колядки. Хвилеве забуття про війну... Настрій якийсь родинний, милий.

Дзвінок. Хтось струшує сніг з чобіт. На порозі залі стоїть рум'яний від морозу наймолодший сотник УСС Осип Яримович. Просто з поля приїхав наш милий гість. Рознеслися веселі слова вітання, посадили ми його на почесному місці.

Був це останній Св. Вечір сотника Яримовича. Поліг у цьому році.

Засиділися при столах, але всьому приходить кінець. Гості розійшлися з подякою за милий Св. Вечір серед Стрільцької Братії, недужі до своїх кімнат, а господині ще довго працювали в ніч”.

Ірена Домбчевська зазначить, що на Святу Різдвяну вечерю Іван Франко чув себе зле, а тому не вийшов до неї. Хоча готувався до зустрічі. Пригадав Святу вечерю в Нагуєвичах, коли батько вносив сніп вимолоченого жита до хати і ставив у покутній кут. Той сніп називали „королем” і після вечері в нього вкладали монети. Пригадав маму, яка поралась коло печі, готуючи страви. Згадав братів, рідню, першу зірку на небі, перших колядників... Яким тепер це все було далеким і нереальним!

Знав, що його чекають стрільці. Вирішив порадувати їх різдвяними віршами про Святвечір удома, про кожну страву, яку подавали на стіл. Цей цикл поезій про Різдво назвав „Пісна вечеря”. Відомо ж: на Святвечір подавали тільки пісні страви. Але й таких страв йому не можна було їсти: мусив дотримуватися строгої молочної дієти. Тому не пішов до спільного столу. Не міг. Не хотів, аби всі жаліли його, коли будуть годувати ложкою. Його, який своїми руками хотів перевернути весь світ...

Цикл віршів „Пісна вечеря” зберігся (ІЛ ім. Т. Шевченка, НАН України, ф. 3, № 291). До циклу зробив примітку: „Не можучи задля своєї слабості їсти майже нічого з того, що давали на вечерю, я скомпонував духову вечерю зі згадок про ті вечері в домі мого покійного вітця, заможного селянина перед 55 роками, заступаючи кожну страву більшим або меншим віршиком мого власного складання. По вечері я мав відчитати той твір, але несподіваний випадок слабості перешкодив мені в тому, й мене, як мені потім сказано, виручив у читанню д-р Мишуга...”

Не було ніякого доктора Мишуги. Ірена Домбчевська не згадує про те, що хтось читав Франкові поезії...

Вийшов-таки до гостей. Іван Озаркевич зафіксував цю подію на світлині. Іван Франко в центрі стола. Біля нього по праву руку — молода медсестра Софія Монджейовська, по ліву — Ірена Домбчевська. Біля неї — Володимир Цуровський, за ним — Софія Юзичинська. Навколо стола — стрільці...

Його огортає сентимент до втраченого раю дитинства, маленького хутірця, де батьківська хата... Знову у сні приходять родичі.

„Було це в 1916 році, — писала у спогадах, які були опубліковані в № 20 газети „Неділя” від 24 травня 1936 року, Софія Монджейовська. — Я була тоді добровольцем-доглядачкою ранених українських Січових стрільців у приюті на вулиці Петра Скарги у Львові, де приміщено й І. Франка. Він був калікою, і я щиро, наскільки це було в моїх силах, опікувалася ним та виконувала терпеливо всі його забаганки. Наприклад,

казав собі Франко варити такі страви, які варила його матір, та сам собі диспонував їх: макарони з вареними яблуками, фасолію зі сливками, розсіл із качки з макаронами та ін. Цим я з'єднала собі приязнь і вплив на нього — щохвилини він кликав мене, й я мусила майже постійно бути біля нього”.

Важко погодити оті „забаганки” Івана Франка щодо страв із приписаною йому строгою молочною дієтою. Імовірно, лікуючий лікар, розуміючи ситуацію, дивився крізь пальці на її порушення.

Окрім уже згаданих спогадів, опублікованих у „Неділі”, Софія Монджейовська залишила ще одні, більш детальні спогади, які працівники Львівського літературно-меморіального музею Івана Франка записали на магнітофонну плівку. 6 червня 1993 року цей же Музей уперше організував велику виставку, присвячену високій жертвності та подвигу Софії Монджейовської. З тієї нагоди було випущено брошуру Р. Горака „Софія Монджейовська. Одна із сотні тисяч безіменних...” (в-во „Франкова криниця”, Трускавець, 1993 р.).

Софія Монджейовська пройшла дивовижний життєвий шлях. Тільки дехто з рідні знав, що свого часу вона перев'язувала рани Євгену Коновальцю, а під Білою Церквою сам Симон Петлюра перед строем українських бійців склав їй подяку від імені уряду Української Республіки за врятування життя сотням вояків. З цієї нагоди С. Петлюра навіть привіз із собою фотографа, який якраз і зафіксував цю сцену. Софія виходжувала в „Захисті для Українських січових стрільців у Львові” і Дмитра Вітовського, який приїхав на лікування після поранення над Стрипою.

У її пам'яті стерлися імена тих, хто завдячував їй життям і кого вона виносила з-під ворожих куль на своїх тендітних плечах. Вони ж ніколи не забували про неї. Зігнала їх доля з рідної землі, порозкидала по світах, поробила емігрантами, а вони через десяті руки слали їй, своїй рятівниці, поклони та подяку. Їй було і приємно за пам'ять, і боляче водночас...

Боліли старі рани, давалося взнаки пережите. Прикривала від цікавих очей глибокий шрам на чолі. Спочатку волоссям, а потім хустиною. Його походження пояснювала по-різному. Тільки найближчі знали, що це слід від московської шаблі. Пам'ятка.

Робити хильцем не могла. Дуже боліла голова. Перенесений тиф не давав спокою серцю.

Ніколи не мріяла про славу, ні до кого не мала жалю. Ніхто не знав, чи ще живе вона, чи, може, вже десь спочиває під березовим хрестом. І вона не нагадувала про себе.

Жодного разу про неї не згадав „Літопис Червоної Калини”, мовчали й інші часописи. Зрештою, хто вона така, щоб про неї писати? Звичайна медична сестра, яка служила в Українській армії від моменту її організації до самого краху. Сумлінно виконувала те, що входило в її обов'язки як медсестри. Коли ж було особливо сутужно, брала шаблю, сідала на коня і мчала в атаку або ж хапала скоростріл і залягала в окопах, відбиваючи атаки ворога, а потім, знесилена боєм, бігла рятувати поранених, закривати очі вбитим. Немало довелось пережити. На те й війна, на те й фронт. Боротьба за волю легкою не буває.

Люди в селі шанували її і часто рятували в біді. Охоронили від озвірілих польських патріотів-шовіністів. Не видали червоним „визволителям”. Урятували від Сибіру.

Її не було легко і тоді, коли повернулася додому. Приїхала не сама, а з нареченим, сотником Української армії Степаном Гончаром. Винесла його на плечах, коли був порубаний у бою, виходила, коли захворів на тиф. Повернулись у рідні краї голі-босі. Батько нареченої Ярема Монджейовський був чоловіком старих правил. Відразу розпорядився взяти шлюб. Так і стояли під вівтарем у латаних-перелатаних одностроях.

Бідували тяжко, але мусили все пережити і витерпіти. Сестри, ще незаміжні, жили при батьках. Роботи не було. Рятувались, як могли. Степан Гончар зайнявся городництвом, жили з продажу ярини та садовини. Складали грошик до грошика, відмовляючи собі у найнеобхіднішому, бо мріяли про свій клаптик землі. Та купити її не вдалося. Таким українцям, як вона, землі у Польщі не продавали. Та світ не без добрих людей. Знайшовся один поляк, який купив землю і віддав Софії та Степану Гончарам. Зрештою, жодних проблем не було б, якби подружжя переписалося „на польське”. Цього вимагала влада: як так, пані Монджейовська має таке гарне польське прізвище, а відносить себе до тих „збуїв” і „кабанів”?

Ніколи не переривали зв'язків з українським підпіллям, а опісля з УПА. Бог беріг, а люди не видали, то ж і залишились у селі.

Дочки повиучувались і пороз'їздилися по світах. Старша, Христина, закінчила фармацію у Львівському медичному інституті, вийшла заміж, стала матір'ю двох дітей. Молодша, Лідія, закінчила Львівський торговельно-економічний інститут і разом із чоловіком осіла в Івано-Франківську.

Дав Бог дочекатися Софії та Степанові Гончарам і внуків. Дочки часто відвідували батьків, писали листи і прислали на свята поздоровлення, а на літо привозили онуків на свіже молоко та „свої” яблука. Степан Гончар дослужився до колгоспного бухгалтера, бо виявилось, що

в селі не було грамотнішої від нього людини. Все-таки мав гімназійну освіту. І от несподівано 3 липня 1962 року помер. Навіть не хворів. Колишньому сотнику УГА не салютували гармати, не торохкотіли скоростріли, навіть дзвінок не дзвонив у церкві.

Софія Монджейовська-Гончар залишилася вдовою. Діти забрали її до себе. Спочатку жила у старшої дочки у Львові, відтак — в Івано-Франківську. Тут і знайшов її тодішній науковий працівник Івано-Франківського музею П. Арсенич, а відтак Софія Монджейовська-Гончар й сама приїхала до музею Івана Франка у Львові. Її спогади були записані на магнітофонну плівку і зараз зберігаються у фондах. Зі спогадами про Івана Франка Софія Монджейовська виступила і по радіо. З них стало відомо, що саме вона була тою сестрою милосердя, яка в „Захисті для Українських січових стрільців у Львові” опікувалася хворим поетом, а коли він повернувся додому, продовжувала опікуватися ним до самої смерті.

Софія Монджейовська походила з села Кізлова біля Буська. Її батько Ярема Монджейовський був городником при дворі, який належав графові Дідушицькому. Ні Ярема Монджейовський, ні його батько, теж городник при дворі, не могли пояснити, чому в них, з діда-прадіда українців, було польське прізвище. Знали, що походять зі здрібнілої гонорової шляхти, nobilitованої у той ранг за воєнні заслуги ще за старих польських королів. Офіційні документи, в тому числі Йосифінська і Францисканська метрики, іменували їх почесним титулом „nobіліс”. Грунтові книги села вказували, що ще на початку австрійської займанщини Монджейовським належало в Кізлові чимало землі. Та, очевидно, трапилося з ними те, що й з усіма: був багатий дід, а онуки та правнуки мали тої землі, що кіт наплакав. Яремі Монджейовському вже довелося служити при панському дворі. Проте був він чоловіком із гонором, працьовитим, вирощував городину, садовину та плекав бджоли.

Софія була п'ятою дитиною у сім'ї. Народилася 18 лютого 1894 року.

Дочки підросли, справно робили хатню роботу, зношували сукенки та взуття зі старших, опікувалися молодшими. Але минав рік за роком, і надходила пора дівування. А це означало, що батькам пора думати про віно. Та що вони могли вділити дочкам, коли не було землі? Довелося дітям самим дбати про себе. Бралися за кравецтво та всіляке жіноче рукоділля. Подалися між люди. Першою вибралася Михайлина. Поїхала шукати роботу до Львова. Надибала місце кравчині в капелюшковій майстерні якоїсь польки. Справи пішли добре, і Михайлина впрохала батьків відпустити до неї і Софію.

Часи у Львові були неспокійні. Місто лихоманило. Українські студенти домагалися від уряду свого університету. Молодь об'єднувалася у „Січі”. 1912 року у Львові відбувся великий здви́г українських січових товариств. Ці події втягнули у свій вир і молодих дівчат із капелюшкової майстерні. Приїжджаючи на село, сестри своїми розповідями запалювали до боротьби за національну свободу і сільську молодь. У капелюшковій майстерні дійшло до конфлікту. Власниця хотіла звільнити дівчат з роботи — мовляв, її клієнти не хочуть носити капелюшки, які виготовляли руки русинок. Дівчата заявили, що було б добре, якби ті клієнтки ще й перестали їсти хліб та сало, які родяться на українській землі. Дівчата опинились би на вулиці, якби не Іван Крип'якевич, тодішній гімназійний учитель, їхній землянин із Кудрявців, що біля Кізлова. Він запропонував Михайлині роботу експедієнтки у книгарні Наукового товариства ім. Шевченка, яка містилась у будинку „Просвіти” на Ринку. Молода гарна експедієнтка з розкішним волоссям відразу привернула увагу покупців, і справи в книгарні пішли на лад. Працюючи у книгарні, Михайлина Монджейовська познайомилася майже з усією духовною елітою Львова та Галичини. Для пана Івана Франка вела спеціальний реєстр продажу його книжок, за що вдячний поет дарував молодій експедієнтці свої книжки з дедикаціями. Зрештою, цікавився не тільки тим, як розходяться його книжки, але й тим, звідки вона родом, „що чувати у селі”. Світ часто виявляється несподівано тісним. Михайлина тоді ще не знала, що з Кізлова походить Здзіслав Зигмунтовський, чоловік Целіни Журовської. Тієї Целіни, що стала причиною написання збірки віршів „Зів'яле листя”...

Доля Софії Монджейовської склалася інакше. Після того, як її позбавили місця в капелюшковій майстерні, вона, прочитавши в „Ділі” оголошення про створення „Захисту Українських стрільців”, пішла на курси медичних сестер, організованих Українською Самаритянською Поміччю. Успішно склавши екзамени, стала працювати в „Захисті”, безпосередньо підпорядковуючись головному лікареві цієї установи Броніславу Овчарському.

Тут і зустрілася з Іваном Франком, який переживав повну депресію. Був замкнутим, намагався уникати відвідувачів, страждав від болю. Неприємні вістки з фронтів добивали його...

Після смерті Івана Франка ще деякий час працювала у „Захисті”, брала участь в обороні Львова від польського наступу, а потім стала медсестрою в УГА. Пройшла з нею аж до Києва. Пережила і її трагедію. Часто плакала і кусала кулаки від безсилля чимось допомогти вмираючим бійцям. Потрапивши у вороже оточення, брала участь у

бою під Білою Церквою. Не було медикаментів, вати, бинтів, йоду. Не було найнеобхіднішого. Не було допомоги. До того ж кинувся тиф, який косив ряди бійців.

Винесла з поля бою свого майбутнього чоловіка, сотника Степана Гончара. Походив із села Соснівка, що біля Ярослава, де народився 1891 року. Вирятувала, виходила, а потім обоє захворіли на тиф. Вижили...

Незадовго перед смертю Софія Монджейовська почала писати спогади про пережите. Робота просувалася піняво. Страшенно боліла колісь порубана голова, дошкуляла тахікардія, нагадували про себе старі рани. Так і померла, не дописавши своїх спогадів.

Смерть наступила 8 червня 1975 року на 81 році життя. Заповіла поховати себе в Кізлові поруч із чоловіком. Лягла у рідну землю, щоб снити про волю і майбутнє України, якій офірувала свою молодість і життя. Без нарікань і скарг, із твердим переконанням, що ця воля неодмінно прийде...

„Часто, — писала у своїх спогадах Софія Монджейовська про Івана Франка, — говорив він та дискутував зі мною на різні теми, а я мала тоді сімнадцять літ і не завжди розуміла його, тоді я звичайно притакувала й признавала рацію. Якось раз я відважно спитала його:

— Чи то правда, пане докторе, що ви, як люди кажуть, не вірите в Бога?

— Ні! — відповів Франко. — Панно Зоню, я вірив і вірую в Бога не так, як ви всі. Ой люди, ви мене не розумієте, й це мене найбільше болить! — і замовк у задумі, а я, побачивши, що зробила тим запитом йому прикрість, непомітно вийшла.

До фотографії із Січовими стрільцями треба було завжди заманювати просто. Це було звичайно моїм завданням — привести його між них, а тоді він завжди казав мені сідати коло нього.

Один ранений стрілець (прізвища сьогодні собі не пригадую) просив мене, щоб я дала його поезії на рецензію Франкові. Я скористала з догідної хвилини, подала йому рукопис і просила сказати свою думку. Іван Франко взявся пильно читати їх і врешті сказав:

— Знаєш, дитино, дурне те все, дурне й ще раз дурне. Добрий із нього стрілець та ніякий поет.

Одного дня вранці під кінець місяця квітня (очевидно, березня — авт.) покликав мене до себе та й каже:

— Сідайте, панно Зоню, отут, близько мене, щось вам скажу. Я не можу спати, і нині над ранком розступилися стіни і прийшли до мене Бог, мій Бог, — не лякайтеся, панно Зоню, — так, то був Бог, і каже:

„Іване, подай свої руки! Чи ти віриш у мене?“ — „Вірив і вірю, Боже, люди мене не зрозуміли!“ — кажу. „Ти маєш у своїх пальцях дроти. Іди до свого дому, я вийму тобі ті дроти з рук і дротики з пальців, і ти будеш здоров, вічно здоров і дужий. Ходи!“ Панно Зоню, збирайтеся й ходіть зо мною. Піду додому!”

Знаючи, що він дуже хворий, я умовляла його залишитися, тим більше, що ординуючий лікар д-р Броніслав Овчарський та д-р Щуровський доручили успокоювати його й держати в постелі. Коли я таки не послухала його, він увесь день нарікав, що всі його залишили, опустили, що він сам на світі. Та вночі прикликав свого братанича Василя, той поміг йому зодягтися і він доволікся непомітно до своєї вілли при вул. Понінського, 4, а це на другому кінці міста.

Всі кинулися вранці шукати його, найшли й дивувалися, звідки він узяв сил — зробити таку дорогу” ...

Тепла кімната, догляд, увага сприяли тому, що Франко відразу після приходу до „Захисту” взявся за перо. Вже 14 листопада 1915 року написав „Жінку з револьвером” і „Дві чети”. Про творчу роботу поета в „Захисті” детально оповіла Я. Мельник у згадуваній монографії „З останнього десятиліття Івана Франка”. „Сливе не було такого дня, — писала вона, — щоб поет не працював над циклом поетичних переспівів за мотивами історії Стародавнього Риму „*Ag urbe condita*” („Від заснування міста”), який розпочав ще вдома, 9 серпня 1915 р. За чотири місяці побуту поета в притулку (разом з переспівами, зробленими вдома) набралось цих оповідань на два солідні томи. Так само, до речі, поважний том складає ще одна Франкова збірка — „Вибір із старогрецьких поетів” — „Старе золото”, над якою він працював з 12 травня по 12 серпня 1915 р. (усього перекладено близько 7 000 поетичних рядків, 232 переклади і переспіви)”.

Солідно виглядає і список оригінальних поезій, із яких тільки окремі були надруковані у 50-томному виданні творів Івана Франка. Узяті разом з іншими, так само маловідомими або й зовсім невідомими творами воєнної пори, вони відкривають зовсім незнаного ще донедавна і замовчуваного Івана Франка.

Запевнення лікуючого лікаря В. Щуровського про те, що Іван Франко мало цікавився тим, що відбувалося навколо нього, очевидно, вимагає спростування. Підставою для того є лист Франка до молодого журналіста Федя Федорців, редактора „Діла”, написаний між 15 вересня 1915 — 15 березня 1916 року.

„Високоповажаний добродію редакторе! — писав Іван Франко. — Передаю Вам через Тараса оцю статтю, вважаючи її опублікування дуже

важним для нашої справи. Надіюся, що, читаючи її, матимете більше спокою, ніж мав я, пишучи її, а певно, знаєте децю більше фактів. Та, проте, думаю, що треба зробити з нею те саме, що з моїм комунікатом. Прочитавши її, Ви, надіюся, зрозумієте її важність і не захочете наражувати себе на можливі небезпеки зігнорування того, що тут написано. Тож прошу Вас ще раз: прочитавши мій рукопис, або зверніть його мені а limine (негаймо — авт.), коли вважаєте непотрібним устрявати в те діло — не буду в претензії, — або дайте зложити в друкарні. З відбиткою та моїм скриптом підіть до цензора і поговоріть, чи пустить статтю в такій формі, чи може запотребувати її до урядового вжитку або зажадає яких пропусків. Пропуски в друку я вважаю не пожаданими не лише для редакції й публіки, але також для цензури, що стягає на себе закид сторонничості або самоволі. Був би-м дуже вдячний, якби Ви при вільній хвилі вечором могли відвідати мене в санаторії; було би добре, якби щодо часу умовитися з Тарасом, поки він тут. У мене час від часу можуть явитися діла, що вимагають дискреції, а можуть мати значення чи для нашої партії, чи для народу або й для держави. Децю з таких діл „Діло” пропустило вже перед війною, і не буде оправдання тим *rescutam omissionis* — Вашої. Не допускайте хоч тепер, аби вони множилися, ніколи не можучи знати, з ким маєте діло.

Д-р Іван Франко”.

Очевидно, цей лист був написаний у перших числах грудня, бо, як видно з Тарасових листів до батька, 11 грудня Тарас уже був на службі у війську. „Дослідники, у тому числі й упорядники 50-го тому „Зібрання творів” І. Франка, де за номером 409 вміщений цей лист, — коментувала Я. Мельник у монографії „З останнього десятиліття Івана Франка”, — не розшифровували назви згаданої статті. Гадаю, у листі йшлося про статтю „Легкомисність чи щось інше”, написану 25 грудня 1915 року. На цю гіпотезу наштовхує те, що в притулку І. Франко написав тільки дві публіцистичні праці. Одна з них („Перший рік видання „Громадського голосу”), датована 25 лютого 1916 р., була його особистим спомином (до речі, досить суб’єктивним) про колишніх молодих радикалів, зокрема В. Будзиновського. Ця стаття була відразу передана до редакції „Громадського голосу”, оскільки й була написана з нагоди виходу в світ цього часопису після півторарічної перерви, викликаної війною. Друга стаття — „Легкомисність чи щось інше”, написана на злободенні політичні проблеми, що в той час дискутувалися в пресі. Була вона відгуком на статтю Л. Цегельського „Румунія, Росія і Україна” (*Ukrainische Nachrichten*, 1915). Саме її зміст міг продиктувати І. Франкові, котрому в роки хвороби притаманне було загострене почуття честолюбства,

такі не надто скромні рядки в супровідній записці до Ф. Федорціва, як наведені вище. Але це вже інша проблема. У даному випадку нас цікавить не стільки об'єктивна вартість статті „Легкомисність чи щось інше”, як матеріалізована тут тривога письменника за долю України, його перейнятість її майбутнім. Це було найпромовистішим свідченням того, що навіть тяжка недуга не ослабила в І. Франка інтересу до проблем сучасного йому життя”.

18 грудня 1915 року газета „Українське слово” (№ 159) у статті „Нагорода Нобеля і українці” повідомила про те, що до Академії наук у Стокгольмі було вислано клопотання про присудження Нобелівської премії Іванові Франкові.

„Ані один заслужений наш земляк, — писалося у повідомленні, — член великого культурного, 36 мільйонів числячого народу не отримав ще нагороди Нобеля. Вина сього в тім, що не маємо ні свого університету, ні академій, котрі мали би предклатати кандидатів до нагороди Нобеля. Як, з одної сторони, треба безнастанно, щоби наші депутації політиків і другі чинники робили заклази у цесаря, міністрів і намісників, щоби ми університет і академії отримали, так, з другої сторони, повинні ми розвинути акцію, щоби наші заслужені поети і учені удостоїлися нагороди Нобеля.

Саме в справі признання нагороди Нобеля для д-ра Івана Франка вніс д-р Застирець широко мотивоване представлення до королівської Шведської академії (Nobelpreissausschus) в Стокгольмі. Референт представив великі заслуги поета, борця за свободу, людські права для народу, як ученого, що крім нашої мови писав ще й німецькою, польською, російською, та як найбільшого в слов'янщині сучасного поета і ученого. Зазначено там також, що признання нагороди для живучого серед найтрудніших обставин ювілята мало би і політичне значення.

Се замало, бо треба, щоби наші наукові інституції, політичні організації, поодинокі особи зі степенями академічними зносили сей час подібні прошення-представлення. І священники, сі наші великі патріоти, можуть і повинні нині зносити такі письма. Відома ж є його оборона нашого священства на зборах молодіжі.

Акція така мусить вдатися. Поет наділений нагородою і забезпечений матеріально міг би нам еше не один великий твір дати під будівлю народного храму, бо хвиля превелика. Тільки не відкладаймо, бо ми і так припізналися!”

Про цей момент згадує у своїх спогадах і о. Йосип Застирець: „Останні літа Франка мали ціху релігійного роздумування. Його вразила опісля смерть сина, відтак приятеля юних днів Михайла Павлика, який помер не відчуженим від церкви.

Знаючи світогляд Франка, не мав я як священник ніякого „скрупулу” відкликатися в кінці 1915 року до духовенства і нашої світської інтелігенції, щоби підперли мої змагання в справі наділення поета нагородою Нобеля. Редакція „Українського слова” оголосила мій зазив. Другі часописи промовчали. Я вислав в тій справі умотивовані письма до Швеції та обговорював справу з віденськими професорами університету, з якими зазнайомився з нагоди моїх ригорозів в області красних штук і історії Орієнту. Обставини були для наділення Франка сею нагородою дуже корисні: українська справа по освободженні Львова стала актуальною. Показалося також, що навіть російське правління мусило поета лишити в спокої. Комітет Нобеля не мав також між поетами відповідного кандидата, а творчість Франка якраз надавалася до його узгляднення. Впливові члени нашої еміграції — приклонники поета — поставилися до сеї справи байдуже. Деякі дорікали. Я нагадав собі вірш поета, повний іронії, в яким представив він сцену, як зійшлися люди на нараду, щоб звеличати свого заслуженого поета, і рішили — його перше убити, а відтак поставити для нього зі складок пам’ятник!

Смерть поета зробила відтак старання о сю нагороду Нобеля безпредметними.

Характеристичною є, однак, новинка, яку поет помістив тоді в „Українським слові”, коли я відликувався до суспільності в справі сеї нагороди. Він похвалив діяльність священника в своїм ріднім селі Нагуєвичах як щирого народовця!

„Похвалив діяльність священника” Іван Франко у замітці „Коляда в Нагуєвичах”, яка була опублікована в № 29 „Українського слова” від 1 лютого 1916 року. Звідки дістав інформацію про цю коляду — догадатися не важко. Племінник Василь листувався з ріднею в Нагуєвичах, а рідня писала Василеві про своє життя-буття.

„Коляда в Нагуєвичах. Із листу селянина Захарії Франка, — писав Іван Франко, — виймаю ось яку відомість: „На свята ходили на коляду на читальню „Просвіти”. Першої коляди і другої (Йорданської) за колядували 250 К. Священника маємо дуже доброго, чесного українця, родом із Дрогобича. Він зладив звізду і дав Гриневі (син Захарії, вже господар) і Гриньо ходив на коляду на читальню. Велике підгірське село Нагуєвичі було досі занедбане в просвіті тому, що противний був їй довголітній місцевий парох о. Єднакий, якого перед війною літом 1914 року ув’язнили разом із жінкою й вивезла з села австрійська власть за москвофільську роботу”.

Свою першу службу Богу в Нагуєвичах о. Михайло Єднакий відправив 21 травня 1893 року, коли село покинув о. Іван Савчак, який

аж ніяк не міг тут прижитися. Він замінив на цій посаді пароха Василя Білинського, котрий виконував душпастирські обов'язки в Нагуєвичах від 1862 року і котрий ховав маму та батька Івана Франка, а також хрестив, одружував і хоронив увесь його рід. Помер о. Василь Білинський 14 червня 1892 року. Тоді на його місце Перемишльська консисторія скерувала о. Івана Савчака, який перед тим був священником у селі Сільці Самбірського повіту, а після Нагуєвичів пішов у село Замочок Жовківського повіту. Помер 17 жовтня 1910 року.

Отець Михайло Єднакий пробув священником у Нагуєвичах найдовше з усіх парохів, які служили тут до нього: цілих шістдесят років. Це йому випало хрестити, одружувати та хоронити ту гілку роду Якова Франка, яка залишилася в Нагуєвичах по його синах та братові Стефанові.

Ніхто з дослідників творчості Івана Франка, як і ніхто з його біографів, так ніколи і не зустрівся з цим нагуєвицьким парохом, який добре знав самого письменника, а ще краще — його рід, і ніхто з них не записав від нього жодного слова. Він помер 7 березня 1953 року і був похований на цвинтарі коло церкви Миколая, в будівництві якої брав участь батько Івана Франка Яків. Поховали отця біля його дружини Іванни, яка померла 17 лютого 1949 року. Невдовзі церкву в Нагуєвичах закрили і передали під складське приміщення музею Івана Франка. Ще через деякий час була розібрана плебанія, де споконвіків мешкали священники і в тому числі о. Михайло Єднакий. Ніхто не знав, куди поділися діти священника, як склалася їхня доля. Тільки на сільському цвинтарі в бур'янах залишилось декілька могил. В одній із них, найпізнішій, на котрій стоїть шаблонний пам'ятник з хрестом, спочивають о. Михайло та його дружина Іванна. Біля батьківського гробу — вже зовсім знищений часом пам'ятник дочці Олені, яка померла 1896 року, а далі — мармуровий пам'ятник на могилі сина отця Михайла Юліана, „совітника городского управления в Ужгороде”. Поруч ще одна могила — дочки Марії Михайлівни Маркус, уродженій Єднакій, а на ній — роки життя: 1892-1926.

Багато цікавого міг би сказати о. Михайло Єднакий, бо вів метричні книги та різну документацію, якої сьогодні так бракує франкознавцям. На жаль, ніхто не розпитував ні його, ні його нащадків. Їхній слід пропав, а вони також могли щось сказати. Зокрема, коли в Нагуєвичах була спалена церква Миколая, в згарищах якої віднайдено лише шматки обвуглених документів, яких колись так шукали, не знаючи, що вони зберігаються у скритках церкви. Тепер пропало й це...

Архівні документи не дають повної відповіді на питання, що стосуються особи отця Єднакого. Був Данило-Михайло Єднакий сином

рогатинського кушніра Антона Єднакого і Кароліни Кранц. Народився в Рогатині 24 серпня 1861 року. Навчався у Львівському університеті на теологічному факультеті та Львівській духовній семінарії. Перед висвяченням, 30 травня 1885 року, одружився з 19-річною Іванною Пелеш, яка походила з села Бартного Горлицького повіту і доводилася рідною сестрою єпископу Юліану Пелешу. Саме це одруження допомогло о. Єднакому стати єпископським радником, митратом, крилошанином, „і прочая, і прочая”, як писала тодішня преса.

Висвятили о. Михайла у сан священника 1886 року і відразу скерували на роботу до Львівської митрополії, а опісля — до Нагуевич, що належали до Перемишльської митрополії. 2 жовтня 1896 року, вже у Нагуевичах, народився його син Омелян, а 5 березня 1905 року — дочка Євгенія. Зі селянами о. Михайло знайшов спільну мову, хоч як москвофіл був переконаний, що „так называемые украинцы Галиции” насправді є „забывшие свою историю настоящие русские”. За ці погляди був заарештований австрійською владою і на початку Першої світової війни відправлений у концтабір Талергоф, де просидів до закінчення війни та розвалу Австро-Угорської імперії.

Ні Талергоф, ні ставлення селян до нього не змінили отця Єднакого ні на йоту. Він залишався впертим москвофілом, як і його дружина Іванна Пелеш (1866 — 12.02.1949).

Отець Єднакий хоронив Захара Франка, його дружину й родину в Нагуевичах... Ніхто ні від нього, ні від дружини не чув українського слова. До смерті вважали себе „исконно рускими”. Останній запис у метричній книзі села Нагуевич о. М. Єднакий зробив 23 серпня 1914 року, відтак на нього чекав Талергоф. У вересні хоронив, хрестив людей парох з Унятич о. Павло Кінта, а з жовтня до кінця 1916 року люди самі справлялися з похоронами. У кінці року у селі з'явився священник Теодор Грушкевич, син Теофіла Грушкевича з Дрогобицької гімназії, який також залишив спогади про Івана Франка.

Теодор Грушкевич, про якого Іван Франко теж згадував у дописі „Коляда в Нагуевичах”, народився 1885 року в Дрогобичі, 1904 року закінчив Коломийську гімназію, де на той час працював його батько, і того ж року вступив до Львівського університету та духовної семінарії, після закінчення якої 1908 року був висвячений. Відтак його скерували до села Михалевич коло Дрогобича, де працював рік. З 1909 до 1911 року був асистентом священника в селі Галівці Пласкій на Старосамбірщині. У 1911-1912 роках служив адміністратором в селі Крупець Чесанівського повіту, з 1912 до 1916 року адміністрував на парафії Поріччя Рудківського повіту і врешті став адміністратором у

Нагуєвичах, де пробув від січня 1916 року до 19 жовтня 1917 року, тобто поки не повернувся з Талергофа о. Єднакий. Далі о. Т. Грушкевича скерували до села Смільної Дрогобицького повіту, де працював до 1944 року, а відтак емігрував. Його подальша доля невідома.

Що стосується згаданого у спогадах Й. Застирця вірша, то це була відома співомовка „Цехмістер Купер'ян”, яка вперше з'явилася у збірці „Semper tiro” у 1906 році та яка закінчувалася порадою „пузатого бурмістра”:

Дав нам бог такого мужа
Ворогів розбити,
Та не дав нам знать, яку б то
Честь йому зробити.

Гроші дати — сором брати,
Та й ми ж бідні люди;
На уряд його поставить —
Іншим заздро буде.

Поки він живий між нами,
То все нам завада —
То ж, панове цехмістрове,
Ось моя вам рада:

„Зараз тут його убиймо,
На паль посадимо,
По смерті ж його оплачмо
І святим зробимо.

І насиплемо над тілом
Могилу високу,
Будем поминки справляти
Два рази до року”.

„Славно! Славно! От так рада!” —
Всі враз загукали,
А цехмістра Купер'яна
Навіть не питали...

Як свідчить Й. Застирець, кандидатуру Івана Франка на нагородження Нобелівською премією підтримали вчені Віденського університету,

а також шведський історик Гаральд Гярне. Й. Застирець звертався за підтримкою і до інших учених, але вони відповіли мовчанням.

Йосип Застирець помер від паралічу 15 січня 1943 року у Львові (ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 4 „а”, спр. 3649, арк. 5). Хоронили його 18 січня з церкви Юра кілька священників на чолі з Йосифом Сліпим, який згодом стане кардиналом. Метричний запис повідомляє, що Й. Застирець народився 15 серпня 1873 року в селі Коношкові Бродівського повіту. Його батьками були Яків і Марія Застирці. Був одружений з Емілією Глібовицькою. Останні роки жив у будинку № 9 на вулиці Косинерській, де і помер. Його похоронили на початку Личаківського цвинтаря. Могила збереглася...

Перед тим, як запропонувати кандидатуру І. Франка на нагородження Нобелівською премією, Й. Застирець зібрав велику кількість матеріалів, зокрема Франкові листи, але не вважав за потрібне віддати їх на зберігання у НТШ, до чого ця установа його постійно закликала. Архів Й. Застирця зник без сліду. Очевидно, врахувавши ситуацію, яка склалась навколо висунення Івана Франка на здобуття Нобелівської премії, і не бажаючи компрометувати тих, які не підтримали цієї кандидатури, Й. Застирець просто не хотів, щоб ці матеріали були доступними кожному...

Опісля приживеться думка, що Іван Франко отримав би Нобелівську премію, якби дожив до часу остаточного засідання Нобелівського комітету (посмертно ця премія не присуджується). На жаль, досі ніхто з дослідників не зайнявся серйозним вивченням цього питання. Ніхто не переглядав архіву Нобелівського комітету, немає жодних відомостей, які рішення були прийняті цим комітетом після отримання прохання Й. Застирця. А Нобелівську премію в галузі літератури у тому році було присуджено французькому письменнику Анатолію Франсу.

Тим часом Іван Франко у „Захисті” займається більш насущними проблемами — шукає способу, як січові стрільці могли б перетинати дротяні загорожі. У фондах письменника під архівним номером 2292 зберігається документ під назвою „Українська стрілецька шнайдица для розсікання дротів, помисл Івана Франка”, датований 9 січня 1916 року. Це рисунок шнайдици, пояснення до нього та схеми. Про цей винахід оповіла Ольга Роздольська у „Спогаді про поета”, вперше опублікованому у газеті „Наші дні” (№ 6, 1942 рік): „Десь коло Різдва, довідавшись, що після відступу російської окупаційної армії з Галичини перенесли хворого письменника до шпиталика Січових стрільців (колишньої дяківської бурси) на вул. Петра Скарги, вибралась я відвідати його. Франко сидів у маленькій кімнатці на шпиталь-

ному ліжку. Побачивши мене, зрадив, бо почувався доволі самотнім, і став розпитувати про мого чоловіка й дітей. На мій запит, як він відчувається, відповів: „Як бачите, не дуже гарно. Спасибі добрим хлопцям, що дали мені притулок у себе, хоч, правду кажучи, я все ж таки тужу за своєю хатою й волів би там жити, якби тільки там було кому ходити коло мене”. Потім зараз-таки перейшов він до того, що тоді всіх найбільше займало, — до світової війни. Став широко розказувати про те, що він видумав прилад, яким можна було б на віддалі, так, що й ніхто й не спостеріг би, перетинати колючий дріт в окопах. „Я, — каже, — вже й згадував про це стрільцям і прохав їх подати це до відома військової влади, щоб користувалась цим”. Далі питав про покійного Гнатюка, що тоді ще сидів з родиною у Криворівні, не можучи дістатися до Львова, та про інших знайомих і приятелів. Вкінці ще раз згадав про те, що доконче хотів би навесні бути вже в себе вдома, бо міг би пересиджувати в своєму садку; тоді б йому напевне полегшало. Коли я почала збиратися додому, він благав не забувати про нього, додаючи, що ціле своє життя він любив жінок. На відході стрінулась я, якщо не помиляюсь, з Катрею Гриневичевою, що й собі прийшла відвідати поета”.

Хтось-таки вислав чи передав цей проект М. Волошину, який був комендантом збірної станиці УСС. Зрештою, міг це зробити й сам Іван Франко, оскільки М. Волошин був частим гостем „Захисту” як один з його організаторів. Невдовзі Іван Франко за цей проект дістав подяку від нього. Подяка датована 12 січня 1916 року (ІЛ, ф. 3, № 1638, арк. 75-76).

„Високоповажний Пане Добродію! — писалось у подяці. — Ваш цінний проект шнайдици я передав до запасного куреню на руки посла, судового радника і офіцера УСС п. Теодора Рожанковського з тим, щоб проект сей предложив знавцям там на місці та зужиткував для стрілецької справи, як належить. Поки що щира Вам дяка, шанований Добродію, за Вашу невтомну працю та труди. Остаюсь з глибокою пошаною М. Волошин, ком. зб. станиці УСС”.

Винахід Івана Франка не міг бути втіленим у життя, це була просто фантазія, але тут вражає те, що письменник прагнув допомогти стрільцям не тільки своєю піснею чи поезією, а якоюсь конкретною справою. М. Волошин прекрасно розумів нереальність винаходу, але виявив великий такт і виrozumілість щодо Івана Франка.

Турбувала Франка і невпорядкованість риболовецької справи в Галичині. Він уважав, що для її впорядкування вкрай потрібен твердий закон. Написав проект цього закону, датуючи його 4 березня 1916 року.

Риболовство цікавило Івана Франка віддавна не тільки як спорт, котрому колись віддавав вільний час, але і як промисел. Підходив до цієї теми не тільки як теоретик, але і як людина досвіду. Про це свідчать нововиявлені листи до радикала із Завадова Федора Дергала, постійного Франкового компаньйона у риболовлі в річці Колодниці („Листи Ф. Дергала до Івана Франка”, „Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові”, № 6, 2006 рік). У листах ідеться про те, що через відсутність такого закону не може розвиватись новозаснована з участю Івана Франка риболовецька спілка в Завадові. Проект „Закону про риболовство в Галичині” Івана Франка вперше опублікував В. Щурат у статті „Франків „Закон про риболовство” (№ 204 „Діла” від 13 вересня 1927 року).

9 січня 1916 року, в третій день Різдвяних свят, Івана Франка у „Захисті” відвідали дочки Уляни Кравченко. І, очевидно, Іван Франко передав ними лист мамі — Юлії Німентовській, колишній Уляні Кравченко.

Востаннє писав їй 22 серпня 1895 року: „Вельмишановна Пані! Моя жінка з дітьми пробуває в Нагуєвичах. Вибираюся до нихна пару день. Виїду зі Львова в суботу на ніч, підночую в Дрогобичі у Величків, а опісля почимчикую до Нагуєвичів. Рад би я при тій нагоді побачитися з Вами, та не знаю, як би се зробити. Може б, Ви могли в неділю раненько бути в Дрогобичі, то я би зачекав”. Чи вийшла, чи побачились — невідомо... Від того часу минуло двадцять літ...

„Високоповажана пані добродійко! — писав в останньому, прощальному, листі Уляні Кравченко. — У тій хвилі маю приємність бачити коло себе обох Ваших дочок — нехай здорові будуть! — та чути їх бесіду. Втішила мене їх звістка про Ваше життя та про те, що Ви щасливо перебули час російської інвазії, не мусивши виїздити з краю, а здивувала відомість, що Ваш муж вже кілька літ учителює в Нагуєвичах. Я в тих літах кілька разів був у Нагуєвичах у свояків і був би радо відвідав його. Я отсе вже майже рік, окрім каліцтва обох рук, хорую на тяжку внутрішню слабість, котра за той час неймовірно ослабила й висушила мене, і бували такі дні і цілі тижні, що я не міг без болю та душності ані лежати, ані сидіти, ані ходити, а щодо вікту, то майже весь сей рік жию на неправдоподібній майже дієті, при тім не можу їсти ні хліба, ні булок, ні м'яса, а звичайно нічого квасного, нічого сирого, печеного, твердого і т. п. Треба висилювати фантазію, аби придумати їду — не все той самий клеїк, — а тут як на побільшення лиха загальний брак живності та дорожнеча віктуалів. Проте дякую богу — не молитвами, а своїми трудами — не опускає мене тверезість та ясність ума, добрий гумор та

охота до праці. Пишу лівою рукою, бачите, як, кожну букву окремо; хоч помалу йде, та волю писати сам, ніж диктувати, що мусив робити кілька літ по смерті сина. Мій матеріальний стан досить забезпечений, і я пишу тепер переважно на запас, кожного дня пару сторінок, останнього року переважно віршами. Коли-то доведеться друкувати? Чи не могли б Ви звернути мені маленьку книжечку „Aus Staub und Asche“, яку я Вам позичив колись. Я переклав би її. Здоровлю сердечно

д-р Іван Франко”.

Ще має стільки непереборного бажання працювати...

Ще відвідує його муза, хоч і не дуже часто...

3 січня Франко пише вірш „Во чоловіцїх благоденствїє” (за авторством його вперше було опубліковано у 13 томі 20-томного видання творів Івана Франка приуроченого його сторічному ювілею). Війна має принести всім народам, які беруть у нїй участь, очищення. Це основна думка цієї поезії Франка:

...І ще мир не достиг, не скоро й засвітає,
І віє в тій війні якийсь дух не ворожий;
Вояк про обов'язок свій питає,
Гинучи, кращий, ліпший час вітає,
Понад спустошенням щось віє, мов дух божий.

Надихані великим, світлим миром
Слова монархів та звитяжців у тім бою,
А поклики про мир підбиті чимсь нещирим,
Укритою ненавистю й злобою,
Чи фарисейством та самохвальбою.

Нехай же йде війна та своїм ходом,
Як повинь, розгулявшись по верх поля,
Хай розраховується тут і труду свого плодом,
І кровію дітей своїх народ з народом,
Поки достигне плід — велика добра воля!

Вірш під назвою „Ще не пропало” вперше був опублікований М. Деркач та О. Кисельовим у № 5 львівського журналу „Література і мистецтво” за 1941 рік. Дивний цей вірш... У ньому дух поета на хвилю розкріпачується, споглядаючи на все, що нагадувало йому колишні тихі радощі від спілкування з природою, яку звав „мамою” ... Але...

Але дійсність буденна,
 Хоч зовсім не злиденна,
 Хоч ту думку не гонить
 З її раю земного,
 Все-таки глухо дзвонить:
 „Обійдешся й без того”.
 „Бач, безсилеє тіло
 Чого захотіло!
 Бродів мало чи много —
 Обійдешся й без того”...

Ні, не все пропало, бо:
 Часом думка не в гори,
 А на народні збори,
 На засідання ради,
 На розправи громади
 Заблукає несміла,
 Чи нема їй там діла?
 А колись там тривога
 Була й слів перемога,
 Були оплески й брава
 Й не лиха була слава;
 Тепер того не стало,
 Та ніщо не пропало.

З лютого 1916 року Франко пише поезію „Не мовчи”, яку присвячує Зоні Юзичинській. Ця поезія стала його поетичним заповітом — дивним і страшним, як слово Пророка, який дивиться у майбутнє:

ЗОНІ ЮЗИЧИНСЬКІЙ

Не мовчи, коли, гордо пишаючись,
 Велегласно брехня гомонить,
 Коли, горем чужим утішаючись,
 Зависть, наче оса та, бринить,
 І сичить клевета, мов гадюка, в корчи, —
 Не мовчи!
 Говори, коли серце твоє підіймається
 Нетерплячкою правди й добра,

Говори, хай слів твоїх розумних жахається
Слямазарність, бездарність стара,
Хоч би ушам глухим, до німої гори, —
Говори!

Ніби блискавки крешуть з рядків цього вірша, який помістився на одній сторінці записника. Уперше поезія була надрукована у календарі на 1919 рік і початок 1920 р., але без посвяти. Подібних календарів на той час було багато, тому цьому дали більш широку назву: „Календар на рік 1919 і початок 1920 року з церковним уставом, багатим літературним додатком та практичними статтями з області: господарства, гігієни, способу відбудови церковей, селянських домівств, поширенням змагань і т. ін.“. Вийшов цей календар 1919 року накладом „Бібліотеки для родин і молодіжи“ у Львові.

Публікація Й. Застирцем вірша „Не мовчи“ привернула увагу до особи Софії Юзичинської, і, ясна річ, кожен хотів дізнатися про неї щось більше. Про дальшу долю Софії можна тільки здогадуватись. Ірина Лежогубська, дочка відомого в минулому громадського діяча Теодозія Лежогубського, з котрого Іван Труш змалював портрет Маркіяна Шашкевича, на той час гімназистка (правда, не академічної гімназії, а гімназії сестер василіанок), згадувала, що ходили чутки, ніби Софія товаришує з дочкою Івана Франка Ганною, що вони обидві закінчили курси сестер милосердя і пішли на фронт рятувати поранених. Чи вернулась Софія — невідомо.

Справді, Софія Юзичинська закінчувала курси сестер милосердя, які організував Євген Озаркевич на вулиці Набеляків (тепер Котляревського). Частина випускниць цих курсів відбувала на фронт, а дехто залишався при „Народній лічниці“ доглядати хворих та воїнів, які повернулися з фронту пораненими та каліками. Сестри притулку переважно „вступали в закон“, тобто ставали черницями, віддавши все своє життя на вівтар милосердя. Софію Юзичинську оминула подібна доля.

Вірш Франка був поміщений на 16-ій сторінці „Календаря“ у зверненні „До Впов. і Високо достойних читачів, передплатників нашої Бібліотеки“. Його публікація супроводжувалась таким коментарем: „Не засипляймо себе і других, але при допомозі доброї книжки і серед такого, як тепер, переважного для народу часу, говорім, і іншим безустанно! До сего кликав і умираючий поет, Ів. Франко, коли через Впов. Панну Зоню Юзичинську кликав до всіх двигачів нашої культури“. Далі йшов текст вірша без будь-яких розділових знаків. Після слів „Не мовчи“, „Нетерплячкою правди й добра“, „Слямазарність, бездарність стара“

та „Говори” стояли знаки оклику. Перший рядок вірша мав зноску: „З рукопису, писаного на нотатнику 3.11.1916 р.”.

Йосип Застирець, укладач (сьогоднішньою термінологією — упорядник) згаданого календаря, на той час був викладачем Львівської ц.-к. гімназії ім. Йосифа. Мав повагу серед читачів завдяки низці публікацій у пресі, а також підручнику з історії української літератури, який, до речі, гостро критикував Франко.

Вдруге вірш був опублікований 1936 року на сторінках ілюстрованого науково-популярного журналу „Життя і знання”, який видавало товариство „Просвіта” у Львові. Тоді минало 20 років від дня смерті Франка, а тому не дивно, що майже всі українські часописи (у Львові їх було близько 40) помістили статті чи спогади сучасників про письменника. Журнал „Життя і знання” з цієї нагоди опублікував статтю Йосифа Застирця під назвою „З ненадрукованих або мало знаних творів Ів. Франка”, у котрій і був поміщений вірш „Не мовчи”. „Кортить мене, — коментував Й. Застирець, — додати тут ще один дуже цікавий і повчальний для земляків віршик Ів. Франка, котрий він 3 лютого 1916 р. вписав був до записника Вп. п-ні Соні Юзичинської. За її згодою я видрукував у своїм „Календарі на 1919 р. і початок 1920 р.”, що видав його у Львові. Але цей календар вийшов дуже маленьким накладом, нікому тепер не доступний і немає його по бібліотеках (боюсь, щоб не затратився). Ось він і цей вірш”. (Далі наводився текст вірша, близький до теперішньої пунктуації). „Цей вірш, — пояснював Й. Застирець, — написаний три місяці назад перед смертю, можна б уважати коли не заповітом поета, то сильною пересторогою для земляків перед гіршими чеснотами”.

Й. Застирець справедливо назвав календар, де вперше був опублікований вірш „Не мовчи”, раритетом, який нікому, або майже нікому, невідомий. Ще більшим раритетом цей календар є сьогодні. Назва вірша „Зоні Юзичинській” уперше з’явилася в 20-томному виданні творів Франка.

Як виявилось пізніше, оригінал вірша знаходився у Йосифа Застирця, який віддав його Науковому товариству імені Шевченка, де тоді знаходився фонд Франка, і там він зберігався аж до ліквідації Товариства. Від того часу він зберігається в рукописному відділі Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка у Києві. Фотокопія цього вірша часто публікується у різних виданнях творів Франка. Наведена вона й у 50-томнику. Про Зоню Юзичинську, якій присвячена поезія, у цьому виданні подаються такі відомості: „Зоня Юзичинська — студентка Львівського університету, що піклувалася про Франка під час його хвороби в останні роки

життя". І все, бо на той час про Софію Юзичинську більше нічого не було відомо. Та й з часу виходу третього тому, де була наведена довідка про неї, не з'явилось жодних публікацій, які б доповнили цю інформацію. А про Софію Юзичинську варто було знати більше, адже вірш, присвячений їй, був одним з останніх віршів Франка, і саме його І. Застирець вважав духовним заповітом поета.

Ніяких згадок про Софію Юзичинську не виявлено й у матеріалах тодішніх дослідників творчості Івана Франка. Нічого не записав і І. Застирець, хоч міг би це зробити найкраще. Адже вірш було надруковано за згодою Юзичинської. Немає спогадів і самої Юзичинської, хоч повинні були б бути. Сьогодні вже важко встановити, хто подав довідку про неї у 20-томне видання творів Франка, де так само сказано, що вона була студенткою Львівського університету і піклувалася про Франка під час його хвороби в останні роки життя. Якщо ця інформація точна, то це означає, що Софія Юзичинська була не просто однією із випадкових студенток, які опікувалися поетом в ті останні прикрі дні, а його давньою знайомою. Відповідно напрошується висновок — Франко знав, кому присвячує свій заповіт. Які події спонукали його це зробити? Чи це був просто випадок, чи Софія Юзичинська в очах Франка заслужила на оте „Не мовчи!“?

Завдяки запису Б. Овчарського в „Листку на теплоту” відомо, що 3 лютого Іван Франко знаходився у „Захисті”. Догляду зі сторони він не потребував, а тому вважати, що Софія Юзичинська чергувала біля нього у притулку, немає ніяких підстав. Однак це не означає, що Франка ніхто не відвідував. Навпаки. Є достатньо фактів, що його часто відвідували знайомі й незнайомі. Навіть фотографувалися з ним. Відомо також, що багато відвідувачів просили Франка написати щось на згадку у записник, який спеціально приносили з собою. Незаперечним є і той факт, що Франко сам часто вписував у нотатник вірш, хоч іноді й диктував.

Коли епістолярна спадщина Франка була вивчена більш детально, виявилось, що є деякі підстави вважати, що поет знав Софію Юзичинську ще до лікарні. Зокрема був виявлений лист Франка від 24 березня 1915 року до дружини, яка перебувала у лікарні для душевнохворих, у якому поет, очевидно, відповідаючи на питання, писав: „Про Юзич. не знаю нічого”. У 50-томнику це скорочення „Юзич.” прокоментовано так: „Йдеться про давню знайому І. Франка Зоню Юзичинську або її рідних”. Якщо припустити, що це справді так, то це означає, що Софія Юзичинська не часто бувала у Франка, оскільки він нічого про неї не знає або ж не знає, що з нею сталося, а також і те, що вона давня зна-

йома і її знає Ольга Франко. Можливо, Ольга Франко, розуміючи, що чоловік залишився сам, навіть просила або мала намір просити Софію Юзичинську час від часу чи регулярно навідуватися до нього та опікуватись ним.

Після опублікування листів Франкових дітей до батька стало відомо, що коли поет залишився без опіки, Софія Юзичинська була частим гостем у його домі. Діти не раз просили батька, щоб ту чи іншу справу залагодила для них Зоня Юзичинська.

Інформація про те, що Софія Юзичинська на час написання вірша „Не мовчи” була студенткою Львівського університету, виявилася неточною. Архів університету того часу зберігся повністю, але згадки про Софію Юзичинську в ньому нема. Нема згадки про неї і в каталогах університету за 1915 рік. І все-таки особова справа Софії Юзичинської віднайшлась у Львівському обласному державному архіві (ЛОДА) (ф. 26, оп. 15, спр. 642, с. 322): „Філософський факультет Львівського університету. I семестр 1913/1914 навчального року. Номер індексу — 6582. Софія Юзичинська. Віросповідання — греко-католичка. Рідна мова — українська. Народилась у Львові, Галичина. Мешкає — Львів, вулиця Бема, 10” (будинок зберігся до сьогодні). У графі про батьків чи опікунів зазначено, що опікується нею Марія Юзичинська. Рід занять матері не зазначено. Стипендії не одержує. В університет прийнята на основі свідоцтва про закінчення гімназії, виданого 25 червня 1913 року. Оскільки у ті часи студенти могли вибирати предмети, які вивчатимуть, то Софія Юзичинська записалася на третю частину курсу староруського письма (три години на тиждень) та на курс історичної граматики української мови (2 години). Ці предмети Софія Юзичинська слухала у професора Кирила Студинського. Слухала також курс лекцій з головних напрямків наукової етики, який вів професор Твардовський 4 години на тиждень. Дві години займали вправи з англійської мови у професора Постела.

Ще один документ стосується другого семестру, який закінчувався влітку 1914 року (Там само, спр. 641, с. 285). Біографічні дані ті ж, тільки дата народження виправлена на 15 березня. У новому семестрі Софія записалася на лекції з етичного скептицизму у професора Твардовського (3 години), формальної логіки у професора Маньковського (4 години), а також на цикл предметів з української мови та літератури: полемічне письменство XI-XVI віків (3 години), історична граматика української мови (2 години) та семінар з української мови у професора К. Студинського. Німецькій мові у професора Долмайєра відводилась одна година, а англійській мові — чотири години.

Більше не виявлено жодного документа, який би засвідчив, що Софія Юзичинська навчалась у Львівському університеті в наступних семестрах. Цілком можливо, що навчання перервала війна. Після 1914 року ім'я Софії Юзичинської не фігурує ні у списках студентів університету, ні у списках слухачів учительських семінарів, які б могла успішно закінчити.

Вдалося відшукати метрику народження Софії Юзичинської. Вона зафіксована у книгах хрещень собору Святого Юра (ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 4 „а”, спр. 6827, с. 155): „Дата народження — 15 березня 1888 року; дата хрещення — 20 березня 1888 року; ім'я — Софія-Йосифа; ложе — законороджена; батьки — Омелян Юзичинський, сина Івана Юзичинського та Альбіни Лещинської, та Марія Юзичинська, дочка священника Глярія Поповича та Анжели Глодзінської; повитуха — Антоніна Бучинська”. Як свідчить ця ж метрика, батько Софії Юзичинської був офіціалістом, тобто службовцем, дирекції пошт та телеграфів у Львові. Хресними батьками були Іван Готанчин, магістральний копіст, та вдова Софія Лебел. Народилася Софія на вулиці Бема, 10.

Була одиначкою, бо більше дітей Юзичинських метричні книги собору святого Юра не зафіксували. У 1906 році втратила батька. У метричній книзі похоронів того ж собору записано (Там само, спр. 6828, с. 187), що 13 листопада помер, 15 листопада 1906 року був похований Омелян Юзичинський, поштовий офіціаліст. Жив на вулиці Бема, 10. Був одружений з Марією-Єлизаветою Юзичинською у 1878 році. Походив із села Бориничі Бібрського повіту. Помер у віці 54 років, тобто був 1852 року народження. Причина смерті — відум кордіс, тобто серцева вада.

Софія Юзичинська не вчилась у гімназії, а склала екзамени як екстерністка, про що свідчить „Звіт дирекції ц.-к. академічної гімназії у Львові за 1913 рік”, де на сторінці 85 зазначено, що Юзичинська Софія (уроджена 15.03.1888 року) як екстерністка була допущена до екзаменів на матуру й успішно склала їх 22-25 вересня 1913 року екзаменаційній комісії, яку очолював Ілля Кокорудз. Саме це свідоцтво про гімназійну освіту, видане 25 вересня 1913 року, і представила Софія Юзичинська при вступі до університету.

Ретельний перегляд університетського архіву, зокрема книг розпоряджень філософського факультету та сенату (вченої ради) університету, з метою знайти відповідь на питання, чому Софія Юзичинська покинула навчання і більше не поновлювалася, нічого не дав. Ніяких розпоряджень стосовно її особи. Збереглася кореспонденційна книга, але з неї можна зробити висновок, що Софія Юзичинська ніякого прохання до

Сенату чи ректора не надсилала. До речі, в цій книзі зафіксовано три прохання Франка поновити йому стипендію та врегулювати оплату за навчання (ДАЛО, ф. 26, оп. 15, спр. 1294, с. 7).

Коли і де померла — невідомо, відомо тільки, що в останні роки життя була у Відні, де закінчила Віденську академію мистецтв. Усі спроби з боку Львівського літературно-меморіального музею розшукати якусь детальнішу інформацію про її навчання в академії та життя у Відні закінчились невдачею...

Останній вірш Івана Франка датується 8 лютого. Його назва „Приємний вид”. Уперше він був надрукований у третьому томі 50-томного видання Франкових творів (с. 394). Поезія коротка, і в ній уже важко впізнати колишнього Івана Франка:

Приємний вид, коли бурхливе море
Після хуртовини втишається,
Коли після важких сльотливих хмар
Лазурем небо чистее пишається,
Коли війна нелюдяна кривава
На мир переміняється,
І ворожнеча між двома людьми лукава
Щирою приязню устороняється.

Ніби загублена строфа із вірша „Во чоловіціх благоволеніє...”

Після духовного заповіту прийшла черга на земний... Про появу цього заповіту залишив детальні спогади Степан Баран (1879-1953). Вони вийшли перед смертю автора окремою книжкою під назвою „З моїх спогадів про Івана Франка” у видавництві „Українські вісті” у Федеративній Республіці Німеччині. Степан Баран був адвокатом, видатним політичним діячем, членом Української націонал-демократичної партії, а у 1913-1939 роках — членом її Народного комітету. Був також членом президії Головної Української Ради, членом Національної Ради ЗУНР і секретарем земельних справ. У 1928-1939 роках Степан Баран — посол до Варшавського сейму, у 1951-1953 роках — голова виконавчого комітету Української національної ради в екзилі, дійсний член НТШ, публіцист.

„В лютому 1916 року, — писав у спогадах С. Баран, — прийшов до моєї канцелярії радник Бандрівський і сказав мені, що Франко запитував його про мене. Десь перед тим була моя стаття в пресі — не пригадую, чи в „Ділі”, чи в „Свободі”, — яку прочитав йому хтось з усусусів, і це пригадало мене Франкові. Бандрівський сказав, що я у

Львові, і Франко просив свого приятеля переказати мені, щоб я його відвідав. І я з Бандрівським умовився про день і годину й у домовлений час з'явився у Франка в притулку. Франко лежав у ліжку, я сів на кріслі при недалекому столику, а біля мене Бандрівський. Франко розпитував мене, що я тепер роблю, і під кінець недовгої тоді розмови запитав мене, чи маю крайовий закон про рибальство. Я відповів, що маю і коментар до цього закону. Тоді Франко попросив, щоб я ще до нього зайшов і приніс йому згаданий закон. Франко був пристрасним аматором-рибалкою, і йому прийшла думка про потребу новелізації цього закону, на його погляд для селян некорисного.

При наступних відвідинах Франка я приніс із собою згаданий закон. Франко подякував і сказав, що він попросить прочитати йому цей закон, а він подиктує завваги до нього, які можуть бути для мене матеріалом при редагуванні проекту новелі до цього закону. Він знав, що я був кандидатом на посла при оголошених ще в червні 1914 року виборах до галицького сейму, які мали відбутися в вересні 1914 року. З причини вибуху війни з початком серпня 1914 року реченець виборів відкладено на невизначений час по війні. Я кандидував з української міської цензової округи міст Перемишля, Ярослав, Сянока, Городка і Яворова і не мав взагалі ніякого контркандидата, отже, мій вибір на посла був певний. Франко сказав, що війна закінчиться, вибори до сейму тоді відбудуться, й я буду послом. Тому вже тепер просить мене, щоб я, ставши послом, не забув внести в сеймі проект новелі до закону про рибальство. Книжку із законом про риболовство з коментарем до нього я залишив Франкові, але ніяких записок його щодо проекту новелі не одержав, як і не одержав більше й самої книжки.

Стан здоров'я Франка помітно погіршувався. На це звернув увагу Бандрівського і лікар д-р Овчарський, кажучи, що наближається кінець життя Франка. Я це знав від Бандрівського, і мої відвідини Франка мали на меті намовити його до написання заповіту. В розмові з Бандрівським Франко згадував, що хоче виділити дочку Анну, яка не послушала його просьби і не повернулася до Львова, залишаючи його самого в час його тяжкої недуги. Згадував йому і про позбавлення спадщини своєї дружини Ольги. Спочатку я не порушував зовсім справи заповіту, ждучи відповідної нагоди і відповідного настрою в Франка. Такий настрій у нього остаточно знайшовся. Обережно я звернув тоді увагу Франка на потребу написання заповіту та призначення його бібліотеки, власних рукописів і кореспонденції Науковому товариству ім. Шевченка в формі легату (запису). Франко відповів, що погоджується зробити заповіт, але хоче в ньому виділити дочку й дружину. Я вияснив йому,

що виділення дочки не має законних основ, а дружині і так належить за законом досмертне ужиткування четвертини його майна. Краще зробити так, що універсальними спадкоємцями всього майна на рівній невиділеній частині слід зробити всіх трьох дітей — Тараса, Петра і Анну, а дружині записати четвертину ужиткування його майна; а втім, діти й так зобов'язані підтримувати свою матір. До нерухомого майна Франка належала хата, до рухомого — його авторські права. Бібліотеку, рукописи й кореспонденцію слід записати Науковому товариству ім. Шевченка у Львові, дійсним членом якого є Франко і яке давало йому щомісячну емеритуру. Про цю останню справу йшлося мені тому, що, як я згадував, агенти Британського музею хотіли закупити бібліотеку, рукописи й кореспонденцію Франка, і тоді ці цінні речі пропали б для нас зовсім. По хвилині надуми Франко заявив, що хай буде так, як я йому раджу. Приходьте хоч би завтра і спишіть заповіт, а всі законні формальності ви, як адвокат, самі знаєте. На цьому скінчилася наша розмова, і я попрощався й вийшов, а незабаром за мною вийшов Бандрівський”.

„Я умовився з радником Бандрівським, — продовжував С. Баран, — що вже наступного дня пополудні спишемо заповіт. На свідків заповіту, окрім мене, що й спише заповіт, найкраще запросити львівського лікаря д-ра Володимира Кобринського, ровесника Франка, і чимало від них старшого Лева Шеховича, радника крайового суду у Львові, які знають Франка добре з молодих літ, а Бобринський, як лікар, знає й історію недуги Франка. Такий склад свідків заповіту — лікар, суддя і адвокат — усуне всякі сумніви щодо чинності заповіту. Франко був під судовою курателею з причини психічної недуги, його куратором був радник Бандрівський, що був теж і куратором дружини Франка та опікуном його неповнолітніх дітей. Неповнолітньою була тоді, здається, тільки дочка Анна. Психічно хворій людині, що є під судовою курателею, можна робити заповіт за постановами австрійського цивільного кодексу в час цілковитої свідомості (*lucidum intervallum*), що мусить бути ствержене свідками. У цьому випадку таким свідком був би д-р Кобринський. По розмові зі мною Бандрівський пішов до Шеховича і Кобринського і просив їх прийти до Франка до дяківської бурси, де мають бути свідками заповіту Франка. Подав їм день і годину, коли мають прийти, і вони обіцяли прийти.

В означений час у кімнаті Франка у стрілецькому притулку в дяківській бурсі по вул. Петра Скарги у Львові з'явилися радник Лев Шехович, д-р Володимир Кобринський і я. Там ми застали радника Бандрівського. Франко лежав у ліжку, а його братанич Василь крутився по хаті. Парубчак догадався, мабуть, що його дядько хоче робити заповіт,

і мав, очевидно, охоту бути прививним при цьому акті. Але Бандрівський наказав йому вийти з кімнати і опісля кілька разів відчиняв двері, щоб побачити, чи Василь не підслуховує під дверима.

Д-р Кобринський сів на кріслі при ліжку Франка, взяв його за руку, щоб зміряти пульс, а опісля почав з ним говорити, змінюючи теми. По якихось десятих хвилинах Кобринський легким кивком голови дав мені знак, що можу приступати до діла. На столик я поклав аркуш паперу, перо і чорнило і запитав Франка, чи він бажає розпорядитися з приводу свого майна на випадок своєї смерті. Відповідь була, що так. Тоді я запитав, як він хоче вирішити з своїм майном. Франко повторив при свідках те все щодо змісту заповіту, як ми обидва устійнили попереднього разу, з тим, що куратором дружини Франка і опікуном дітей залишається і надалі Бандрівський, що має бути і виконавцем заповіту, і що запис (легат) на користь Наукового товариства ім. Шевченка він має негайно видати по смерті Франка після складення заповіту в суді.

Я списав на двох сторінках аркуша заповіт за змістом, як подав його Франко при свідках, придержуючись при редагуванні й дальшій процедурі всіх формальностей, що їх вимагає цивільний кодекс, і опісля прочитав голосно весь заповіт. По мені прочитав уголос весь заповіт один із свідків, мабуть, Шехович, а другий заглянув у його зміст. Бандрівський узяв у мене написаний і двічі голосно перечитаний заповіт, і я спитав Франка, чи прочитане згідне з його волею. Він відповів, що так. Бандрівський поклав аркуш з написаним заповітом на тверду підкладку, взяв перо та наблизився до ліжка Франка. Франко лежав півсидячи і ледве міг піднести руку. Бандрівський вклав йому перо між два пальці правої руки, які не згиналися, і перо між пальцями держалося з великим трудом. Франко дрижачою рукою почав писати окремо кожну літеру свого імені й прізвища. Літери не мали злуки між собою і склалися з ряду маленьких злучених один з одним зигзагів мірою того, як тремтіла рука. При самому кінці рука задрожала сильно, і з пера впала на папір недалеко від підпису крапля чорнила, з якої постала більша чорна пляма. Опісля заповіт підписали всі три свідки, мій підпис як писаря і свідка заповіту був на кінці. Франко тим усім, видимо, був стомлений і почав дрімати. Ми попрощалися з ним і вийшли. Тоді Франка я бачив живим останній раз. Це було десь коло половини березня 1916 року в холодний і непривітний день.

Заповіт я взяв із собою, щоб зробити з нього три машинкові копії — одну для Наукового товариства ім. Шевченка, другу для Бандрівського, а третю для себе, і ті копії я передав з проханням не говорити нікому про зміст заповіту Франка. Бандрівський, мабуть, уже наступного дня

склав оригінал заповіту до депозиту в українського нотаря Онишкевича у Львові, з чого списано відповідний протокол.

У стрілецькому притулку в дяківській бурсі Франко не побув уже довго. Десь у кінці березня 1916 року, без відома управи притулку, лікаря та Бандрівського просив свого братанича Василя завести його до його хати, де він жив, чи власне догорав, до свого скону. Терпів тоді, очевидно, невігоди й нестачі, бо не стало дбайливої опіки, яку він мав у стрілецькому притулку. При ньому залишався тільки Василь. Бандрівський відвідував його щоденно. Часом приходили й деякі старші пані, його давні знайомі”.

Приходили прощатись...

І Франко це розумів.

„Незабаром після похоронів відкрито із замкненої куверти в приваї свідків і нотаря заповіт Франка, — закінчує свої спогади С. Баран, — з чого також списано окремий протокол, і нотар Онишкевич переслав оригінал заповіту до повітового суду, секція I, у Львові для переведення процедури щодо спадковості, а Бандрівський передав судові метрику смерті Франка. Справа опинилася в руках повітового судді українця Сельського. На прохання Бандрівського суддя Сельський визначив негайно переслухання свідків заповіту, обох молодих Франків, що залишилися на короткий час у Львові якраз з тією метою, щоб з’явитися в суді для переведення їхньої справи щодо спадщини. Суддя Сельський оголосив відкриття процедури щодо спадщини по Франкові і прочитав заповіт. Опісля він переслухав під присягою нас трьох свідків щодо змісту заповіту і духового стану Франка в час, коли Франко подавав свідкам зміст свого заповіту. Суд визнав заповіт за чинний. Обидва сини і Бандрівський як куратор дружини Франка й опікун його дочки Анни теж визнали чинність заповіту і прийняли спадщину з добродійством інвентарю (*cum beneficio inventarii*), тобто взяли на себе відповідальність за зобов’язання тестатора лише до висоти вартості їхньої частки. Суд видав декрети дідництва, а Бандрівський, як виконавець заповіту, передав бібліотеку, рукописи й кореспонденцію Франка у власність Наукового товариства ім. Шевченка. Усі урядові протоколи в повійській справі, як і з приводу спадщини, — у нотаря і в суді, — списано виключно українською мовою. Оригінал заповіту залишився в судових актах. Як мені говорено, большевицька окупаційна влада нібито забрала зі львівського суду всі згадані акти разом з оригіналом заповіту Франка і вивезла в Київ, чи, може, аж у Москву.

Повний текст заповіту Франка разом з моїми виясненнями до нього я оголосив друком на сторінках львівського „Діла” в червні 1916 року”.

„Заповіт” Івана Франка був опублікований у № 139 газети „Діло” від 4 червня нового стилю, або 22 травня за старим стилем, а також в „Українському слові” (№ 140 від 6.06/24.05 1916 року). Оригінал заповіту зберігається в ДАЛО (ф. 12, оп. 23, спр. 1). Вперше цей документ був опублікований у збірці „Іван Франко. Документи і матеріали”, виданій „Науковою думкою” (Київ, 1966 рік, с. 312):

„Завіщання

На случай моєї смерті розпоряджаю моїм майном в слідуючий спосіб:

I. Спадкоємцями мого нерухомого і рухомого майна і моїх прав авторських устанавляю обох моїх синів Тараса і Петра та мою доньку Анну, всіх троє в рівних частях; моїй жінці Ользі призначаю належне їй з закону доживиття. Самозрозуміло, що мої спадкоємці є обов'язані вирівняти всі мої грошові зобов'язання.

II. Опікуном моїх малолітніх дітей, Петра і Анни, устанавляю п. Кароля Бандрівського, радника скарбового у Львові, і його прошу о впорядкування моїх справ, які дотичать моїх авторських прав.

III. Мої спадкоємці є зобов'язані до слідуючих записів (легатів), западаючих сей час по моїй смерті, а то:

Запис 1 — в хосен Наукового товариства ім. Шевченка у Львові цілої моєї бібліотеки, зложеної з оправлених і неоправлених книжок, з рукописів різних авторів і документів, з моєї і чужої переписки, із всякого роду записок, зокрема всі мої власні рукописи мають мої спадкоємці передати Науковому товариству ім. Шевченка у Львові як його невідкличну власність, подібно, як мою бібліотеку зі згаданими вище її приналежностями.

Запис 2 — в хосен мого брата Захара Франка з Нагуевич моєї вірительності в сумі 4 000 (чотири тисячі) корон заінтабульованої на реальності мого брата Онуфра Франка і його жінки Юлії в громаді кадастральній Підгірки, судовий повіт Калуш; той послідній запис з тим услів'ям і на той случай, коли би прийшло до продажу господарства, полишеного моїм покійним братом Онуфром в Підгірках, судовий повіт Калуш, зокрема до продажу тих реальностей, на котрих заінтабульовано мою повищу вірительність.

Д-р Іван Франко

Д-р В. Кобринський як свідок і лікар-знаток,

Лев Шехович як свідок,

Д-р Степан Баран як свідок завіщання і писар завіщання

Львів,

9 марта 1916 року”...

Залишатися у „Захисті” не було сенсу. Хіба чекати смерті. Хотів додому. Близився Великдень. Хтось із мешканців мусив бути вдома. Він — господар. Поспішав, бо оселя була без догляду. Неподалік, у невеличкій хатині біля вілли „Марія” на вулиці Софії мешкала Целіна Зигмунтовська, але після того, як він виповів їй місце домашньої господині, вона навряд чи мала велике бажання доглядати хату Франка, яка найімовірніше була покинута напризволяще. Хтось таки дав знати Івану Франку, що в його домі побували злодії, і він вирішив поінформувати про це громадян через газету „Українське слово”. Інформація, яка з’явилася у № 29 газети від 1 лютого 1916 року, називалась „Непрошений гість”:

„Непрошений гість, си це рекомий злодій, загостив д. 28 січня в білий день до помешкання д-ра Івана Франка, вибивши ногою дерев’яну тафлю в сінешніх дверях помешкання. Се помешкання тепер пустує за-для пробування власника та його одинокого товариша та прислужника Василя Франка на ліченю в приюті Укр. Січових Стрільців. Окрім фунта кави, Василевої гармонії та деяких дрібниць злодій не взяв нічого. З великої скарбівні, що міститься в тім домі, йому, мабуть, не пригодилося ніщо”.

І. Франко покинув притулок 15 березня 1916 року. Цю дату зафіксував у „Листку на теплоту” Б. Овчарський.

У поліцейському постерунку (дільниця № 1) Франко замельдувався, що вже вдома, лише через деякий час, а саме 1 квітня. У так званій „Картці до замельдування головних льокаторів і віднаймаючих, число дому 4, вул. Понінського, 4, дільниця 1” зазначено, що він, д-р Іван Франко, властитель дому і письменник, уроджений в Нагуєвичях у 1856 році, обряду греко-католицького, жонатий, спровадився з вул. Петра Скарги дня 1. IV. 1916 р. до свого дому по вул. Понінського, ч. 4. У графі „Має документи і які” — прочерк. Цей документ уперше опубліковано у вже згаданому виданні „Іван Франко. Документи і матеріали” (с. 313).

Читаючи цей документ, можна припустити, що Іван Франко особисто прийшов до Дирекції львівської поліції, що містилася на вулиці Лонцького на Байках, де він жив раніше. Однак оригінал документа, який зберігається в Інституті літератури ім. Т. Шевченка у фонді Івана Франка (ф. 3) під № 2477, засвідчує, що насправді заповнив картку, поставивши свій власноручний підпис, офіційний опікун поета Карло Бандрівський. Отже, Іван Франко нікуди не ходив. Мандрівка із „Захисту для Українських січових стрільців” додому була його останньою подорожжю Львовом.

Василь Франко свідчив, що Іван Франко мав тоді плеврит. Підтвердженням цього може бути факт, що доктор Б. Овчарський щодня посилав до Франка медсестру С. Монджейовську...

Газета „Діло” у № 86 від 2 квітня 1916 року повідомляла у розділі „Новинки”: „Д-р Іван Франко недужий. За зиму здоров'я Івана Франка значно погіршало. Недужий, який у зимі перебував у стрілецькому захисті, перенісся тепер знов до своєї вілли. Незважаючи на недугу, д-р Іван Франко живо інтересується подіями з війни і громадського життя. Для тих приятелів і знайомих великого письменника, що хотіли би його відвідати, подаємо, що можуть се зробити, не боячись пошкодити його здоровлю, бо його стан такий, що відвідини може він приймати без перешкоди та що товариська розмова впливає добре на його настрої. Думаємо, що висловимо думку цілого нашого загалу, коли побажаємо, щоб великому письменникові принесла виздоровлення весна, якої чудотворну силу він оспівував у своїх піснях”.

Залишається нез'ясованим, що відбувалося з Іваном Франком протягом двох тижнів — між 15 березня і 1 квітня. Василь Франко в листі від 23 вересня 1967 року писав до племінника Михайла Франка, сина Миколи Франка: „Дорогий Миколо! — Щиро тобі дякую за листи і за твою добру пам'ять про мене.

Дуже я радий з того, що маю когось близького на світі. На жаль, що я тої радості не можу добрим ділом висказати, застарий вже і немічний. Ти там хоч маєш деякі життєві новості і маєш про що написати в листі, а я тут дійсно не маю чим поділитись з тобою. От так не жию, а животно з дня на день. Нікуди не йду, не їду поміж людей, тому що я інвалід на слух, 80 процент не чую, от тільки що в неділю їду на годину до церкви, щоб не нудилось в хаті, і то всі мої розривки, бувають тут дуже часто якісь народні ювілеї, свята, концерти тощо, але я не їду, бо через брак слуху не хочу собі жалю завдавати, що я там був, а нічого не чув.

А тепер щодо Гані. Вже кілька років минуло, як мав нагоду її відвідати в Торонто. Вона вже коло одного сина, купили собі досить гарний домок. Син її, невістка і внучка дуже гарні і ввічливі люди. От так і познайомились, і вже час від часу ми переписувались, і та наша приязнь тревала зо два роки, і десь вона стрінулась з одною панею, і ця пані наговорила їй всяких нісенітниць про мене. Ця пані була заведувальною приюту у січ. стрільців у Львові, і коли Стрийко Іван захворував, тоді доктор зарекомендував Стрийкови перейти до того приюту, де буде мати відповідну прислугу, ну і лікарську безплатну поміч, отже мій Стрийко на те згодився під умовою, що мене ніяк

не хоче від себе пустити додому до Нагуєвич. Отже ж ми оба в тім приюті перебували цілу зиму. Не можу сказати, що в приюті було зле (навпаки), було, як на тодішній воєнний час жилося нам дуже добре а взаглядно хворому. Майже щоденно приходив головний лікар і приписував всякі нові медикаменти і радив, що з тим робити... І так ми перебули в приюті до місяця Марта. Надворі було ще досить зимно, сніг, мороз. Одної ночі мій Стрийко розбудив мене і сказав, щоби я вбирався і йшов найти фіакра і то за всяку ціну. Була саме друга година по півночі і ще сказав мені, що ми мусимо тої ночі опустити приют і перейти до власного дому, а було то досить далеко приют від нашого дому, і я послухав, вийшов на головну вулицю, а там ні живої душі не було і я так троха походив і вернув назад до хати. Мій Стрийко вже був радий, що є звощик, а коли дізнався, що нема, то й насварив на мене і сказав, що мусиш найти, бо я мушу сьогодні звідти вийти. Що воно таке було і по сьогодні не знаю. Це була таємниця, яку Стрийко забрав з собою, отже фіакра я не знайшов. А поїхали ми в 6 годині рано трамваєм. Я відчував нашу біду, що вдома нема нічого ні палива, ні жадних харчів. І так з великим трудом добилися ми до своєї хати, а в хаті вовки трублять і зимно. І треба було якось зарадити лихові. В першу чергу зробити тепло, а друге роздобути щось з харчів, за які тоді у Львові було дуже тяжко. З теплом дав я собі скоро раду, виліз на грушку, зрубав кілька гіляк, поламав одне старе кресло і вже було тепло, а тоді ходив до магістрату, щоби нам пустили воду додому і видали нам харчові картки.

Ця пані називалась Ірена Домбчевська і вона ту цілу немилу історію розказала Анні та ще з непотрібним додатком, що Франко міг ще багато дечого написати, ну і прожити ще з кілька років довше, а через того хлопчиська сталася неминуча катастрофа.

Знаю, що для пані Ірени ця подія була дуже немила, бо як же ж, з-під її заряду, з-під її руки та опіки Франко був змушений вночі втікати з приюту. Що ж на те люди скажуть? Я їй вірю, співчуваю, але що ж я в тім винен? А Стрийко мені наказав, що про те ніхто не сміє знати, щоби я нікого не розбудив під час шукання фіакра. Я певний, що якби був хтось розбудився, то Стрийка були б звідти не пустили, отже ж я виконав те, про що Стрийко мене так благально просив, щоби нікого не розбудити. Та ще одну брехню пані Ірена причепила, що Франкові в приюті була велика полегша в його фізичному здоров'ю, що вже вставав з ліжка, сідав коло стола і децю писав. А я скажу, що то все неправда, бо стан його здоров'я не поправився, а з кожним днем погіршувався.

Дорогий братанку, якщо тобі ця подія імпонує, то я другим разом напишу продовження, руки в мене трясуться. Пишу, як курка лабов. Не знаю, як ти то будеш читати.

Ганя по тій стрічі з Домбчевською написала мені листа та такого образливого, що я читаючи його сприв, не знав, де собі місця найти, но і розуміється, я її відписав мабуть що останнього листа, бо не вірю, що між нами ситуація поправиться. Буде тому яких три місяці як в Нев-Йорку відбулась досить велика і багата змістом Академія в честь і річницю Франка і було в нашій газеті, що на ту Академію приїздила Франкова дочка Анна. Я мав охоту з нею там стрінутися, але її не було, не приїхала". (Листи В. Франка опублікував Р. Горак у журналі „Дзвін”, № 5-6 за 1998 рік, с. 111-124)...

Трамвайний рух у Львові справді розпочинався о 6-ій годині ранку, проте невідомо, яким маршрутом добирався Іван Франко до хати. Міг піднятися ввєрх по Городецькій і сісти на трамвай, що йшов до центру міста попри політехнічний інститут або через вулицю Набеляка (зараз І. Котляревського). Однак сумнівно, що мав силу подолати цей шлях, а тому вірогідніше, що дістався попри дерев'яні склади (зараз там приміщення львівського цирку) до трамвайної зупинки навпроти військових касарень Фердинанда і далі їхав повз Бригідки, де колись сидів, а відтак до фігури Божої Матері у центрі. Звідти вже — пішки аж додому. Можна було доїхати до нього трамваем, що їхав до Рацлавівської панорами у Стрийському парку. Однак у той час вона не діяла, і трамвай до неї не йшов. З центру міста мусив іти пішки...

Це була його остання мандрівка містом. Ішов обіч знайомих кам'яниць, пам'ятників, кав'ярень, крамниць. З усіма ними пов'язано багато спогадів. Тепер дивився на них востаннє.

Минув університет, свій колишній дім, піднявся ввєрх на Софіївку... Прощався з містом.

Ганна Франко згадувала: „Тато не хотів там (у „Захисті” — авт.) бути, все вертався до власної хати й усе налягав на братанка Василя, що був йому для помочі, щоб він відпровадив його назад до хати. Василь не відважився протиставитись волі тата і, не порадившись ні з ким, повів тата вночі додому. Дорога була далека й було холодно. Тато був так дуже ослаблений, що треба було його піддержувати, майже вести. Довелося йти під гору, тато впав і не міг іти далі. Василь покликав до-помогу і разом з сусідом повели тата до хати. Але в хаті ніхто не жив, вона була неопалювана й холодна. Ні вугілля, ні дров не було, тато застудився, дістав запалення легенів і незабаром після повороту до власної хати помер.

Розділ X

ВІДХІД

9 квітня 1916 року всі галицькі газети повідомили сумну новину: 8 квітня в Бялій помер намісник Галичини у військовий час генерал піхоти Герман фон Коляр, який був галичанином, бо народився 1857 року в Станіславові. Українська преса сумувала, що вже, відай, такого доброго намісника українці більше не матимуть. Таким добрим був ще Стадіон, а тепер важко сподіватися на когось кращого. Всі газети, в тому числі й декілька українських, які виходили в той час, висловлювали різні припущення стосовно наступника фон Коляра. 2 травня вже зовсім старий цісар усупереч очікуванням та прогнозам призначив намісником для Галичини генерала Діллера. 4 травня всі урочисто вітали нового намісника, в тому числі й представники української громадськості...

Через декілька днів після повернення додому Іван Франко отримав чергову сумну вістку. 21 березня 1916 року „Українське слово” повідомило про те, що 16 березня 1916 року на 54 році життя померла Емілія з Заревичів Смаль-Стоцька, дружина Степана Смаль-Стоцького. Померла у Кракові, де її й тимчасово похоронили. Згодом, писала газета, її мали перевезти до Чернівців.

Українські газети повідомили також про тяжку недугу Євгена Олесницького.

Не стало Павла Кирчева, вчителя з Корчина, який свого часу так ласкаво прийняв студентів під час їх мандрівки з Іваном Франком. Перед смертю він працював директором школи в Курниках на Яворівщині...

Кожний день приходили нерадісні вістки з фронтів. Війна забирала все нові і нові життя.

7 червня 1915 року на полі бою неподалік Галича поліг Володимир Гребеняк, надія української археології. Народився 18 листопада 1892 року. Коли Львів був звільнений, його прах перевезли до Львова і урочисто поховали на Личакові. Був товаришем синів Івана Франка. „Предмет, якому посвятився покійник, — писала у некролозі „Хроніка НТШ” (№ 60-62), — була передісторична археологія та порівнююча

етнологія. Се все науки дуже мало розроблені в нас, які вимагали великого вкладу праці від молодого дослідника та мусили стати пробним каменем його таланту. Покійник виказав уже в перших своїх працях незвичайну сумлінність в опануванні матеріалу та широкий науковий світогляд, при чім і спосіб писання мав легкий та принадний. Науці віддавався з одушевленням і всі, що його знали, бачили в нім надійну силу, що могла би колись стати прикрасою українського університету. На жаль, судилося інакше. Всі важніші праці В. Гребенюка друковані в „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка”, а найзамітніша з них: „Слиди скитської культури в Галичині”. Одна його праця вийшла вже по смерті автора: „Нові археологічні нахидки на території східної Галичини” (Записки, т. СХХІІ). Багато його наукових рефератів та заміток друкувалося в „Ділі” та „Ілюстрованій Україні”. Перед самим початком війни вибрала його етнографічна комісія заступником секретаря та визначила йому підмогу на екскурсію для збирання матеріалів до народного будівництва, але не стало вже часу виповнити намір”.

„Діло” оголосило, що Іван Франко повернувся до рідного дому і його можна відвідувати, і до поета почали приходити гості.

Свій останній Великдень 1916 року, який припав на 22 квітня, Франко зустрів у рідній домівці. У той час відвідала його Катря Гриневиц. Після тих відвідин написала спогади, які були надруковані у ЛНВ (кн. 7-8 за 1926 рік): „Вертаючи в половині квітня 1916 року з Чернівців із-за поклику управи бараків обняти знову мої учительські обов'язки у Гмінді, я почувала, що Франко вже не в стрілецькім захисті, а у себе, на вул. Понінського. Сини поета були тоді на фронті, жінка в закладі для нервово хворих, донька в Києві.

Я хотіла передати хворому привіт деяких чернівецьких громадян, між ними й Ольги Кобилянської, а над усе поздоровити з весною, скрізь осипаною вчасним квітом, і з поворотом до власної хати, що, здавалось би, ворожив зміну на користь. Але, вибираючись туди, на сей раз із молодшим сином, я наче нудьгувала і не могла побороти почуття ніяковості. Була хвиля, що я хотіла кинути намір, але мій син обставав при ньому.

Був тихий день, зомрачений пилами, язвою Львова, що вкривали, ніби хмара, стрийський шлях з боку піль, як ми йшли попри шнур вілл, захованих у делікатну весняну зелень і досить непевно розглядали дорогу, коли перед нами майнула двигнена високо, як гніздо самітної птахи, сіра вілла поета. Вузькими, накосно повищерблюваними сходами з каміння йшли ми вгору з тим хмурим почуттям, яке кладе на нас душа незамешканого місця. В очі кидалося спустошення: тут кинене об землю

крило городової хвіртки, обруч з бочки, жбурнений посеред стежки, ще далі обчімханий верх кухонного кошика, у ніші вікна вазонки з усохлою на попіл квіткою, в прозорих корчах жасминів щебет безпечної птахи, а над усім тим строга задума, та сама, що з кам'яним серпанком над очима сидить на могилах.

Ми увійшли в бічні двері, такі вузькі, наче вони вели на церковні хори. Клямка ходила твердо від непривички, ржа їла залізо. Покіст оріхової краски на дверях потріскав, живиця пробила собі щілки і текла тяжкими каплями, як сльоза, що не годна сплинати з очей.

В темних хоромах глуха тишина. Якесь слово, звернене півсловом до сина, повторюється численним відгомном, ніби ніччю у старій кафедрі. Ми застукали наздогад, увійшли. У пустісінькій кімнаті, опертий об одинокий предмет — стіл, де лежала жменя скромних припасів задля обіду (скиба телячого м'яса і жмуток закришки), стояв незнайомий мені поважний добродій. Я здогадалася приятеля поета, пана Бандрівського. Попросив пождати хвилю, бо д-р Франко умовляється з новою господинею.

— Як почувається?

— Лихо.

— Се вже верх горя бути Франкові зданим на поталу господиень, — зауважила я відрухово.

— Сим разом не є так зле, — відповів добродій. — Ся пані, що підіймається опіки, інтелігентна людина, вдова по залізничнім уряднику, донька покійного Данила Тянякевича з Закомар'я.

— Хто там? Прошу увійти! — залунав з другої кімнати змінений голос хворого. Старша скромна жінка в чорній мантилі опустила кімнату.

Франко сидів біля кахлевої печі, в плетенім кріслі, мав на собі своє вірне виношене одіння, поверху пальто. Довкола колін обгорнений плед. Сидів, нахилиючись вперед, від часу до часу втулював голову глибше в рамена та дрімав. Гляне на хату, голова поникне, спить з отвертими очима.

— Сідайте.

Я зайняла місце, з недостачі чого другого, на ліжку, трохи подалік, говорила про чернівецьку громаду, про настрої хвилі. (Миля від Чернівців стояла російська армія, передбачувано пролом фронту).

— Сядьте ближче! — зауважив прикро. — Не чую.

Я з поспіхом послушала, а поет занепокоївся:

— Бо хворі, — пояснював, — мають свої права!

На останнім слові голос Франка став подратований, і він кінчив рішуче:

— І хворих треба слухати!

Сидів, мов неприсутній, не питав самочинно о нікого, заабсорбований власним безсиллям.

У якусь хвилию торкнув іронічно відерце біля своїх ніг:

— Пошанувала мене суспільність сорокалітнім ювілеєм, але я волів би, коли б се відро було вилите впору, як всі ювілеї на світі.

— Доктор Овчарський приходить часто? — перервала я тяжку тему.

— Не приходить. Видно, не треба!

Хитав сумно головою, обтягнуною жовтою і сухою, як пергамент, шкірою, з високо настошеною, наче побутвілим волоссям.

— Ще трохи, в саду стане тепло, крісло з вами винесуть в зелень, на сонце. Окріпнете напевно.

— Яке там у квітні сонце! Мряка, з землі тягне, холоди... Ідеологія, пусте говоріння!

Двері відхилилися:

— Чи запряжка до потравки має бути рум'яна, чи біла? — поспитала пані в чорнім.

— До побачення, пане доктор! Дай-то, Боже, щоб я стрінула вас удруге бадьорішим та дужчим.

— Як се у вас легко говориться, — вибухнув здавленим гнівом. — Бадьорішим, дужчим! Між тим я кожної хвилі готовлюся вмирати! Чи знаєте, що тоді, як ви приходили на вулицю Скарги, я нічцю вмирав?

— Ходім, — звернула я тихенько до сина. Він наче того і ждав, блідий, розтрясений внутрішнім дрижанням. Мені жаль заслонив світ. Через один із цілковито пустих покоїв майнула пані в чорнім, як журно похилена примара. Я відчинила якісь двері, покапані живицею, й без слова глянула на сина. Франко не належав уже до живих.

Ми вийшли на заросле пирієм подвір'я, минули обламану городову хвіртку, обруч бочки, кинений на стежці, верх кухонного кошика і серед щебету безпечного птаства сходили вниз. Стрімкі, як стріла, сходи тягнулися в безконечність. З жахом і болем думала я про те, що незабаром понесуть сими вузькими, зруйнованими сходами прецінну домовину, а тихий шлях в алеї каштанів залле жалібна пісня і людське море. У хвилию, як ішли ми попри високий мур самотнього городу, до мене долетів звідтам веселий, музичний свист — мабуть, кóса; ще раз вдарила у серце мертвота опустілого місця, та сама, що сидить над могилами, і з бурхливим почуттям пільги я поринула в життя".

Є ще один спогад Катрі Гриневичевої — „Зустріч з поетом” (уперше був надрукований у 1948 році в № 1 мюнхенського альманаху „Арка”):

„З початком травня 1916 року я була знову у Львові. В один ясний, теплий день, коли тим, що кидають світ, дуже шкода його краси, я пішла з моїм молодшим сином Ярославом, тоді українським січовим стрільцем, відвідати недужого. У майже порожній кімнаті — нас увів д-р Карло Бандрівський — вузьке залізне ліжко, біля печі — закутаний у плед Франко.

— Знаєте? — закликав з місця. — Тоді, як ви були в захисті, я мало вночі від хвилювання не вмер.

— Чи не хочете часом стати поетом? — питав різко мого сина. — Шевцем будьте, не поетом! Мене пошанували ювілеем, та я б волів, щоб оце відро ось було вилите впору, як усі ювілеї на світі...

З усієї поведінки було видно досаду на здорових людей, сум за втікаючим життям, гіркоту та гостру іронію. Настрій ставав нестерпний, і я не продовжувала відвідин понад конечне. Тут уже царила смерть, і я знала, що бачила Франка востаннє”.

Ярослав Гриневич якраз почав друкувати свої вірші в „Українському слові” ...

1 липня 1936 року в „Українських вістях” були надруковані дуже детальні спогади Олени Грозикової. Франкознавці знають про неї лише те, що була учителькою, більше нічого.

„Коли я вернула з чужини до Львова 1916, — писала вона, — довідалась я, що Франко смертельно хворий, лежить самотньо в своїй хаті, куди велів себе перевезти з приюту на вул. П. Скарги. Одного дня вибралась я його відвідати.

Застала я Франка в сидячій позиції, на кріслі, з безладно покрученими руками, в тісному вбранні. У великій огнищі духа догоряли останки людського єства. Речник великої любові до свого народу сидів у безконечному терпінні, наче Богом та людьми забутий.

На схорованому лиці застиг біль, у глибоких борознах застигло моральне терпіння. Лиш з-під високого чола блиском горіли гарячково споловілі очі. Й досі бачу сю сільветку Франка на тлі сірої кімнати, де кілька кресел, стіл, залізне студентське ліжко творили всю обстановку життя генія [...]

Франко був дуже радий моїм відвідинам. В першій хвилині немалим було його здивування, але пригадав, видно, собі моє ім'я і те, що з моїм мужем стрічався перед тридцятьма роками в товаристві ім. Шевченка. Коли ми трохи розпізналися, запитала я його, чи не мучить його так довге сидження, може б, вигідніше було йому пожитися.

— Може, краще було б, пане докторе, щоб ви мали фотель і шляфрок, може б, вас вивезти на сонце?

На ці слова Франко усміхнувся та сказав:

— А куди ж ви мене повезете на сонце? (Я не хотіла йому перебивати в спростуванні моєї похибки, котру він спостеріг). Говорять пані про шляфрок. Я, селянський син, у шляфроку ще й у фотелі. Ще що б ви вигадали. Щоб вмерти, вистане крісла. Чи вмираючий мужик має фотель та шляфрок?

Махнув рукою та усміхнувся гірко.

— Але ж, пане докторе, ви будете здорові. Щоб тільки війна скінчилася, поїдете у свої улюблені Карпати.

Франко, зворушений, дивився довго у вікно — видно, линув усім тремтінням душі до синіх гір... В той час сонце озарило блиском його кімнату, а Франко примикав від променів очі. Я гляділа на цю людину, свідому та безсилу супроти могутньої трагедії, болю та немочі, на людину, що стала на порозі не знаного нікому з живих світу.

За хвилину відвернув свій зір від вікна, а його слова звучали мов скарга дитини:

— Не в тім моя мука, що терплю фізично, але в тому більше мука, що тільки часу проминуло, а я не можу закінчити моїх зачатих праць. Стільки в моїй голові назбиралося тем та важких гадок, а мої гадки не хочуть зі мною йти до гробу...

Щоб його трохи успокоїти, я запитала, чи він не бажає, щоб хто приходив до нього під диктовку писати. На це Франко погодився, і на другий день пішла до нього моя дочка Анна. Франко, мимо недуги, мав знамениту пам'ять, велів моїй дочці принести книжку з бібліотеки, пояснюючи їй докладно, де та книжка, на котрій полиці та котре число. В нього була бібліотека дуже велика, але він тямив про кожну книжку. Почав диктувати вступ Діонів до їх історії. Дочка заходила ще кілька разів, та вже було запізно — недуга розвивалася. Коли зле почувався, мовк, наче та арфа, що видавала звуки розбитого інструменту. „Прийдіть завтра”, — це були його слова. Одного разу, коли я прийшла, не було вже його братанка, лиш сестра блаженної пам'яті доктора Тянячкевича в ролі сестри милосердя. При першій зустрічі розповідала, як то вони обое з Франком в жахливий спосіб мучаться при вбиранні і розбиранні, що в неї нема сили вдержати його на ногах. Буває навіть, що Франко паде на весь зріст на долівку. Її оповідання прямо зморозило мене. Ця пані справді мала вигляд слабосилої жінки, ще й до того недочувала. Ні жива ні мертва ввійшла я до кімнати хворого. Застала я його, як завжди, на тім самім місці, в тій самій позиції на твердім кріслі сидячого, з покрученими руками, з безвладним тілом, з безмежно сумними очима.

Поздоровивши його, сіла близько Франка на вказанім ним місці, задивилася на його виснажене до краю лице, не могла себе опанувати з жалю, не могла я слова до нього промовити, мої очі неначе шукали по кімнаті якогось ліку, якогось покріплюючого середника, але надармо.

— Чого ви нині такі мовчазливі, так тихо сидите, що мушу при вас і про смерть думати? А знайте, що вже й вона не страшна для мене. Здається, що коли вже буду на порозі, то буду мати на очах гру красок, прикрашених промінням сонця, що так граються в моїй кімнаті. Кохане сонце, прекрасні промені, як вони до мене мило всміхаються. В уяві своїй додаю чудові наші Карпати. Скажіть самі, чи не буде се поетичне.

— Ради Бога, перестаньте, — крикнула я мимо своєї волі. — Говорите та думаєте тільки про смерть. Ви ще будете здорові, — стала його на силу потішати. — Ну, то розкажіть ви щось веселіше.

— Ба, коли я стільки літ ізольований від світу, про що я можу вам говорити. Я готов про все слухати, — півжартом, пів з болем сказав, добуваючи з себе сумовитий сміх. — Радо розказував би вам про трагедію родинного життя, та не в силі се розказати ні написати, бо хто знає, хто тут винен, хіба прийдеться сказати, як мужик: „Так Бог дав”. Мене лиш дивує, що я так добре потрафлю віддати життєвий трагізм посторонніх людей, а тут свій біль та смуток найближчої людини не вмію описати ані розказати. Та що ж, томи можна написати, що пережилось, усе те горе так глибоко запалося в душу і застигло кригою льоду, яку я із собою понесу до гробу.

Перериваю його, щоб себе не мучив мовою. А він на це: „Умовкну зовсім”. Тепер я вже рішуче постановила піти до компетентних осіб, щоб, наскільки можна, влегшити терпіння Франка. Тим більше, що він дуже вразливий щось приймати у відношенні, в яким я була для нього. Я бачила, що навіть такі дрібнички, як солодощі, що я йому принесла, приймав нерадо, про таку пекучу потребу, як купно шляфрока, я не мала відваги казати, тому пішла додому, роздумуючи, як цьому зарадити.

Коли я пішла до одного визначного громадянина за допомогою, він скривився і сказав, що не треба некомпетентним людям мішатися в ці справи, бо на це є комітет, що опікується Франком. Тоді я вже не питала нікого і пішла до дирекції „Народної торгівлі” і попросила для Франка вина. Другого дня Франко, врадуваний, говорив мені, що наші інституції тямлять про нього, бо „Торговля” послала йому вино. (Котрим покріплявся до смерті). Душевний настрій Франка в останні тижні був мінливий, часом напівпритомний, то знову мовчазливий. Одного разу був незвичайно розмовний, і ми зійшли на тему війни.

— Війна нічого доброго не принесе, побачите, бо я напевно не діжду її кінця. Хіба ж можуть битися люди добрі й моральні? — говорив Франко. — Говорять, що це війна за ідею свободи й рівності.

— Про яку ви ж, пане докторе, нас учили і котрій посвятили своє життя, — додала я.

— Не пригадую собі, щоб я в своїх творах накликував до проливу крові. Що я винен, що мене не все й не всі зрозуміли? До досягнення моїх ідей не треба війни. Бог не благословить вбивства, кожного переможця скорше чи пізніше постигне кара. Ніхто не має права нікому відбирати життя.

Потім напівзамок і напівпритомний задивився у стелю кімнати. Я хотіла його попросити, та він сказав:

— Лишіться хвильку, глядіть, як з мене виходять малі ніжні хмаринки та летять до сонця високо під хмари, де вже навіть гадками звестися не могу.

Одного разу зі мною була пані Федева, де мала нагоду почути його оповідання про свої неспокійні ночі та розмови з духами.

Тоді Франко знов розговорився.

— Знаєте, хоч моє життя не було рожами встелене, але воно мені дало багато красних хвиль. Одинока правдива радість — це чистість душі. Творча праця для народу. Моя душа була вільна від гордості і жадоби слави. Я не танцював під звуки чиеїсь скрипки, не писав для видавців, лиш те, що мені безсонні ночі шепотіли і власний мій біль та моя радість. Всі терпіння і вся радість кінчаються смертю, але смертю природною. От я на цю тему цілими ночами розмовляю з духами. Вони приходять до моєї кімнати вікнами, дверима, сідають коло мене на ліжку. Щоб ви чули наші розмови, особливо росіян та наддніпрянців! У них інша психіка, вони дуже цікаві і так мені докучають; є то правдиві колтуни, не раз залізними гаками калічать мені ребра. Вам смішно. Чи до вас коли духи приходять вночі, чи розмовляють з вами?

Коли я сказала, що ні, — відповів:

— Вірю вам вповні, може би, й я не бачив і не чув, але в мене бачить той другий і чує це моє друге „я“, що десять літ розпаношилося в моїй душі.

Я не розуміла, як можна так притомно розказувати всі свої внеслі гадки, відтак безпосередньо зійти на неймовірні фантазії про духи, та так зв'язно, так притомно розказувати.

Раз, ідучи до нього, перед хатою зустріла маляра Труша. Ми почали розмовляти про страшні відносини Франка, тричі згадувала я про купно шляфрока. Це цього ж дня Труш купив теплий шляфрок для Франка, але Франко, здається, не користав з нього.

В останніх днях душевний настрій Франка був мінливий, часом сонний, напівпритомний. Франко взагалі був дуже вразливим, і з ним треба було дуже обережно поводитися. Дуже влучно ловив слова, а найменше слово, котре йому не подобалося, викликувало кепський гумор — ставав мовчазливий, і вже було по відвідинах.

— Думаєте, що ті, що мене примістили в притулі, не поповнили похибки супроти мене? Наче бездомного бурлаку. Вони мене тим мимоволі обидили. Цей лікар, що приходив до мене з усмішкою блазня, — чи не драгував він моїх нервів?

За рахунок чого жив тоді Іван Франко — невідомо.

20 травня 1916 року у № 125 „Українського слова” було опубліковано великий звіт із діяльності товариства „Дністер”. Хоч би слово про фонд Івана Франка...

Броніслав Овчарський не ображався на Івана Франка за дошкульні слова — розумів, що хворий. Для опіки над ним виділив Софію Монджейовську. Мала кожного дня навідуватися до нього і надавати медичну допомогу.

„Вдома Франко справді почував себе краще й впевняв: Бачите, я зосім здоров! — писала у спогадах Софія Монджейовська. — Тепер мусила я ходити до нього, а то й ночувати в його хаті.

При тій нагоді оповідав мені Франко багато про себе, від дитячих літ, а теж різні байки й сміховинки.

Іноді вставав, ходив до своєї бібліотеки й, показуючи чимало своїх творів, пояснював мені, під впливом та вражінням чого написав який. Вранці Франко часто оповідав, що бився з духами, ворогами своїх ідей і навіть називав їх по імені. Між іншими вичислював серед тих духів якогось Гржиголінського чи Гржигожевського та інших польських та чужинецьких письменників. З духом одного такого польського письменника (не пам'ятаю й цього прізвища, бо це ж літа) бився, як оповідав, на чортківській скалі, бо той мав йому сказати: „Франку, я естем твоїм богом” — і за те Франко скинув його зі скелі. Теж із духом Драгоманова мав часті суперечки й навіть оповідав потім, в чому не годиться з ним, та мені — молодій дівчині — годі було визнаватися на тім. Моеї намови, щоб вертав до Захисту, не хотів слухати й впевняв, що почуваеться в хаті добре, що здоров і що буде в ній жити далі. І справді — приходив до сил що раз краще, а я мусила йому знов варити його присмаки”.

Ще був Василь Франко...

Ніхто бодай якимось словом не згадав про Ольгу Федорівну. Чи хтось хоч раз відвідав її?

Відвідала хворого Івана Франка і Осипа Роздольська, дружина О. Роздольського. Її „Спогад про поета” був надрукований у № 6 газети „Наші дні” 1942 року. „Удруге я разом з дітьми навідалась до хворого аж у 1916 році, — писала вона, — на самий Великдень, перед полуднем, принісши йому трохи „свяченого” (солодкого печива).

Надворі було вже гарно й доволі тепло. Поет був тоді вже у себе вдома. Доглядала його і варила йому якась пані (Левинська — авт.); з розмови з ним я довідалась, що в нього перебуває ще його братанич з Нагуєвичів. Поет сидів у плетену фотелі, в сивому шпитальному халаті; сонячне проміння крізь вікна ясно освічувало його згорблену, змізернілу постать. Він наче дрімав і щойно з приходом гостей оживився. Став говорити про своїх дітей: про синів, що обидва пішли на війну, і дочку, що сиділа в Києві, мабуть, у матеріної рідні. Далі став питати про мого чоловіка, а почувши від мене, що він тепер у Сибірську, де живуть і Мочульський, і проф. Грушевський, почав широко розводитись про свої взаємовідносини з професором. Коли ж із дальшої розмови зо мною довідався про мою журу, що мій син ось-ось, як тільки складе матуру, мабуть, муситиме піти на війну, бо вже признали його годним до військової служби, — почав потішати мене; не я одна в такому становищі, бо от і його сини обидва на війні, а втім це ж робиться для доброї справи, бо ця війна, може, й нам нарешті принесе довгождану волю. Опісля він звернувся до мого сина. Радив йому, як буде у війську, вважати на своє здоров'я, а коли щасливо повернеться з війни, то щоб не робив так, як робить тепер більша частина нашої молоді і в гімназії, і в університеті, що гайнує час, але щоб пильно працював далі над своєю освітою, бо кому як кому, а нам треба буде освічених людей. Це все він говорив так якимсь щиро, з таким правдиво батьківським теплом, що і я, і мій син були зворушені до глибини. На моє питання, як йому тепер живеться у себе в хаті, він відповів, що добре йому, бо і його пані щиро доглядає його, і знайомі та приятелі час від часу навідуються до нього; жалівся тільки, що слабкі сили не дозволяють йому користати з весни, та й працювати не може стільки, як досі, не може багато читати, а писати для нього нема кому.

Бачачи, що він уже втомлений півторагодинною розмовою, ми попрощалися і пішли додому; я й не припускала, що це вже остання наша зустріч.

Пізніше з розмови з покійним Гнатюком я довідалася, що з поетом щораз гірше, що до нього ходять по черзі на ніч наші студенти, щоб не лишати його самого. З одним із тих студентів, Мар'яном Колодієм, що найчастіше ночував у поета, я мала нагоду стрічатися у Гнатюків. Отож

він, пригадую собі, розказував нам про неспокійні ночі поета, про його сонні привиди, після яких він зривався, сідав на ліжку [...]”.

Франко не хотів здаватися. Надіявся на весну і тепло. Навіть думав про Криворівню. „Ми вже, бачте, — казав, — далеко від мартя, а я в марті боявся: таки раз був дуже недалекий до смерті; тепер сонце сяє, дні теплі, хто знає, чи ще не виберусь до Криворівні”. Так твердив М. Колодій у спогадах „Останні хвили Івана Франка”, надрукованих відразу по смерті письменника в № 134 „Українського слова”.

Находив травень. Весна була в розпалі. Софіївка тонула у розквітливих садах. Життя манило до себе...

Через тиждень після Франкової смерті в „Ділі” від 4 червня під заголовком „По смерті Івана Франка. Один з останніх листів покійного” була опублікована кореспондентка (картка) письменника від 9 травня 1916 року до Антона Гап’яка, який у товаристві „Просвіта” завідував фондом рукописів.

„Високоповажний пане редакторе, — писав Іван Франко, — засідателю товариства „Просвіта”! Ще в половині минулого року передав я на руки тодішнього редактора „Просвіти” Ю. Малицького свій рукописний огляд „Найдавніша історія України-Руси в поетичних образах” у первісній староруській і новій українській мові, віршами одно і друге. Вернувши з вакацій 1914 р. і заставши в редакції „Діла” п. Ю. Малицького, я попросив його під тяжку хвилю звернути мені рукопис і сказати, чи що ухвалила про нього комісія. Він справді зараз звернув мені більшу половину рукопису, де було переписано більшу частину його, а щодо решти не сказано нічого. По повороті з гір і по відібранню Львова у Москалів я через пана нотаря д-ра Левицького запитав у Виділу „Просвіти”, що чувати з моїми рукописами. Сей сказав мені звернутися до засідателя рукописів дир. А. Гап’яка, та я з приводу тяжкої недуги звертаюся до Вас аж нині.

Займаючись від кількох літ нашими найстаршими літописними рукописами, я надумав, видужавши, приготувати до друку насамперед найдавнішу частину літописів до р. 1008 у перекладі на нашу мову, друкованим кирилицею, в тексті стародавніми віршами з поправками, якби текст повинен бути друкований для наукової роботи і врешті в перекладі кожного поетичного оповідання на наші літературні вірші з деякими додатками, а без широких наукових пояснень. Розпочавши сю роботу, я порішив віддати її Хвальному Виділові „Просвіти” з просьбою надрукування. Якби можна було при кожнім оповіданню додати також ширші додатки та пояснення, прошу повідомити мене також. Доводжу першу частину літописів до р. 1008, коли у Володимира гостив єпископ

Бруно, а сам він їздив до Печеню. На тім у літописі кінчиться діяльність Володимира, а десять літ пізніше йде недокладний опис оповідання про його смерть, початок поділу другої частини літопису: Володимир і його сини, у передмові тепер написаній я викладаю популярно план цілого найстаршого київського літопису також до найстаршої його частини з вичисленням найважливіших їх джерел. Се могла би бути найліпша підстава до вияснення перших початків нашої історії. Кінчу просьбою до Хвального Виділу повідомити мене, чи готов надрукувати сю книжку, якої першу часть я міг би мати готову на липень сего року. Всі чотири частини першої обіймали би до 30 аркушів друку. І прошу Хвальний Виділ прислати кого-небудь від себе для нарад, для постанов в тім ділі задля досить тяжкої недуги.

Остаюсь з поважанем

Д-р Іван Франко

Львів 9 мая 1916 р."

Оригіналу листа нікому з дослідників відшукати не вдалося, тому виходячи із засад, що у 50-томному виданні друкувалися лише листи, оригінали яких відомі, його не включили в основний корпус епістолярії Івана Франка. Про цей лист нагадав М. Нечитайлюк у статті „Що чувати з моїми рукописами..?“ (Забутий лист І. Франка до „Просвіти“ у „Ділі“) у № 60 „Українського літературознавства“ (с. 3-7). Автор уважав, що „по-перше, лист підтверджує суттєву деталь біографічного характеру, на яку звертали увагу деякі дослідники публіцистики Франка. Він засвідчує, що в останній рік життя, буквально за кільканадцять днів до смерті, Франко виявляв посилену активну творчу працездатність, ясність розуму і наполегливість у пошуках видавця для своєї унікальної за задумом і виконанням художньо-наукової праці над реконструкцією у віршах тексту найдавнішого літопису — „Повісті врем'яних літ“ (за Іпатською редакцією).

По-друге, лист дає цінний матеріал для спеціального наукового вивчення історії „Студій“, яка розгорталася у такій послідовності. Франко 1914 р. пропонує свою працю „Найдавніша історія України до року 1008 в поетичних образах“ (обсягом 12-15 арк.) спочатку директорові „Українсько-руської видавничої спілки“, але одержує „рішучу відмову“. Потім — видавцеві „Всесвітньої бібліотеки“ І. Калиновичу, який також її не прийняв. У 1915 р. він передає рукопис під тією ж назвою редакторові „Просвіти“ Ю. Малицькому, а 9 травня 1916 р. надсилає до „Просвіти“ тривожного листа. Чи не є цікавий факт для біографії Франка?

По-третє, лист змушує уважніше віднестися до характеристики кількох редакцій рукопису „Студій“, про які йдеться у коментарях.

Франко зажадав від Ю. Малицького повернути йому рукопис, але одержав тільки „більшу половину рукопису, де було переписано більшу частину його, а щодо решти — не сказано нічого”. У той період рукописи і в пресі, і у видавництвах здебільшого готувалися до друку у формі переписуваного рукою редактора тексту. Так, наприклад, готував О. Борковський до друку в „Зорі” Франкову статтю „Формальний і реальний націоналізм”, яка й дійшла до нас у двох половинах: перша — текст рукою Борковського, друга — рукою Франка. Процитовані вище слова Франка змусять задуматись, який саме текст, що зберігся в архіві письменника, побував у видавництві „Просвіти”, та де решта, за яку він турбувався й допитувався.

По-четверте, у листі до „Просвіти” Франко вдруге (вперше — у листі до Калиновича) подає, причому в лапках, точну назву праці, що пропонує до видання: „Найдавніша історія України-Руси в поетичних образах”. Отже, це назва першої частини „Студій”, яку автор хотів видати окремою книгою обсягом до 15 арк. Якщо так, то потрібно внести уточнення до повного заголовку „Студій”, відредагувавши його у такій формі: „Студії над найдавнішим київським літописом. Частина перша: найдавніша історія України-Руси в поетичних образах”.

По-п'яте, з листа до „Просвіти” випливає, що Франко написав не одну, а дві передмови до рукопису. У т. 6 опубліковане „Передне слово”, датоване 8-9 вересня 1912 р. У листі до „Просвіти” він називає „передмову тепер написану”, в якій „популярно викладає” план повного найстаршого київського літопису. Чи не варто продовжити розшуки цієї другої передмови?”

Дослідження М. Нечиталюка було надруковане 1995 року, але згадана передмова не знайдена й досі.

Це ж питання вивчала Я. Мельник, яка у своїй монографії „З останнього десятиліття Івана Франка” писала:

„З-поміж інших нереалізованих задумів І. Франка залишилася незавершеною і збірка про найдавнішу історію України, доля якої дуже хвилювала поета в останні дні. Через декілька десятиліть після смерті І. Франка вона була видрукувана (викінчена частина) в 50-томнику (т. 6) під титулом „Студії над найдавнішим Київським літописом”. Підставою послужив реферат І. Франка, прочитаний на засіданні філологічної секції НТШ 12 вересня 1912 р. саме під такою назвою. Хоча, очевидно, авторську волю щодо назви згаданої збірки більше відбивають пізніші визнання І. Франка. Наприклад, у листі до І. Калиновича, видавця „Всесвітньої бібліотеки” від 16 травня 1914 р. він називає її інакше: „Найдавніша історія України до р. 1008

в поетичних образах". Про заголовок збірки, гадаю, також може свідчити й незакінчене дослідження І. Франка „Поетичні оповідання про найдавнішу історію України-Руси”, продиктоване 16 квітня 1916 р. В. Франкові й М. Колодієві. У цьому контексті слід наголосити ще на одному дуже істотному моменті творчої біографії І. Франка: „Поетичні оповідання про найдавнішу історію України-Руси” — хронологічно остання його наукова студія. Разом з рядками листа до А. Гап'яка — чи не єдине, на що ще вистачило сил у І. Франка після повернення з притулку додому”.

Лист до Антона Гап'яка був, безумовно, останнім Франковим листом, однак залишається нез'ясованим, чи написаний він рукою Івана Франка, чи когось іншого.

Невідомою рукою написано і передостанній із відомих сьогодні листів Івана Франка. Він датований 1 березня 1916 року і написаний у „Захисті”.

„Високоповажаний добродію! — звертався І. Франко до К. Бандрівського. — Засилаючи Вам з першим днем календарної весни щире поздоровлення, прошу у Вас дістати для мене і для приюту по 200 кор. Будьте так добрі зайти по виході з канцелярії до директора університетської бібліотеки д-ра Маньковського і просити його, чи не визичили би там мені на місяць 20-ий том Манца. Д-р Іван Франко”.

Манц — це Георг Йозеф Манц (1808-1894), австрійський видавець і книгар.

Із цього листа довідуємося не тільки про те, чим цікавився Іван Франко, а й про те, що хворий письменник не був на утриманні „Захисту” — він платив за перебування в ньому.

Зрештою, про далеко не безкоштовне лікування Івана Франка в „Захисті для Українських січових стрільців” свідчать документи, які зберігаються у фонді Івана Франка Інституту літератури ім. Т. Шевченка (ф. 3) як справа № 2513 під назвою „Рахунки, розписки на гроші для утримання хворого І. Франка Приюту для недужих січових стрільців, Ц. Зигмунтовської, К. Бандрівського у 1915-1916 рр.”. Навіть дуже приблизний підрахунок свідчить, що на цю справу було використано лише невелику частину ювілейного фонду.

За словами сучасників, значну частину грошей було витрачено на видання ювілейного збірника, опісля — на спорудження надмогильного пам'ятника І. Франкові... Балансу витрат досі ніхто не підвів. Ганна Франко у своїх спогадах писала, що після смерті її батька гроші, які залишилися, пішли на допомогу Іванові Трушу, який, як вона стверджувала, дуже бідував.

Товариство „Дністер” жодного пояснення не подавало...

З листа письменника до К. Бандрівського від 20 лютого 1916 року можна зрозуміти, навіщо Франкові був потрібний двадцятий том Манца. Там був закон про рибальство, а Іван Франко якраз збирався написати новий проект цього закону: „Високоповажаний добродію! Передаю Вам з оцим листом 2 корони з проською купити для мене Manza „Sammlung der Österreichischen Gesetze”, т. XX („Зібрання австрійських законів” — авт.), де міститься „Jagdi und Fischereigesetze” („Закони полювання і риболовства” — авт.). Пошукайте таку книгарню, де можна справді купити сю книжку, а не виписувати її з Відня, бо доведеться довго чекати, а я хотів би якнайскорше розпочати задуману на її основі роботу.

Остаюся з поважанням *д-р Іван Франко*”.

Питання про останній доробок Івана Франка залишається й надалі відкритим тому, що його свідомо сфальсифікував М. Колодій, останній секретар письменника, про що буде сказано нижче. Достовірним можна вважати лише той факт, що Іван Франко велів переписати М. Колодієві віршовану повість „Муж довір'я” і переглянув її після переписування.

Цілком можливо, що переглядав, як твердить М. Колодій, і матеріали до збірки поезій, яка мала вийти до його 60-річчя, хоч підтвердження цього в інших спогадах не знаходимо. У спогадах, друкованих у № 11 „Жовтня” за 1956 рік, М. Колодій твердив, що при упорядкуванні збірки Франко велів деякі твори спалити, деякі відкласти і „придумував, як докінчити”.

Як вважає у згаданій монографії Я. Мельник, ця інтродукція „була потрібна М. Колодієві для того, щоб логічніше виглядала в його мемуарах подальша версія про Франкове спалення поеми „Папі в альбом”:

„15 січня 1957 року на черговому засіданні Вченої ради Інституту літератури ім. Т. Шевченка Академії наук УРСР була розглянута проблема так званого авторства вірша „Папі в альбом”, який вперше, але неповністю був опублікований 28 травня 1946 року Львівською обласною газетою „Вільна Україна”, а відтак повністю 1951 року — в журналі „Жовтень”. Окрім цього, 1954 року він був опублікований у тринадцятому томі відомого двадцятитомного видання творів Івана Франка, тобто вже по смерті Сталіна. Як і всі решта томів, ця книга вийшла під редакцією відомих франкознавців О. Корнійчука, П. Козланюка, Д. Копиці, М. Омеляновського на чолі з відомим вченим-академіком О. Білецьким”.

Питання щодо авторства цього твору, на думку Я. Мельник, виникло давно — ще тоді, коли проти публікації цього вірша як твору

Івана Франка виступив тодішній професор Львівського університету М. Пархоменко. Він уважав, що цей вірш є фальсифікатом і на основі текстологічного аналізу довів, що вірш є звичайнісінькою підробкою. Зрозуміло, що про це знали й інші, але боялись вивісти свої думки вголос. М. Пархоменка вважали відважним і, крім того, таким, якому годі буде пришити „український буржуазний націоналізм”, бо він був за національність євреєм. За свої погляди професорові довелося поплатитися місцем — він навіть був змушений виїхати зі Львова. Проблема, проте, не переставала бути проблемою. Врешті вона була винесена на засідання Вченої ради Інституту літератури. Головну доповідь з того приводу зробив сам О. Білецький. Почав із того, що в літературознавстві проблема підробок не нова, і навіть відомі приклади з російської літератури. Наприклад, фінал „Русалки” О. Пушкіна підробив Зуєв. Вірш, написаний К. Победоносцевим довгий час, приписували К. Павловій... О. Білецький припустив, що і твір „Папі в альбом” є, очевидно, підробкою, але виносити остаточний вирок, чи це підробка, чи ні, на думку академіка, відразу не варто, „а варто зважити на сукупність усіх фактів”. Як опісля звітувало „Радянське літературознавство” (№ 2, 1958 р., с. 156), орган Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР та Спілки письменників УРСР, думки членів ради розділились. Одні вважали, що вірш є фальсифікатом, а другі, що належить перу І. Франка. Якраз у той час в Інституті створили сектор франкознавства, тому члени ради висловили побажання, щоб він і зайнявся цією проблемою.

У новоствореному секторі побажання членів ради залишили поза увагою, тому у франкознавстві прийнято вважати, що авторство не доведене, а для підтвердження „войовничого атеїзму” І. Франка можна знайти досить багато інших фактів. Навіть без отих рядків, які тодішня пропаганда намагалась всюди вихнути:

Я ж не чорт, кажу тобі:

В цій кривавій боротьбі,

Папо, з поступом наук

Ти пустий сьогодні звук!

А на твій авторитет —

Український я поет,

Месник-революціонер,

Кличу: Годі відтепер!

Варто звернути увагу на дату, яка поставлена під віршем: 25 травня 1916 року. 28 травня 1916 року Івана Франка не стало. В примітках

до публікації у тринадцятому томі зазначено, що вірш записав за два дні перед смертю секретар письменника М. С. Колодій, і він друкується за рукописом, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури.

Про останній день життя Івана Франка і його смерть Мар'ян Колодій залишив дуже детальні спогади, які були опубліковані в книжці „Іван Франко у спогадах сучасників” 1956 року, що вийшла під редакцією О. Дея та С. Щурата. Мар'ян Колодій детально описав навіть те, що йому приснилося напередодні 28 травня. Зранку цього дня прийти не зміг, а прийшов тільки пополудні, якраз перед поетовою кончиною. Писав Мар'ян Колодій також про те, що від 20 травня Франкові ставало все гірше, але хворий не тратив притомності. „Хвилинами, правда, — писав автор спогадів, — не дописував гадки, але як трохи відпочивав або повторити йому речення два рази — орієнтувався добре”. Варто сказати, що вперше ці спогади були опубліковані в газеті „Українське слово” 30 травня 1916 року, тобто напередодні похорону Івана Франка. Ніяких згадок про вірш із такою претензійною назвою, як „Папі в альбом”, у них не було.

Життя Франка добігало кінця. Сьогодні на основі свідчень, які залишили Франкові сучасники, можна майже детально відтворити три останні дні перед смертю. Насамперед слід зауважити, що ніхто з присутніх у той день, як і декілька днів перед тим, не згадує Мар'яна Колодія. Звичайно, це абсолютно не означає, що його там не було.

Не варто навіть нагадувати, що в такій ситуації, в якій опинився Іван Франко, навряд чи було до віршів саме такого змісту, навіть якщо припустити, що справді в тій сутолоці він міг щось диктувати. Акт сповіді і примирення чи порозуміння з Богом Франко трактував надто серйозно. З огляду на те вірш „Папі в альбом” є насправді оскверненням його пам'яті, якщо не більше. Проте пізніше виявиться, що Франко буцімто продиктував не тільки цей вірш, а й інші...

Після смерті поета НТШ просило людей надсилати все, що залишилося по Франку, аби видати повне видання його творів, — М. Колодій на це прохання не відгукнувся. Він мовчав і тоді, коли Д. Лукіянович активно збирав матеріали до статті про останні роки життя Івана Франка, а преса публікувала прохання до громадянства допомогти йому в цьому. І раптом уже в радянський час появилися і „Папі в альбом”, і „Я не згину від клятьби католиків”, і „Ще день, ще два”. Ці вірші були опубліковані у статті М. Колодія „Останні дні Івана Франка”, яку надрукувала „Вільна Україна” 25 травня 1946 року. Поетична вартість цих творів вельми сумнівна, як і авторство, а тому М. Мороз

у своїй бібліографії творів Івана Франка відніс їх до розряду тих, які приписуються письменникові.

13 червня 1956 року О. Крицевий у „Радянській Буковині” опублікував поезію „Воєнна картинка” („Ой брязнула шибка”) та вірш „Велика світова війна так прошуміла наді мною” з так званого циклу „З великої світової війни” (назва не Франкова). У короткій примітці до публікації О. Крицевий зазначив, що одержав ці поезії від Мар’яна Колодія, а продиктував їх Франко „свому секретареві” в роки війни. Вірші мають точні дати: 4-5 XI 1915 року. У цей час Іван Франко перебував у „Захисті для Українських січових стрільців у Львові” (цю лікарню у франкознавчій літературі часто називали „приютом”). Ірена Домбчевська, яка завідувала цією лікарнею, мала до Франка особливий сентимент і великий пошанівок. Вона залишила дуже детальні спогади про перебування Івана Франка в „Захисті” (вони вперше були опубліковані „Франковою криницею”). З цих спогадів можна дізнатися, хто і коли відвідував Івана Франка. Ірена Домбчевська писала, що Франко мався добре і писав сам, а не користувався послугами „секретарів”. Відомо, що на початку лютого він власноручно написав у нотес панночки Софії Юзичинської вірш „Не мовчи!”...

Вірш „Ой брязнула шибка” визнано Франковим (він увійшов до третього тому п’ятдесятитомника). У фонді Франка в Інституті літератури зберігся автограф вірша. Публікацію вірша О. Крицевим вважали першою. Однак виявилось, що вперше твір був надрукований у № 6 газети „Українське слово” за 1916 рік. Тої самої, у якій напередодні похоронів М. Колодій опублікував свої свідчення про останні дні життя Івана Франка. О. Крицевий цього не знав, бо газета справді була йому недоступною, оскільки зберігалась у „спецхранах”.

Варте особливої уваги і так зване „секретарство” при І. Франку. Після паралічу рук до 1913 року Іван Франко для секретарської праці використовував свого сина Андрія. Слово „використовував” тут очевидно закрубе, але більшість тих, хто знав Франка в той час, уважали, що письменник саме використовував Андрія, який повністю змінив батькові руки. Проте Андрій уважав інакше. Його самопожертва була дивовижною. Налякана Ольга Франко пише до своїх київських знайомих листа з проханням допомогти: нехай хтось приїде з Києва і виручить Андрія, бо той не може відійти від батька. А йому ж треба вчитись...

31 березня 1916 року датований ще один документ, який зберігається у фондах Івана Франка (ф. 3) рукописного відділу Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України як справа № 188. Він називається „Із сну Івана Франка”.

Аналізуючи тогочасний стан поета, Я. Мельник писала: „Для І. Франка останніх років життя вельми прикметною рисою є само-обсервування власного фізичного та душевного стану, фіксація цих спостережень у різних автобіографічних нотатках, у листах, мозаїчно навіть у деяких творах. З огляду на трагічні особливості біографії І. Франка останніх років життя — слівце постійне перебування на грані між життям і смертю — така його інтроспекція є, ясна річ, навіть чисто по-людськи дуже зрозумілою і природною. Однак, гадаю, у цьому явищі є ще один надто важливий аспект (рівнозначний із першим), а саме: присутність І. Франка — дослідника, вченого-аналітика з неподоланим бажанням зрозуміти, осмислити все, що з ним відбувається. З цього погляду найприкметнішою є „Історія моєї хвороби“. Автобіографічні записи І. Франка останніх місяців — це печальні сторінки згасання життя людського, сповнені безнадії, беззахисності перед вищими силами, що керують долею людини. „Отсе вже давно по півночі, я сиджу на ліжку, диктую, скулений, Василеві, та й не знаю, як провести сю ніч, бо давно вже стратив надію заснути“. І ще один надто характерний для Франкової екзистенції останніх восьми років життя вислів: „Ніч з 30 на 31 березня була в мене і духів повна безконечної нудьги...“, — промовисте свідчення його цілковитої невідстороненості від явищ того ірраціонального світу, в якому він тоді жив”.

Останні дні його життя скрашував племінник, наївний, щирий сільський хлопець. Йому було нудно. Все водночас звалилося на його плечі: догляд за Іваном Франком, ходіння за продуктами до міста, варіння... Для нього це було обтяжливо і незвично. Але мусив. Писав про це рідним, зокрема батькам (ІЛ, ф. 3, № 18-27). Опісля залишив ряд споминів: „Останній рік життя Івана Франка (Зі спогадів братанича поета)“ — в „Календарі Українського народного Союзу на рік 1961“ (Джерсі-сіті, 1961), „З останніх днів Великого Каменяра. Спомини про мойого стрійка І. Франка“ — у „Народній волі“ № 24 від 4 липня 1957 р.

„А я тут вдома, — писав Василь, — і ще один знайомий академік найшли такі ліки, що від трьох разів смакування стрійкови трохи легше, і надіємось, що вилічимо, що лиш потепліє, може, ту слабкість розженемо“. Ще разом відсвяткували Великдень 1916 року. „По приході з церкви, — оповідав Василь, — я поділився свяченим яєчком зі стрійком, подавши йому частинку до уст зі словами „Христос Воскрес!“ . „Воістину Воскрес“, — відповів стрійко“ (Дивись: Л. Луців, „Іван Франко — борець за національну свободу і національну справедливість“, Нью-Йорк, 1968 р., с. 608). Останній запис

у документах особистого архіву І. Франка, де згадується Василь, датований 15 травня 1916 року.

Не забула про Івана Франка й Целіна Зигмунтовська, яка мешкала кілька будинків нижче від нього на вулиці Софії. Син Здзіслав пішов до польських стрільців. Як свідчать згадувані вже документи, які у фонді Івана Франка (ф. 3) іменуються як „Рахунки, розписки на гроші для утримання хворого І. Франка Приюту для недужих січових стрільців”, Ц. Зигмунтовська брала гроші, очевидно, на утримання Івана Франка, його племінника, себе самої з 6 по 11 квітня. Чи мешкала вона на той час у Франка? Як сталося, що після того, як Іван Франко „виповів їй місце” через дорожнечу, як казав, віктуалів, тобто харчів, він знову її запросив, — невідомо, але сама Целіна Зигмунтовська це пояснювала так: „Братанич Василь, син Захара Франка, прийшов до неї з порученням, що Франко просив, щоб вона відвідала його. Заходила неодноразово і бачила, що недуга зробила чимале спустошення в його організмі. Мав пухлину, яку вона змивала рідиною, бо Василь це робив досить незручно”.

Ніхто з сучасників, у тому числі медична сестра С. Монджейовська, яка була у Франка кожного дня, про пухлину не згадував.

Чому Целіна, якщо вірити її словам, не відмовилася допомагати Іванові Франку? Чи лише матеріальна скрута керувала її вчинками, як закидали їй недоброзичливці? А може, вдячність та милосердя, які в подібних випадках виявляла щодо Франка? Чи водночас і те, і друге?

Коли у львівському будинку Івана Франка був створений музей, а Петро Франко став його директором, Целіна Зигмунтовська мешкала на Вульці (зараз вулиця Сахарова) — якраз у тому місці, де вулиця повертає на Стрийську, тобто неподалік від будинку Івана Франка. Щоб дійти до нього, їй треба було пройти Стрийським парком і біля декоративної вежі спуститися вниз. Не дивно, що Целіна Зигмунтовська була в музеї майже щодня. Петро Франко нагороджував бідну жінку невеликою сумою грошей, вона швидко витратила їх на харчі, які були дуже дорогими, і знову з'являлася з черговою порцією спогадів про Івана Франка. Для записування спогадів був виділений молодий працівник Федір Кулечко, юрист за освітою, а в недалекому майбутньому — відомий тенісист і заслужений тренер УРСР. Він збирав матеріали для задуманого збірника спогадів сучасників Франка, який через початок Другої світової війни не вийшов, а зібрані матеріали загубилися. Тільки деякі з них (записи спогадів, записні книжки) потрапили у відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та у фонди Львівського літературно-меморіального музею Івана Франка.

Спогади збирали всі працівники музею, але саме до Ф. Кулечка Ц. Зигмунтовська відчувала особливу симпатію. Петро Франко брав Целіну Зигмунтовську з собою на виступи зі спогадами про батька, збирався помістити її спогади у газеті „Вільна Україна” і навіть дати її фотографію, але проти цього різко запротестувала сама Целіна: не схотіла...

Целіна Зигмунтовська твердила, що постійно була в Івана Франка, що він давав їй гроші на купівлю шкарпеток і білизни, бо стара тиснула його. У хворого відмовляло серце. Організм наповнювався водою, яка не виходила. Набрякали ноги... Було важко лежати. Хворі в такому стані воліють навіть спати сидячи. Целіна Зигмунтовська згадувала, що була в Івана Франка і 27 травня. Цікавився погодою. Відповіла, що надворі холодно. 28 травня на віллу не заходила. Про смерть Франка її повідомила пані Левинська, яка доглядала недужого.

Зовсім про інше йдеться у спогадах С. Монджейовської, записаних на магнітофонну плівку, які зберігаються у фондах Львівського літературно-меморіального музею Івана Франка. Їх авторка згадує про те, що одного дня, коли вона була біля хворого, хтось подзвонив у двері, і вона відчинила їх. На порозі стояла старша пані і просила дозволу відвідати Івана Франка. Софія запитала, як має представити її докторові. Та відповіла, аби сказала, що прийшла „маніпулянтка”. Бачачи здивування молодій дівчині, пояснила, що вона називається Целіна Зигмунтовська, з якої Іван Франко „списав” оповідання „Маніпулянтка”. Софія попросила відвідувачку почекати. Доповіла хворому про Целіну. Не захотів її прийняти і відвернувся до стіни. Софія переповіла це відвідувачці. Та, навіть не попрощавшись, повернулася і пішла. Софія Монджейовська-Гончар твердила, що це було невдовзі після того, як вона почала доглядати Івана Франка... Більше Целіни не бачила. Тої Целіни, про яку Микола Вороний у своїх спогадах „Перші зустрічі з Іваном Франком” від 3 червня 1921 року писав: „І ось я тепер, схиляючись перед пам'яттю свого великого вчителя і друга, думаю, що не схиблю тим його пречистого образу, а ще більше, може, приверну до нього очі тих, що високо шанують пам'ять його, коли дозволю собі одну нескромність, виявивши голосно таємницю його життя, про котру глухі чутки давно вже ходили поміж людьми і яку в інтимних розмовах він зробив мені честь повідати. Так. Все своє життя Франко кохав тільки одну пані, і кохав її платонічно, як Данте свою Беатріче. Не назву її прізвища, а скажу тільки, що під іменем Регіни Франко виводить її в своїх поетичних і прозових творах („Лісова ідилія”, „Перехресні стежки”).

Власне це дало мені право в іншій вірші, присвяченій Франкові в час його 40-літнього ювілею, писати:

Стоптані перли, зів'ялі листки
 Вслали його перехресні стежки...
 Зрадила доля мужицького сина,
 Але й останній свій ронячи цвіт,
 Серце їй сладо привіт: „Ave Regina”.

Нею натхненний, він написав „Зів'яле листя” та інші поезії.

Честь їй висока за це. А ще більша честь належить їй за те, що коли вже умирав наш поет... це була вона, та єдина поважна і старша пані, що приходила його навідувати і своєю пестливою рукою назавжди закрила його згаслі очі.

Вона була полькою”...

Десь у половині квітня 1916 року Івана Франка відвідала Катря Гриневич, про що оповіла у згадуваних уже спогадах.

Катря Гриневич прийшла якраз тоді, коли К. Бандрівський наймав для догляду за Іваном Франком Стефанію Левинську, сестру відомого проповідника та священника Данила Тянячкевича. У будинкових документах вона значиться вже з 12 квітня 1916 року.

Саме Стефанії Левинській випало бути з Іваном Франком аж до його смерті. Всі, хто згадував про неї опісля, вважали її зразком усіх чеснот. На жаль, про саму С. Левинську відомо зовсім мало. Не відомі навіть роки її життя. О. Грозикова у своїх спогадах „Останні дні Франка”, надрукованих у № 124 „Українських вістей” від 1 липня 1936 року, твердила, що Стефанії Левинській було дуже тяжко. Іван Франко, підсвідомо рятуючись від водянки, весь час поривався встати. Він потів. Його потрібно було роздягати й одягати. Стефанія Левинська ледве справлялася з цією роботою. З появою Стефанії Левинської Василь Франко покинув дім стрийка. Надходила весна, треба було орати землю і дбати про хліб насущний. Допомоги батько не мав уже ні від кого. Тепер відомо, що Василь Франко теж написав спогади про останні дні Франка і навіть послав їх для публікації у збірнику „Дрогобиччина — земля Івана Франка”, який вийшов 1973 року в Америці, однак із незрозумілих причин укладачі цього збірника їх не опублікували, і доля спогадів довгий час залишалася невідомою.

Проте вийшли інші спогади В. Франка: „З останніх днів Великого Каменяра. Спомини про мойого стрийка І. Франка” („Народна воля”, № 18-27, 1957 рік) і „Останні дні Івана Франка” („Календар УНСоюзу на 1956 рік”).

Зі згадуваних уже листів до небожа Михайла Франка можна зрозуміти, що Василь Франко був ображений на стрийка за те, що він

оминув його у своєму заповіті. Такий висновок він зробив тоді, коли при акті складання заповіту у „Захисті” його попросили вийти за двері...

Отож в останні дні коло Івана Франка, крім цілком випадкових людей, була одна С. Левинська.

Після повернення додому Василь Франко працював на дрогобицькій фабриці дистиляції нафти „Польмін”. 29 лютого 1924 року (тут і далі посилення на відповідні метричні книги, які зберігаються в Дрогобицькому відділі РАЦС) одружився з Марією Шимків, яка народилася в Підбужжі 8 жовтня 1898 року. Молоде подружжя деякий час винаймало помешкання, а відтак збудувало собі коло вокзалу хату, яка на сьогодні не збереглася.

Сім'ї було сутожно, а тому Василь радо погодився на пропозицію Петра Франка поїхати з ним до Харкова на роботу за контрактом. Ледве вирвався потім із цього „пекла на землі”. Далі працював на „Польміні”.

5 серпня 1942 року перед приходом „визволителів” Василь Франко з сім'єю виїхав з України. Жили в місті Козелі у Польщі, а перед приходом радянських військ у січні 1945 року переїхали до баварського міста Швабмюнхена. Восени цього ж року перебралися до містечка Фіссені, що також знаходиться у Баварії.

Опісля сім'я жила у Міттенвальді, де осіли українські емігранти. Жили, звичайно, в таборах для переміщених осіб. 1951 року сім'я отримала дозвіл на проживання в США, куди й виїхала. Зупинилися в містечку Когоузі біля Нью-Йорка. 1955 року перебралися до Нью-Джерсі. Від'їжджаючи на захід, Василь Франко зібрав нагуєвицьких людей на мітинг і застеріг їх перед приходом „визволителів”, яких добре знав по Великій Україні. „Будете жито у фляшки закопувати, аби вижити”, — казав. Уже з еміграції кликав до себе брата Миколу, але той відповів, що залишиться вдома, бо не хоче шукати щастя між чужими людьми. Невдовзі Василь дізнався про трагедію своєї родини...

Тільки недавно всі його діти відвідали Україну і побували в Музеї Івана Франка у Львові.

...На початку травня без попередження заїхав додому Петро Франко. „Коли 1916 року в травні я приїхав у двотижневу відпустку до Львова, — писав у своїх спогадах про батька, — я помітив, що з батьком зле.

Д-р Кобринський не робив ніяких надій. Записав рецепту, де коло ліків дигіталіс та стрихнін було по три оклики. Коли я приніс батькові те лікарство, батько сказав: „Що, д-р Кобринський хоче мене отруїти?” Я викинув ліки. Моя відпустка кінчилася. З батьком було дуже

зле. Я пішов до команданта станиці УСС д-ра Волошина з просьбою о продовження відпустки. Але д-р Волошин сказав: „Ідьте на фронт, пане-товаришу, як батько помре, то Вас повідомимо”...

Уже не було жодних сумнівів, що поет став у притворі вічності. Про ці дні М. Колодій написав спогади „Останні хвилини Івана Франка”, опубліковані в № 134 „Українського слова” від 30 травня 1916 року. Взяв для них епіграф: „Весно, ти мучиш мене!”. Це перший рядок із Мойсеєвих елегій Івана Франка:

Весно, ти мучиш мене! Розсипаєшся сонця промінням,
Леготом теплим пестиш, в сині простори маниш!
Хмари вовнисті, немов ті клубочки, шпуляєш по небу
І, мов шовкові нитки, дощ із них теплий снуєш.
Сірюю грудку з землі ти підкинеш під небо блакитне,
І в жайворонкову трель грудка розсиплеться вмиць.
Ти журавлиним ключем наvertsаєш нестерпную тугу,
Мрії про вольний простір, щастя далеке мое.
Ти лебединим крилом кришталевої хвилі скородиш —
Чую їх плеск аж у сні на лазуровій ріці.
Бачу, як чайкою ти колихаєшся над глибиною,
Як над широким Дністром гнешся лозою к воді.
Весно, ти мучиш мене! Міліонами кольорів, тонів,
Ліній і творів кричиш: воля, і рух, і життя!
І, мов безсильне стебло в бистрину ту, ти рвеш мою душу,
В серці зав'ялім, черствім будиш нові почуття.
Будиш бажання, яким не сповнитись; освітлюєш пустку;
Ніжно гойдаєш в гілках осамотіле гніздо;
Пильно схиливши лице, роздуваєш погасле огнище;
Свистом від гаю зовеш, наче мій друг молодий.
Ні, не мені вже гулять по тім гаю, мій друже-соколе!
Ні, не мені вже зайцем в зелень пахучу нирять!
Серце тріпочеться ще, і в груді кров б'ється живіше,
Та напосіли літа, давить життя тягота.
Мрії безумні, немов той табун, вигравають по полю,
Гриви на вітер, іржуть, дзвінко копитами б'ють.
Ах, та се мрії, чуття легкокрилі, барвисті діти,
Але тверда їх рука в поводах цупко держить.
Хвилька — і ляск батога, і жорстоке, понуре „ніколи”...
Праця! І чар весь мене. Весно, ти мучиш мене!

(Ці елегії були вперше надруковані в червневій (шостій) книзі журналу „Літературно-науковий вісник” за 1901 рік).

„Настав чудовий гарний май, — писав у спогадах М. Колодій. — Хворий І. Франко, що залишив „Приют” з власної волі і перебрався до своєї вілли, мав чимраз кращу надію на видужування.

— Ми вже, бачите, далеко від марта, а я в марті боявся; таки раз був дуже близький до смерті; тепер сонце сяє, дні теплі, хто знає, чи ще не виберуся до Криворівні.

Але настала друга половина травня — вогка і студеніша від першої. Сонця стало менше.

— От, бачите, сонце за хмарами, таки за густими хмарами. Що робити, треба ждати, але правда, що смерть не має терпеливості ждати, — промовив і легкий усміх зацвів на його устах.

— Ей, що пан доктор думають о смерті? Пан Овчарський (лікар) казав, що організм пана доктора незвичайно сильний, може витримати ту слабкість.

— Ей, говоріть, от пухлина робить поступи і робиться, погляньте, чимраз більша, але я мимо того маю надію, що уступить, коли діждатись червня, липня...

— Певно, що уступить, але...

— І я знаю се „але” — а як не уступить?

— Що ж тоді буде?

— Ба смерть!

Потім ми говорили звичайно на тему війни.

Від 20 травня надіявся її (смерті) І. Франко кожної днини. З кожним днем ставало гірше, але хворий не тратив притомності. Хвилинами, правда, не дописувала гадка, але, як трохи відпочивав або повторити йому речення два рази, — орієнтувався добре.

Часом мав дивні забаганки — але це вже робота хвороби.

Настав день 28 травня”.

Але ще поки приїде той день, гостро стане проблема зі сповіддю Івана Франка.

„Одного разу запросив мене Франко до себе. Зараз на вході сказав мені, — писала у спогадах О. Грозик, — що хоче сповідатися, що зле почувается. Йому привела була його господиня о. Гургулу, але він у Гургули не хотів сповідатися, бо їх політичні переконання були різні.

— Я боровся ціле життя, тож годі було сповідатися перед ним. — Ще промовив: — Будьте так добрі і приведіть мені православного священика, бо я почувую себе більше православним, ніж католиком. Шлюб мені давав, діти хрестив, хату мені святив священик православний.

Тоді у Львові на парафії не було православного священика. Щоби сповнити останню волю Франка, я немало нашукала за православним священиком, аж знайшла гарнізонного, румунського походження. З ним зараз прийшла я до Франка. По дорозі сказала я йому, щоби був обережний у словах, бо хворий дуже вразливий і давно сповідався. Священик пішов до хворого, а я почекала в другій кімнаті. Яке прикре було моє здивування, коли за хвилию священик, червоний, мов півонія, вибіг від хворого, з докором до мене: пощо я його тут привела, коли хворий показав йому двері. Я попросила його, щоби почекав хвилину, а сама пішла до хворого. Але священик вилетів з хати, мов попарений. Хворий Франко почав мені докоряти, кого я йому привела:

— Перед ким я мав свою душу отворяти? Перед тим молодиком, напівкапралом, а напівсвящеником? Це крайній бруталь, як смів мене питати, чи в Бога вірю. Коли я сказав йому, що вірю, він ще запитав: „Ви атеїст?“ Я тоді йому показав двері.

Я стала супроти цього факту безрадна. Мені було невимовно прикро, що при моїй найліпшій волі так недобре склалося. Мені жаль було Франка, що так схвилювався через нетакт румунського священика. Остання його воля не сповнилася. Але я не передчувала, що кінець такий близький. Не сподівалась я, що бачу його востаннє живим. Тямлю, як нині, що він сидить на кріслі з тяжким віддихом, з похиленою головою, з дивним виразом очей. У хаті залягла святочна тиша; без прощання, з болем серця вийшла я з хати”.

Отже, першим спробував висповідати І. Франка о. Володимир Гургула. Він був асистентом у церкві Успення (Руській) у Львові, до парафії якої належали вулиця і район, де мешкав Іван Франко, тому нічого дивного, що саме до нього і звернулась Франкова господиня. Отець В. Гургула був затятим москвофілом, мешкав у будинку церкви Успення і помер 1918 року, тому також нічого дивного, що до нього ніхто й не звертався за спогадами чи роз'ясненнями стосовно сповіді Франка. Спогади написала його дочка Олександра Гургула, яка була невісткою академіка Василя Щурата, дружиною його сина Степана Щурата. Одного дня 1994 року її відвідала журналістка, редактор львівської газети „Неділя”, і результатом тих відвідин стала стаття „Чи сповідався Іван Франко перед смертю”. Її було опубліковано у першому номері журналу „Дзвін” за 1995 рік:

„Отець Гургула, розповідає дочка, дуже мучився тим, що йому не вдалось висповідати письменника. А потім набрався відваги й пішов. Мусив мати візит до нього десь після Галушчинського або наступного дня до полудня.

— Вернулися татко додому дуже задоволені. Оповіли: я був, прийняв мене, і ми мали довгу розмову. І ще: я щасливий, що зробив цю останню послугу для такої світлої і праведної людини.

Ясна річ, малася на увазі сповідь. Інакше татко не погодився б правити похорон. Інша річ, що сповідь, проведена в розмові, не вважалася канонічною, тобто не була задокументована. Тому при організації похорону було немало труднощів”.

Далі автор статті писала:

„Із спогадів академіка Василя Щурата:

„Як голова НТШ я займався організацією похорону. З цього приводу звернувся до Президії Шкільної Ради. Президія згодилася дати молодь усіх шкіл, якщо похорон буде християнський. Коли Ординаріат виявив спротив такого похорону, я з Барвінським і Копачем були в пароха. Парох, безрадий, узалежнив справу від Ординаріату. Між тим довідаюсь, що проти християнського похорону агітували Галущинський і Богачевський.

З Бандрівським іду до о. Філяса. Той оповів, що Франко вигнав Галущинського. Я на те: ви не мали кого мудрішого вислати до Франка?”

Справа з похороном вирішилася лише тоді, коли лікар видав посвідку про те, що Франко, відмовляючись прийняти священника, був через хворобу не при тямі.

А через багато років на весіллі свого сина Степана Василь Щурат скаже: „Я щасливий, що мій син входить у родину того, кому випала честь сповідати і виправляти в останню дорогу великого Івана Франка”.

Отець Володимир Гургула пережив Івана Франка всього на два роки, помер сорокачотирирічним, покинувши на дружину п'ятеро дочок. Кожна з них залишила помітний слід в історії рідного краю. Софія разом із своїм чоловіком Олександром Павенським („Греку і латину знав перфект, — розповідала про нього пані Олександра, — Цицерона читав, як ми детективку, вишпарував усі архівні документи”) заснували у Львові аптеку-музей. Володимира стала заслуженою учителькою України. Її чоловік Антін Генсьорський — відомий мовознавець, працював над Галицько-Волинським літописом. Ірина — мистецтвознавець, етнограф. Молодим дівчам працювала в музеї Шептицького відразу після його заснування. Пізніше була директором Музею етнографії у Львові, завідувала одним із його відділів. Наталка — талановита модистка. Її чоловік Іван Сенів — кандидат мистецтвознавства. Наймолодша, Олександра, закінчила консерваторію, стала одним із перших у наших краях хореографів.

Чому так довго мовчали Щурати, зокрема й Василь Щурат, коли знали, що І. Франко висповіданий, — невідомо. Щодо Франкової сповіді свого часу велося стільки суперечок, а ніхто із Щуратів не сказав ні слова...

Дивним здається і той факт, що до Франка привели православного румунського попа. Очевидно, під „румунським” попом слід розуміти священника з Буковини, бо важко собі уявити, що сповідь відбувалася б по-румунськи. Переважна більшість українських буковинців віддавна була православною, а для солдат із Буковини, які служили в австрійському війську, було збудовано у Львові церкву святого Георгія на Францисканській вулиці (зараз Короленка). Саме в цій церкві Іван Франко хрестив своїх дітей. Церква підпорядковувалася не московському патріархату, як зараз, а безпосередньо константинопольському православному патріархові. Вона діяла протягом усієї війни, тому зайвим було розшукувати священника серед обозу полонених.

Історія зі сповіддю Івана Франка вперше була опублікована у № 139 газети „Діло” від 26 червня. Олена Грозикова згадувала у ній, що мав намір висповідати Франка і монах василіанин Теодозій Галущинський.

На запит редактора часопису „Нова Зоря” про сповідь І. Франка о. Теодозій відповів (№ 58 від 4 серпня 1932 року):

„Високоповажний Пане Редакторе! Запитуєте мене, як то було зі сповіддю доктора Івана Франка. Радо відповідаю на се тим більше, що в пресі представлено ту болючу справу досить неточно і з покликанням на моє ім'я. Тому подаю цілий перебіг так, як нині пам'ятаю.

Головно в „Ділі” з 26-го червня 1932 року число 139 в дописі пані Олени Грозикової згадується між іншим про мою ролю в тій справі. Для того вважаю за відповідне подати до загального відома, яка була моя участь і як відбулися мої відвідини у тяжко хворого Франка.

До 1916 року доктора Франка бачив я лише два рази й оба рази принагідно й дуже коротко. Перший раз було се в Перемишлі. Коли я був учеником 6-ої класи гімназійної. Не пригадую собі, що се була за нагода, але одного дня рознеслося між нами, гімназистами, вістка, щоб зійтися в означенім місці поза містом, бо буде Франко й буде з нами говорити. Розуміється, для нас учеників була се неабияка сенсація. В нашій уяві Франко був якимсь недосяжним ідеалом науки, письменства і пр. І дійсно, доктор Франко прийшов до нашого гуртка. Говорив про літературу, про читання книжок, може, ще й про інші справи, та нині вже не могу собі точно пригадати.

Другий раз в два роки пізніше бачив я доктора Франка під час прогульки в гори, в Буркуті. І ся стріча була принагідна і коротка. Поза тим знав я Франка лише з його творів.

Коли в часі світової війни 1915 року повернув я з Риму до Галичини й осів у Львові, довідався я від других, що Франко тяжко хворий. І тоді мені навіть на думку не приходило відвідувати хворого й при тій нагоді пробувати спонукати його до святої сповіди. Се в першій мірі належало до пароха, надто я вважав себе занадто недосвідченим і молодим, щоб міг самовільно брати на себе таку важну й тяжку справу. Тим паче, що тоді у Львові були поважніші священники, знані з громадянського життя. І я був певний, що декотрий з них буває у Франка і старається поєднати його з Богом.

Та одного дня весною 1916 року завізвав мене отець Ігумен і сказав, що приходила якась пані просити, чи котрий з монахів не відвідав би тяжко хворого Франка і при тій нагоді може вдалося б спонукати його до сповіди; отець Ігумен поручив мені се зробити. Я предкадав отцеві Ігуменові всі мої труднощі і просив вислати старшого й досвідченішого, та мої представлення не помогли; треба було піднятися тої тяжкої справи.

Зараз таки того дня я відвідав хворого Франка. Застав я його дуже ослабленого і страшно терплячого. Його біль був не раз такий сильний, що хворий майже відходив від змислів. Виглядав зовсім опущений і то всіма крім одної старшої, побожної служниці, яка обслуговувала хворого й молилася за його навернення. Мої відвідини досить здивували Франка. Та я пригадав йому нашу давнішу стрічу, хоч він не міг пригадати собі мене. Притім сказав я йому, що, довідавшись про його тяжку недугу, прийшов я його посітити. Наша розмова з початку не клеїлась. Франко був досить здержливий. Відай, догадувався про ціль моїх відвідин. Та по якимсь часі ми розговорилися на добре. Франко оповідав мені про свою недугу, про свої твори та про війну й можливий її вислід.

В тій розмові я час до часу звертав бесіду на релігійні теми, бажаючи в той спосіб перейти на справу його душі.

Та Франко за кожний раз нарочно оминав релігійні теми, або збував загальниками. Я спостеріг, що справа з його наверненням буде дуже тяжка, але надії не тратив. В кінці вдалося порушити правду існування Бога й Божого провидіння. Іван Франко висував знані закиди матеріалістів проти існування духової розумної істоти і при тім часу до часу повторяв: Коли існує Бог, то чому він (Франко) так страшно терпить. Я пояснював причини і значіння терпіння в людському життю, та се не вдовольало Франка. Та наша розмова тривала майже дві години. Я завважив, що він мучиться і наразі нема надії на серйозне навернення, тому попрощався з Франком і спитав, чи дозволить, щоб

я його частіше відвідував. Він досить радо на се пристав, що було для мене досить добрим знаком.

По кількох днях я знову відвідав Франка. Його стан здоров'я дуже погіршився. По привітанню та кількох питаннях я вже просто звернув бесіду направи душі і формально предложив йому сповідь, кажучи: „Пане Докторе, вже час, щоб Ви поєднались з Богом”. На цей мій висказ Франко спочатку зачав іронізувати більше-менше такими словами: „Коли ходить про поєднання, то мусив би тут прийти сам Бог і поставити умовини поєднання”. На се я відповів: „Господь Бог може послати свого заступника й умовини вже давно подані”.

Тоді Франко з певного роду огірченням оповів мені, що хтось прислав йому православного священника, який також предкладав йому сповідь, та він його не прийняв. Відтак звернувся до мене і спитав: „Або вже зі мною так зле?” Тоді я ясно представив йому безвихідний стан його недуги. Франко задумався; знову зачав підносити закиди проти віри і вкінці таки не хотів висповідатися. Було се в 12-ій годині в полудне.

Я попрощався і висказав йому свій жаль, що він відкинув сповідь. Коли я був вже у другій кімнаті, Франко прикликав мене до себе і сказав: „Прийдіть ще раз до мене, бо я люблю з вами говорити”. Знову вступила в мене надія й я сказав: „Добре, прийду, може й завтра”.

Слідуючого дня був похорон покійної Левинської. Я був на похороні й пополудні хотів піти до Франка. Тимчасом на похороні довідаюсь, що Франко вночі помер. Так було зі сповіддю доктора Франка.

Коли потому Високопреосвященний Ординаріат офіційально зажадав від мене справоздання, бо наші інтелігенти дуже напірали урядити померлому християнський похорон, тоді я представив справу, як вона дійсно була.

Коли ходить тепер про так званий „культ” Франка, моя особиста думка така: навіть як Франко був би висповідався і відкликав всі свої блуди та по можності направив велике згіршення, яке він викликав серед мас своїми писаннями, то й тоді не пожадано було би ширити його „культ” як „національного пророка” чи „героя”.

Сам талант, хоч і який великий та всесторонній, се не заслуга чоловіка, се виключно Божий дар. Лиш той, хто цю Божу іскру вжиге на добро загалу, особливо на помноження духовних цінностей людства, — заслуговує на пошану суспільності; хто однак надужие Божого дару на шкоду загалу, з тим можна співжаліти, навіть знайти одну-другу влекшуючу обставину, але так званий „національний культ” йому не належиться.

Ніхто не перечить, що Франко се дійсно талановитий письменник та що його твори в історії нашої літератури будуть мати визначне місце. Одначе отруя, подана хоч би в найгарнішій і найдорожчій посудині, все остає отруєю. Отсе моя думка про Франка”.

... У правдивості розповіді о. Галуцинського сумніватися немає підстав. Автентичність її повністю підтвердив Мар'ян Колодій. У його чернетках зберігаються точні копії всіх рукописів і публікацій про Івана Франка в останній рік його життя. Майже всі вони позначені знаками запитання, зауваженнями Колодія. На споминах Галуцинського нема ні одного знака запитання — одні лиш окличні знаки. А прецінь Колодій уважав себе войовничим атеїстом.

Лист Теодозія Галуцинського справляє сумне, прикре, двоїсте враження. У ньому автор передовсім дуже непривабливо виставив самого себе — як ортодоксального служителя культу, церковного догматика, фанатика-формаліста, врешті-решт як людину, позбавлену ширшого погляду на релігію, віру, зокрема католицьку. Квапився „вибити” з поета формальну сповідь. Хіба могла така людина бути посередником між Франком і Богом? І хіба не мав рації Франко, коли говорив, що „сам Бог мусив би тут прийти”? Хіба можна було посилати до Франка молоденького ченця-василіанина? Невже не знайшлося у Львові душпастирів поважніших і прихильних поетові, його титанічній праці? Чи, може, такі священики були, але боялись суду історії за можливу відмову у сповіді? Зрештою, Франко остаточно не відмовив Галуцинському, просив прийти ще раз. Не вірив, що його години полічені — мав стільки планів, і голова так ясно працювала! Тому й питав із недовірою: „Або вже зі мною так зле?” Цілком можливо, що чекав на повернення Митрополита. Адже переживав, аби москалі не вивезли главу народної церкви. „Дай Боже, щоб я помилявся, дай Боже, щоби Шептицький остав у Львові через весь час воєнного лихоліття”, — говорив свого часу, аналізуючи проповідь Митрополита у Волоській церкві. Однак Митрополит був далеко. Дуже далеко. Мучився у царських темницях. Марно було надіятися на його швидке повернення. А з Франком було дійсно зле. Зійшов із цього світу і поєднався з Богом сам. Без посередників.

Кажуть, що історія нікого нічого не вчить. У цьому випадку це не так. Василь Стефаник урахував усі перипетії, пов'язані зі сповіддю Франка, і заздалегідь, задовго до смерті, обрав собі за сповідника Климентія Шептицького, рідного брата Митрополита.

У листі „Як то було зі сповіддю Івана Франка” Теодозій Галуцинський — уже з власної ініціативи — вирішив вповістися ще й з приводу зростання популярності поета. Назвав його творчість „отруєю”.

Порівняймо цю оцінку з оцінкою Митрополита, яку він дав шість літ перед тим у листі до філадельфійського греко-католицького єпископа від 21 грудня 1926 року: „Якби Іван Франко був того роду письменником, що атеїзм, матеріалізм і раціоналізм становили б його головне поле творчості, тоді безумовно б ми явно заборонили брати участь у його культурі не тільки духовенству, але і всім вірним, бо, шануючи його пам'ять, висказували б вірні признання його безбожному світоглядові і пропагували б той світогляд. Але в творчості Івана Франка атеїзм і матеріалізм займає тільки незначне, спорадичне місце, а головне місце займають посередньо чи безпосередньо національні і патріотичні теми. Ще до того так є, що Франко не був глибоким мислителем, а радше енциклопедистом, і ті місця, де він розвиває свій атеїзм і матеріалізм, мають тільки марну силу. Зате національні і патріотичні теми умів він опрацювати сильніше і вартісніше, так що солідна критика вже в тій справі має ясну точку зору, що колись Іван Франко остане в будучности пам'ятний лише як поет націоналіст-патріот.

Мав я нагоду достаточо переконатися про те, що вірні піддані моєї юрисдикції шанують Франка виключно задля його величини як національного, патріотичного письменника, а не задля його атеїзму і матеріалізму, який світогляд вони відкидають... Атеїзм і матеріалізм Франка нині в нас стають релятивно спокійні. Не мають вони вже того впливу ні на старших, ні на молодших, який мали давніше. Нині в нас повстають нові психічні струї: консервативна, яка цінить релігію і церкву, і крайньо антирелігійна — більшовицька. А та більшовицька вчиться атеїзму не від „гуманіста“ Франка, але від комуністів у Росії і на Україні.

На загальне викорінення слави Франка в нашому народі не може бути мови для того, що живемо в такому віці, коли народи хваляться своєю „аристократією духу“ як своєю силою і іспитом зрілості. На жаль, у нас тої „аристократії“ ще замало, й зрозуміло, що загал нашого народу не може бути перебірчивий та що так величається Франком. Якби, отже, заборонити духовенству брати участь в обходах пам'яті Франка, то з того пішов би різкий роздор між нашими світськими вірними, а може, й між духовенством, бо більша часть зле толкувала в собі таке зарядження: що наша ієрархія ворожа народові, що таке в інших католицьких народів не буває, що тут слідно якусь „чужу“ руку і так без кінця.

Виджу з вашого письма, що таке зарядження принесло для вашої ієрархії немало клопоту і нової журби, а в мене, мабуть, було б ще гірше. І як би я боронився, коли б мені, приміром, навели таку аналогію,

що польський поет Ян Каспрович нічим не був ліпший від Франка під оглядом релігії, а все ж таки по його смерті навіть єзуїтський „Пшегльонд повшехни”, що виходить в Кракові, оголосив збірку на Літературний музей імені Яна Каспровича, хоча у поляків не мало славних письменників і католики з них легше могли б собі вибрати „великанів”, як наш народ”.

Саме як відповів Митрополит єпископу Богачевському, який скаржився йому, що українці в Америці запитують: „Чому ж митрополит Шептицький, в котрого дієцеїї помер і похоронений Іван Франко, не виступає проти культу того генія? Видно ясно, що митрополит признає рацію нам, а не тим, котрі противляться ширенню такого культу”.

... Митрополит чудово розумів, як багато важив авторитет Франка не лише для сучасної йому молоді, але й для майбутніх поколінь. Отже, справа поєднання Франка з Богом не могла його не хвилювати, не міг про неї не думати. Одначе з газет, які доходили до нього в келію, годі було вивідати про такі подробиці...

Останні дні для Івана Франка були неспокуйними. Він не міг лежати, вода поволі добиралася до легонь. Він хотів сісти, але його вкладали, аби лежав. Урешті Франко домагається, щоб його відвели у вітальню, найбільшу кімнату в його помешканні. До неї можна було потрапити через їдальню, єдине приміщення в домі, яке можна обігріти. В інших кімнатах холод. У вітальні також. Нема дров... До вітальні його не пускають. Не дай Боже ще застудиться! Дозволяють постояти при відхилених дверях. Погляд ковзає по стіні, біля якої стоїть старий цератовий диван. Скільки людей на ньому колись сиділо! Тепер він пустує. Гість у його хаті — рідкість.

Над диваном — портрет, який купив у антикварній крамниці. Єдиний портрет, який купив. Автор — Ройзнер. На портреті — дівчина з макком у волоссі. Більшість дослідників згодом сходитимуться на думці, що ця дівчина подібна на Ольгу Рошкевич. Дехто — що на Юзефу Давонковську. На основі того виникали легенди: у ті останні дні Іван Франко прощався зі своїм коханням. Першим і світлим. Ольга жила неподалік. Навіть ближче, ніж Целіна. Послав до неї, аби прийшла. Хотів попрощатися. Не приходила. Не могла. Не могла дивитися на нього німецького. Хотіла зберегти в пам'яті іншого: юного і сміливого, яким був тоді, коли приходив до Лолина.

Трохи нижче цього портрета — дві невеличкі олійні картини Івана Труша. На одній — могила Тараса Шевченка в Каневі, на другій — вид на Дніпро біля Канева... Дорогі для нього місця, де ніколи так і не побував. Так склалося. Спочатку не міг, потім не дозволили... Ще нижче — світлина із зображенням сина Андрія (і ножем — біль по

серцю!) та ще фотографія, зроблена, коли тільки поселялись до власної хати. На ній він ще такий молодий, позаду дружина (коси носила вінком навколо голови) і діти: Андрій, Петро, Тарас і Гандзя. Де вони? Жодної вістки від нікого.

Невідомо, чи хто повідомив Франка, що 22 травня 1916 року помер його вітчим Григорій Гаврилик. У метричній книзі померлих нагуєвицької церкви на 62 сторінці з'явився запис: „22 травня 1916 року, дім № 8, помер Григорій Гаврилик, господар тутешній, муж Парасковії, вік 72 роки, причина смерті — хриппа, лікарське свідоцтво № 41, видане 24 травня 1916 року. Хоронив о. Теодор Грушкевич” (ЦДІАЛ, ф. 201, оп. „а”, спр. 4029, арк. 62).

Чи бачилися хоч в останні роки? Невідомо. Могила Григорія Гаврилика не збереглася...

Ніч із 27 на 28 травня 1916 року була для нього, Івана Франка, останньою. Відчував це. Хотів тільки діждатися ранку. Біля ліжка куняли ті, що доглядали за ним. Лежав у своїй спальні, вікна якої виходили на північ і були затінені крилатим горіхом, якого посадив сам, коли поселявся тут. Часом зривався і питав, чи вже ранок. До ранку було ще далеко. Його заспокоювали і вкладали спати...

Не міг склепити очей. Не було поруч ні дружини, ні дітей. Не було рідні. Мусив помирати без них. Сам...

Тривала велика війна. З фронтів надходили сумні вісті: розбиті основні сили Січових стрільців, які мали здобувати Українську державу; уже вкотре порозсварювались українські проводирі і збирались утворити чергову парламентську репрезентацію перед цісарем, який, як і його держава, дихав на ладан.

Це мучило. Тепер, перед обличчям смерті, йому здались марними всі його старання і старання всіх мучеників за українську ідею. Марною здалась дорога, якою вів свій народ випеченою сонцем пустелею, пройшовши через тюрми, пересильні камери, етапи. На тих етапах на його ногах відпадали нігті, а ноги ставали суцільною кривавою раною. Згадалося, як мачуха, добра, милосердна жінка, коли пригнали його до Нагуєвич і він марив у тифозній лихоманці, молилась і благала Бога, щоб поклав кінець його мукам і забрав в інші, кращі світи, а вітчим разом із сусідами радив йому кинути все і піти служити в монастир, бо в цьому світі йому не дадуть жити. Жалів, що Бог не вислухав моління мачухи, яку Франко звав мамою... Жалів, що не послухав вітчима та сусідів...

Його і тепер мучило питання, яке сам поставив у епілозі свого „Похорону”:

Чи вірна наша, чи хибна дорога?
Чи праця наша підійме, двигне
Наш люд, чи, мов каліка та безнога,
Він в тім каліцтві житиме й усхне?

У маренні бачив, як його народ ішов до землі обітованої, нарікаючи на лиху долю, злих сусідів, яких у доброті сердечній називав „воріженьками” і котрі мали згинуть, як роса на сонці, але чомусь не гинули. Гинув народ, у ярмі... Попереду йшли проводирі, що звали себе (і велили себе так кликати) батьками народу, керманичами, опікунами, гетьманами. Пленталася зледащіла маса, позбавлена гарту й сили волі, зовсім не здатна або тільки ледве здатна до політичного життя на власному смітнику. Так назвав її у статті „Дещо про себе самого”, за котру ті ж проводирі, патріоти, батьки народу, гетьмани та гетьманичі ладні були його розіп’яти. Вона, ця маса, називала себе хохлами, русинами, малоросами. Вона давно забула, хто вона і де її корені, їй подобалося стояти бидлом у чужому хліві й споживати те, що кинуть під ноги... Їй добре було під цісарем, тож славилася його, вішала його портрети на стінах у покутному ряду поміж образів і запевняла весь світ, що до загину хоче жити в конституційній монархії. Одні проводирі тієї маси вчили її, що вона зовсім відрубна нація і не має нічого спільного з українцями з Великої України, інші бичували цю масу за те, що ніби вона забула, що є „настоящими руськими”, ще інші — що „правдзіве поляци”... Про Січ, про козаків, що ворохобили колись Європу, народ тільки співав сумні балади і тихо зітхав: „Минулося — забулося”...

День 28 травня 1916 року з самого ранку обіцяв бути похмурим і без сонця. Ще вдосвіта мряка заволокла світ, але ближче полудня розсіялась по землі. На Софіївці, що за плечима Стрийського парку, де стояв його дім, уже перецвітав бузок і починали цвісти півонії.

Просив не заслоняти вікон фіранками. В кімнаті, в якій лежав, було й без того темно, немов поночі. Дуже хотів ще перед смертю побачити сонце. Йому здавалося, що воно таки проб’є густі хмари і хоч на хвилю вигляне з-за них. Хоч на хвилю. Спеціально для нього... Зривався і хотів іти до вікна, за яким доцвітали яблуні, зав’язувалися вишні і щебетали птахи. Його підводили. Стояв хвилю і чекав. Ноги відмовляли послуху. Мусив іти до ліжка. Сонця не було.

„От, бачите, сонце за хмарами, таки за густими хмарами. Що робити, треба ждати, але правда, що смерть не має терпеливості ждати”, — говорив не то до себе, не то до тих, що опікувались ним, але були чужими йому.

Із рідних не було нікого. Залишився один як палець. Дружина — в лікарні, дочка — в рідних у Києві, сини — на фронтах. Поруч — тільки люди, котрі прийшли йому допомогти з чисто християнського милосердя.

Він таки допросився підвести його до вікна у вітальні.

Сонця не було...

Почувався зле. Не міг дихати. Його вклали на цератовий диван. Не міг лежати. Задихався. Зібравши рештки сил, дібрався до плетеного крісла коло гарної білої печі (сам вибирав кахлі). Дещо полегшало. Думали, що заснув...

Відійшов рівно о 16.00. О тій годині зупинили годинник. Так і стоїть до сьогодні...

Мар'ян Колодій того дня прийшов тоді, коли втомленого стоянням біля вікон і очікуванням сонця Франка поклали на цератовий диван коло дверей у вітальні. Звідти мав можливість дивитися у вікно і виглядати сонце.

„Приходжу, — писав М. Колодій у спогадах. — Стукаю.

— Прощу!

— Кланяюся пану доктору!

Хворий лежав на отаманці прикритий, подивився поважно, поволі і по хвилі промовив:

— А, це ви?

— Як пан доктор маються?

— Ой, зле маюся...

— А нема на це ради?

— Ей, я вже до лікарів не маю довір'я...

— Чи так вже пан доктор ослабли?

— Знаєте, стягніть мене на землю, але поволі, може, буде легше.

— Але ж пощо мучитися?

— Не питайте, стягніть!

Я обережно виповнив його волю. Він легко стогнав. В горлі під час розмови чути було хрипіння. За хвилину велів посадити себе в крісло. Сидів мить і промовив:

— Знаєте, як то сказано, „без рук“, — ані порушитися, ані поправитися, ой, який я нещасливий, коби так моя мама мене побачила...”

Мати приходять в останню хвилю і до Мойсея:

Чи давно ж я плекала тебе

І водила за руку?

Чи ж на те я дала тебе в світ,

Щоб терпів таку муку?

Скільки зморшків на твоїм чолі!

І зв'ялене все тіло!

І волосся, що гладила я,

Наче сніг побіліло!..

(Пісня XVI з поеми)

Сидіти також було важко.

М. Колодій згадує:

— Може, пан доктор положаться на отаманку, чей легше лежати, ніж сидіти.

— Ще можу сидіти, але скажіть мені, чи я добре виглядаю нині?

А був цілий жовто-зелений, білки в очах жовті. Приношу дзеркало. Він дивиться. По хвилині промовив:

— Ви ще, певно, ніколи так здорово не брехали, як ось тепер. — Засміявся легко і по хвилині сказав: — Таки конаю, гей кличте, кого можете, — всіх, всіх, ба всіх, але — кличте, хто є!

Я прикликав няню, що його доглядала. Прийшла.

— Ей, я таки вмираю. — Ще хвилю сидів. Потім сказав: — Таки піду до ліжка.

Ми його положили. Лежав хвилю. Потім сказав:

— Я хочу встати. Посадіть мене на крісло.

Пані його посадила.

— Ей, я таки, може, не вмру, але (до мене) прийдіть нині до мене ночувати конче — добре?

— Добре, пане докторе, але я маю час коло 8-ї.

— Е, прийдіть скорше, бо я готов ще вмерти.

В тій хвилі став синіти, завернув очима, відкрив, і закрит, і ще раз відкрив... Мить дивився і закрит... навіки...

Була четверта година (на новий час) пополудні.

У той момент, коли зупиняли у вітальні годинник і завішували рядном дзеркало, сталося щось неймовірне. Сонце прорвалося через безпросвітно густі хмари і засяяло так яскраво, що треба було прикривати очі дашком долонь. Десять пощезали хмари, і до вечора було так, ніби небо хто позамітав. Усе нараз змінилося. Весна була в розпалі, розбуяла, пахуча, прекрасна. Сонце того дня світило довго і заходило зовсім мирно і спокійно, не віщуючи на завтра ні дощів, ні вітрів.

Про сонце і те, як його чекав перед смертю Іван Франко, ще довго згадуватимуть сучасники, а біографи Івана Франка та укладачі спогадів про нього навсібіч коментуватимуть цей факт. Оповідатимуть про неспокійні ночі поета, його сонні марення, безперервну турботу

про подальшу долю України і про те, як він зривався, „сідав на ліжку і серед нічної пільми вказував рукою на вікно та говорив:

— О, бачиш? Сонце зі Сходу!!!

Думав поет, без сумніву, про близьке возз'єднання Галичини з Великою Україною, — те він мріяв без упину”. Так писала про останні дні поета Ольга Роздольська, яка не була частою гостею в домі Франка, не бачила тих ночей і „нічної пільми”, а писала свої спогади під диктант укладача відомих спогадів про Івана Франка О. Дея.

Десь, коли вмирають пророки, земля заволокається туманом, день перетворюється на ніч, річки виходять із берегів, валяться гори, землетруси стрясають глибини землі, у храмах надвоє рвуться завіси. У момент смерті українського пророка Івана Франка нічого подібного не сталося. Не валилися храми, не виходили з берегів річки, бурі не зносили з лиця землі міст і сіл — вийшло сонце і звеселило землю. Так просто! І стало радісно. Сонячне проміння, якого так чекав Каменяр, немов проводжало його душу в безміри світів...

Сонце сяло, коли його споряджали на лаву. Всюди був лад, спокій. Із кімнат позабирали речі, які свідчили б сторонньому оку про бідність письменника. А хтось від Наукового товариства імені Шевченка купив сорочку, щоб було в що одягнути покійника, та деякі інші речі. Квитанції з крамниць залишили на згадку нащадкам. Вони сьогодні зберігаються у Львівському літературно-меморіальному музеї...

Наступний день також був гарним і сонячним. У головах покійника горіли свічки — важкі краплі воску застигали, не долетівши долівки. Уся кімната у квітах. Найбільше півоній. Червоних. Від духоти вони швидко в'януть і роняють на землю пелюстки. Ніби краплі крові...

Ольга Роздольська згадує: „Першу вістку про смерть Франка дістала я від дружини В. Гнатюка, що довідалася про це зараз після смерті в редакції „Діла”. Негайно пішли ми обидві з китицями бузку до його хати і застали там уже двох гуцулів-вояків, що стояли навколішках, сердечно плакали; одним із них був добре відомий нам усім і покійному Шекерик-Доників. Покійний лежав на ліжку, прикритий стареньким потертим простиралом, з-під якого просвічувало вкрите синіми плямами голе тіло крізь одну більшу діру, яку ми зараз таки закрили квітками. Обличчя Франка було жовте, як віск, але з виразом спокою. Це ми були в кімнатці, коли оце ввійшов якийсь незнайомий нам мужчина, став біля ліжка і довго-довго вдивлявся в обличчя покійного. Щойно на другий день ми здогадалися, що це був добрий знайомий і приятель Франка проф. Бігеляйзен, бо син мій, вернувшись зі школи, з філії академічної гімназії, розказував, що на годині польської мови проф. Бігеляйзен,

зараз, як тільки ввійшов у шкільну кімнату, звернувся до хлопців з закликом, щоб пішли до хати покійного Франка й подивилися, як лежить найбільший поет галицької України, „taki biedny, jak cały wasz naród. Idźcie, idźcie, — казав він, — abyście zapamiętali sobie do końca życia oblicze tego wielkiego człowieka!” (Такий бідний, як весь ваш народ. Ідїть, ідїть, щоб запам'ятали собі до кінця свого життя обличчя тієї великої людини — польськ., авт.). А після шкільної науки він, зустрівши мого сина на вулиці, сказав, що, видно, не гідні ми були мати між собою таку людину, як Франко, коли не вмїли краще дбати про нього за його життя і по його смерті. Та вертаюся до попереднього. З кімнатки, де лежав покійний, перейшли ми обидві з Гнатюковою до другої кімнати, де застали шкільного товариша й приятеля Франкового, тепер теж уже небіжчика, Карла Бандрівського і одного із студентів, що ночували у поета. З ними разом нараджувалися над похороном і роздивлялися, чи є в що одягнути покійника. Показалося, що нема ні однієї порядної сорочки. Тоді Бандрівський послав когось до (покійної вже) Гєрміни Шухевичевої, що зараз-таки прислала гарну вишивану сорочку свого померлого мужа. В ту сорочку і стареньке вбрання вдягнули студенти покійника.

Насправді не було вишитої сорочки. Була звичайна, куплена, на котру збереглась квитанція. Не було ні краватки, ні метелика...

„На другий день рано я з Бандрівським пішла на Личаківське кладовище, — продовжувала О. Роздольська, — де ми згодили за місячною оплатою тимчасове приміщення для покійного в чужій, доволі великій гробниці, у якій було місце на 6 домовин. В день перед похороном, після полагодження всіх формальностей у магістраті і в похоронному закладі, Бандрівський пішов до парохії замовити священиків, бо громада бажала справити покійному „парадний” похорон, з більшим числом священиків. Та швидко виявилось, що про це і мови бути не може, бо ж покійний був „явним ворогом духовенства”; духовна влада виделегувала на похорон тільки одного священика — коли не помилюсь, померлого вже о. Гургулу з Волоської церкви”.

Вістка про смерть І. Франка дивовижно швидко, як на воєнний час, рознеслася світом. Із рідних Нагуевич пішки босим помандрував до Львова востаннє побачитися з братом Захар Франко. З другого кінця краю, з Криворівні, вирушила до Львова з вінком невідома гуцулка. Історія зафіксувала лише те, що несла цей вінок на похоронах і теж була босою. Прізвища та імені цієї представниці Гуцульщини не зафіксували. Та й навіщо?

У день похорону зібралися тисячі людей, щоб востаннє попрощатися з Каменярем і провести його в останню дорогу. Сонце сіяло, ніби

раділо, що для нього, Івана Франка, усе вже закінчилося. Його земні муки вже дійшли межі, більше їх не буде...

Першим вістку про кончину Івана Франка донесло до читачів „Українське слово”, опублікувавши 29 травня у № 133 на першій сторінці великий некролог.

„В безконечно жалібну симфонію, що несеться понад нашою землею, — писалося у ньому, — вплівся вчора ще один пресумний звук. Під гомін світової бурі, по кєрвавих трудах життя склонив голову на вічний сон — Іван Франко. Навіть нині, — коли здавалось би, що ми за мертві на біль — наспіла хвиля так глибоко відчутого жалю і такої безмежної туги, що можна здобутися на розпачливий крик, та нема спростоги аналізувати мотиви, ні очеркнути розмірів болю...

Іван Франко не жие!

Не стало того, що пережив своє жите у панщинній, а вірній службі для народу, що як ніхто другий відчув і змалював долю народу-наймита, що за все зазнане від своїх горе мав силу і право сказати народови:

Якби ти знав, як я люблю тебе!

Як люблю невимовно!

Ти мій рід, ти дитина моя,

Ти вся честь моя й слава,

В тобі дух мій, будуще мое,

І краса, і держава.

Я ж весь вік свій, весь труд тобі дав

У незламнім завязттю,

Підеш ти у мандрівку століть

З мого Духа печаттю”.

Далі подавалася біографія письменника, викладена, як зауважувала газета, „за проф. Михайлом Возняком”. Некролог зайняв цілу другу сторінку і закінчувався такими словами:

„Послідні роки Франкового життя були великою болісною трагедією. Перетомлений, зламаний ходив поміж нами і волочив по землі свої зламані скєрвавлені орлині крила... Час московського наїзду пережив у Львові. Не відрікся своєї землі...

В середу відведе його львівська громада на місце вічного спочинку.

Не пора й не місце — в годину, коли ще ладаном пахне — говорити про заслуги покійника. Велику книгу прийшло би ся писати, як хто хотів би докладніше взглянути в многосторонню громадянську, політичну, публіцистичну, літературну й наукову діяльність Івана Франка.

Ми підемо у мандрівку століть з Його Духа печаттю!"

Далі йшли повідомлення з фронтів від 28 травня:

„На російському фронті

Нічо замітного.

На італійському фронті

Наші війська зайняли панцирний форт Корнольо (на захід від Арсієро) в укріпленій області Асажіо на полудневий захід від Монте Інтерротто.

На балканському фронті

Над долиною Воюзою сутички з італійськими стежами. Положення незмінене.

Заступник шефа генерального штабу Ф. Гефер.

З головної німецької квартири

На західнім фронті

Німецькі вивідні відділи ввійшли вночі в многих місцях до ворожої лінії в Кампанії. Вони привели около 100 Французів як полонених. На захід від Мозиза атакував ворог наші становиська на полуднево-західнім збочу височини „Мертвого Чоловіка” і коло села Кумієр. Він зістав всюди серед великих втрат відпертий. На схід від ріки слабї бої артилерії.

На східнім фронті

Без змін. Зістрілено російський самолет в воздушнім бою в околиці Слоніму. Двох офіцерів, що їхали в самолеті, полонено.

На балканському фронті

Нічо замітного.

Начальна управа армії.

З головної турецької квартири

З різних фронтів нема нічо важного до оголошення”.

Газета також помістила пролог до „Мойсея”.

Розділ „Новинки” інформував: „Від редакції. Отсе надзвичайне число „Українського слова” видаємо з нагоди смерти Д-ра Івана Франка, хочачи тою сумною вісткою поділитися з найширшими кругами української суспільності. Дехто з далекої провінції схоче певно взяти участь в похоронах одного з найкращих синів України. Покійник помер у власній хаті. З родини не було нікого. Два сини на війні, донька, заскочена війною, працює в київському шпиталі. Родиною Франка у послідній прислужі буде весь український нарід!”

Цього ж самого дня про смерть Івана Франка повідомив великим некрологом № 272 „Kurjera Lwowskiego”. Подав основні дати життя покійного, ні словом не згадавши про десятилітню працю у часописі, не

обмовився й про багато інших прикрих справ. Закінчувався некролог словами: „Честь пам'яті покійного письменника, який своїм пером збагатив і польське письменство!“ Часопис також повідомив, що похорон світлої пам'яті Івана Франка відбудеться в середу о годині 3 пополудні з дому жалоби при вулиці Понінського, 4.

30 травня 1916 року помістив інформацію про смерть Івана Франка і „Dziennik Polski“ (№ 265), зазначивши, що „письменство руське особливо, але також і в цілому славістика і етнографія поносять внаслідок смерті того енергійного і працьовитого вченого велику втрату“.

29 травня 1916 року в місті з'явилися жалібні клепсидри (друковані листівки-повідомлення про смерть певної особи) від українських товариств та інституцій про смерть Івана Франка. Клепсидра Наукового товариства імені Шевченка, яке займалося похоронами письменника, сповіщала: „Іван Франко, доктор філософії, доктор honoris causa харківського університету, член-кореспондент товариства „Narodopisná Společnost českoslowanská“ в Празі, член-кореспондент товариства Verein für oesterreichische Volkskunde в Відні, довголітній директор філологічної секції, член багатьох наукових комісій і віділу Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, іменованій за наукові заслуги для товариства почесним членом, член численних інших українських товариств і культурних організацій, після звиш сорокалітнього труду, положеного на ниві рідного письменства з невмирущою славою для себе та свого народу, упокоївся в 60-ім році життя наслідком довгої і тяжкої недуги.“

До участі в похоронах, які відбудуться з дому жалоби при вул. Понінського, ч. 4, дня 31 с. м. в год. 5 пополудні, просить усіх своїх членів і почитателів Покійника — Виділ Наукового Товариства ім. Шевченка.

Львів, дня 29 мая 1916 року” („Діло”, № 135, від 31 травня 1916 року).

Управа НТШ повідомила про смерть Івана Франка Українську Раду у Відні, українське громадянство в більших містах Галичини, а саме в Дрогобичі, Коломиї, Перемишлі, Самборі, Станіславові та Стрию, синів у війську й дальшу родину в Нагуєвичах Дрогобицького повіту, а також українців у Празі та ін. Вирішено добитися дозволу похоронити Франка на видному місці Личаківського цвинтаря в мурованому гробі — бажано там, де поховано Маркіяна Шашкевича, Володимира Барвінського, Ярослава Кулачковського. Ухвалено зняти з покійника посмертну маску, а виніс тіла, похоронний похід та похоронний обряд на кладовищі зафіксувати на світлинах.

Посмертну маску 29 травня 1916 року зняв архітектор Ян Туринський. Її оригінал зберігається у Львівському літературно-меморіальному

музеї Івана Франка під інвентарним № 15. Фотографії повинен був зробити „цісарсько-королівський фотограф” Ліссі, який мав ательє на вулиці Академічній.

29 травня 1916 року о 16.00 розпочалось траурне засідання головного відділу й наукових секцій НТШ. Його відкрив Василь Цурат посмертним словом, яке присутні слухали стоячи.

„Привела нас на отсе спільне засідання, — говорив В. Цурат, — подія сумна, може, найсумніша від подій найприкріших для нас в останніх часах війни. Всі ми довго були приготовані на неї, а все-таки вона потрясла нами й болюче шарпнула наші нерви, притуплені вже нині. Се тільки доказ, що після великих ударів приймаємо удар ще більший...

Та, може, й се не безцільне.

У хвилі, коли судьба — потайки від нас — пише на новій карті історії народів свій рішенець про дальше існування їх, опікунчий дух України смертю найкращого з її синів неначе підчеркує суму духовних зусиль, яка вже сама одна може стати за протест против евентуальностей, не пожаданих для українського народу...

Смерть Івана Франка — се та риса, якою підчеркується не лиш довгий ряд позицій у духовім доробку геніальної одиниці, але й означається також ступінь енергії, який спроможна досягнути наша нація. Раз уже раніше він виявився в генієві закордонної України, в Шевченку, що удержав нашу націю над самим берегом пропасти, копаної для неї від першої хвилі ламання присяг. Та другий раз виявився він не менше блискучо в геніальному синові австрійської України, у Франкові, що силою свого духу опанував не лише свій ближчий рідний край, але й зв'язану з ним національно половину російського царства, випереджуючи в успіхах побідні армії центральних держав Європи. Що до життя наново покликаним Шевченку, те в нерозривну цілість з'єдинив аж Франко.

Мимохіть тут хочеться вірити, що між сорокаліттям царського указу з 1876 р., яким Росія в себе вбивала Шевченкового духа, й сорокаліттям Франкової творчості, в яким та сама Росія в австрійській Україні почала вбивати Франкового духа, є зв'язок неабиякого значіння. Стараючись після невіджалованої страти зрозуміти значення того зв'язку, ми найкраще почнемо оцінювати велике діло покійника, яке в сю хвилю всі вшануємо поклоном” („Діло”, № 133, від 31 травня 1916 року).

З книги М. Возняка „Пам'яті Івана Франка (опис життя, діяльності й похорону)”, яка вийшла невдовзі після похорону Івана Франка у віденському видавництві „Союз Визволення України” довідуємося, що після доповіді В. Цурата розпочалися наради над „улаженем по-

хорону", котрий виділ вирішив організувати коштом товариства так, щоб найгідніше вшанувати пам'ять великого покійника. Організацією похорону займався міський похоронний заклад „Concordia”. Вибрано депутацію, яка складалася з радників Олександра Барвінського й Сидора Громницького. Їй було доручено залагодити справи, пов'язані з похороном, в управителя Львова, старости Грабовського, визначитися з місцем на Личаківському кладовищі, отримати дозвіл пронести тіло покійника визначнішими вулицями міста, організувати жалібну декорацію тих вулиць на час похоронного походу. Радник О. Барвінський повинен був домовитись у Крайовій шкільній раді, щоб українська шкільна молодь офіційно взяла участь у похороні. Українська академічна молодь повинна була зайнятися забезпеченням порядку під час похорону.

У „Хроніці НТШ” некролог з'явився тільки у 1918 році (випуск 60-62). Його помістили на першій сторінці — адже І. Франко був почесним членом НТШ. У випуску був ще один некролог — також почесному членові НТШ І. Нечуєві-Левицькому, котрий помер о 10 годині ранку 2 квітня 1916 року на 80-му році життя.

„Дня 28 мая 1916 р., — повідомляв некролог про Івана Франка, — помер у Львові по довгій і тяжкій хворобі безперечно найвсесторонніший та найплодовитіший український письменник Іван Франко. Не маємо наміру тепер ні писати його біографію та літературну характеристику, ні подавати спис його праць, який сам обіймає цілу книжку, а хочемо подати коротку згадку про його працю в Наук. Тов. ім. Шевченка, яка творить окремиї уступ у життю покійника. Примушений обставинами, вступив він 1887 р. до редакції польської газети „Kurjer Lwowski”, яка тоді була доволі ліберальна, і працював у ній повних десять літ, побираючи при кінці тої служби місячної платні ... 150 кор. Працюючи „в наймах у сусідів” і інформуючи докладно Поляків про укр. життя, не покидав праці і для рідного народу та оголошував окремими збірками свої твори. В 1890 р. почав видавати із М. Павликом часопись „Народ”, що мала великий вплив на молодіж, а в 1894 р. перший поважний журнал „Жите і слово”, в яким містив не тільки белетристичні твори, але й наукові праці. В тім часі перемінено також літературне Товариство ім. Шевченка в наукове (1892 р.) та засновано науковий орган „Записки”, яких вийшло до осені 1894 р. чотири томи. В осені того року склалися обставини так, що наукова праця з приходом до Львова проф. М. Грушевського почала організовуватися на ширших основах і очевидно поминути при ній такої видної сили, як І. Франко, не можна було. З другого боку тоді ж умер професор укр. мови й літератури в львівськiм університеті Омелян Огоновський, а найвідповіднішим

кандидатом на його наслідника вказувала публічна опінія Ів. Франка. Він і габілітувався в 1895 р., але галицький намісник К. Бадені спротивився, щоби міністерство затвердило його доцентуру й І. Франко не став ніколи професором, хоч се було найвідповідніше місце для нього. З перейняттям редакції „Записок” проф. М. Грушевським починає І. Франко брати в них видатнішу участь, друкуючи зараз у перших томах свій пробний університетський виклад про Шевченкову „Наймичку” та дисертацію про „Варлаама і Йоасафа”. Заразом починає приготувляти й поволі друкувати своє капітальне видання апокрифів у новозаснованій серії „Пам’ятки укр. мови й літератури” та брати участь у редагуванні „Етнографічного збірника”, якого фактично зредагував уже два перші томи, а потім том V, VII-VIII та закінчив так само капітальним виданням „Гал. руських нар. приповідок” (т. X, XVI, XXIII-IV, XXVII-XXVIII). Тим часом його журнал „Жите і Слово” упадає, бо сама Галичина не могла його удержати, а на закордонну Україну він не міг іти, як і всякі інші галицькі видання, знов же 1897 р. мусить покинути редакцію „Kur. Lw.” через поміщення в віденській часописи „Zeit” острої статті про А. Міцкевича, яка викликала велике обурення у Поляків. З другого боку викликає проти себе тоді ж обурення у значної частини української галицької публіки за поміщення передмови „Niесо o sobie samym” у збірці його оповідань у польським перекладі п. н. „Obrazki galicyjskie”. Крім того захорює тяжко на очі і мусять довгий час лежати в темній кімнаті, не можучи ні читати, ні писати. Що се була за мука для покійника, зрозуміє тільки той, хто знає, як він години не міг усидіти без праці. Положення поета стало незвичайно критичне і дійшло до кульмінаційного пункту, по чім починається зворот. Загальні виступи проти І. Франка в українській та польській пресі звертають увагу університетської молодіжи на другий бік його діяльності, на його визначні заслуги для письменства, і вона зав’язує окремий комітет, який постановляє обходити публічно в 1898 р. ювілей 25-літньої літературної діяльності І. Франка і свою постанову виповнює. Знову же Наук. Тов. ім. Шевченка постановляє на ініціативу проф. М. Грушевського звинувити свій літературний двотижневик „Зорю” з кінцем 1897 р. і з новим роком розпочати видавати поважний місячний журнал „Літературно-науковий Вісник”, а на головного редактора запрошує І. Франка, і визначає йому 200 кор. постійної місячної платні. Від початку 1898 р. починає проте І. Франко працювати виключно в виданнях Наук. Тов. ім. Шевченка і працює до кінця 1907 р. до своєї недуги і до виїзду на лічення до Ліпіка в Славонії. Цей період у діяльності Ів. Франка найінтенсивніший, найпродуктивніший та найкорисніший для нашого письменства. У тім часі

не вийшла ні одна книжка „Записок” та „Літ. Наук. Вісника”, де не було би його статті, перекладу, рецензії, замітки. Крім того працював він і в інших виданнях Товариства та „Видавничої Спілки”, а від часу до часу і в чужих виданнях. В Ліпську наступає катастрофа. За хворим виїздить туди син і привозить (на початку цвітня, 1908 р.) звідти тільки тінь давнього І. Франка. Наступає період повільного завмирання поета, що триває повних вісім літ. Та навикши до невпинної праці, не може й тепер обійтися без неї. Не маючи влади в руках, а через те й змоги власноручно писати — хоч в останніх роках привик закладати перо між рухомі пальці та так писати потрохи — прибирав собі писарів зі студентів, диктував їм, а вони писали. Багато з того, що він писав у сім періоді, не надається до друку; найліпшим доказом таких поронених праць є його книжка „Wielka utrata”, в якій він надрукував драму невідомого автора як твір А. Міцкевича, потративши на видання понад 3 000 кор. Та є дещо й корисне, передовсім переклади з чужих мов, що визначаються і вірністю і гарним стилем.

І. Франко був із природи дуже податливою людиною і все підлягав чужим впливам. Близько двадцять літ мав на нього сильний, майже необмежений вплив М. Драгоманів, опісля М. Грушевський враз зі своїм львівським кружком. Сі впливи полишали часто свої сліди також на характері та роді праць. Він був добродушний, а з того не раз користали лихі люди, що підсувалися до нього, надуживали його доброти, а потім іще бичували його публічно. Був безкорисливий і ніколи не вганявся за матеріальними добрими. Нинішні накладці і видавці, певно, зробили би великі очі, якби почули, що Ів. Франко дістає за такі свої збірки, як „Мій Ізмарагд”, „Зів'яле листя”, „Поєми”, „Полуйка”, „Сім казок” і ін. по 100 кор. від одної! Навіть останні його збірки передвоєнні приносили йому мало що більший гонорар, з виїмком хіба „Лиса Микити”. А кілька зробив він безплатної роботи, кілька посидів над поправлюванням мови не одного початкуючого письменника, кілька набробився корект, сього і нині не списати.

Велике значіння для нашого народу мають його інформаційні статті, політичні і літературні, писані на чужих мовах і поміщені в різних виданнях. Чужинці цінили його за них високо і висловлювалися все з признанням про його діяльність.

У вільних хвилях любив І. Франко віддаватися двом розривкам: ловив риби і збирав гриби. Коли йому повелися ті розривки, він був дуже задоволений і веселий. Є багато осіб, що брали участь у тих розривках та могли би про них розповісти. Та се було тільки літом. Зимом ходив до кофейні переглядати газети, а скінчивши переглядання, любив

посидіти та поговорити зі знакомими. Поза тим він знав тільки працю і більше нічого”...

Український Львів одягнувся у жалобу. Товариства та інституції висіли чорні хоругви. Книгарня НТШ у будинку товариства „Просвіта” на Ринку, 10 організувала посмертну виставку видань Івана Франка.

Тільки 30 травня, у вівторок, вийшов № 134 газети „Діло” у траурних рамках. „Ангел смерти злетів на українську землю, — писалося у ньому, — щоб замкнути очі на вічний сон найбільшому з сучасних синів України. Настало для нас велике свято суму. Він заснув вічним сном і ми готовимось віддати йому останню прислугу, зложити його тіло на вічний відпочинок.

Смерть людини, що прожила свій вік, є природним фактом, з яким мусяться мирити діти землі. Тим більше природним фактом являється його смерть, бо ж він умирав уже від ряду літ, змагаючись з непереможною недугою, від якої міг його визволити тільки ангел смерти.

І обходячи те наше велике свято суму, яке його ангел смерти приніс українській землі, ми не будемо ридати, тільки роздумуватимемо над його життям і ділами, над корисністю його життя для України, над величчю та безсмертністю його діл, які будуть невичерпаним джерелом життєвих вартостей для грядущих і грядущих поколінь українського народу, — дякуючи долі, що дала Україні такого сина, повні вдячності для нього, що талант, який йому дала доля, вмів — хоч серед великих життєвих невзгод — виплекати на користь і славу України”.

Після тих слів у некролозі було подано найголовніші дати з життя Івана Франка, а закінчувався він словами: „Ті духовні вартости, які вніс Іван Франко в наше громадянське життя, в нашу літературу й науку, такі великі, що сміло можна назвати його найбільшим сином України свого часу й поставити побіч Шевченка та Драгоманова між найбільшими історичними постатями України”.

№ 135 „Діла”, що вийшов 31 травня, оповів читачам про те, що Іван Франко зі шпальт цієї газети промовляв до громадянства від часу її заснування. Подібно до „Kurjera Lwowskiego”, „Діло” у своєму некролозі обминуло прикрі стосунки з покійним.

Розмову про Івана Франка газета перенесла у № 136, який вийшов у четвер 1 червня 1916 року. Передова стаття без назви і без зазначення автора, але датована 31 травня 1916 року, була зворушливою епітафією Франкові: „Потрясаючими пригодами не було, і не могло бути, багате зверхне життя Івана Франка, життя члена забутого народу, у віддаленій від усіх осередків світа провінції. Було здебільшого сіре, вбоге, на загал мало щасливе.

Багате було тільки внутрішнє життя Франка.

Яке багатство думок і почувань мерехтіло за чолом тої дивної людини! Все, чим-небудь би не цікавився дух людський на протязі століть і тисячоліть свого розвитку, все, чим жили і живуть народи і племена всіх частин світа, всі можливі області життя і думки — для всього того жеврів пристрасний інтерес у душі Франка, і то не була сама тільки контемпляційна цікавість, що легко насичується й пересичується, а цікавість діяльна, невтомно, ненаситно діяльна. Старий Єгипет чи Ассірія, Платон чи Спіноза, шекспірівська Англія чи архіновітня Австралія, Дантівські середні віки чи американський капіталізм, Верлен чи К. Ф. Маєр, парцеляція чи індемнізація, душа польських повстанців чи гуцульських опришків, Хмельницький чи діячі Великої Революції, візантійська декаденція чи простота народної поезії, Фауст Гете чи Чернець Шевченка, дневник чи науковий журнал, філологія чи строга філософія, і — хто в силі бодай приблизно перерахувати ті області життя людства цілого, на які злітав невсипущий дух Франка, в які він вдирався, які він наново в собі переживав!

Переживав у собі і — запрошував інших разом переживати.

Ненаситна цікавість до всього людського, в усіх часах і землях, — се одна з духовних підойм Франка. Другою була невтомна роботящість.

Нема в історії нашого народу приміру подібної роботящості, як Франка. Тай історія людства знає тільки дуже небагато подібних прикладів. То була праця як зміст життя, праця як звичний хліб насущний, праця як непоборимий в крові і кості вселенний інстинкт.

Дивний самітник! В суспільності, де так мало духових інтересів, — такий усе спрагнений пізнати старе й нове. В країні, де так мало духовно працюється, такий безутомний духовий робітник! В провінції, де передчасний нахил до сибаритизму, при цілій її вбожестві, затолочує навіть гарні духові почини і таланти, — такий тугий, впертий трудівник!

Інстинкт праці так всевладно володів єством Франка, так безвідклично бився в усіх нервах його, в усіх кутках його мозку, що не спинила його навіть страшна недуга. Далі працював безупинно ослаблений мозок, далі дрижала рука письменською гарячкою...

Франко на університетській катедрі — яке могуче джерело духових інтересів було би поколінням нашої молодіжи! І який світлив би непереможний приклад праці! Який великий скарб не припав на долю нашій молодіжи і нашому народові!

Відчуває тепер і відчуватиме довго недостачу сього героя праці і апостола науки на становищі учителя і виховавця університетської молодіжи ціла наша суспільність..."

У траурних повідомленнях, поданих газетою того дня, писалося, що у Відні 30 травня 1916 року з приводу смерті Івана Франка відбулося під проводом віце-президента Миколи Василька жалобне засідання, на якому з посмертною промовою виступив Ярослав Весоловський. Загальна Українська Рада вирішила вислати до синів покійного і до Наукового товариства ім. Шевченка кондоленційні листи (кондоленція — вислів співчуття), делегувати на похорон д-ра Костя Левицького, д-ра Кирила Трильовського і Миколу Ганкевича, зложити вінок на Франковій домовині, влаштувати у Відні святкову академію, присвячену пам'яті Померлого й ініціювати спорудження поетові пам'ятника від нації.

Власний кореспондент „Діла” повідомив, що всі віденські газети, які вийшли 30 травня 1916 року, помістили некролог І. Франку. Часопис „Reichspost” подав детальну статтю про українського письменника, автором якої був Володимир Калинович. „Діло” надрукувало кондоленційні листи і телеграми, які приходили від різних товариств та інституцій:

„З Відня від заступника голови Наук. Тов. ім. Шевченка до Виділу Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. З приводу болючої втрати, яку потерпіла Україна через смерть безсмертного Івана Франка, зокрема українська наука і само Товариство, якого розвиток був тісно зв'язаний з іменем Покійника, прошу прийняти заяву мого сердечного спочуття. У Відні 29 мая 1916. С. Томашівський.

З Відня. До Світлого Виділу Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. З нагоди сумної втрати, яку спричинила нам смерть найбільшого між сучасними Українцями культурного діяча, прошу прийняти від мене щирю заяву сердечного співчуття і переказати її Родині великого Покійника. — Ст. Рудницький.

З Гмінду. Бараки для виселенців: Ми спочуваємо у загальнім і великім болю України з приводу смерті великого чоловіка, поета і мученика за кращу будучність українського народу, Івана Франка. — Українські виселенці в Гмінді.

З Дрогобича. Читальня „Просвіта” в Ясениці Сільній, де Франко побирав першу науку, пересилає слова глибокого співчуття і жалю. Щойно будучі покоління оцінять утрату Франка і вискажуть наш жаль. — Яць Олесківський, д-р В. Бирчак”.

„Зі Стрия явився на похорон як делегат тамошньої Української Громади проф. А. Микитяк, — крім того наспіло до редакції „Діла” отсе кондоленційне письмо: „Високоповажаний Пане Редакторе! Нині у вівторок пополудні, 30 мая, дійшла до нас потрясаюча вістка про смерть Івана Франка. Не маємо слів, щоб висказати наш біль, жаль і

скорботу з приводу передчасної втрати нашого великого Письменника і Провідника, якого високі ідеї запліднювали животною через десятки літ цілі молоді українські покоління, а якого великий Дух, мов стовп огненний Мойсея, вказував українському народові безпечну дорогу через пустині і нетрі бездольного життя.

Не можучи з причин короткого часу і паспортних труднощій вислати більше делегатів на похорони, просимо іменем цілої Стрийської Громади і всіх тутешніх українських Товариств та організацій подати до прилюдного відома сей висказ нашого найглибшого жалю і найвищої пошани для святої всім нам Пам'яті Великого Покійника. Стрий дня 30 мая 1916 р. За Українську Стрийську Громаду Д-р Яронім Калитовський”.

Далі газета повідомляла про те, як проходили похорони:
„Від Українського Січового Війська з поля прибула делегація, зложена з сотника Носковського і четаря Навроцького. Делегація зложила на домовину срібний вінок від Українського Січового Війська. Над могилою промовить сотник Носковський.

На похорон прибула делегація з окупованих українських земель Холмщини й Волині і зложила вінок на домовину.

З провінції приїхала на похорон молодіж українських гімназій.

Порядок промов устанавлено такий: При виносі тіла промовить президент З. У. Р. д-р Кость Левицький, над могилою на кладовищі від Наук. Тов-а ім. Шевченка проф. д-р Ол. Колесса, від української преси д-р М. Лозинський, від УСС сотник Носковський, від академічної молодіжи, від жіноцтва, від радикальної партії д-р К. Трильовський, від соц.-дем. партії Микола Ганкевич”.

Цей же номер „Діла” помістив статтю Михайла Лозинського під назвою „У Івана Франка”, яку згодом будуть включати майже в усі збірники спогадів сучасників про письменника:

„Лежить в найгарнішій кімнаті своєї вілли, що тоне серед маєвої зелені, купаючись в проміннях сонця. Як він любив її, ту свою хату, — любов'ю селянської душі, що хоче мати бодай кусник власної землі, любов'ю, висисаною з покоління в покоління з матірним молоком. Тепер лежить як справжній господар, у своїй хаті.

Спить спокійно. Від вісьмох літ се перший спокійний сон. Перший і останній. На лиці, яке безпосередньо по смерті носило ще сліди болю, спокій і погідність вічного сну.

В головах прегарний портрет роботи Панкевича. Іван Франко в силі віку за письменським столом. Гарне лице Поета неначе дивиться з стіни на себе самого в домовині і на все, що діється кругом.

Лежить серед цвітів. Цвіти на нім в домовині, цвіти кругом домовини, вінки цвітів наповняють кімнату. Стільки цвітів! Здається, за ціле життя не мав він стільки цвітів, що матиме нині, в останній день свого земного побуту.

Бо не тільки не був встелений цвітами його життєвий шлях, але не було цвітів і в його молодечім життю. Проста і скромна була обстановка його щоденного життя, така проста і така скромна, що свята дрозж приймала на думку про те, яка велика, яка багата красою мусить бути та душа, що серед такої обстанови такими скарбами, такими цвітами сипала кругом.

Так лежить серед цвітів, а до нього приходять люди. Кого нині тільки не буде в нього?

Прийдуть діти, що читали його „Лиса Микиту“, його „Дон Кіхота“, його „Абу Касимові капці“, його оповідання з часу „Коли ще звірі говорили“.

Прийдуть селяни, яким отворяли очі його газети і брошури, які заслухувалися в його словах на вічах і зборах, які, маючи його за примір, готові були на всякі переслідування в ім'я ліпшої будучності.

Прийде шкільна молодіж, що вчитується в його твори як в євангеліє, навчається з них любити красу і добро, правду і справедливість, волю і рівність, працювати для добра свого народу і всіх синів Матері Землі, що п'є з них як з вічного джерела життя.

Прийдуть поважні мужі, молодші і старші, мужі громадянської праці, — і ті, що виростили в сонці його творчості, від нього вчилися, як жити і працювати, і ті, що розходилися з ним в поглядах про основи суспільності і суспільної праці, — прийдуть одні і другі зложити глибокий поклін його земним останкам, його Великому Духові, його безсмертним заслугам, всьому тому, що в його життю вічне, невмируще для народу й людськості.

Прийдуть мужі науки зложити честь і шану одному з найбільших з-поміж своєї братії, що нестертими буквами записав своє ім'я на таблицях історії змагань людського духу до правди, до досконалості.

Всі вони прийдуть, — де б не були в сей день. Не тільки ті, що мають щастя проводити його на місці вічного сну. З усіх сторін, з цілої української землі, з цілого культурного світу линуть думкою до нього всі ті, що знали його як Великого Сина України.

А він лежить серед цвітів і приймає їх, своїх гостей. Він — мужицька дитина з села галицької України. Немов каже: Ось до яких вершин може піднятися український нарід, нарід бідних селянських мас, — ось яке сильне непереможне в нього змагання до світла!

Так лежить він серед цвітів в найгарнішій кімнаті своєї вілли в останній день свого земного побуту. Лежить багатий і могутий. Багатий, бо оставив народові свому безцінні скарби, які ніколи не „мимо ідуть”. Могучий, бо царює і царюватиме над душами грядущих і грядущих поколінь”.

№ 135 „Українського слова” від 31 травня 1916 року помістив на першій сторінці вибір поезій Івана Франка: „Грими́ть!”, „Земле, моя всеплодо́ющая мати”, „Весно, ох довго ж на тебе чекати”, „З осінніх дум”, вірш „Осінній вітре, що могутим стоном” та зворушливий вірш „Журавлі”, який закінчувався словами:

О ждiть! Ось в мглiстiй i вогкiй ярузi
З крилом пiдтятим брат ваш сохне в тузi!
Вiзьмiть мене в путь, браття! Де ви? Де ви?..

Змилосердились журавлі. Забрали...

У цьому ж номері — прекрасна епітафія Івану Франку, підписана ініціалами „М. К.”, яка розпочинається епіграфом із прологу до поеми „Мойсей”:

Не самi сльози i зiтханнiя
Тобi судились!

„Ми дiждалися, — писала газета, — великого сумного свята.

Не стало Чоловіка. Вмер громадянин, письменник, поет — ще більше. — Вмер Геній? — Генії не вмирають.

Кого ж вiдведемо нинi на мiсце вiчного спокою? Довiдаємося щойно тодi, як оцiнимо Його заслуги, бо досi ми того не вчинили.

А він все, що міг, приніс і зложив на жертovníку України, навіть більше, ніж міг, бо жив, а життя своє приносив в жертві за свій народ день і ніч. Його мозок — то цілюще джерело поту, що спливав теплою струєю з Його високого чола і зрошував всю ниву кругом — нині вже зимний. — Його очі — ті ясні полум'я, що горіли безпримірною силою волі і любові, яка поборювала всякі і найтяжчі перешкоди — більше не отворяться...

Але куди глянеш — всюди каплі Його поту, всюди ясність Його, мов лискавки, погляду, всюди сліди Його праці.

Він знав, що робить і як робить. Коли побачив, що Його народ спосібний до великих діл — став йому совістю, вчителем і провідником.

Вів свій нарід довго і витривало. Вів крізь ряди ворогів. Вів далеко і тернистою дорогою. І вірив, що заведе свій народ до мети — до храму кращої будущини.

Та стрінула Його доля провідників всіх майже народів. Ослаб і впав перед самим порогом того Храму.

Зате Ти, Український Народе, ввійдеш в той Храм (М. К.)”.

Подавала газета й інші повідомлення. До Одеси оглянути військо приїхав цар. Военний бурмістр Володимира-Волинського Гнат Мартинець відзначений медаллю „Signum laudis”. Над Тернополем щоденно з’являються „аероплани союзних армій”, проте російська преса пише, що вони „обкидають бомбами тільки залізничний шлях і дворець. Одна бомба вибухла й розбила платформи; її сліди і досі носить штукатурка на зовнішній стіні дворця. Паніки не викликають аероплани. Народ до всього привикає та слідить із вулиць і гірки з парку за аеропланами, які обстрілюють російські гармати й машинні кріси. До міста не доходить ще гук крісів з поля бою, тільки рев тяжких гармат...” Усі ці новини подала рубрика „Світова війна”.

Розділ „Новинки” інформував, що 29 травня відбулося засідання Народного комітету. Голова засідання Кость Левицький „виголосив довшу промову, присвячену пам’яті Івана Франка, котру присутні вислухали стоячи. Рішено взяти корпоративну участь в похоронах Івана Франка і завізвати українську львівську громаду до якнайчисельнішої участі в сих похоронах. Вкінці упрощено д-ра Костя Левицького як голову всіх наших начальних політичних організацій до виголошення похоронної промови в імені цілого українського народу”.

Від імені Народного комітету до української громади звернувся д-р Степан Баран, запросивши всіх до якнайчисельнішої участі в похоронах Івана Франка.

„Українське слово” (№ 135 від 31 травня 1916 року) опублікувало наказ „Сокола-Батька”: „Товаришів „С-Б”, „Сокола II”, „Сокола III” і „Сокола” в Клепарові звизається до участі в похоронах д-ра Івана Франка в середу дня 31 с. м. Збірка Товаришів в одностроях в той день о год. 4 пополудні коло дому Покійного при вул. Понінського, ч. 4”.

1 червня 1916 року „Українське слово” під редакцією Северина Голубовича повідомило про представництво на похороні різних організацій:

Українське січове Військо

Українські січові стрільці прислали з поля на похорони своїх відпочивників: сотника Зенона Носковського і четаря Ю. Навроцького. Від стрільців зложено три вінки: срібний, калиновий і з пільних цвітів.

Співцєві визволення — Волинь і Холмщина

Телеграфічно повідомляють нас, що в похоронах візьмуть участь відпоручники визволених українських земель: Волині й Холмщини. — Союз визволення України переслав депешу і зложив терновий вінок.

Українська преса у Львові

Редакції обох українських дневників вислали виділові Наукового Товариства ім. Шевченка кондоленційні письма і зложили на домовині вінки. В імені преси промовить над гробом д-р М. Лозинський.

Коло дому жалоби

На улиці Понінського товпиться український народ, щоб востанне побачити свого великого вченого на ложу смерті. Світлиця, у якій спочивають тлінні останки, уладжена скромно. Посередині у металевій домовині лежить Франко, зложений до вічного сну зі спокійним виглядом лиця.

Дім Просвіти

З українських інституцій повівають жалібні прапори. Книгарня Наукового Тов. ім. Шевченка у виставнім вікні, прибранім в кирею, виставила погруддя та портрети Генія та засипала цілу виставу рядом його праць. Появився також збірник Літературно-науковий в честь Івана Франка з приводу сорокаліття його письменської діяльності, який мав вийти перед війною. Війна перервала роботу комітету, а тяжка доля зложила ювілейне видання на домовину нашого генія. Зміст збірника дуже різномірний та багатий.

I. Частина літературна виповнена писаннями: Јана Rokyty, В. Г. Королєнка, П. Тодорова, М. Горького, Лєсі Українки, В. Винниченка, Т. Бордуляка, Лєся Мартовича, Л. Журбенка, К. Галицького, Ю. Кміта, Уляни Кравченко, Хв. Вовка, В. Охримовича, Б. Ярошенка, Сергія Єфремова, Івана Франка, Ю. Жатковича, Івана Труша.

II. Часть наукова: Хведора Корха, В. Гребєняка, В. Ягіча, Олексія Шахматова, Богдан Барвінський, І. Крип'якевич, С. Томашівський, І. Кревецький, В. Щурат, Г. Стринського, Олександра Брікнера, Ф. Срібноґо, Ф. Альфреда Ензена, М. Сушцова, В. Гнатюка, Івана Бодуїна де Куртєней, М. Возняка, Т. Реваковича, Я. Гординського, І. Свенціцького, І. Полівки, З. Кузєлі, І. Зілинського, Е. Тимченка.

Родина

На похорон приїхав лиш один син Петро Франко, що є четарем У. С. Війська.

Гості з провінції

Багато провінційних міст як Стрий, Дрогобич, Самбір, Перемишль вислали на похорони своїх відпоручників".

Незважаючи на воєнний час та проблеми зі сполученням вістка про кончину Івана Франка швидко ширилась краєм. 31 травня 1916 року в Станіславові з'явилися клепсидри наступного змісту: „Товариства „Хлопська Рада” й „Повітова Січ” у Станіславові повідомляють українську громаду про смерть д-ра Івана Франка, поета, мужа науки, піонера свободи й поступу і т. д. Похорони відбудуться нині у Львові. Земля Тобі пером, Великий Учителю!”

Президія Союзу визволення України телеграфно попросила д-ра Івана Крип'якевича положити на домовину Франка терновий вінок від Союзу з написом: „Твоє життя було устелене тернами, але Ти радість всім давав”, а до Наукового товариства ім. Шевченка вислала кондоленційну телеграму такого змісту: „Президія Союзу визволення України має честь з приводу смерті Івана Франка переслати на руки Наукового Товариства ім. Шевченка вислови найглибшого болю, який переймає серця всіх російських Українців. — Мар'ян Меленевський, Андрій Жук”. Союз також телеграфом повідомив про смерть Івана Франка професора університету в Софії Івана Шишманова, професора Арборе в Бухаресті, філію Союзу в Берліні й полонених українців у деяких таборах Австро-Угорщини й Німеччини, а також редакцію „Україні-ї” в Будапешті та редакцію журналу „Revue Ukrainienne” в Лозанні з проханням подати звістку на російську Україну.

Голова галицько-української соціально-демократичної партії Володимир Темницький висловив співчуття від імені партії: „З приводу смерті Івана Франка, першого сівача соціалістичної думки серед галицьких Українців, невтомного борця за ідеї свободи й рівності, партійна управа української соціальної демократії пересилає на руки Наукового Товариства ім. Шевченка своє найсердечніше спочуття. — Володимир Темницький”.

Телеграми, листи надходили і надходили. Частина з них друкували українські газети, частина осіла у фонді НТШ, що зараз зберігається у ЦДІАЛ під номером 309. Деякі з цих листів співчуття 1966 року було оприлюднено у виданні „Іван Франко. Документи і матеріали 1856-1965”, що вийшло в „Науковій думці” у Києві (№ 343-367).

29 травня на ім'я редакції часопису „Діло” прислала телеграму співчуття редакція газети „Буковина”: „Прибиті сумною вісткою про смерть найбільшого сучасного мужа України, висказуємо рідні дорогого покійника і всьому українському народові найглибші співчуття. Редакція „Буковини”. (ЦДІАЛ, ф. 309, оп. 1, спр. 345, арк. 9).

Цього ж дня до НТШ надійшла телеграма з Долини: „Філія крайового товариства господарського „Сільський господар” в Долині по

причині смерті Івана Франка пересилає вислови найглибшого болю, який переймає в тій хвилі серця українців. Євген Коляджин, голова. *Іван Антонович, секретар* (Там само, арк. 7).

Дві телеграми надійшли з Чернівців. Обидві вислані 31 травня. Перша — від учениць жіночої учительської семінарії до редакції „Діла”: „Невимовно глибоким жалем тронуті по втраті великого сина України, що згинув на шляху, не діждавшись світаючого сонця свободи, кидаємо і свою грудку на могилу” (Там само, арк. 29).

Друга — від товариства учителів середніх шкіл імені Сковороди: „Найбільшому сучасному українцеві останній поклін” (Там само, арк. 28).

Телеграма від 31 травня управі НТШ від українців Самбора: „Увесь український народ плаче над свіжою могилою невтомного труженика, якого ніким заступити.

Ділимося з вами сердечним жалем” (Там само, арк. 27).

Телеграма від „Жіночої громади” в Станіславові до Наукового товариства ім. Шевченка: „Українська „Жіноча громада” города Станіславова супроводить враз з українським жіноцтвом соборної України з тяжким болем, тяжким сумом тлінні останки І. Франка — борця за кращу долю і духовне відродження української жінки” (Там само, арк. 22).

Телеграма від учителів коломийської гімназії — до Наукового товариства ім. Т. Шевченка: „В імені учительського збору української гімназії в Коломиї прошу прийняти вирази глибоко відчутого жалю та безмежні туги із-за страти одного з найкращих синів України д-ра Івана Франка, що слушно сказав свому народові:

„Я ж весь вік свій, весь труд тобі дав
У незломнім завзяттю,
Підеш ти у мандрівку століть
З мого духа печаттю”.

Проф. Никифор Даниш” (Там само, спр. 345 „а”, арк. 17).

Телеграма від учителів та учениць українського інституту для дівчат у Перемишлі — до Наукового товариства ім. Т. Шевченка:

„В день похорону Івана Франка 31 V 1916 року.

І ти, мученику, упав жертвою страдань у борбі за волю свого народу.

Змучене твоє тіло лягає в могилу, а плоди твого духу поведуть український народ у дальший бій за права свої і цілого людства.

Спочивай у темній могилі, а світло твоїх думок сіятиме між нами.

Честь твоєму генієві” (Там само, спр. 345. арк. 15).

Телеграма від учителів та учнів гімназії в Городенці — до Наукового товариства ім. Т. Шевченка:

„З нагоди смерті Івана Франка

Дирекція української приватної гімназії ім. Т. Шевченка в Городенці, учительський збір і молодіж гімназії складають останній поклін великому учителеві молодого покоління. *Антін Крушельницький*” (Там само, арк. 14).

Телеграми і листи співчуття надходили в день похорону і опісля.

Телеграма від громадськості Краківця до Наукового товариства ім. Т. Шевченка: „Українські товариства в Краківці „Бесіда”, філія „Просвіти”, філія „Сільського господаря”, філія „Жіночої громади” і читальня „Просвіти” духом лучаться, ховаючи сина України.

І. Кохановський” („Українське слово”, 2 червня 1916 р. № 137).

Телеграма від товариства „Просвіта” в Моравській Оставі до Наукового товариства ім. Шевченка (1 червня): „Українське товариство „Просвіта” в Моравській Оставі пересилає по причині тяжкої втрати, нанесеної немилосердною смертю, великого українського просвітителя д-ра Івана Франка так родині славного покійника, як також цілому українському народові вислови найглибшого болю і співчуття.

Семен Хандога, голова” („Українське слово”, 6 червня 1916 року, № 140).

Телеграма від товариств „Жіноча громада” і „Кружок жіночої громади” у Чернівцях до родини І. Франка (2 червня): „До високоповажної осиротілої родини найцирішого українського трудівника, нашого поета, упокоївшогося генія Івана Франка!

Прийми й від нас, високоповажана родину, наше не лише співчуття, але й поділяючий з тобою невисказаний жаль з приводу втрати мужа, батька і так дорогого скарбу в нашій народності, яким був для нас Іван Франко. Вічна йому пам'ять! Пам'ять і слава!

Слава поетові і великому трудівникові і мученикові українського, тяжко тепер осиротілого по ньому народу!

Від товариств:

„Жіноча громада” — *Євфрозина Галій, Емілія Кумановська, Омеля Малицька;*

„Кружок жіночої громади” — *Теодозія Маєрова, Генріка Ясеницька, Євгенія Кордубова, Дарія Гаморакова, Ольга Кобилянська*” (ЦДІАЛ, ф. 309, оп. 1, спр. 345, арк. 35).

Лист від філії товариства „Просвіта” в Снятині до Наукового товариства ім. Т. Шевченка (2 червня): „До глибини душі тронутий виділ снятинської філії „Просвіти” утратою духовного провідника зі-

йшовся на жалібне засідання та ухвалив вислати світлому віділові Тов. ім. Шевченка у Львові слова найбільшого смутку з проською передання їх родині великого покійника, якого пам'ять ухвалено пошанувати за-снуванням стипендіального фонду ім. д-ра Івана Франка.

За віділ снятинської філії „Просвіти” голова *Василь Равлюк*, секретар *Прокіп Нижник*” (Там само, арк. 39).

Телеграма від учителів Кіцманської гімназії до родини І. Франка (4 червня): „Довідавшись пізно о смерті дорогого нам Івана Франка, ми не мали змоги вислати телеграму з Кіцмані. Стоячи над свіжою могилою великого Каменяра та Мойсея — пророка України з слізними очима, прощаємо духа його ж словами: „Підеш ти у мандрівку століть з мого духа печаттю”. Шлемо родині вираз глибокого співчуття, жалю” (Там само, арк. 45).

Лист від громади с. Вовчківці до Наукового товариства ім. Т. Шевченка (4 червня): „Рада громадська у Волчківцях, повіт Снятин, пересилає цим, іменем всіх громадян, світлому віділові Наукового товариства ім. Шевченка у Львові слова найглибшого жалю по страті найбільшого вченого та провідника українського народу (блаженної) пам'яті д-ра Івана Франка та просить переказати ці наші спочування його жалою покритій родині.

Радні: *Іван Гудзюк*, *Йосип Протасик*, *Михайло Чернявський*, *Ілько Кишканик*, *Костир Запаринюк*.

За зверхність громадську: *Федір Стецик* — війт, *Миколай Кузик* — писар громадський, *Михайло Онищук* — асесор, *Михайло Стецик* — асесор” (Там само, арк. 46).

Лист від Українського технічного товариства у Львові до Наукового товариства ім. Т. Шевченка (5 червня): „Над могилою півця-героя, народного мученика і генія, що, мов сонце серед захмареного неба, кидав ясні лучі на чорну і важку долю свого народу, висказує Українське товариство технічне слова великого болю і жалю а віддає хвальному товариству честь і признання, що того найдорожчого сина України зачислювало в своїх членів і робітників і вірить, що праця його не змарніє та зродить тисячі каменярів, що викують лучшу долю для неньки України” (Там само, арк. 47).

Лист від шкільного комітету у Володимирі-Волинському до Наукового товариства ім. Т. Шевченка (перші дні червня): „Нема його вже між нами! Однак вогненне його слово просвітить згодом пригноблений наш народ і дасть змогу пізнати, яких батьків і чиї ми діти.

За шкільний комітет у Володимирі-Волинському *Євген Барановський*, *Савина Сидорович*” (Там само, арк. 54).

Ще декілька телеграм опублікувало „Українське слово” у № 139, який вийшов уже після похорону 4 червня 1916 року: „Редакція „Українське слово”, Львів. Офіцери й однорічні добровольці-Українці 24 піхотного полку висказують свій безмірний жаль і плачуть з цілим народом над свіжою могилою найбільшого сучасного Українця Івана Франка.

Наукове Товариство імені Шевченка. Смерть найбільшого сучасного сина України порушила нас до глибини. Прийміть слова щирого жалу і співчуття. Д-р Іларій і Ольга Бачинські.

Дорна Ватра. Українські товариства Буковини складають цвітку незабудку на могилі безсмертного поета-учителя. Омелян Попович, Е. Пігуляк, А. Клим.

Чернівці. Смертю нашого найбільшого батька-провідника, учителя молодіжи, невтомного борця за кращу будучність нашого народу тронуті до глибини душі висказуємо якнайщиріше співчуття. — Молодіж учительської семінарії.

Чернівці. Тронуте до глибини душі із-за смерті народного мученика за волю України, організатора широких народних мас, письменника і ученого світової слави, учителя молодіжи і свого почесного члена — товариство засилає найщиріше і найглибше співчуття. — Укр. акад. товариство Союз”.

Боляче вразила вістка про смерть Івана Франка українських біженців, які перебували у різних таборах Нижньої Австрії. Про те, як вони сприйняли її, зі слів очевидців оповів у брошурі „Пам'яті Івана Франка” Михайло Возняк: „У Гмінді під враженням сумної телеграми шкільний обіжник пішов 30 мая поміж учительський збір. І оповіли учителі й учительки приступно дитворі, хто був Франко. А діти понесли по бараках вістку: „Франко не живе!” Потім відбулася жалібна учительська конференція, на якій директор школи д. Володимир Хабаровський промовив до зібраного вчительства й закликав його до тим інтенсивнішої праці. З черги подала характеристику Франка відома письменниця Катря Гриневичева. На другий день відбулася заупокійна служба Божа, а ввечері були виклади, здебільша під відкритим небом; промовляли про значення Франка для України: пані Гриневичева та Стахова, дд. Коваль і Стахів. На сходинах інтелігенції гміндський Жіночий Комітет дав почин до збірки гроша в таборі на стипендію ім. Івана Франка. Кондоленційні телеграми вислали з Гмінду: виселенці-Українці, дирекція народної школи, українське учительство, 3000 шкільної дитвори, український Жіночий Комітет, д-р Іларій і Ольга Бачинські та Катря Гриневичева (Геніальному учителеві й мистцеві шлю слезні спомини).

Виселенці з табору Хоцень пом'янули пам'ять Франка відправою богослужіння й панахиди тиждень пізніше дня 6 червня. Парох о. Іван Алиськевич виголосив по відправі посмертну згадку про Франка й до глибини зворушив нею народ. У сім святі взяла участь шкільна дівтора й учительський збір місцевої української школи. Від української оселі у Вольфсберзі вислали кондоленційні телеграми: місцевий Запомоговий Комітет, учительський збір української народної школи й виділ читальні".

На смерть Івана Франка відгукнулись і полонені воїни з України, які брали участь у війні під знаменами Росії. Вони жили по бараках як мученики і нетерпляче чекали кінця бойових дій. І вони сповились тяжким сумом на звістку про смерть найбільшого діяча соборної України. З деяких таборів було вислано до Львова кондоленційні телеграми, які навів у своїй брошурі М. Возняк:

„Б у д а п е ш т. Ми, російські полонені Українці й Євреї, висловлюємо глибокий душевний біль по смерті великого українського поета і борця за кращу долю українського народу. Такий великий геній, яким був Іван Франко, дорогий не тільки українському народові, але всім людям, котрі, без різниці національностей, змагають до світлого кращого життя робочих мас. Деякі з нас читали твори сього великого письменника-реаліста, особливо сильне враження викликає маленька книжечка в московській мові „К свету“.

В е щ л я р. Глибоко зворушені, пересилаємо вислови найщирішої подяки й найвищої пошесті для пам'яті великого покійника. Український просвітний Виділ Союзу визволення України в Вецлярі.

В і з е н б у р г. Спочуваєм з горем цілої України та долучуємо над могилою геніального сина галицької України наш щирий жаль до загального смутку. — Полонені офіцери.

Г о л и ш і в. 1 червня 1916. Родині великого нашого поета Івана Франка — полонені Українці з російської України.

Сумом оточилися наші серця, журбою наповнились груди, коли лиш довідалися, що наш велетень д-р Ів. Франко склепив навіки очі. Клонимось перед такою великою труною!

З а л ь ц в е д е л ь. Просвітний виділ й усі українські організації табору в Зальцведель, схвилювані поражаючою вістю про смерть поета, прилучаються до народної жалоби та просять висловити родині своє глибоке спочуття.

Р а ш т а т. Глибоким сумом сповила наші серця звістка про смерть того, що виховав нас своєю вольною думкою. Ми втратили вчителя, борця, провідника! Нехай його думки ведуть нас і наш народ до даль-

шої боротьби за волю, зоря якої засіяла саме над нашим захмареним виднокругом! Просвітня Комісія табору полонених у Раштаті.

Громада Українців полонених у Раштаті сповивається жалобою із-за звістки, що помер великий борець за будучину України. Все, що мав у життю, дав він для ідеї, він горів, блискав, терпів у боротьбі за неї!

Національні культурні й господарські стоваришення українських полонених у Раштаті прилучаються з полону до невимовної жалоби із-за смерті Івана Франка, незабутнього борця за волю й щастя України.

Полонені Українці-офіцери в Раштаті висловлюють свій глибокий біль по втраті великого поета, горожанина й виховувача, котрий протягом десятиліть вів український народ до волі й культури.

Полонені учителі Українці в Раштаті й редакція української часописи для полонених „Розсвіт” висловлюють свій біль із-за смерті великого каміняра, який своїм генієм поклав могутні основи розвитку української журналістики й культури.

Ф р а й ш т а д т. Полонені Українці табору у Фрайштадті висловлюють безмірний жаль з приводу смерті нашого найбільшого сучасного поета й земляка Івана Франка. Просимо передати найщиріше спочуття родині великого покійника.

Просвітній Виділ Союзу визволення України висловлює спочуття з приводу смерті найбільшого із сучасних українського поета, ученого, громадянина. Вічна пам'ять великому покійникові”.

Незмірно тяжче дістатися таким висловам спочування австро-угорських Українців, що томляться по азійській Росії, а хоч би й європейській. Поки що надійшла кондоленція від примусових гостей у російських Українців, а саме з Ромнів, полтавської губернії: „І до невольників-Українців дійшла сумна вість про смерть великого сина України, Івана Франка. Невимовним горем прибиті, прощають його востаннє Українці-невольники та кривавими сльозами зрошують свіжу могилу”.

Від обох категорій жертв теперішньої війни несемося думкою до предмету, за який між іншим кипів завзятий бій, а далі до учасників бою. Що торкається українських земель, зайнятих військами центральних держав, з Волині надійшли такі вислови спочування від тамошнього населення та представників Українського Січового Війська:

В о л о д и м и р - В о л и н с ь к и й. Великий і невимовний жаль висловлюємо по причині смерті нашого незабутнього поета та вчителя всього українського народу. Ми, Українці Волині, зокрема складаємо велику пошану останкам нашого найвизначнішого патріота, вчителя, поета й горожанина, котрий з найбільшою силою і яскравістю свого могутнього таланту зосереджував у собі всі скарби, жаль, сум, кривду,

ненависть до ворогів і разом світлу надію та віщування кращої будучини дорогого нам рідного краю! Від Українців Волині нашому дорогому й незабутньому землякові вічна пам'ять! Українці Волині.

Зворушені до глибини серця вісткою, що не стало між живими нашого дорогого Учителя, Творця Камінярів, котрий указав шлях борцям для добра та слави України, яким і Сам ішов до кінця Свого життя, висловлюємо глибокий жаль і спочуття. Комісаріат У.С.С. у Володимирі-Волинському. Четар М. Саевич з товаришами.

К о в е л ь. 31 мая 1916. Волинська земля, що святкує першу весну нового кращого та свобіднішого життя, з глибокою пошаною віддає свій поклін пам'яті найбільшого каміняря українського відродження — За волинські станиці: Дмитро Вітовський, сотник Українського Січового Війська.

Не тільки волинські відпоручники нашої національної армії склонили свої голови перед пам'яттю того, на шлях котрого вступили вони, але й усе Українське Січове Військо загалом. Отаман Гриць Коссак „склонив свою голову перед обличчям маєстату д-ра Івана Франка, найбільшого борця за волю України”.

Українське Січове Стрілецтво в полі, повідомлене командою збірної станиці У.С.В. у Львові про смерть Івана Франка, прислало на її руки отсю депешу для стрілецького четаря Петра Франка, сина померлого: „Глибоко тронутий вістю про смерть нашого дорогого поета й творця, який у наших серцях збудив величні і безсмертні ідеали й одушевив нас до боротьби за святі цілі, пересилає I полк Українських Січових Стрільців, у вірнім відданню та найбільшій вдячності для незабутнього мистця, найциріше та найглибше спочуття”.

І згадана львівська збірна станиця зі своїм командантом д-ром Михайлом Волошином „склонила прапори на знак тяжкої жалоби по втраті вождя камінярів на шляху до волі та свободи України, великого поета Івана Франка” та переслала Науковому товариству ім. Шевченка „слова жалібного спочування”.

Висловили „свій безмірний жаль” і „заплакали з цілим народом над свіжою могилою найбільшого сучасного Українця Івана Франка” офіцери й однорічні добровольці-українці 24 полку піхоти. І українцям-офіцерам 95 полку піхоти „великий і глибокий біль принесла вістка, що вже не будитиме й не чаруватиме України ніяке свіже, нове слово Івана Франка”.

Наскільки дозволяло незвичайно утруднене теперішньою війною подавання вісток, широким сумним відгомоном відбилася вістка про смерть Франка також по всій російській Україні. Київський „Український

Клюб" присвятив пам'яті поета надзвичайне зібрання. Вислано телеграми з висловом спочування українським організаціям і своякам Франка, котрі проживають у Росії, вислано також телеграму харківському університетові, почесним доктором котрого був Франко".

Як дізналася про смерть Івана Франка дружина в лікарні — невідомо. Жодних згадок ні від кого. Ніби її й не існувало. Немає жодних відомостей, чи відвідував хто хвору, чи ні. Невідомо також, коли вона покинула лікарню.

З дітей проводив І. Франка в останню дорогу тільки Петро. Свої спогади про батька закінчив словами: „Моя відпустка кінчилася. З батьком було дуже зле. Я пішов до команданта станиці УСС д-ра Волошина з проською о продовження відпустки. Але д-р Волошин відмовив: „Йдьте на фронт, пане товаришу. Як батько умре, то вас повідомимо". Над Стрипою я дістав за кілька днів повідомлення. Отаман Варивода показав мені депешу, і я поїхав на похорон.

При списуванні тих споминів допоміг мені й брат Тарас, тепер гімназійний професор у Ряшеві".

Сотник М. Волошин, добрий знайомий Івана Франка, жодних пояснень з приводу того, чому він не відпустив Петра, не залишив.

Після похорону Петро Франко у № 25 газети „Свобода", щотижневої „політичної, просвітньої і господарської часописі", що вийшов у суботу 17 червня 1916 року, подякував усім тим, хто взяв участь у похороні, та тим, хто вислав родині співчуття, запевнивши, що він теж „почувається до глибокої вдячності для всіх, що старалися злагодити останні хвили тяжко недужого батька, а особливу подяку складає Високоповажному радникові К. Бандрівському і д-рові В. Кобринському".

Тарас у своїх спогадах обійшов цей момент мовчанкою.

Ганна у спогадах „Іван Франко і його родина" про цей час писала: „Це був 1916 рік. Я якраз була тоді в шпиталі при праці, як до мене прийшов Микола Вороний і приніс мені телеграму зі Львова. Кругом пів світу, через Рим, Константинополь, Москву — три місяці йшла до Києва та телеграма, що принесла мені трагічну вістку про смерть мого Батька. Невпинний біль стискав моє серце, я ридала днями й ночами. Я не могла собі простити, що не виконала мого обов'язку доньки й не поїхала до батька. Цей жаль залишився в моєму серці на все життя.

Тато кликав нас — своїх дітей. Та вмирав самотній, не було нікого з дітей біля нього.

У 1917 році мені вдалося поїхати до Львова, і перші мої кроки були на могилу мого тата. Домовина лежала тоді в чужому гробівці, і ще довго треба було чекати, поки її перенесли до власного.

Тоді ж я відвідала татового приятеля й нашого опікуна Карла Бандрівського. Він оповів мені про тяжке життя тата в часі моєї відсутності”.

Митрополитові Андреєві Шептицькому про смерть Івана Франка повідомив хтось у листі.

„В травні 1916 року, — писав відомий політичний діяч Михайло Західний у своїх спогадах „Як Франко послав мене до гімназії”, котрі були опубліковані у № 3 „Наукового вісника Музею Івана Франка у Львові” 2003 року, — я проживав як військовий бранець у Веприку Гадяцького повіту на Полтавщині та переписувався з нашими цивільними засланнями. Вістку про смерть Івана Франка у Львові передав мені з Курська митрополит Андрей Шептицький, переповідаючи передану йому зі Львова вістку про останні дні поета, подаючи від себе: „Стрінула нас найтяжча жертва, тяжча за всі наші дотеперішні жертви Світової війни”.

Перед поверненням додому вже після Лютневої революції 1917 року митрополит відвідав Київ. Дорога виявилася нелегкою. Всі потяги були вщерть забиті солдатами, які самовільно захоплювали всі купе, всі місця у вагонах, і цивільні пасажери мали великі клопоти з переїздами по країні. На це не було ради, бо з проголошенням свободи у війську зникла всяка дисципліна. Солдати хоч би тим хотіли взяти своє за три роки окопів. З великими труднощами митрополит дістався до Києва.

У Києві його зустріли з великими почестями. Голова комітету „Союз городів” барон Штейнгель віддав у розпорядження митрополита автомобіль. Митрополит найперше поїхав до притулку для дівчат-сиріт Галичини. Діти ридали, хотіли додому. Підбадьорював, як міг, подавав надію на повернення. На прощання склав щиру подяку Луначарській та Дорошенковій за опіку над дівчатками.

Особливо запам'яталася зустріч з кооператорами Київщини. Сотні людей, здебільшого селян, членів сільських кооперативів, які приїхали до столиці з далеких сіл на з'їзд, всі як один піднялися зі своїх місць, коли митрополит появився у залі, і влаштували йому бурхливу овацію. Один за одним на трибуну піднімалися промовці і сердечними, щирими словами вітали колишнього Царського В'язня”.

Дещо інакше виглядали зустрічі з місцевою українською інтелігенцією. Професор Михайло Грушевський, добрий знайомий митрополита ще зі Львова, влаштував теплий прийом у приватній обстановці, але на засідання Центральної Ради не запрошував.

„Шалено переживав за свою революційну репутацію”, — пояснив Дмитро Дорошенко.

Ще більшу „революційну пильність” виявив Володимир Винниченко. Одного разу він увійшов до кімнати, де митрополит розмовляв

із кількома членами Центральної Ради. Не привітавшись, Винниченко тут же сів у крісло спиною до митрополита й запалив цигарку. Зробив це так демонстративно, аби всі бачили. В тім числі митрополит. З цього приводу Дорошенко пише: „Пані Л. М. Старицька-Черняхівська, яка вітала Митрополита, потім оповідала мені, що всі присутні просто паленіли від сорому за таке некультурне поводження „революційного вождя”.

Перед самим від'їздом з Києва родина і приятелі Івана Франка попросили митрополита відправити панахиду. Минала перша річниця від дня смерті поета. Погодився. Панахида відбулася 22 травня у костьолі святого Олександра в присутності громадських діячів, представників різних українських організацій, переселенців-галичан. Костьол був переповнений. Ніхто з присутніх, у тому числі й митрополит, не брав собі до голови, в який спосіб Франко перед смертю поєднався з Богом.

Про цю панахиду в Києві Ганна Франко згадувала: „Третя і остання зустріч була в Києві в 1917 році, в першу річницю смерті мого тата. Митрополит, звільнений російською владою з заслання, приїхав до Києва і тут задержався, вичікуючи дозволу повернутися до Львова.

У мене з'явилося бажання, щоб не хто інший, а митрополит відправив панахиду по татові, і з тим бажанням я пішла до нього. Мене стрінув о. Михайло Цегельський у скромно влаштованій вітальній кімнаті. Почувши, з чим я прийшла, він заявив мені: це річ немислима, тато вмер без Бога, і митрополит напевно відмовиться. На ці його слова з сусідньої кімнати вийшов сам митрополит і, звертаючись до о. Цегельського, заявив: „Ви помиляєтеся, отче, тим більше за таких людей ми повинні молитися”. Потім звернувся до мене, привітався і дав згоду. Панахида відбулася в католицькій костьолі. Церква була щіверть виповнена народом, по панахиді митрополит промовив, згадуючи тата в словах піднесених і зворушливих.

Та неприємний інцидент трапився ще того ж дня. Володимир Антонович, не поінформувавшись вперед, помістив у соціалістичнім часопису статтю, у якій накидався на митрополита: мовляв, він надужив ім'я Івана Франка, щоб вести пропаганду католицизму на Україні. Ця брехлива стаття до глибини душі обурила мене, і я зараз же послала до її газети спростування, але факт нетакту й образи залишився.

Відвідуючи Львів по війні, я зайшла до митрополичої резиденції, але митрополита не було вже в живих. Я розговорилася з його довголітнім слугою, що охоче розказав мені про життя митрополита під час війни, як вони разом бідували, як при бомбардуванні він сам мусив спроваджувати старенького і безпомічного до пивниці, потім назад до кімнати. Усі його покинули, не було помочі ні рятунку”...

Розділ XI

ОСТАННЯ ПРИСЛУГА

Того дня на фронтах було спокійно. Австро-угорський генштаб повідомляв, що „нічого нового” на російському фронті не було, а на італійському вславився поручик Альбін Млякер, котрий вдерся у форт „Каза Ратті” й захопив „три гаубиці і дві легкі гармати”. З гордістю писалося, що австрійська армія відібрала від італійців уже 284 гармати. На Балканах теж був спокій, якщо не брати до уваги, що довелося посылати патруль в околиці Терас. Розвелося багато грабіжників...

Німецький генштаб також інформував, що на каналі Ле-Бассе німецький підрозділ вдерся у „неприятельське становище”, взяв багато полонених, а сам повернувся без втрат. У відповідь французи атакували німців і на деякий час захопили якийсь-то кут села. Однак потім дуже каюлися, бо німці пішли в атаку й полонили 53 французи. Біля порту Дюмон німецькі війська захопили у полон 48 офіцерів та 1942 солдати.

Спокійно було й на російському фронті...

Життя у Львові входило у звичну колію. Місто трохи постраждало, а тому газета „Діло” радила звернутись у фірму О. Скрентовича, яка гарантує „дахівці найвищу якість”. Були складені нові молитви за померлих та загиблих на фронтах і випущені нові молитовники. Доктор Баран брався за розв’язання старих карних справ. По святі Петра та Павла мали відбутися перші „бали” з участю „руських красавиць”...

Серед усіх тих подій смерть Франка видалась якоюсь недоречною. „Діло” вважало, що навіть дуже недоречною, бо саме в цей час у друкарні Наукового товариства імені Шевченка вийшла книга „Привіт Іванови Франкови”, яка мала вийти ще кілька літ тому, коли святкувалася 40-ва річниця громадської та літературної діяльності Франка. Але не вийшла... Не було паперу...

Організатори похорону послали делегацію до старости Львова Грабовського, щоб вона домовилася про місце на Личаківському цвинтарі та отримала дозвіл пройти процесією по місту. Грабовський

задовольнив прохання організаторів похорону. Жалобний похід мав іти вулицями Софії, Зиблікевича, Академічною, площею Галицькою, Бернардинською та Пекарською.

31 травня 1916 року делегація отримала від старости Грабовського посвідчення, писане німецькою мовою: „Посвідчення, яким видається дозвіл на те, що похоронна процесія померлого д-ра Франка може проходити вулицею Академічною і Галицькою площею”. Підпис нерозбірливий (ІЛ ім. Т. Шевченка НАН України, ф. 3, спр. 2430).

Варто зауважити, що у списку заходів, які передбачали організатори поховання І. Франка з НТШ, немає такого пункту, як домовленість про церковний похорон. Спочатку навіть мови про це не було. Всі знали, що Франко — атеїст, і розуміли, що похорон з участю священника був би глуфом над його пам'яттю.

Комусь із організаторів здалося, що похорон не буде таким урочистим, як хотілось би, і на ньому буде мало народу, бо час воєнний. Багато люду на фронті, особливо чоловіків, чимало виїхало в провінцію, а селянам буде важко добратися до Львова, бо на дорогах патрулі. І хтось подав ідею, що відсутніх можна замінити шкільною та студентською молоддю, яка, з одного боку, забезпечить масовість похорону, а з другого — пройшовши організованим походом по чотири в ряд в одностроях, надасть йому особливої виразності й чіткості. Ця думка сподобалася Товариству, бо який може бути похорон без молоді? Але для того, щоб молодь могла бути на похороні, потрібно звільнити її на той день від навчання. Дозволити це міг тільки начальник Крайової шкільної ради Цюль. Він погодився з думкою делегації, яка прибула до нього на поклін, що „не пасує” хоронити Франка без молоді, але зауважив, що для того, щоб молодь узяла участь у похороні, на ньому має звучати слово Боже, а не чиєсь інше — одним словом, на похороні повинен бути священник. Отже, коло замкнулося... Тепер Товариство було змушене запросити на похорон священника.

Відступати Товариству було нікуди. Воно не могло знехтувати вимоги пана Цюля, бо добре розуміло, якими могли бути наслідки цієї відмови. Знову „хтось” порекомендував „до питання вирішення церковних похоронів” залучити Карла Бандрівського та відомого у той час львівського журналіста Федя Федорців. Бандрівський нібито мав виконувати волю самого Франка, а Федь Федорців у разі чого мав бути за свідка. Прецінь представляв пресу.

Як зреагували на прохання К. Бандрівського в консисторії, відомо. Не залишалось нічого іншого, як іти до Василя Давидяка, бо дід Івана Франка належав до його парафії. Давидяк прийняв делегацію

Товариства. Давидяк увічливо висловив жаль, що „нашого поета” не стало, що так несподівано помер, а міг ще жити й жити, а коли отцеві сказали, чого прийшли, ховати покійного відмовився. Ні, ні! Ви про що? Франко помер невисповіданий і нерозкаяний, а отже, не заслужив на церковний похорон. Але він, Василь Давидяк, дуже добре розуміє шановну депутацію і радить їй піти по дозвіл у митрополичий ординаріат. Якщо в канцелярії скажуть, що він може хоронити, то похоронить із радістю.

Отримати дозвіл в ординаріаті виявилось нелегко. Справа ускладнювалася тим, що Галущинський і Богачевський розгорнули серед священства агітацію проти похорону Франка за участю церкви.

Отець Давидяк опинився в скрутному становищі. Він всілякими способами намагався вибути з гри. Напевно, в ті дні отець ремствував, що доля так немилосердно вчинила з ним, давши на приходство раба Божого Франка. Могла б дати комусь іншому. Він і справді не знав, що чинити. За канонами, Давидяк повинен був відмовити делегаціям. Він написав у митрополію листа, який у канцелярії отримав номер 1248:

„Всесвітліший Митрополітальний Ординаріате!

В парохії св. Успенської Церкви, ул. Понинского, ч. 4 померъ дня 29 мая 1916 известный писатель Иван Франко безъ св. сповіди мимо старання парохіального и посторонного (о. Василианъ черезъ о. д-ра Галущинского) духовенства. Такъ якъ украинска громада черезъ депутацію, репрезентовану черезъ надсовітника Бандровского и Федорцева, домагаєся для покойника церковного похорона съ почестями, подає подписанный урядъ парохіальный до ведомости Митрополітального Ординариата съ заявлениемъ, що подписанный урядъ парохіальный виделся принужденнымъ отказати зъ своей стороны въ церковномъ похороне, оставляючи речь тую розсужденью Всесветлейшего Митрополітального Ординариата. Львовъ, дня 29 мая 1916. свящ. Василий Давидякъ парохъ св. Успенской Церкви”.

Під документом стояла печатка церкви Успення. Він написаний мовою, якою розмовляли галицькі москвофіли, вважаючи, що це і є та російська мова, якою писав свої твори Пушкін.

На початку 20-х років Василь Давидяк через свого сина Євгена передав цього листа Василеві Щурату. Для чого? Невідомо. Може, щоб виправдати себе. Василь Щурат, зрозумівши, в чому річ, не міг опублікувати цього документа у той час, і він залишився в його архіві. Виявив його син Щурата Степан. Зараз цей документ як справа „2234 ор.” зберігається у Львівському літературно-меморіальному музеї Івана Франка.

Лист о. Давидяка став тим документом, який давав митрополії право твердити, що Франко невисповіданий, і тому про церковний похорон не може бути й мови. А нема церковного похорону — не буде шкільної молоді, бо їй заборонять брати участь у похованні безбожника.

Отже, митрополія мала всі підстави відмовити в участі церкви в похоронах. Однак все виглядало б інакше, коли б о. Гургула не скривав, що він висповідав Івана Франка, про що в останні роки свого життя свідчила його дочка Олександра Щурат. Але він цього не зробив. Одне з двох: він спеціально не повідомив про це о. В. Давидяка або ж повідомив, але той проігнорував цей факт.

Зовсім інакше реагувала б консисторія, коли б монах чину Василя Великого Теодозій Галущинський повідомив її, що Іван Франко просив його прийти на другий день, але він не прийшов, бо настоятель монастиря отець-ігумен Філяс послав його на похорон пані Левинської. Якщо б він це сказав у консисторії і його слово підтвердив о. Філяс, тоді б консисторія зарахувала акт сповіді. Однак Т. Галущинський доповів, що Франко його прогнав, що не було правдою. За це згодом митрополит А. Шептицький пошле його на 5 років покути до Риму. Лише після спокутування він розкаже на сторінках преси, як було насправді зі сповіддю Івана Франка.

Митрополит Шептицький у той час був у суздальській тюрмі. Його заступав митрат Білецький. Він теж опинився у скрутному становищі. Боявся взяти на себе відповідальність, боявся самотійно щось вирішувати. Особливо лякало те, що Товариство може відмовитися від послуг церкви саме на цій стадії переговорів. Громаді ж оголосять, що у митрополії просили дозволу, але вона відмовила. У такому випадку віруючі могли б нагадати церкві легенду про блудного сина й заявити, що церква не виконала свого призначення бути всепрощаючою. Громада могла відвернутися від неї.

Білецький, отримавши заяву Давидяка, тоді ж таки, 29 травня, відписав на звороті, аби шановний Давидяк учинив згідно з канонами: „ч. 3322. Почуває ся поступити після канонічних приписів. Від митрополитичого Ординаріату. Львів, дня 29 мая 1916 року. А. Білецький”.

Ця резолюція надавала о. Давидяку право відмовити в церковному похороні Івана Франка. О. Давидяк розумів, що митрат Білецький переклав відповідальність на його плечі. І тут йому на допомогу прийшов радник консисторії о. Олександр Степанович, який порадив організаторам похорону і куратору Івана Франка Карлу Бандрівському принести від лікуючого лікаря довідку про те, що Іван Франко на час відмови від сповіді був у такому стані, що не міг відповідати за свої вчинки.

Звернулися до В. Кобринського, який лікував Франка. В. Кобринський на прохання Карла Бандрівського видав посвідку такого змісту:

„Свідоцтво лікарське!

Сим посвідчаю, що с[вітлої] п[ам'яті] пок[ійний] д-р Іван Франко, котрий помер 29 с. м. на загальну пухлево-артеріо-склерозу серця і хронічне запалене легень — терпів також від часу моїх лікарських відвідин, т. є. від цвітня 29 с. м. на видимі психічні забурення ума і деменція, яка — попри хвилеві позірні проблески ума — об'являлася так в сфері чуттєвій як і в способі мовного виразу думок. Се свідоцтво виставлено на бажання судового куратора В[исоко]п[оважаного] К. Бандрівського для ужитку гр. кат. Уряду парохіального у Львові. Львів дня 30 V 1916. Д-р В. Кобринський, орд. лікар”.

Це свідоцтво зараз зберігається у Львівському літературно-меморіальному музеї під номером 2233.

Одержавши цей лікарський документ, куратор Івана Франка К. Бандрівський відніс його до о. Давидяка із супровідним листом № 236:

„До Всечеснішого гр. кат. Уряду Парохіального Церкви Успенія Пр. Діви Богородиці у Львові.

На бажання Всечесн. о. Олександра Стефановича Світника митрополичої Консистоії у Львові має честь підписаний преджити свідоцтво лікарське про психічне забурення ума і деменції св. п. д-ра Івана Франка до урядового ужитку. 1. прилога (один додаток — авт.). Львів, дня 30 Мая 1916. К. Бандрівський. Судовий куратор Д-ра Івана Франка. Адрес: Канцелярія Ставропігійського Інституту”.

Документи, тобто довідку Кобринського та заяву Бандрівського, Давидяк прийняв, але тут же заявив, що попри все він не відважиться на самостійне рішення. Нехай делегація йде до митрополії.

Було 31 травня. День похорону. Призначено його на 5 годину пополуночі. Зранку того дня Василь Давидяк біжить у митрополію із заявою про те, щоб йому письмово було вказано „о директиву на письмі, якь поступити во виду обстоятельство”. Слова про „директиву” Давидяк навіть підкреслив:

„ч. 1260. Всесветлейший Митрополитальный Ординариате!

По мысли указания Всесветлейшего Митрополитального Ординариата, переданного через Всеч. Отца Советника Стефановича вчерашнего дня, предкладае подписанный урядъ парохіальный письмо судебного куратора покойного Ивана Франка вразъ съ ликарскимъ свидоцтвомъ о психичномъ забуренью ума у спомненого покойника и просить о директиву на письме, якь поступити во виду обстоятельство, заподаныхъ

Всесветлейшому М. Ординариату письмомъ парох. Уряда св. Успенской Церкви дня 29 мая 1916 ч. 1248 съ церковнымъ похороненьемъ померлого Ивана Франка.

Львовъ, дня 31 мая 1916. свящ. Василий Давидякъ, парох Св.-Успенской Церкви”.

До своєї заяви о. Давидяк долучає попередній лист від 29 травня із резолюцією Білецького, прохання К. Бандрівського та лікарське свідоцтво В. Кобринського. На листі від 29 травня він дописує: „Дня 31/5 1916. ч. 1260. до М. Ординаріата подайте съ письмомъ судового куратора и лекарскимъ свидѣтельствомъ отъ д-ра Кобринского”.

Документи, зокрема клопотання К. Бандрівського та лікарське свідоцтво, не переконали митрата Білецького, і на листі о. Давидяка від 31 травня він ставить резолюцію:

„ч. 3348. Всеч. Урядови парохіальному Церкви Успіня Пресв. Бог. Д. М. у Львові. На передлежаче подане поручає ся застосуватися до зарядження виданого під днем 29 мая 1916 року ч. 3322. Від гр.-к. Митр. Ординаріату. Львів, дня 31 мая 1916. А. Білецький”.

Це була пряма відмова. О. Білецький навідріз відмовляв у церковних похоронах Івана Франка.

Коли до Давидяка прийшла комісія, щоб дізнатись, як вирішено справу, він тільки розвів руками.

Неважко собі уявити, в якому становищі опинився шкільний радник Іван Копач. Він уже повідомив учнів, щоб приготувалися до похорону, а виходить, що вони не можуть іти, бо нема священика. Від самого початку Копач був упевнений, що митрополія і Давидяк помнутьься трохи, а на похорон таки погодяться, тому й розпорядився бути готовими до нього. За таке самочинство він міг позбутися роботи. І Копач починає діяти. Він трактує відмову церкви як особисту образу: невже рівноапостольній церкві наплювати на всі його заслуги перед школою, народом, Богом та людьми?

1933 року Іван Копач опублікує в „Новій зорі” свої спогади й нагадає публіці, що молодь була присутня на похороні тільки завдяки йому. Копач оповість, що прийшов до Білецького, й після довгої і прикритої розмови той сказав: долю похорону має вирішити... Давидяк. Зайве говорити, що Давидяк знову розвів руками і зажадав принести писане розпорядження митрополії. І знову піде делегація з просьбами, і знову повернеться ні з чим, бо Білецький її не прийме (служниця повідомить, що його немає вдома).

Хто таки припер Давидяка до стіни, невідомо — мабуть, таки Копач, який вважає, що участь у похороні молоді — винятково його заслуга. Так

чи інакше, але Давидяк здався, хоча й тут виявив хитрість, пославши на похорон свого помічника Володимира Гургулу...

Того дня до Франкової оселі було важко досягнути. У кімнаті, де він лежав, було душно і тісно. В'яли квіти, яких було дуже багато. Зокрема весняних, які за безцінь можна було купити у босих селянок на Академічній вулиці. Вони так і залишилися перев'язаними міцною льняною ниткою, щоб не розсипалися. Ці квіти мали символізувати зв'язок покійного з „нашим бідним народом”, котрий „був гнучкий не одною бурею, не одним ураганом, не одною лютою зимою морозений”, а, як і ті дрібненькі квіти, вистояв, витримав, зберіг плід і „розцвів понад світом”. Саме так писала у ці дні преса.

У метричній книзі померлих Успенської церкви під номером 30 з'явиться запис латинською мовою, зроблений рукою о. Володимира Гургули: „28 травня помер, а 31 травня 1916 року був похований Іван Франко, доктор філософії, письменник, народжений у Нагуєвичах, одружений із Ольгою у 1886 році. Греко-католик. Замешкав по вулиці Понінського, 4. Вік — 60 років. Помер від водянки та артеріосклерозу. Метричне свідоцтво видане 30 V 1916” (Обласний архів РАЦС, № 18, арк. 231).

„Смерть Івана Франка, — писав М. Лозинський у брошурі „Іван Франко”, що вийшла 1917 року у Відні, — пригадала громадянству в цілій повноті всю великість його заслуг, усю велич його значення для України. Бо довголітня недуга спричинила, що люди, не бачачи його таким, яким привикли бачити його в розцвіті таланту, не чуючи з його уст тих слів, які тоді лишали таке глибоке враження у кожного, хто мав нагоду їх чути, не засипувані все новими й новими та все такими сильними творами його духу, починали забувати того Франка, який перейде яко велика історична постать до нашої історії, й починали привикати до Франка такого, яким зробила його недуга, й переносити сей образ на цілого Франка. На особі Франка можна було бачити, як для великої людини, для її слави небезпечний той шлях, який вона переходить від вершин свого розвитку до кінця своїх днів, шлях повільного замирання, фізичного й духового, та що для неї найліпша смерть на вершині розвитку та слави, бо тоді той її образ, образ найвищої досконалості, лишається в яві громадянства навіки. Той образ Франка, образ найвищої досконалості його, почала була затирати його довголітня недуга. Смерть його відсвіжила той образ, і він наново заяснив у всій величчї в умах і серцях цілого громадянства, перед духовими очима якого став тепер знову Франко такий, який він був у найвищій розцвіті свого духу та яким перейде до історії.

Під сим враженням похорон Франка перемінився в тріумфальний похід його земних останків на місце вічного сну. Ладженням похорону зайнялося Наукове товариство ім. Шевченка, розпоряджуючи все потрібне, щоб похорон випав якнайвеличавіше.

Похорон призначено на 31 мая 1916 року, на 5-ту годину пополудні. День випав ясний, сонячний. Вже зараз з полудня почали напливати перед дім жалоби величезні маси народу. Українська молодь усіх львівських шкіл під проводом учителів, українські організації і товариства м. Львова, Українські Січові Стрільці — словом, увесь український Львів прийшов віддати останній поклін великому покійникові. Була також заступлена провінція, щоправда, тільки делегатами, бо вислати масові депутації не дозволив воєнний час і воєнне положення нашої країни. З сеї причини не було також селянства.

Та все-таки число учасників похоронного походу доходило до 10 000. Явилися також колишні польські товариші праці покійного — редактор Вислоух, посол Стапінський, поет Ян Каспрович і ін. Маєстат смерті велів їм забути, що колись їх роз'єднувало з покійником, і вони прийшли віддати поклін його праці й заслугам, а польська преса помістила з приводу його смерті повні пошани та признання слова. Так, величний був се похорон, гідний величі Івана Франка.

Тільки в однім живучі показалися малими супроти великого покійника. Маємо на думці справу участі духовенства в похороні. В сій справі були два шляхи, однаково гідні імені Івана Франка. Або духовні власті, маючи на увазі значення особи покійника для народу, зійдуть зі свого формалістичного становища й, хоч покійник не був „вірним сином церкви”, похоронять його з усією величавістю церковних обрядів, зоставляючи суд найвищому Судді, особливо що останні роки перед смертю не тільки тіло, але й дух покійного нездужав. Або, коли духовні власті стоятимуть на своїм формалістичнім становищі, похоронити покійника без участі духовенства, маніфестуючи незалежність громадянства від церковного формалізму в оцінюванні й шануванні заслуг великих синів народу. Одначе ані духовні власті не змогли піднятися вище церковного формалізму, ані громадянство не змогло здобути на незалежність від нього. І вийшов компроміс, не гідний пам'яті Івана Франка: духовні власті вислали одного священика, немов би роблячи ласку грішникові, а громадянство ту ласку прийняло”.

„Таких похоронів, — писало „Українське слово” у № 136 від 1 червня 1916 року, — давно не виділа столиця австрійської України. Напрочуд гарна днина. Немовби саме небо хотіло Йому відплатити за всі хмари і бурі, що перелітали над Його життям від колиски до самої домовини.

Улицю Понінського залягла неперечислена товпа народу.
Явилася вся львівська громада, приїхало несподівано багато людей з провінції.

А в тихім домку, що потонув серед зелені, лежали тлінні останки Того, що ціле життя провів у неструдженій вірній службі для народу.

По відправі панахиди, в часі котрої співав хор Бояна, стали виносити домовину.

Була якась дивна хвилина надземського настрою. З віддалі долітали розвіяні звуки оркестри, у Франковім городі щебетала якась зблукана птаха.

Мужеський хор Бояна став співати Вербицького прекрасне „Тихий вітер повіває”...

Цю пісню написав В. Матюк на слова Івана Гушалевича.

З 1990-го року цією піснею в перекладі з „язичія” на українську мову Ігоря Калинця починається кожна панахида на могилі Івана Франка:

Тихий вітер повіває,
із дзвіниці дзвін сумний
за покійником ридає —
ще недавно був живий.

Подорожній шле молитву
за впокій його душі
і гадає: отак ридма
скоро подзвін по мені.

Дзвін сумний, як сумерк темний,
хвилями несеться в даль.
Він порвав зв'язки туземні:
за чим, друже, тобі жаль?

Вірний друг в затишній хаті
попрощавсь навіки з ним...
Не ридай однак по втраті,
бо ж кінець такий нам всім.

Тихо. Відправу було чути й надворі.
Хоч би хто заплакав...

Житейське море, схвильоване бурею напастей,
бачачи і до тихого пристановища твого прибігши,
кличу до тебе: Розведи від тління життя мое,

Многомиловитий.

Дивний Бог у святих своїх, Бог Ізраїлів.

На хресті пригвожденний,
зібрав ти до себе лики мучеників,
що наслідують страсті твої, благий.

Тому молимося тобі:

До тебе переставленого нині упокой.

Упокой, Господи, душу усопшого раба твого...

„Діло” звітувало, що вулиця Понінського була повністю забита людьми. За підрахунками газети — біля 10 000.

„Се були тільки делегати, — писав у своїй монографії М. Возняк, — бо вислати масові депутації неможливо у військовий час. А скільки було б їх, якби так могла була приїхати вся інтелігенція з галицької й буковинської України, всі селянські маси, якби могла вислати своїх делегатів російська Україна! Та незважаючи на військовий час, можна сміло сказати, що такого похорону давно не бачила столиця австрійської України. Була се велична національна маніфестація, гідна імені великого покійника.

Воєнна хуртовина завинила, що від міських одягів відбивала тільки Гуцулка-дівчина з Криворівні коло Жаб'я, куди звичайно заїздив померший на літній побут. Вона несла вінець „від приятелів з Криворівні”.

Панахиду правив о. В. Гургула. Це „прідіте! Останнє цілування” і „Вічная пам'ять”, яку співала величезна маса людей на вулиці і навколо хати Івана Франка.

Коли труну прощали з порогами, застогнала за господарем підлога. Всі здригнулись... Потім в саду відчайдушно крикнула птаха. Це була сойка... Труну поставили на табурети перед хатою. Це раз відправляє отець Гургула. Це пару євангелій, ще голос дяків:

Яка житейська насолода буває вільна від печалі?

Яка слава стоїть на землі незмінна?

Усе від тліні слабше, усе від снів облудніше;

одна мить, і все це смерть забирає.

Але в світлі, Христе, лиця твого

і в насолоді твоєї краси,

кого ти вибрав еси,

упокой, як чоловіколюбце.

О, горе мені; який подвиг довершує душа,
 коли розлучається з тілом.
 О, горе, як тоді плаче вона,
 і немає нікого, хто помилював би її.
 До ангелів очі підносить, даремне молиться;
 до людей руки простягає,
 немає, хто поміг би.
 Тому, возлюблені браття мої,
 помисливши про коротке наше життя,
 просім у Христа упокоєння
 для переставленого,
 а душам нашим великої милости.

Все суєта людська,
 що не залишається по смерті.
 Не залишається багатство,
 ні супроводить слава,
 бо коли прийшла смерть, усе пропало.
 Тому до Христа безсмертного взиваймо.
 Переставленого від нас упокоюй там,
 де всіх, що веселяться, оселя.

Де є мирська пристрасть?
 Де мрія про дочасне?
 Де золото і срібло?
 Де множество рабів і гамір?
 Усе — порох, усе — попіл, усе — тлінь.
 Але прийдіть, закличмо до безсмертного царя:
 Господи, сподоби вічних благ твоїх
 переставленого від нас, упокоючи його
 у нестаріючій блаженстві твоїм...”

І труну ставлять на сходах, що ведуть до хвіртки у Франковий дім. Слово до громади промовляє Президент Загальної Української Ради Кость Левицький. Прощав Івана Франка від імені усіх українських організацій Австро-Угорщини та українського народу:

„Сумна Громадо! Клониш голови перед свіжою домовиною, в якій спочили тлінні останки великого народного діяча, невтомного борця, що перейшов у боротьбі за визволення України тернисту дорогу та у дорозі ізнемігся. Неспроможна недуга зломилась сильний організм великого

Духа. Майже 10 літ борвся з нею і от в неділю з полудня принесли сумну вість про смерть Івана Франка.

Оте поляг перший каменяр 70-х років минулого століття, що з малим гуртом товаришів станув до праці, щоб молотом культури проломити скалу, яка стоїть на дорозі до визволення українському народови. І дійсно видержав. — Ні голод, ні холод, ні люта студінь, ні духова спека життєвих незгодин не відвели його від роботи на раз вибраній дорозі. Він видержав майже 40 літ, б'ючи молотом о скалу противностей, щоб побачити сонце правди. А отсей молот був великим даром Божим: Іван Франко — се поет, публіцист, повістяр, популяризатор, історик, критик, драматург, великий учений в так широкім об'ємі, що не багато примірів є в історії культури. Починаючи від молодого революціонера-соціаліста, якого навіть і свої зразу не зрозуміли, йде він шляхом вперед, партійні рами йому завузькі, він всюди йде невтомно та просвічує свому народови. Добиваєсь до визначного становиська: стає дійсним членом Н. Тов. ім. Шевченка, Академії, добуває знамя світоча не тільки у нас, але і у інших народів.

Про нього мож сказати, що він не збавив талану, але розвинув його так, що заблестів зіркою над українською левадою. Франко добув місце першого письменника Галицької України, а передового мужа в вселенній Україні. Нині сходить зі світа не оплакуваний найближчими, так як заверуха воєнна розірвала його рідню. Зате працює його український нарід — виряджає у нову далеку дорогу на вічний супочинок. Той український нарід виряджає його з сердечною слезою. Вона є вдякою грядущих поколінь за його жемчуги, скарби.

Отсі скарби — се його спадщина, а власником Український нарід. А на сторожі того укр. народу стоїть ім'я безсмертного Франка. Праця, наука і борба — отсе життєва трилогія Франка, яку полишив у заповіті для грядущих, а яка має принести воскресення України. Умер, не дочекавшись сповнення своїх змагань, хоть вірив, що Україна мусить воскреснути та кликав до нас, що „пора се великая есть”. І справді в тій порі надався клич „Не пора Москалеви й Ляхови служити”. Сей клич най гуртує робітників на народній ниві. Най вони йдуть у бій, най піднімають справу українську та добувають шляху, який веде до визволення України. І спом'януть вдячні грядущі покоління першого піонера українського народу від рода в род. Вічна йому пам'ять!” (Цитується за газетою „Українське слово”, № 136 від 1. 06. 1916 р.).

Ринуло могутне і сумно-покірне „Святий Боже, Святий кріпкий, Святий безсмертний, помилуй нас!” О пів на шосту похід рушив.

„Зачинали його наймолодші сини України, молоденькі пластуни Сокола III, — звітувало 1 червня „Українське слово”, — котрі своїм бадьорим виглядом одушевляли на пам’ятнім здвизі 1914 р. не лише українську, але і чужу публіку. Нині сумні вони та похилили свій прапор на рамя. За ними шла молодіж української гімназії головного заведення та філії, несучи вінок з живих цвітів. Побіч шкільної молодіжи ішли професори. За хлопцями-гімназистами посипався довгий ряд дівчат. Були се дівочі школи У.П.Т., за ними українська жіноча гімназія С.С. Василянок. Дівчата виступили з вінцями та прапорами.

За ними несли поодинокі вінки: перший від Секції наукового товариства ім. Шевченка, другий від редакції „Українського слова”, опісля від „приятелів з Криворівні”, від „Дністровиків”, від „Карпатії”, від молодіжи і від „Культурної Ради”. Тепер надійшли Соколи з терновим вінцем та прапором, на котрім повівала чорно-жалібна лента. За четою Соколів показався хрест та ридван, обвішаний вінцями, з котрих повівали різнорідні ленти з написями на вічну пам’ять дорогому поетові. На ридвані були отсі вінки:

- Батькови — Родина.
- Ів. Франкови — Тов. „Січ”.
- Найбільшому українському поетові — Українська Громада.
- Великому поетові, свому співробітникові — Редакція „Діла”.
- Найдорожчому Товаришові — Бандрівський.
- Краєве товариство Господарське „Сільський Господар” у Львові.
- Будителеви українського селянства.
- Дорогому Приятелеви — Сім’ї Драгоманова, Шишманова, Труша.
- Тов. „Відроджене” — Каміняреви відродження України.
- Співцєви визволення України і Волині.
- Борцєви за волю України — Сокіл Батько.
- Народному письменникові — Ред. „Свободи”.
- Свому великому учителеви — Українське студентство.
- Незабутньому драматургові — Українська бесіда.
- Від приятелів з Криворівні.
- Велетові української культури — Загальна культурна Укр. Рада.
- Найзаслуженішому почесному членові — Виділ Наукового Тов. ім. Шевченка.
- Оздобі української науки — Секції Наук. тов. ім. Шевченка.
- Найвизначнішому сучасному письменникові — Учительська Громада.
- Мойсеєві українського народу — Вдячна молодь драгоман. організації.
- Іванови Франкови — У.С.С.
- Свому Членові — Народна Торговля.

Іванови Франкови — Народний Комітет.

Невтомному каміняреви — Учениці Василіанок.

Великому каміняреви — Укр. С. С. ц. к. полк. I „Ми ломимо скалу”.

Оборонцєві поневоленої жінки — Жіноча Громада.

Співакові Самостійної України — Укр. Січковий Союз.

Митцєві Слова — Дружина Українського Театру.

Взорови витривалості і праці — Молодіж акад. гімн.

Каміняреви України — Тов. Карпатія.

Каміняреви — Дністровики.

Тому, що ніс просвіту в народ — Просвіта.

За ридваном слідували Українські Січкові Стрільці, а за ними хори. За хором ішов одинокий священик, за котрим посувався поважно караван, запряжений четвернею, на якому у гарній металевій трумні скрилися тлінні останки Генія.

Побіч каравану держали ряд українські гімназійні ученики. За домовиною ішов один син Петро, Український Січковий Стрілець в супроводі свояка Покійного. Численно зібрана публіка, депутації з усіх міст Галичини, українські послы, професори, та взагалі вся наша інтелігенція, ціле населення міста замикали довгий, сумний похід численими рядами. Усі Українці, хто лише міг взяти участь в сумному обряді, явилися на місце жалоби, щоби віддати останню прислугу взірцевому робітникові на народній ниві.

Паспортіві перепони уможливили приїзд лише відпоручникам з Перемишля, Стрия, Дрогобича, Самбора та інших міст, а також удалося гімназістам з Перемишля приїхати до Львова.

Похід ішов з дому жалоби при ул. Понінських ч. 4 через ул. Софії, Зиблікевича, св. Миколая, Академічну, Галицьку та Бернардинську Площу, ул. Панську та Пекарську на Личаківський цвинтар.

Хори щиро сповняли свій обов'язок. Під університетом відспівали в поході „Со святими” на арію добре звісну нашому народови „Ви жертвою в бою”. О год. 7 похід дійшов до рогу ул. Академічної”.

У поміщеному в № 137 „Діла” від 2 червня 1916 року репортажі „Похорони Івана Франка” згадувалося, що „напереді йшли непроглядні ряди шкільної молодіжи, починаючи від малих пластунів, далі Соколи в одностроях, за ними Українські Січкові Стрільці, потім жіноцтво, хор, віз з вінцями, віз з домовиною.

Часть вінців несла молодіж, Український Січковий Стрілець ніс срібний вінець від Українського Січкового Війська, масу вінців уміщено на окремім похороннім возі, а найгарніші прикрашували віз з домовиною [...]. Багато вінців і букетів занесено просто на кладовище.

Полонені Українці з Фрайштадту замовили телеграфічно терновий вінець з синьо-жовтими лентами, одначе телеграма прийшла так пізно, що не можна було вволити їх волю”.

„За домовиною, — інформувало „Діло”, — ішов в першій ряді приятель Покійного рад. К. Бандрівський, що опікувався ним в часі недуги, син Покійного Петро, офіцер УСС, і брат Покійного селянин. Далі йшла репрезентація ЗУР, д-р Кость Левицький, д-р Кирило Трильовський і Микола Ганкевич, члени виділу і наукових секцій Наукового Товариства ім. Шевченка, рад. Барвінський, редакція „Діла”, пп. Труш і Трушева (дочка Драгоманова), делегати з провінції і непроглядні ряди місцевої інтелігенції.

Між делегатами з провінції були:
З Дрогобича пп. Юліан Дроздовський, Володимир Крисько і Василь Ратальський. Українська Громада Дрогобича жертвувала 1 000 К. на школу ім. Франка, яка має повстати восени в Дрогобичі, і 300 К. на пам'ятник Франка.

З Станіславова делегацію української гімназії склали директор д-р Микола Сабат, професори Гнат Павлюх, Павло Чайківський, Олег Целевич і Осип Кассіян, ученики Микола Сендецький, Йосип Слоневський і Олександр Гузар. Директор і професори гімназії репрезентували також українські інституції. В імені українського громадянства Станіславова явився в Наук. Тов. ім. Шевченка директор д-р Сабат, щоб зложити заяву глибокого співчуття по причині смерті Івана Франка.

З Самбора рад. Василь Бережанський, проф. Олекса Бойцун і проф. Тадей Залеський.

З Перемишля проф. Євген Форостина і проф. Володимир Зубрицький.

З Коломиї проф. Никифор Даниш.

Зі Стрия проф. Андрій Микитяк.

З Яворова адвокат д-р Роман Секела і директор укр. прив. гімн. Ярослав Біленький.

Крім сих було ще багато делегацій, яких одначе серед здвигу народу годі було занотувати.

Між учасниками похорону йшли також колишні польські приятелі Покійного начальний директор „Kurjera Lwowsk-ogo” Болеслав Вислоух, поет Ян Каспрович, посол Ян Стапінський, д-р Бігеляйзен, дир. Тот і інші”.

Доходила восьма година, коли похоронний похід став у головній брамі Личаківського цвинтаря. Домовину взяли Українські січові стрільці на чолі з Зеновієм Носковським і занесли на місце призначення.

Знову похоронний обряд, який виконав о. Володимир Гургула. Знову людське море відспівало „Вічна пам'ять!”.

Першим узяв слово професор університету О. Колесса. Прощав покійного від імені українських товариств. „Діло” писало: „Після схарактеризування Франка як дослідника української бувальщини і будівника будущини, О. Колесса сказав: „Його наукові праці з обсягу історії, літератури і фольклору, повні нових вислідів, освітлені бистрим, критичним умом, кермовані строгими научними методами, окрилені легкою, живою, пластичною формою, здобували йому широкий розголос в найповажніших кругах учених цілого культурного світу, підносячи рівночасно і повагу Наук. товариства ім. Шевченка і культурний рівень і престиж нашого народу. Він впровадив нашу науку і літературу на широкий європейський шлях”.

„Далі бесідник величав Франка, — продовжує „Діло”, — як одного з творців української національної ідеології і закінчив: „З бодем глибоким і жалем, що тратить Тебе, Великий Сину України, і прощає Тебе моїми устами Наукове Товариство ім. Шевченка, якого Ти був наймогутнішою пружиною, його славою. Прощає Тебе Товариство „Просвіта” як одного з найкращих борців за права люду і його широку просвіту. Прощає Тебе Культурна Рада, як одного з Велетнів Української Культури.

Ти міг сказати до свого народу:

Я ж весь вік, весь труд тобі дав
У незломнім завзяттю,
І підеш ти в мандрівку століть
З мого духа печаттю.

На скрижалях нашої історії і нашої культури виписав Франко огненними словами своє Велике Ім'я.

Чесць і поклін Його пам'яті!”

Газета „Буковина” у № 64 від 10 червня 1916 року також подала репортаж із похоронів Івана Франка. Промову О. Колесси передала наступним чином:

„Перший промовив проф. др. Олекс. Колесса. В краснорічивій, переплетеній цитатами віщих творів Франка змалював шан. Бесідник жите, труд, змагання, перепони і заслуги Івана Франка для укр. народу і загальної культури. „Тільки огненний кордон не дозволяє нашим братам з-над Дніпра поклонитися могучому Генієві, найбільшому побіч Тараса Шевченка”. Ідеологію свою виказав найкраще в „Камінярах” і „До розуму”. Висока хвиля історичних подій не улягла ще і не знати куди

попливе наш нац. човен, але ми певні і віримо свято з Тобою, що „встане Україна”. Прощаю Тебе, Іване, іменем культурних товариств”.

Повністю промову О. Колесси, як основну, навів у своїй книжці „Пам'яті Івана Франка” М. Возняк:

„Стоїмо в великих днях над могилою, до якої не заросте народна стежка.

Не можуть поклонитися нині сій могилі ті, що віддалені нині огненным кордоном, гуртуються коло великої могили над Дніпром.

З тим глибшою почесстю клониться перед сею новою народною могилою австрійська Україна.

З великим жалем і болем віддає Тобі прощальний поклін Наукове Тов. ім. Шевченка як свому духовому керманичеві.

При гаморі боротьби, при зойках конання і окликах побіди, при відблиску пожарів, у незвичайнім рембрантівським світлі виростає перед нами в цілій своїй великості стать одного з найкращих синів України.

Його могила стала на границі двох епох історії нашого народу: між добою важких зусиль, щоб оживити й піддержати організм поневоленої нації і незнаною ще, смерком сповитою, в крові тепер родженою будучиною.

До історії бувальщини свого народу відносився покійник критично. Старався її відтворити, освітити промінням науки та своєї крилатої уяви. Сучасність він творив цілою силою свого духа та своєї невмирущої енергії. А для будучини промощував він дорогу, зливав її своїм потом і кров'ю свого серця та вірив твердо, що підуть нею щасливіші від нас покоління.

Лежить перед нами розбита золотострунна ліра, з якої дзвеніла й ніжна мелодія любові і свистав бич сатири та плила могутня Тиртеєва пісня.

Розплився у всесвіт багатий духовий організм, наділений буйною уявою та глибоким чуттям і бистрим, критичним розумом. Свій рівнобіжник має він хіба у великім Гете.

До нього зближується Франко й шириною світогляду, й основністю наукових дослідів, і універсалізмом своїх тем та видвигнених у них вселюдських питань.

Не дозволила Франкові піднятися зовсім на Гетеву висоту лишень злиденна доля, що поставила його не в панських хоробах, поруч королівських палат, але під сільською стріхою та серед бідного, пониженого, повного терпіння українського народу, в тяжкій критичній фазі його суперечних кристалізаційних змагань, серед процесу перетворювання етнографічної маси в живу націю.

Україно, моя сердечна нене,
 Не лай мене, стражденна, незабута,
 Що не дало мое життя злиденне
 Того, що ждати Ти могла від мене,
 — немов усправедлилював себе поет не в міру скромно.

Звідси пливуть і його еготичні, особисті терпіння й відрухи розпучливої боротьби з спізненими в своїм духовім розвитку приклонниками культурних і суспільних пережитків: звідси пливе та течія індивідуального болю, незвісна в німецького генія, спокійної, зрівноваженої, перейнятої лиш вселюдськими змаганнями та зворушеннями, сильної, цілої людини.

Стати цілою, світлою й діяльною людиною — се було одно з найосновніших змагань Франка.

Лиш хто любить, терпить,
 В кім кров живо кипить,
 В кім надія ще лік,
 Кого бій ще манить,
 А добро веселить,
 Той цілий чоловік.

То ж сли всю жизни путь
 Чоловіком цілим
 Не прийдеш тобі бути,
 Будь хоч хвилечку ним.

Як одну з головних задач цілої людини уважав він, щоб

Піт і кров до людськості скарбниці,
 До поступу будови докладати,
 Добра собі в добрі усіх шукати.

Тою дорогою сформувалася у нього суспільно-громадянська ідеологія, скристалізована найкраще в його знаменитих „Камінях” і в апострофі до „Розума-бистроума”:

Порви пута віковії, що скували думку людську!
 Двигни з-під тьми люд робочий,
 Розхитай в нім ясні думи, розпусти бажання волі,
 Виплекай братерську згоду, поєднай велику силу,
 Щоби разом дружно стала, щастя волі добувала.

Сьому могутньому внутрішньому приказові, за голосом котрого ішов він у своєму життю, стояв на перешкоді й сучасний суспільний устрій і духовна незрілість його оточення.

Боротьба із сими перешкодами, що заганяла його не раз до тюрми, ще більше розвивала в нього та зміцнювала вродженого йому бунтарського свободолюбного духа.

Боротьба для людського добра — се його стихія.

Люде, люде, я ваш брат,
Я для вас рад жити,
Серця свого кров'ю рад
Ваше горе змити.
А що кров не може змити,
Спалимо огнем то!
Лиш боротись значить жити...
Vivere memento!

Се енергійне *vivere memento* додає йому сил зносити болючі удари з боку своєї суспільності, що не раз прибивали його до землі й ранили до крові.

Важке ярмо твоє, мій рідний краю.
Не легкий твій тягар,
Мов під хрестом під ним я упадаю.

Та поет не зневірюється, не проклинає, а благословить своїх кривдників, випростовується та з гірким докором і глибоким жалем бажає рідному народові,

Щоб з горя й з голоду не бігли геть від тебе
Твої найліпші сини,
Щоб сівачів твоїх їх власне покоління
На глум не брало і на сміх,
Щоб монументом їх не було те каміння,
Яким в відплату за плодючеє насіння
Ще при життю обкидувано їх.

Категоричний імператив громадянської служби й віра в корисність своєї невсипущої діяльності велить йому, озброєному в широке знання європейської літератури й науки, будувати тверді підвалини рідної культури та присвоювати своєму народові найкращі вицвіти вселюдського духу.

Його наукові праці з обсягу історії, літератури та фольклору, повні нових вислідів, освітлені бистрим, критичним розумом, кермовані строгими науковими методами, окрилені легкою, живою, пластичною формою, здобували йому широкий розголос у найповажніших кругах учених цілого культурного світу, підносячи рівночасно й повагу Наук. Товариства ім. Шевченка й культурний рівень і престиж нашого народу. Він випровадив нашу науку й літературу на широкий європейський шлях.

Своєю піснею та своєю працею здобував собі Франко нерукотворний пам'ятник у серцях свого народу

Пісня і праця — великі дві сили!
Їм я до скону бажаю служити.
Череп розбитий — як ляжу в могилі,
Ними лиш зможу й для правнуків жити.

Поруч Шевченка найбільший поет українського народу, один з найкращих мистців українського слова, поклав він невмирущі заслуги для розвитку української мови, стараючись свідомо надати їй всеукраїнський характер.

Українська мова стає під його пером і органом строго наукових дослідів, і найвищих летів людського духу, й найважливіших відруків глибокого чуття.

Внутрішня цінність творів його й інших визначних українських письменників підносить нашу літературну мову на ті незаймані вишини, яких не можна досягнути ані обнизити назвою провінціалізму та діалекту. Свідомо дає поет ворожим теоретикам влучну та сильну репліку:

Діалект! А ми його надишем
Міццю духа і огнем любові
І нестертий слід його запишем
Самостійно між культурні мови!

Злившись своїми науковими дослідями й літературними працями з історичною бувальщиною рідного народу та його сучасним життям так тісно, що став одним з головних нервів його серця, переходить він і в практиці і в теорії і в своїх літературних творах від суспільницьких змагань до національної ідеології, яка підіймається до найвищого вершка в його поемі „Мойсей”.

Він, як герой його поеми, зложив на жертвеннику народу сорок літ тяжкої праці:

Все, що мав у житті, він віддав
 Для одної ідеї:
 І горів, і яснів, і страждав,
 І трудився для неї.

Як Мойсей, старався він вивести свій народ з тяжкої неволі. І хоч дивився на поневолення, на пониження й упокорення українського народу, він не тратив віри в його кращу будучину та пророкував її могутніми словами:

Народе мій —
 Невже задармо тільки серць горіло
 До тебе найсвятішою любов'ю,
 Тобі офіруючи душу й тіло?
 Задармо край твій весь политий кров'ю
 Твоїх борців? Йому вже не пишаться
 У красоті, свободі та здоров'ю?..
 Та прийде час, і ти з огненным видом
 Засядеш у народів вольнім колі,
 Труснеш Кавказ, вперешся Бескидом,
 Покотиш Чорним морем гомін волі
 І станеш як хазяїн домовитий
 У своїй хаті і на своїм полі!

Висока хвиля бурхливих історичних воєнних подій ще не уляглася. Ми не знаємо, куди вона занесе човен нашого народного життя. Може бути, що ми стоїмо в передодні хвилі, віщованої поетом. Він як гірський велетень бачив відблиски сонячного проміння, якого ще не видно з низин нинішнього тяжкого положення нашої нації.

З глибоким болем і важким жалем тратить Тебе, Великий Сину України, й прощає Тебе моїми устами Наукове Товариство імени Шевченка, наймогутнішою пружиною котрого Ти був, його славою. Прощає Тебе товариство Просвіта як одного з найкращих борців за права люду та його широку просвіту. Прощає Тебе Культурна Рада як одного з велетнів української культури.

Ти міг сказати до свого народу:

Я ж весь вік свій, весь труд тобі дав
 У незломнім завзяттю;
 Підеш ти у мандрівку століть
 З мого духа печаттю.

На таблицях нашої історії й нашої культури записав Франко огненними словами своє велике ім'я.

Чесць і поклін його пам'яти!"...

Хори відспівали „Вічну пам'ять”.

Сонце вже схилилося на захід і заливало цвинтар червоним промінням...

Другим промовляв член редакції „Діла” Михайло Лозинський. Говорив він від імені української преси. Його промову „Діло” надрукувало повністю у № 137 від 2 червня, і в такому вигляді вона увійшла до книжки М. Возняка.

„Пращаючи Великого Покійника від української преси, — говорив М. Лозинський, — я перше всего складаю поклін тій часті його творчості, яка знайшла вислів в публіцистичній діяльності.

Публіцистична діяльність покійного стоїть в тіснім зв'язку з цілістю його творчості, є тільки одною з форм її і почасти її синтезою. В поезії, оповіданню, повісти, драмі, науковім досліді творив Франко вартости тривкі, постійні, вічні; в публіцистиці поет, белетрист, учений давав синтезу своєї творчості для щоденного ужитку.

Щодо кількості творить публіцистична діяльність Покійного величезну більшість його творчості. Є вона така багата, така усестороння, так глибоко врізувалася в життя громадянства, впливаючи на його світогляд, що якби Франко не оставив нічого більше, крім своєї публіцистики, то й сим був би він великим чоловіком в українськім громадянстві і одною з історичних постатей в історії нашої національної культури.

З індивідуального становища, зі становища літературної слави, публіцистична діяльність Покійного була безперечно дробленням його таланту. Але зі становища суспільного була вона великою громадською службою, яка свідчить, що великий поет і вчений був також великим громадянином. Для нього мало було творити вічні вартости; він кидався в вир щоденного життя, де публіцистика була для нього оружем боротьби за ідею. І де тільки не проявлялася його публіцистична діяльність! За час його більше сорокалітньої письменської праці не було українського видавництва — не говорячи вже про чужі, — де він не забрав би голосу, коли тільки бачив, що воно може служити трибуною для ідей, яким він віддав на службу своє жите.

Публіцистична праця — безіменна і гине в морі щоденного життя. Але вона не безслідна. І публіцистична праця Покійного вже сповнила свою місію: вона перетворила світогляд громадянства і тим житиме в грядущих поколіннях.

А до неї долучається та участь творчості Покійного, яка містить в собі тривкі, постійні, вічні вартості. Лишив він нам у ній безчисленні і безцінні скарби, з яких черпатимуть грядущі і грядущі покоління.

І тому місце, на якому складаємо Великого Покійника на вічний відпочинок, не буде для нас місцем суму, тільки місцем слави і гордоців національних. Приходитимуть на його могилу наші нащадки складати поклін його Генієві і відходитимуть з почуттям національних гордоців, що Україна мала такого сина.

Зокрема хочу попрацювати Великого Покійника як один з тих, що не тільки вчилися на його творах, але слухали живого слова з його уст, як один з тих, що були свідками, а також співучасниками його праці. Ті хвили, коли на нас сходило тепло сонця його творчості в безпосередніх з ним зносинах, ми збережемо в наших душах у досмертній вдячності. За ті хвили складаємо йому, прощаючи його при кінці його земного шляху, глибоку і щирю подяку".

У скороченому репортажі „Буковини” цей виступ передавався так: „Слідуючий бесідник д-р Михайло Лозинський працював Великого Покійника від публіцистичної преси. Хотя й сей відділ у него не мав головного значення і тут писав головню „для хвилі”, між тим коли інші його твори: поезії, оповідання, драми, наукові твори і т. п. мають значення вічне, — то хотя й би його оцінювати тільки по публіцистичній діяльності, то Іван Франко був би у нас великим чоловіком. „Працюю Тебе від Товаришів і тих, що мали ще бути свідками і учасниками Твоєї праці”.

Відтак слово взяв Кирило Трильовський. Повністю його промову передав у своїй книжці М. Возняк. Інші часописи, переповідаючи її, акцентували увагу на окремих деталях, тому в різних газетах („Буковина”, „Українське слово”, „Діло”) були представлені різні варіанти доповіді, не подібні один на одного.

„Сумна Громадо! — звернувся К. Трильовський до присутніх і продовжив: — Отсе віддаємо рідній землі тіло людини, що по Шевченку була найбільшим Українцем-громадянином! В часи найбільшого нападництва, в часи найбільшої заскорузлости галицько-української інтелігенції — виступає він зі своїм товаришем Павликом, котрого тут так само заледве перед роком поховано, яко сміливий бойовник за правду й поступ і тяжким камінярським молотом раз по раз б'є об „шкаралуцу пересудів” і нападництва. І треба подивляти ту відвагу, завзяття й віру в побіду справи поступу, з якими він відзивається до своїх нечисленних прихильників:

Обриваються звільна всі пута,
Що в'язали нас з давнім житєм;
З давніх брудів — і думка розкута —
Ожиємо, брати! Ожиєм!

Ожиємо новим ми, повнішим
І любов'ю огрітим житєм;
Через хвили брудні і бурливі
До нових ми країн попливем!

І справді — з напругою всіх своїх сил, з незвичайною посвятою та завзяттям плив він через розбурхане море галицької реакції і ні тюрми, ні бойкот і відречення своєї власної суспільності не звели його з тої простої дороги до нового царства суспільної рівності та правди, де „братерство, вольна праця і вольна любов”, де „верх науки над сліпою вірою!”

І коли тепер той сумний обряд, у котрім саме беремо участь, має таку, а не інакшу форму, — то се доказ, що удари його молота добре поцілили й що ті, проти кого їх звернено, добре їх відчули. Та вірність вольдумним переконанням, з якою він глядів в очі смерті, повинна була викликати хіба просто цілковиту відмову, бо се трохи, що тепер тут бачимо, мусить український народ уважати за тяжку обиду, нанесену не лише великому покійникові, але і йому самому. І сеї обиди український народ не зможе ніяк забути!

Не тепер хвиля й не тут місце перечисляти всі заслуги Івана Франка для рідного народу та для вселюдського поступу загалом.

Виступаючи тут передовсім іменем української радикальної партії, мушу одначе подякувати покійному за те, що він для українського робочого народу безпосередньо зробив. Він не лиш — за проводом М. Драгоманова — показав українській інтелігенції, як вона має виконувати Тарасовий заповіт праці для найменшого брата, але він і сам брав у сій праці безпосередню, гарячу й живу участь.

Іван Франко не лиш належить до головних основників української радикальної партії, але він і сам промовляв і реферував на безчисленних вічах, нарадах і конференціях, він популяризував між народом основні засади політичних відомостей, він умів зокрема живо представляти користи загального голосування, а його брошура „Страйк і бойкот” була певно — одним з головних джерел величнього мужицького страйку в 1902 р.

А українська радикальна партія, крім головної участі в уложенню її програми, має віддячити йому передовсім той пориваючий, грімкий гімн, написаний для тих, що всіх кормлять і за всіх терплять та що скинули кінець кінців з себе ярмо темноти!

Той гімн і досі несеться грімко „від Сяну, Прута до Карпат” — і коли б не воєнна хуртовина, тут на сім кладовищі не стало б було й місця для тих тисяч наших селян, що з січовими прапорами в руках були б з їхалися з усіх сторін галицької України, щоб віддати останню прислугу тому, хто так завзято й безупинно помагав їм скидати з себе се важке „темноти ярмо”!

Одначе Іван Франко був не лиш пророком суспільної справедливості й борцем за свобідну думку! Він поклав рівночасно величезні заслуги для української національної справи в строгім значенню сього слова!

Поминувши сотки його праць на полі українознавства, чи ж не він то дав українському народові другий славний національний гімн „Не пора, не пора, не пора Москалеви й Ляхови служити”, гімн, за котрий ще перед 15 роками карано молодіж в українських гімназіях, а котрий став тепер справді найбільше популярною піснею нашого загалу? І той гімн був певно одною з головних причин того запалу, з яким на поклик „Української Головної Ради” та „Боевої Управи” вже протягом першого місяця теперішньої світової війни — 30 000 охотників зголосилося під синьо-жовтий прапор Українських Січових Стрільців!

Бо ж вони знали, що „пора се великая єсть” і що в таку пору мусить піти на бік партійна незгода та всі мусять „єднатись під України прапор”!

І тому, промовляючи тут також яко делегат і голова „Боевої Управи”, дякую великому покійникові й за те, що він влив у наші народні маси таку велику національну свідомість, таку посвяту й охоту до боротьби за національне визволення!

І коли б не ті кільчасті дроти, що в’яжуть діяльність „Боевої Управи”, була б вона певно в змозі й цілу армію зорганізувати — для осягнення тої національної цілі, до котрої вів, котрій так вірно служив Іван Франко!

Та будь що будь — він учив нас не лише гарячим і грімким своїм словом, але й прикладом цілого свого життя, що не упадати нам на дусі серед невдач, посеред тяжких, неприхильних обставин. Паде на шляху одиниця й сотки та тисячі одиниць, але провідна ідея визволення живе й жити буде!

І доживе ще наш народ сеї блаженної хвилі, коли

Стане славна ненька Україна
Щаслива і вільна!
Від Кубані — аж до Сяну-річки
Одна нероздільна!

Вічна пам'ять Іванови Франкови!

Ще не вмерла Україна!

Четвертим — від Українських січових стрільців — промовив сотник Зенон Носковський. Говорив коротко:

„Жалібна Громадо! Моїми устами прощають востаннє невтомного учителя-пророка й великого вождя камінярів доли та щастя народу його духовні діти — Українські Січові Стрільці, виховані та викормлені його думками й ідеями, перейняті до глибини душі його животворними словами. Пішли ми в бій сповнити дослівно та найточніше його заповіт, — пішли з оружжєм у руках ломити ворожу скеля, щоб промостити шлях народному щастю.

Хоч ворожа хуртовина налягла на цілу нашу землю та не одному з давніх камінярів вирвала знаряд з рук, хоч ворожа скеля придавила наше народне життя, а чорне гайвороння підняло крик своєї перемоги, хоч сумнівні важкою хмарою залягли не одно українське серце, душа Українського Січового Війська, вирізьблена і сталена великим словом нашого мистця й духовного вождя, ні на хвилю не попала у зневіру. Чи то в чужій стороні, чи серед снігів і морозів у карпатські ночі, чи серед граду куль, трупів і крові, коли пекучий біль не раз томив тіло, — ми не зневірювалися, наші серця кріпилися надією, що наш труд не згине безслідно, що гранітна ворожа скеля подасться перед нашими ударами. Ми віримо в слова нашого провідника, вождя-каміняра. Серед найбільшого труду та втоми чули ми його віщі слова: „Ми зітремо скалу”.

Прощаємо Твоє тіло, наш Великий провіднику, — віримо, що Твій Дух і далі буде з нами серед великої праці, важкого труду, який нас жде далі й далі, та тут складаємо обітницю, що не станемо в дорозі, поки не зломимо скелі, не роздробимо граніту, та не зрівняємо шляху правді”.

Знову співає хор... Знову звучить „Вічна пам'ять”.

Слово бере представник Волині. Жодна газета не назвала його прізвища. Він так і увійшов в історію безіменним. Промовець був надзвичайно зворушеним. Сльози не давали говорити. М. Возняк передав його промову такими словами:

„Ми, Українці Волині, висловлюємо свій невимовний жаль з приводу смерті нашого незабутнього поета, учителя й горожанина. Складаємо свою велику пошану перед останками нашого великого патріота, який своїм огненним словом пробудив свідомість у нашій народі й показав йому шляхи до кращої будучини. Ми, волинські та загалом східні Українці, пригноблені та збаламучені московським урядом, будучи натхнені творами нашого незабутнього поета, що проникають душу, пізнаєм, „яких

батьків і чиї ми діти", пізнаєм свою батьківщину й осягнем давно нами бажане наше самостійне становище. Ми твердо сподіваємось, що наш народ, перейнявши західну культуру, на підставі своїх природних духових багатств устигне стати в ряди найкультурніших народів Європи.

Маємо надію, що наш народ завдяки своїй свідомості стане, як се проречистими словами предсказав поет, самостійним господарем просторів від Бескиду аж до Чорного моря й Кавказу".

Від Дрогобиччини та її околиць говорив добрий знайомий Івана Франка учитель Василь Ратальський. Його промова була дуже короткою: „Нема слів, щоб могли висловити жаль по такій великій втраті. Та хоч його тіло складаємо в могилу, але його дух вічно житиме між нами в його творах. Дрогобиччина все пам'ятатиме, що з неї вийшов Іван Франко, та старатиметься йти під його прапором”.

За В. Ратальським слово мав представник академічної молоді Федь Федорців, редактор студентського журналу „Шляхи”. Його промову, яка була найбільш вражаючою, повністю опублікувало „Українське слово” (№ 9 від 4 червня 1916 року): „Скажіть там, що великий Пан помер”. Отсі слова почули були колись грецькі моряки, переїжджаючи бурхливим морем попри опущений острів. „Великий Пан помер!” — такий болем зціплений відзвук занесли вони до місця призначення. І коли серед темної ночі повторили вони той жалібний клич, почули у відповідь важкі стони, гіркі жалі і ревні ридання. Розплилась та звістка смугами смутку по всій вітчизні.

Було се в часах, коли розкішна, сонцем опромінена, морем цілована Гелляда клонилась до упадку, коли не стало великих, спижевих мужів-героїв, божеських мудреців і геніальних творців. І саме тоді немов на завершення страшного призначення помер і Великий Пан Гелляди, всеобіймаюче і всез'єднуюче ество, символ радісного життя Гелляди, розцвілої краси тіснішої вітчизни Пана-Аркадії. Зі смерком великих і мудрих богів-людей наступив і сумерк Греції.

І в нас помер Великий Пан, всеобіймаюче і всез'єднуюче ество, відійшов від нас Великий Учитель по звиш сорокалітнім труді навчання, відлетів могутній, творчий дух, покинув нас у важкому лихолітті знесилених, роздертих сумнівами, а може й битих сльозами — на великім, битім і тернистім шляху, на розпутнім роздоріжжю двох світів.

Здавалосьь, немов в останньому часі ми не добачували Його, немов не відчували Його прияви, немов то Він вже давніше помер на тім нашім запущенім і опущенім острові. Заскочені нагальністю й імпазантного своєю страшною, придавлюючою величчю дієвого катаклізму, прикуті до ланцюга менших і більших щоденних і щохвилинних турбот, не дуже то

прислухувались ми до Його голосу. Аж стиснулося болем народне серце, аж застогнала народна душа, аж стряслася грудь цілого народу ревним риданням, коли розійшлася поражаюча вістка, що наш Великий Пан помер.

Не цілих три роки тому був Ти, Учителю, у нашому молодому крузі. Любив Ти молодіж за буйність її мрій, за сміливість її думок, замислів і задумів широких — і вона любила Тебе за слово дзвінке, за ум великий, за пораду щирю і сердечну. І все, коли інші неласкавим оком гляділи на Тебе, в кругах молоді находив Ти найбільше зрозуміння і найсердечніше прийняття. І саме не цілих три роки тому зібрались ми були з обох сторін граничного кордону у сій нашій столиці, щоби віддати Тобі належну пошану, подякувати за стократно обильний сорокалітній труд, зложити Тобі глибокий, приземний поклін. І тоді серед палких дебат, сміливих постанов, гарячих розважувань про минуле, теперішнє й будуче великого народу-раба, що від століть тужливо виливає свої гіркі жалі на вавилонських ріках європейського собору, — чули ми Твої розумні, рівноважні слова, западали нам в серця і душі Твої глибокі вискази.

Виховані на Твоїх великих ідеях робітника-каміняра, що молотом сталевого слова і глибокої думки через сорок літ розбивав скалу оспалості, заскоружлості, закостенілості і ослимачіння, задивлені у величну постать невтомного сівача багатих думок і плідних ідей на запущеній віками народній ниві, захоплені вмлістю і сумлінністю пильного збирача багатих скарбів народної творчості, геніального видобувача многоцінних сезамових клейнодів національної психе, перепоєні святістю Твого пророчого покликання, заворожені Твоїми піснями-жалями, думами-скрижалями, окрилені співами-покликами, кличами-пориваннями, мелодіями-бунтами, голосним криком за повним національним і політичним життям, перейняті покликом до жмудної праці, до відданого наймитування у великого наймита — свого народу, заслухані в суцільно-спіжеві ланцюги пісень про „вічного революціонера“, творця духа, „що тіло рве до бою, рве за щастя, поступ, волю“! — збирались ми тоді до гордого, кривавого лету, щоб води „з блакитного того Дону шоломом напиться“, тямлячи Твої завітні поклики:

„Тільки ти придатний будь
На святе, велике діло,
Загартуй думки і грудь
До високого літання,
Ненастанно пробуй крил,
А Богдан прийде як сума
Ваших змагань, ваших сил.

До великого моменту
 Будь готовим кожний з вас, —
 Кожний може стать Богданом,
 Як настане слушний час...

.....
 Лиш воюй, а не тоскуй!
 Лиш борися, не мирися,
 Радше впадь, а сил не трать,
 Гордо стій і не корися,
 Хоч пропадь, але не зрадь!
 Кожний думай, що на тобі
 Міліонів стан стоїть,
 Що за долю міліонів
 Мусиш дати ти одвіт..."

А відтак... Відтак Ти відійшов у тишу-самітницю далі снувати рої важених дум, з свого немічного мозку вибирувати останки золота, бісерів і каменів дорогоцінних, ладячи їх може на новий весільний дарунок своєму Народові-рабові, коли Він скине пута, розіб'є кайдани, коли „трусне Кавказ, впереже ся Бескидом, покотить долом гомін волі — і гяне як хазяїн домовитий по своїй хаті і по своїм полі”.

А відтак... звіялась буря-туча, знялася хуртовина-сніговиця, вдарили в бубни, заграли у сурми і

Вийшла в поле руська сила,
 Корогвами поле вкрила,
 .....

Не щоб брата задусила,
 Не щоб слабших грабувати,
 А щоб орди відбивати,
 Що живим труну нам тешуть —
 А лисиці в полі брешуть...

„Корогвами поле вкрила!” Ой, укрила. На сході і на заході, на півдні і півночі стоять рівними залізними рядами ті, що три роки тому клонили свої буйні, сміливими думками важені голови перед Тобою, Учителю наш Великий! Серед гуку і рокоту огненної бурі певно тямлять вони Твої прометейські завіти, серед пожару багряного певно вслухуються в алмазний дзвін Твоїх крилатих пісень і, хоч доля-зрадниця, може, й обманює їх замисли і сподівання, вони таки леліють і будуть

леліяти високу думу, керваву пісню, щоб води „з блакитного того Дону шоломом напиться”.

Півтора року тому проводили ми на вічний спочинок Твого друга-євангеліста, колишнього повірника, товариша труда, гірких і радісних хвиль. Тоді також Ти був з нами. Похорони Твого друга, що відбувались у двічі сумну годину, ціхувала ціпка повага, та повага, що надавала нам тоді невмирущого завзяття, сили витриманості і німого, але твердого опору. Твої до смерті сумні похорони припали на інші часи. Не роки проминули між одними і другими похоронами, та за той час багато дорогоцінної крові поплило у моря далекі... І чи легко нам? Не розцвітають хіба наші надії пишними квітами весни воскресення, не можемо радісно повторити написаної Ібсенівської строфи „А як ми мертві воскресемо!”

І все пануть найкращі, і все найліпших мужів, достойних своєю правотою, мистців, пророків і поетів влучає смерть. Лються лиш сльози жіночі, ті самі, що лилися в половеччині, козаччині, ляхчині, ханщині, панщині, лють за рідними, за буйними головами, за тими розцвітно-молодими, найкращими, яких Ти, Учителю наш, Повірнику думок високих і замислів глибоких, був найкращою вицвітною в'язанкою і суцільною синтезою.

Твою працю, Твій труд у наймах у своїх оцінюємо як слід, дякуємо Тобі за довгі робочі дні і ночі. Певно, ще краще оцінять ту працю ті, що вернуть сильні і загартовані з великого пожару, що врятують серце чисте, душу праву, не скалічену, думки ясні, не скривлені, що вернуть з моря бурхливого. За працю у наймах у сусідів хіба не ждати подяки. Моїм почесним і відданим обов'язком зложити Тобі приземний поклін, приклонитись перед Твоїм Ясним Духом від тих, що окружали Тебе в пам'ятнім 1913 році, від тих молодих і буйних, від усього молодого покоління, що збереже Тебе і Твої завіти в Акрополіс своїх сердець.

На могилах ростуть принадні цвіти, з могил повстає нове життя, на могили борців, героїв і творців як до святої Мекки на гріб пророка йдуть лавами цілі ряди поколінь, щоб там зачерпнути свіжого воздуха, зачерти цілющої води, набрати нових сил для життя-боротьби. Три такі могили нового життя у нас, Українців: та перша, висока, могила співця-пророка над Дніпром-Славутою, та друга могила великого проповідника у серці Болгарії і ся третя, могила пророка і проповідника, борця, поета і героя, могила Великого Пана. З неї променітимуть нові лучі, аж займеться сонце нового, вільного життя. Ходитимемо на неї, як ходять інші на могилу Телля, складатимемо присяги, що таки до-

будемо волю і тоді перенесемо Твої святощі на новозбудований, рідний і власний Акрополь”.

Від українського жіноцтва прощала Івана Франка Оріся Величко, дочка Григорія Величка. Разом із батьком вона згодом виїде до Радянської України, стане аспіранткою Д. Багалія — мала писати кандидатську дисертацію про Івана Франка і Наталю Кобринську. Зі собою вона вивезла весь архів Н. Кобринської, в тому числі й листи до неї Івана Франка. Батько й дочка були розстріляні. Доля архіву досі невідома.

„І ми, жінки, клонимо голову, — говорила панна Оріся Величківна, — перед Тобою, великий наш мученику, пророче, Мойсею, камінярю, поете української долі.

Клонимо голову перед тим, що простував духовий шлях, що
 бажав для скованих волі,
 бажав для нещасних долі
 і рівної ради для всіх.

І ми, жінки, прийшли у стіп Твоєї могили зложити наші серця, нашу найглибшу пошану Тобі, що виступав в обороні всіх пригнічених і зобижених, що бажав рівних прав для поневоленої жінки.

Своїм життям, своєю 40-літньою працею й боротьбою за визвольну ідею розбив Ти скелю заскорузлости та вивів Україну на новий шлях правди, перетворив рабів у свідомий своєї цілі та призначення народ.

Палкі Твої слова запалили в серцях новий огонь, нову віру. Крилате слово облетіло всі закутки України, сміливі думки запалило в молодечих головах і змінило біль у боротьбу на життя і смерть. А де лише залунав поклик до визволення, гинули сльози, сум, нещастя.

Сила родиться й завзяте
 Не ридать, а здобувати
 Хоч синам, сли не собі,
 Кращу долю в боротьбі.

Твоя палка та вітхненна пісня пориває з собою, веде на спасенну путь. Квіт нашої молодіжи, гордість нашої землі, Українське Січове Військо, в рядах якого б'ються й українські жінки, веде Твоя пісня до побіди за славу долю України.

І востаннє доля закепчувала над Тобою, великий наш мученику; в останніх життєвих хвилях на склоні віку зазнав борець за волю рідного краю і права людини московського кнута та ярма.

Спи спокійно, — ідея, за яку Ти боровся, житиме в наших душах.

Або смерть, або перемога —
Се наш оклик боєвий.
До відважних світ належить,
Киньмо боязнь навісну,
Тільки кров і труд здвигне нам
Нову країну вітчизну”.

...Свою книжку „Пам'яті Івана Франка” М. Возняк формував на основі заздалегідь написаних промов, які виголошувалися на похороні та котрі опісля потрапили до нього. Проте ні книжка М. Возняка, ні жодна тодішня газета не привела повністю промови Миколи Ганкевича, який виступив від імені соціал-демократів. Конспект його промови № 137 „Діла” від 2 червня 1916 року передав таким чином: „П. Микола Ганкевич промовив від українських соціалістів, зазначаючи заслуги покійного як першого сівача соціалістичних ідей в Галичині. Страшні, люті були се часи, а однак Покійний мав відвагу й силу голосити в ті часи ідеї соціалізму. Власти переслідували, свої відвертали від нього. В своїй автобіографії оповідає він, як в Коломиї опинився без гроша, як жив кілька днів кількома крейцерами, знайденими над берегом Прута, як ждав голодної смерті, аж випадково його приятель Генік вирятував його від неї. Серед таких обставин жив і творив Покійний. Не можна поминути, що коли свої відвернулися від нього, він знайшов пристановище в польській демократичній і соціалістичній пресі, ширячи через неї загальнолюдські ідеї. Але становище своєї суспільності не знеохочувало його. Він працював далі для української культури, аж плодами своєї праці здобув загальне признание. Соціалістичний пролетаріат все згадуватиме його з вдячністю, тямлячи, що зробив він для соціалізму серед українського народу і для української культури”.

Останнім промовляв Сидор Твердохліб. Не вміщуючи його промови, газети лише вказали, що прощав Івана Франка „від імені молодих письменників та артистів”.

Цей же номер „Діла” також опублікував чергові жалібні листи та телеграми:

„Редакція „Діла”. Зальцведель. Просвітній Виділ та всі українські організації табору в Зальцведель схвилювані поражаючою вістю про смерть Поета, прилучаються до народної жалоби і просять висловити Родині своє глибоке співчуття. Д-р Кордуба, Петро Чалий”.

„Редакція „Діла”. Глибоко зворушені, пересилаємо вислови найщирішої подяки і найвищої пошани для пам'яті великого Покійника. Український просвітній виділ Союзу визволення України в Венцярі”.

„Редакція „Діла”. Спокій Твоєму Духови і честь Твоїй пам'яті. Богдан Лепкий”.

„Наукове Товариство ім. Шевченка. Фрайштадт. Просвітній Виділ Союзу Визволення України висказує співчуття з приводу смерті найбільшого із сучасних українського поета, ученого, громадянина. Вічна пам'ять великому Покійникові”.

„Редакція „Діла”. По важко болючій втраті Учителя, Страждальця, Мойсея українського народу, якому не судилося дійти до обіцяної країни, шлють на могилу тихі та щирі сльози учениці 4 року жіночої учительської семінарії в Чернівцях”.

„Наукове Товариство ім. Шевченка. Глибоко тронуті вістю про смерть нашого дійсного і почесного члена д-ра Івана Франка, пересилаємо свій послідній поклін Його тлінним останкам. Українське студентське товариство „Січ” у Відні”.

„Наукове Товариство ім. Шевченка. Увесь український нарід плаче над свіжою могилою невтомного труженика, якого ніким заступити. Ділимося з Вами сердечним жалем. Самбірські Українці”.

„Наукове Товариство ім. Шевченка. Полонені Українці табору у Фрайштадті висказують безмірний жаль з приводу смерті нашого найбільшого сучасного поета і земляка Івана Франка. Просимо передати найщиріше співчуття родині великого Покійника. Домбчевський”.

„Українська Народна Канцелярія для Пані Ольги Франко. Як найщиріше співчуття з приводу невіджалованої втрати великого українського поета, вченого і народного діяча засилає українське академічне Товариство православних богословів. Православна Академія в Чернівцях”.

„Редакція „Діла”. Найбільшому сучасному Українцеві останній поклін. Товариство учителів середніх шкіл ім. Сковороди в Чернівцях”.

„Редакція „Діла”. Несказано глибоким жалем зворушені по втраті великого Сина України, що згинув на шляху, не діждавшись світаючого сонця свободи, кидають і свою грудку на могилу учениці жіночої учительської семінарії „Української Школи” в Чернівцях”...

„Великий і невимовний жаль висловлюємо по причині смерті нашого незабутнього поета і учителя всего українського народу. Ми, Українці Волині, з окрема складаємо велику пошану останкам нашого найвизначнішого патріота, поета і горожанина, котрий з найбільшою силою і яскравістю свого могутнього таланту зосереджував в собі всі скорби, жаль, сум, кривду, ненависть до ворогів і разом світлу надію і віщування кращої будучини дорогого нам Рідного Краю! Від Українців Волині Нашому дорогому і незабутньому Краянови Вічная Пам'ять! За Українців Волині... (підписи зі зрозумілих причин пропускаємо)”...

„В хвилі великого суму, що впав на Український Нарід по причині втрати найбільшого сучасного Генія України, лучимо свій глибокий жаль з жалобою цілого Народу. За „Український Жіночий Комітет помочи для ранених” у Відні: Марія Баранович, голова; Теодозія Демчишин, секретарка”.

„Наук. Тов. ім. Шевченка. Глибоким сумом сповила наші серця звістка про смерть Того, що виховав нас своєю вольною думкою. Ми втратили учителя, борця, провідника! Нехай його думки ведуть нас і наш нарід до дальшої боротьби за волю, якої зоря засіяла саме над нашим захмареним виднокругом! Просвітня комісія табору полонених в Раштаті: Бахталовський, Безпалко, Гуцайло, Іваницький, Бензя, Карманський, Катеринюк, Миколаевич, Мороз, Паращук, д-р Смаль-Стоцький”.

„Наук. Тов. ім. Шевченка. Громада Українських полонених у Раштаті сповивається жалобою із-за звістки, що помер великий борець за будучність України. Все, що мав у життю, дав Він для ідеї, він горів, блискав, терпів у боротьбі за неї!”

„Наук. Тов. ім. Шевченка. Національні культурні й господарські стоваришення українських полонених у Раштаті прилучаються з полону до несказанної жалоби із-за смерти Франка, незабутнього борця за волю й щасте України”.

„Наук. Тов. ім. Шевченка. Полонені українські офіцери в Раштаті висказують свій глибокий біль по втраті великого поета, горожанина і виховавця, котрий протягом десятиліть вів український нарід до волі й культури”.

„Наук. Тов. ім. Шевченка. Полонені учителі Українці в Раштаті і редакція української часописи для полонених „Розсвіт” висказують свій біль із-за смерті великого каменяра, який своїм генієм поклав могучі основи розвитку української журналістики й культури. Осип Безпалко”.

„Редакція „Діла”. З приводу смерті великого національного поета прошу прийняти слова мого найглибшого співчуття. Д-р Виростек, капітан польського легіону в Пйотркові”.

№ 136 „Діла” від 2 червня повідомив також про те, що:

„НИНІ. 31-го Мая появилася в розпродажи отся книжка! НИНІ.

ПРИВІТ ІВАНОВИ ФРАНКОВИ, в сорокліте його письменської праці 1874-1914. I. частина літературна (ст. 1-183). II. частина наукова (ст. 1-390). Збірник прикрашує портрет Івана Франка — мал. І. Труша, а також ініціали й орнамент з біблії Скорини XVI і Стратинського Євангелія XVII в. — Ціна

10 кор. — Замовляти: Книгарня Наукового Товариства ім. Шевченка, Львів, Ринок ч. 10".

Повідомляв часопис і про те, які твори Івана Франка можна придбати в книгарні НТШ:

„Поєми. 1899. Ст. 120. 8°. Ціна 1,60 К.

Коваль Бассім. Арабська казка.

1901. Ст. 139. 8°. Ціна 1,60 К.

Лис Микита. Четверте видання.

1909. XV + 141. 8°. Ціна 1,40 К.

Давнє й нове. Друге побільшене видання збірки

„Мій Ізмарагд”. Презії. 1911. Ст. X + 268. 8°. Ціна 3,40 К.

Зів'яле листе. Лірична драма. II видане.

Київ. 1911. Ст. 112. 8°. Ціна 2 К.

Semper tiro. Збірка поезій. 1906.

Ст. 135. 16°. Ціна 1,60 К.

Полуйка і інші бориславські оповідання.

1899. Ст. 96. 8°. Ціна 1,40 К.

Сім казок. Новели. 1900. Ст. 92. 8°. Ціна 1,40 К.

На лоні природи і інші оповідання.

1905. 8°. Ціна 3,60 К.

Місія. Чума. Казки і сатири. 1906.

Ст. 210. 8°. Ціна 2,80 К.

Маніпулянтка й інші оповідання.

1906. Ст. 194. 8°. Ціна 2,40 К.

Батьківщина і інші оповідання.

Київ. 1911. Ст. 122. 8°. Ціна 1,60 К.

Voа constrictor. Нове перероблене видання.

1907. Ст. 150. 8°. Ціна 2,20 К.

Учитель. Комедія в трьох діях. Друге видання.

Київ. 1911. Ст. 76. 8°. Ціна 70 сот.

Украдене щасте. Драма з сільського життя в 5 діях.

Третє видання. Київ. 1909. Ст. 87. 8°. Ціна 56 сот.

Вавилонські гімни і молитви.

Переклади з поясненнями. 1911. 16°. Ціна 60 сот.

Панські жарти. Поєма з останніх часів панщини.

Четверте видання. 1911. 16°. Ст. 148 + XV. Ціна 1,50 К.

Добрий заробок. 2 К.

Малий Мирон. 2 К.

Панталаха. 2 К.

З бурхливих літ. 2 К.

Галицько-руські народні приповідки.

Том XXIII-XXIV, XXVII по 4 К., XXVIII 3 К.

З Етнографічного збірника. Кожний том творить цілість.

Мойсей. Брош. 60 сот. Опр. 1,20 К."

Похорони Івана Франка співпали ще з однією подією. По церквах стали знімати дзвони — для армії. В селах почався бунт: церкви залишалися без дзвонів. З того приводу преса дала пояснення: „Реквізиція церковних дзвонів.

Віденський вісник єпархіальний доносить, що спис дзвонів є вже покінчений так, що їх зняття відбудеться вже в найближчих днях. Не буде се реквізиція, тільки закупно за відповідну ціну. Дзвони будуть переймати визначені до сього військовими командами офіцери, інженери крайової оборони та військові урядники. При сій чинності мусить бути списаний протокол, який має подати точно місцевість і назву церкви, число забраних дзвонів, їх вагу і ціну за них виплачену після постійної тарифи 4 К. за кілограм. Перевіз дзвонів переводити буде військова команда. Дзвони з-перед 1800 р. після провірення їх дійсного походження з XVII століття нашими консерваторами, можуть бути вилучені з купна. Взагалі перейме військовість $\frac{2}{3}$ загального числа дзвонів, одну третю полишиться церквам” („Українське слово” № 134 від 4 червня 1916 року).

У „Громадському голосі” (№ 11 від 10 червня) ця проблема висвітлювалася так: „Забирання наступить уже за кілька днів, а заберуть військові власті дві третини дзвонів з кожної святині, причім заплатять по 4 К. за 1 кг. ваги. Комісія складатиметься з 1 офіцера, 1 інженера крайової оборони й 1 військового урядника. Вона має списати докладний протокол, що бере і де. Дзвони вперед 1800 року можна вирекламувати, але треба постаратися, щоб якнайскоріше потвердили їх родовід консерватори (такі учені, що займаються охороною старинностей). Найстарший дзвін на галицькій Україні знаходиться в катедрі (соборі) св. Юра у Львові і походить з р. 1340 (коли замикав очі останній монарх української незалежної держави)”.

Газета „Свобода”, редактором якої на той час був Степан Баран, свій черговий номер (№ 23), що вийшов 3 червня 1916 року, повністю присвятила Франкові. Траурне оголошення з портретом покійного по-

відомляло: „Не стало між живими найбільшого сина України, відійшов на все від нас Той, що через кілька десятків літ вказував і мостив дорогу до кращої будучності українського народу. Пішов на вічний сон Той, що побіч Шевченка був нашим воскресителем, якого ім'я остане на віки в українській історії. Помер не тільки безсмертний поет і великий вчений, але рівночасно і усесторонній громадський діяч, що своїм духом і безпинною працею в видавництвах, в часописах, на вічах з сірої маси зробив новочасний нарід.

Витерпів в життю багато, від своїх і чужих, а не подався аж до послідної хвилини. Подібно як Шевченко — бідний селянський син, ішов Pokійний до світла і світло-правду ширив довкруги себе. Любив тих — з суспільних низин з-під селянської стріхи і з міських закамарків, що не зазнали правди, не бачили світла, не зазнали гаразду. Не дивився на віру, ні національне походження, кожний нуждар, кожний переслідуваний неправдою і прибитий горем знаходив в Pokійнім щирого приятеля і гарячого речника.

Заслуги Франка для українського народу так великі, що про них писати будуть цілі грядущі покоління, і Його слово остане навіки живим, доки буде жити Український нарід.

Зокрема наше селянство понесло велику втрату через смерть Pokійного. Іван Франко перший з галицьких Українців відкривав причини хлопської неволі, один з перших гуртував наших селян до боротьби за кращу долю, даючи при тім практичні ради, як уладити відносини на селі. Наше селянство любило Pokійного як свого найбільшого сина, як свого першого правдивого просвітителя і провідника і нема між нашими хоч трохи свідомішими селянами нікого, хто не знав би творів Франка і не цинив Його за працю над селянським станом.

Зійшов великий чоловік, та не зійшли до гробу Його думки. Підемо Його шляхом як щирі поклонники Його безсмертних думок і Його праці”.

У випуску було поміщено низку творів Івана Франка: поезії „Каменярі”, „Притчу про приязнь”, „Не слід усякого любити” і оповідання „Ліси і пасовиська (оповідання бувшого пленіпотента)”. Автори газети нагадали, що найкращим пошануванням пам'яті покійного буде ознайомлення з його творами, які можна знайти в редакції, а також у малій книгарні НТШ на площі Ринок, 10: „Панські жарти” (ціна 1,50 К.), „Лис Микита” (ціна 1,40 К.), „Украдене щастя” (ціна 56 сотиків), „Полуйка і інші бориславські оповідання” (ціна 1,40 К.).

Віддав шану Іванові Франкові і „Громадський голос”, який на той час виходив тричі на місяць. Його редактором був Ілько Матеїк, а редакція

знаходилася за адресою: Львів, вулиця Оссолінських, 11. Десятий номер, що вийшов 1 червня 1916 року, був повністю присвячений пам'яті Івана Франка: траурна рамка на першій сторінці, розповідь про покійника, у центрі якої — велика світлина Івана Франка.

Автор розповіді про Каменяра писав:

„Найбільший з сучасних поетів, письменників і учених України й Один з найбільших всіх Слов'янських народів, властивий творець нового українського письменства, помер у п'яту неділю по Великодні, дня 28 мая 1916 року коло години 5 пополудні у Львові, в домі при вул. Понінського ч. 4, в неприсутності жінки, дітей і родини, а чужі руки закрили Йому очі на вічний сон і супокій.

Відійшов від нас Великан праці і терпіння, оставивши по собі діло більше і сильніше, чим діла наймогутніших царів.

Бо Він оставив по собі для незлічимих поколінь великого 40-мільйонного народу творче діло ума і духа, котре по вічні часи формуватиме душу великого народу. І піде той нарід у безодню віків з Його духа печаттю. Голосним гомоном відіб'ється смерть Івана Франка по всіх усюдах, де живе і терпить український народ на землях своїх — і чужих ген у далекій заморській Канаді, й у землі Вашингтона, і в пралісах Бразилії, і в степах Аргентини, і в далекому краю Приамурським. Відіб'ється та вістка в усіх окопах і твердинях, де стоять українські війська, а відіб'ється сильніше, чим вістка про упадок найбільшої з кріпостей світа. А голос Його і думка Його лунатиме скрізь, поки житиме українська мова. А про галицьку Україну в історії нашій ніхто не зможе сказати більш похвального і гордого для неї слова, як се: „Тут Іван Франко уродився, жив і працював”.

Але й більш прикрого не буде слова для неї, як се. Бо з робітників нашого народу ніхто не зазнав від нашої суспільності більше прикростей, і поневірки, і злоби, і кпин, нікого так за життя не обкидувано камінням, як Його. Немов зависть невільницького покоління йшла слідами Його гарних діл. А ті сліди є скрізь, безумовно скрізь — на всіх полях української творчості. Який же бідний був би тут дорібок українського духу без творів Франка! Він дав нам велику поезію, блискучу щирим чуттям і високим образованием, дав нам новелу і повість, описав на вічну пам'ятку терпіння мужицькі і змагання народу до волі, підніс високо науку нашу. А що праця Його розлилася, як плодотворна вода, на всі поля і ниви українського духу, то знайшлася вона й на політичній полі, найбільш невдячній з усіх. І до найбільшої слави та гордості своєї зачисляє наша, українська радикальна партія те, що Покійний стояв і працював у рядах її робітників, працював довгі десятиліття, весь кра-

щий і найздоровіший час Свого життя. Для того ми з двічі більшим боєм прощаємо Сего великого мужицького сина, бо прощаємо в нім не тільки найбільшого поета України, але й творця світогляду нашого, і гімнів наших, і програми нашої.

Нехай Тобі легкою, як перо, буде та земля, на котрій так тяжко було Тобі жити, Найбільший з великих Робітнику наш! Нехай тривалішим від спижу і заліза буде великий пам'ятник з каміння, котрим за життя обкидувано Тебе в відплату за працю Твою, що не має для нас ціни, бо вона завелика, щоб її мож оцінити, — Тебе, що відійшов Сам тихо по сповненій роботі, як ішов колись малою дитиною до школи з села Нагуевич з книжками під пахою в чужий, незнаний світ”.

У розділі „Новинки” часопис помістив інформацію про долю однієї з останніх праць Івана Франка:

„Одна з останніх праць Покійного Івана Франка.

На вістку, що по півторарічній перерві, спричиненій війною, знов починає виходити орган української радикальної партії „Громадський Голос” — Покійний Іван Франко, що лежав тоді хворий в „Захисті для недужих У.С.С.” у Львові, при вул. Петра Скарги, 2 А, подиктував, лежачи в ліжку, статтю до 1. ч. п. з. „Перший рік видавання „Громадського Голосу” (перед 20-ти літами). Покійний подиктував сю статтю дня 25 лютого с. р. в полудневій порі, коли звичайно чувся найліпше. Стаття була особистим спомином, в котрім були річі, якими могли чутися діткнені деякі діячі націонал-демократичної партії, що перед 20 літами були радикалами. Для того редакція звернулася в справі поміщення сеї статті до визначних старших діячів радикальної партії, присутніх тоді у Львові, й вони рішили, що в часі воєнного „міжпартійного миру” невказаним є оповіщувати сю статтю. Так вона й остала в редакційній теці і буде в відповіднім часі оповіщена (з замітками тих, до котрих вона відноситься, коли вони редакції по предложенню статті дадуть такі замітки). — Крім того є в нашій редакційній теці недрукована поезія Покійного, писана його власною рукою восени 1905 р. п. з. „Буркутська романса” (зачинається словами „Лукавиця і Лядескул — полягали скоро світ...”). Пояснення до двох перших слів, написане рукою ред. „Гр. Гол.”, подиктоване Покійним дня 25 лютого с. р. Поезія артистично дуже гарна, але редакція з інших причин не могла її помістити. З тих самих причин не прийняла її свого часу ред. „Літ. Наук. Вісника”, що сказав нам Покійний. В збірне видання творів та гарна поезійка могла б і навіть повинна увійти”.

Доля статті „Перший рік видавання „Громадського Голосу” невідома.

Не міг обійти часопис і воєнних новин:

„Над Стрипу привезли Москалі нові сили з Сибіру. Вони вбрані в нові мундири, але обув мають кепський і не шкіряний, тільки з фільцу. Дезертирів з тих Сибіряків мало. Зате тим більше втікають на наш бік російські Українці і Поляки.

Тернопіль. Москалі вже евакуювали. Доносять про це румунські часописи.

Через ошибку затопили Французи бразилійський корабель „Ріо Бранко”.

У номері також був надрукований — з купорами — „Гімн українських радикалів” („Який то вітер шумно грає”) Івана Франка.

№ 11 „Громадського голосу”, що вийшов 11 червня 1916 року, вмістив опис похоронів, який зробив Осип Назарук у вигляді листа до мами:

ПОХОРОН ІВАНА ФРАНКА

Лист до Матері

*Все, що дійсно гарне, нічого не потребує —
так, як право, правда,*

прихильність, соромливість.

Чи воно гарне для похвали?

І що воно тратить через догану?

*Чи дорогий камінь стає поганішим,
коли його не хвалити?*

*Або золото, слонева кість, пурпура,
мармор, квітка, китиця квіток?*

*З „12 книг роздумування
царя Марка Аврелія”, з книги четвертої.*

Опишу Вам, Мамуню, як ховали у Львові Вашого дуже славного Сина — по правді опишу. Вам належить сей опис, бо Син Ваш у смертельну годину згадував тільки Вас і нікого більше. По пів століттю праці, муки й блуканини, як уже зв'ялене мав тіло і волосся, що гладили Ви, наче сніг побіліло... Він такий мав похорон:

Не дзвонили дзвони в старім городі Льва, як везли вулицями столиці України Найбільшого з Робітників її. Не обізвалася ні одна з церков. Тай може й не треба було. Бо на святій горі Афоні дзвонили в усі дзвони: починав Прот великий, окликався Ватопед, далі зойкнув Есфігмену, загудів Ксеропотаму, там Зографу, далі Павлю, розгудівся Іверон. И покотилися по краю ті ридання металеві — й окликнувся кожний город, кожний кут і кожний дім. Відчув у ту годину нарід український, що замкнув очі Той, що й невдячність приймав від нього, і наруги, і рани.

Бо любив його не лише за добру вдачу, а й за хиби та злоби його, хоч над ними і плакав: за ту впертість сліпую його, за ті гордощі духу, що, зійшовши на глупий свій шлях, навіть Бога не слуха, — за брехливість його язика, за широке сумління, — і за мову й звичаї його, — його сміх і дихання... І крізь військові сторожі з усіх сторін свободної України з'їхався квіт народу.

КОНФІСКОВАНО

Світили на нім щирим жалем — слізні оченята довгих рядів дівочих з українських шкіл, очі дітей, котрим Ваш Син дав так багато дарунків без ціни. А за дітьми йшло Січове Військо і квіт жіноцтва. І з святоюрської гори сходив відтворений Сином Вашим дух могутній-незабутній: сам Богдан, козацький Батько і полковників аж п'ять. А кругом нього хлипали як діти з жалю — козацькі прапори, наче проблиски пожежі — червоні, малинові прапори Богданові. А за ними йшла безліч народу, свого і чужого — все в міській одежі.

Але не було мужиків з синіх гір Бескида, що їх так любив Ваш Син. І не видно було мужицьких сірячин, ні рук мужицьких мозолистих, ні постолів гуцульських, ні тяжких чобіт подільських. Не було українських мужиків, для котрих Син Ваш поклав в офіру долю Свою. Війна їх здержала й кордони військові. Та в не одній жовнірській кабатині, міській одежині мужицького сина, що йшов за домовиною Його, забилося серце — і сльози потекли. Гарячі, щирі сльози. А з гір над Опором, з Тухлянської долини, що вічно пахне кадилом живиці, йшла поважна тінь старого проводиря мужицьких громад, Захара Беркута, і дивилася на сонце, що сипало блеском на вкриту вінками домовину Вашого Сина. І молода Гуцулка несла вінок немов на знак, що Мужицька Матір мала такого Сина, якого не має ні одна з гордих пань, що гарними шовками шеледуть.

КОНФІСКОВАНО

І не йшла за домовиною, як дружина Його, Женщина, котру Він колись так любив. Але в товпі народній йшла не одна дівчина з тих, що Ваш Син називав їх „каміннями дорогоцінними, в болото затоптаними” і що зазнали болю пониження і тим близькі Йому були.

Дерев'яний хрест з Розп'яттям передом помалу йшов...

КОНФІСКОВАНО

Дерев'яний хрест з Розп'яттям передом помалу йшов... І минув кам'яницю в ринку, що золотом написсю на сонці блищить. „Просвіта” — над нею написано. Там колись не прийняли на члена Вашого Великого Сина, хоч ніхто більше не зробив для просвіти народу, як Він, і хоч приймали кожного, хто хотів та ще й просили всіх... „навіть” простих мужиків. Для ганьби і наруги не прийняли там Вашого

Сина. Скажіть нам, Мамуню, як міг дальше працювати Ваш Син для такої суспільності, бо Ви ліпше мусили Його знати, як ми... Дерев'яний хрест з Розп'яттям передом помалу йшов.

КОНФІСКОВАНО

Дерев'яний хрест з Розп'яттям передом помалу йшов. І минув улицю, де Ваш Син Великий працював у наймах між чужими, бо з горя й голоду мусив там піти і десять літ за кусок хліба служити. Одначе й там дбав про інтереси й справи своїх, що далі не переставали кидати в Нього камінням кпин і ненависті. І вийшов господар чужого підприємства, де десять літ служив Ваш Син, і відпровадив Його на кладовище в одежі чорній... Дерев'яний хрест з Розп'яттям передом помалу йшов. І глухо гудів улицями столиці похоронний спів „Господи помилуй!“ Так якось глухо і понуро, що немов чути в нім було відповідь на ту просьбу: „Тих, що таке виробляють з найліпшими робітниками своїми, ледве чи помилує Бог“.

Кожну крапельку поту тих слуг
І чад своїх найкращих
Буде мстити Єгова на вас
І на правнуках ваших.

І на далекім кладовищі заскрипіли ретязі. Відчинилась темна брама. Дерев'яний хрест з Розп'яттям передом помалу йде. Щойно тут заголовили чужі дзвоники малі на дзвіниці кладовища, хоч український нарід має у Львові багато своїх церков з великими дзвонами, котрих голос так любив Ваш Син. Були й мови тут, Мамуню. А перший промовив професор найвищої школи, що сидить на місці, котре мав займати Ваш Син (пани вибачні, Мамуню, і не пам'ятають в хвилі смерті ніякої борби, і суперництва, котрі виграли). І ще дев'ять інших бесідників говорило. Були між ними і такі, що правду говорили: про кривду Вашого Сина і про те, як робили Ним і як дороблялися і як самі не знають і не так скоро ще знатимуть усі скритки, де поховав для народу нашого великі скарби Ваш Син. Бо добрий був господар з Нього. А він лиш усміхався в домовині, бо як тяжке мав життя, так легку смерть: заснув як дитина. Ясна днина, як спрацьована жінка, вже давно пішла додому, а над домовиною Вашого Сина все ще товпився нарід український. Тільки мужиків не було, Мамуню — вони б там були найдовше плакали за Сином Вашим, що згадував перед смертю тільки Вас Одних і більше нікого.

Мені здається, що я все описав Вам по правді — так, як було.

Д-р Осип Назарук”.

Богдан Барвінський, син Олександра Барвінського, також залишив спогади про похорон Івана Франка. Вони вперше були надруковані 1997 року у книзі „Спогади про Івана Франка” (упорядник М. Гнатюк, в-во „Каменярь”).

„Чудовий, погідний і гарячий травневий день, — писав Б. Барвінський. — За кілька днів перед страшною офензивою російського генерала Брусилова і проломом, зробленим австрійській армії в перших днях червня 1916 року під Луцьком. Непроглядні товпи українського громадянства не тільки зі Львова, але й із тих частин провінції, які були вже вільні від царських окупаційних військ, зібралися перед домом жалоби по вул. Понінського, № 4, де нині музей Івана Франка. В похоронах взяли участь мій покійний батько, я й моя рідня. Похоронний похід тягнувся вулицями Львова, наче довженний вуж, і, минувши вулиці Софії, Зиблікевича й Миколая, увійшов в Академічну вулицю. Обабіч вулиць, якими посувався похід, стояли такі ж непроглядні маси польського й єврейського громадянства, які з зацікавленням приглядалися похоронам Франка. Та цей, здавалося, величавий похід, став рівночасно одною великою профанацією пам'яті Каменяря й так врізався він міцно в мою пам'ять.

Українське громадянство, яке з усіх усюдів з'їхалося, маючи змогу побачитися знову із собою по довгій розлуці, може, вперше, так поводилося, неначе на якомусь ярмарку: сміхи й реготи лунали вулицями, куди проходив жалібний похід, а його учасники вибігали час до часу із своїх рядів та перебігали до інших. Польська та єврейська публіка з іронічною усмішкою приглядалася всьому й здвигала раменами, наче б запитувала: що це таке — чи жалібний, чи весільний похід. Так проводило українське громадянство Каменяря на вічний спочинок”.

Радикальний часопис „Громадський голос” у номері, присвяченому пам'яті Івана Франка, помістив добірку його поезій, куди увійшли „Жени руські виплакаша ся”, „Січовий гімн” („Гей, Січ іде!”), „Розвивайся ти, високий дубе”, „Пора, діти, добра поглядіти” та „Новітні гайдамаки” (остання поезія була опублікована з купюрами).

У розділі „Новинки” газета повідомила: „В день смерті Івана Франка не було у Львові ні одного члена Управи Укр. Радикальної Партії, котрий не належав би до війська. З тої причини редакція „Громадського Голосу”, котрого співробітником був Покійний довгі літа, зложила іменем радикальної партії гарний терновий вінок на могилі Покійного з написом на ленті: „Свому основателеви — Українська Радикальна Партія”. Наші партійні організації з краю повідомили нас депешами, що виїзд їх делегатів немислимий в короткім часі, потрібнім до приїзду

на похорон. В останній хвилі перед похороном приїхав член головної Управи тов. посол К. Трильовський й іменем укр. радикальної партії виголосив промову над могилою Покійного”.

Радикальна партія збиралася видати спогади про Івана Франка, тому звернулася до однопартійців „з просьбою, щоб якнайскоріше прислали готові до друку спомини про діяльність Івана Франка в радикальній партії. Було б просто недостачею пошани супроти заслуг великого Покійника, якби його політична діяльність в нашій партії не була належито представлена. А се зробити можуть тільки старші товариші партійні, що з власного помічення знають щось сказати про ту діяльність від початку. Такі спомини матимуть очевидно значення і для життєпису Покійного”.

Велика стаття Ростислава Заклинського „Світогляд Франка з початку 1880-их рр.” друкувалася у наступних номерах „Громадського голосу” (її публікація була закінчена у № 19 від 1 вересня 1916 року).

Пам'яті Івана Франка присвятила траурний номер (№ 23 від 3 червня 1916 року) і газета „Буковина”. Писала просто і щиро: „Іван Франко сконав у праці. Своім цілим життям, своєю безупинною працею, своєю вірою в трудящий народ, в неперестанний поступ цілої людськості, тою вірою, що ломить скалу, рівняє правді путь, вірою, готовою на всякі жертви для здобуття кращої будучності, хоч знає, що щастя „прийде по наших аж кістках”, Іван Франко вказував нам дорогу до перемоги над ворожими силами народного і вселюдського поступу.

Розіб'ємо скалу, роздробимо граніт

І кров'ю власною і власними кістками

Твердий змуруємо гостинець і за нами

Прийде нове життя, добро нове у світ.

Іван Франко був поетом, письменником і політичним діячем поневоленого українського народу, який не скоро може скинути з себе рабські пута, наложені на него чужими людьми, а ще тяжче скидає свої власні рабські звичаї непошанівку своїх власних кращих синів, що наважилися йти прямою дорогою правди. Іван Франко, як, може, ніхто більше, відчув ту страшну силу нашої рабської природи на собі самім. Українська суспільність мала за життя Івана Франка чимало своїх дрібних особистих клопотів і не пошанувала свого надзвичайно обдарованого чуттям і розумом плодового письменника, поета і ученого так, як шанують таких людей культурніші за нас народи. Іван Франко написав багато творів за довгий час своєї літературної діяльності. Сам спис його творів

складає чималу книжку. І за ту свою невгавущу працю Іван Франко жив у бідності і вмер бідний серед неоплаченої своєї щирої праці”.

Наступний, 24-ий номер „Буковини”, який вийшов 10 червня, був присвячений опису похорону...

Пам'яті Івана Франка було присвячене й „Учительське слово”, що вийшло 1 червня 1916 року (№ 5). Висловивши жаль, що невблаганна смерть „забрала нам найбільшого в народі”, газета писала: „Українське народне учительство, як він, з люду вийшло та для люду живе, викормілося й виховалося на творах і заповітах того, якого народ нині тратить. Його дух живе в нас і живуть його ідеї не зрушені й могутні. Сі його ідеї, ся велика любов до народу — се найгарніша й найбагатша спадщина по нім... Народ іде до свободи дорогою, яку він указав, — дорогою жертви власного життя. Лопотить у воздухах крилами Фенікс пісні народного пророка. Лопотить прапор його життя... Візьме його в свої сильні руки й понесе перед народом гордо й високо народне учительство... Для нас лишається він і по смерті взірцем людини, громадянського діяча й народного провідника, будителем нашого приспаного сумління, пророком, що віщує нам тверду віру в будущину нашого народу”.

Цілий номер присвятив Іванові Франку „Вісник Союзу визволення України” (№ 101 від 4 червня).

„Наша школа” (№ 4 і 5) опублікувала статтю професора Юліана Стефановича, в якій зокрема зазначено: „Поетична й літературна діяльність І. Франка положила кінець зайвим і безцільним диспутам на тему самостійності й культурності нашої мови. Він власним прикладом, своїми творами доказав перед світом її самостійність, багатство й живучість, забезпечив раз на все для неї право горожанства в науці й літературі серед культурних мов інших щасливіших народів і здобув собі місце в ряді тих володарів слова й людського духу, тих правдивих поетів, що володіють серцями своїх читачів і наповняють їх найсильнішими почуваннями, твори котрих не старіються ніколи, бо не залежать від обставин часу, бо б'є з них вічно свіже чисте духове джерело життєвої правди”.

9 червня 1916 року № 146 „Українського слова” завершив тему відходу Каменяра віршем В. Атаманюка „На смерть Івана Франка”:

Народе мій, тривогаю сповитий,
Всесвітня буря лине над тобою,
А ти безсильний, мукою прибитий,

Немов на смерть засуджений судьбою,
Глядиш в розпуці, як ростуть могили,
Як гинуть діти у завзятім бою,

Як в'януть цвіти, що щойно розцвіли,
Що мали хату пестро уквітчати,
Приспані в тобі розбудити сили,

На ясний шлях до щастя дух пірвати...
У тому морі горя, сліз і крові,
Під крики болю, гуркоти гармати,

Пророк твій клонить чоло смерти снови,
А крик розпуки твоєї без краю
Вдарить, здається, об небес основи,

Розілле сльози триском водограю!..
О мій народе мучений, розбитий,
Чи ж твоїї муці вже не буде краю?!!

О, ні! Хоч ворог так завіввся неситий,
І похоронний спів тобі співає,
Мине ще хвиля й славою укритий

В країні станеш, де Воля витає!..
Сповниться слово твого Пророка,
Що нині серце за ним умліває,

І сльози кануть із сумного ока,
Бо чесна праця в світі не минає,
Не гине думка без сліду висока!

Народе, плач, не крий свого болю,
Твоїх сліз щирих він один є гідний!
Він щастя дав, життя своє і долю,

Той каміняр між рідними безрідний,
Щоб промостити тобі шлях свободи
І приготувати вінець побідний.

Хай кріпить тебе жаль, о мій народе,
Щоб перебув ти чорне лихоліття
Пророк не вмер! — Його дух з роду в роді
Піде з тобою в мандрівки століття!..

...Фронт посувався далі на схід.

Як свідчили повідомлення з головної австрійської квартири на Волині, австрійські війська з боями дійшли до Стіру.

Над Іквою, на північ від Вишнівчика над Стрипою, відбито кілька російських наступів.

Над Долішньою Стрипою москаль знову атакував значними силами. Бої там ще тривають.

Над Дністром і на бессарабським фронті спокій...

Із польських видань, крім „Kurjera Lwowskiego”, коротке повідомлення про смерть Івана Франка подала „Gazeta Wieczorna” з 19 травня, „Dziennik Polski”, а також „Wiek Nowy” з 4 червня 1916 року, де в перекладі Сидора Твердохліба була опублікована поезія Івана Франка „Р.Р.” („Дівчино, каменю дорогоцінний”) — це шостий вірш із циклу „Із книг Кааф” збірки „Давне й нове”, що вийшла 1911 року. Твір був написаний 20-22 березня 1904 року.

Попередній номер „Wiek Nowego” з 3 червня помістив репортаж із похорону Івана Франка, який був цінний тим, що ширше передав промову Сидора Твердохліба, про яку інші газети тільки згадали.

„Доповнюючи оголошений вчора звіт, додаємо, — писав „Wiek Nowy”, — що над гробом промовляв від імені українських соціалістів Микола Ганкевич, який, як товариш молодих літ померлого, подібно як і делегат укр. радикалів посол Трильовський, з глибоким жалем зазначив, що вітчизняна суспільність Франка, на жаль, занадто довго не розуміла ідеологічної вартості і геніального свого великого поета, громадянина і ученого, а по знаних його політичних процесах відштовхнула його і попросту бойкотувала в свій час так, що мало не загинув від голоду в глухій куті галицької провінції. „Мушу задля справедливості зазначити, — говорив той промовець, — що польські часописи у Львові та у Варшаві уможливили Франкові працю і утримання в тому найгіршому для нього часі переслідувань і незрозуміння у власній суспільності”.

Останнім, коли вже смеркало, промовив над труною Франка поет Сидір Твердохліб, перекладач повісті Франка „На дні” та ряду вишуканих поезій. Заімпонувавши надпрограмово зворушливим сердечністю і чуттям прощанням від літературно-артистичної „пишучої братії”, той промовець ствердив, що „великий Покійник позостане назавжди для дальших поетичних поколінь взірцем незламного характеру творця-артиста. Терплячи незаслужено від своїх і чужих, завжди, навіть при голоді і холоді, навіть у в'язниці, де єдиною життєвою музикою був для нього шелест падаючих по зимних стінах і ґратах крапель вологи, залишився поетом-митцем, творячи в тій жахливій симфонії обстріху-

вань, необґрунтованих закидів, повної обструкції і переслідувань кілька десятків безцінних своїх „Тюремних сонетів” і глибоку, метафорично і дослівно, повість „На дні”, слав благословення творця життя і нового мистецтва тим, котрі його жовтю і оцтом поїли в своїй сліпоті. Нехай хоч тепер, цитуючи слова померлого, його „Мойсея”:

Będzie wolą wszystkich drzew,
Rosnących po tej ziemi,
By on ciemiowy, czarny krzew
Włodarzem był nad niemi...

Наприкінці пан Твердохліб теплими словами подякував також від вдячної мистецької братії, а також як професор тому своєму учневі, який, як єдиний присутній при смерті Івана Франка, як і перед роком померлого його заслуженого друга Михайла Павлика, замкнув повіки на вічний сон небіжчикові, великому, спільному Учителеві”.

Згадку про смерть Івана Франка помістила і німецька газета „Lemberger Montags Zeitung”, а також польська краківська преса: газети „Naprzód”, „Nowa Reforma” та „Czas”. Іван Франко колись дописував до тих газет, і вони тепер про це згадували.

Віденська преса свої повідомлення основувала на складеному професором С. Томашівським комунікаті, де було годано найголовніші дати з життя й діянь Франка. Про смерть Франка повідомили всі віденські німецькі газети, а детальніші статті подали „Die Zeit” (№ 4913), „Arbeiter Zeitung” (№ 149), „Neues Wiener Journal” (№ 8111), „Neue Freie Presse” (№ 18596), „Neues Wiener Tagblatt” (№ 149), „Reichspost” (№ 250).

„Die Zeit” вважала Франка „без сумніву найвизначнішою постаттю серед української суспільності в другій половині XIX століття. Чільного публіциста пригадують собі з якнайкращого боку читачі „Zeit” з його знаменитих статей”.

„Arbeiter Zeitung” підкреслювала, що через соціалізм Франко „розлютив ще більше шляхту, котра була тоді всемогутньою в краю: вони ненавиділи в нім радикального політика, що пристрасно воював з пануванням несправедливості, соціаліста, що боровся проти економічних привілеїв і не менше свідомого українця, що хотів вибороти волю й культуру для свого народу”. „Серед українського народу росла постійно повага Франка; як поет і вчений, як промовець і публіцист, як соціальний організатор і політичний агітатор, мав він довгі роки найбільший вплив на українське духове життя”.

„Neues Wiener Tagblatt” назвала Франка літературним феноменом, бо так само знаменито писав по-українськи, по-польськи й по-німецьки.

Детальнішу статтю, яка належала перу професора В. Калиновича, надрукувала „Reichspost”.

„Die Zeit” у № 4931 помістила тепло написаний фейлетон Ст. Р. „Іван Франко”.

Портрет Франка та статтю про нього подав ілюстрований часопис „Wiener Bilder” (число 24).

Згадали про смерть Івана Франка й державні німецькі часописи „Berliner Tagblatt”, „Munchner Neueste Nachrichten”, „Reclams Universum”.

Висловлювали свою скорботу й українські газети „Ukrainisches Korrespondentenblatt” і „Ukrainische Nachrichten”, що друкувалися німецькою мовою. Остання, що виходила у Відні під редакцією Володимира Біберовича, пам’яті Івана Франка присвятила свій № 90-91 від 10 червня 1916 року. Крім великої редакційної статті на всю першу сторінку, „Ukrainische Nachrichten” помістила статтю професора С. Томашівського „Iwan Frankos wissenschaftliche Tätigkeit” („Наукова діяльність Івана Франка”) та дві статті гімназійного вчителя Остапа Грицяя: „Franko als Künstler” („Франко як митець”) та „Franko als Uebersetzer” („Франко як перекладач”). У цьому ж номері були опубліковані чотири поезії Івана Франка з циклу „Excelsior” у перекладі Остапа Грицяя: „Der Knecht” („Наймит”), „Der Adler” („Беркут”) та два вірші із „Зів’ялого листя” („По зовсім важкім отупінню” і „Хоч ти не будеш цвіткою цвісти”). Помістила газета також короткий опис похорону Франка — „Politische Nachrichten und Glossen. Das Leichenbegräbnis des Iwan Franko” („Політичні вісті і коментарі. Похорон Івана Франка”).

Газета „Ukrainisches Korrespondentenblatt”, що виходила під редакцією Володимира Шілінг-Сінгалевича, присвятила пам’яті Івана Франка № 13 від 6 червня 1916 року. Тут була редакційна стаття про письменника, промова Костя Левицького на похороні („Am Grabe”), переклади Франкових віршів Мелетія Кічури („An den Leser” та „Aus dem Zyklus „Nach alten Motiven”) і вірш „Verwelkte Blätter” („Зів’яле листя”) в перекладі М. Цеглинської. Помістив часопис і огляд публікацій віденської німецької преси про смерть Івана Франка („Stimmen der deutschen Wiener Presse”).

Некролог Івану Франку помістила „Neue Illustrierte Zeitung” (№ 7), що вийшла 10 червня 1916 року.

Пам'яті Івана Франка був присвячений № 6-7 часопису полонених українців у Фрайштадті, що вийшов 2/15 серпня 1916 року. Часопис відкривався невправним, але щирим віршем Дмитра Гаркуші „На смерть Івана Франка”, написаному в таборі 29 травня 1916 року, який закінчувався словами:

Хай буде ж земля там пером,
Де ліг наш великий Учитель,
Пророк тих бажаних часів,
В які вільна й сильна Вкраїна
Пригорне всіх своїх синів!

„Серед гуркоту гармат, — писав Ярема Галайда, — серед моря крові, серед бурі пожеж на вічний сон склонив Своє чоло один із найбільших синів України, Іван Франко. Під тяжкий час Україна відбуває нові, сумні похорони: бо ж іще ллється кров, бо ж іще тліють румовища, бо ж плодючі лани засіваються все ще свіжими та свіжими могилами!..

Коли ми запитаємо себе, чим був для України Іван Франко — то відповісти на те в теперішній час було б іще дуже тяжко. Його заслуги перед нашим народом такі великі, що хіба будущина дасть на це питання відповідь. Великих людей завше признають після їх смерті”.

Від імені полонених синів Великої України Ярема Галайда запевняв, що збудуться пророчі слова, коли весь український народ:

Трусне Кавказ, впереться Бескидом,
Покотить Чорним морем гомін волі —
І гляне, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі!

Після цих слів часопис помістив слова і ноти національного гімну „Не пора!”. У номері були також надруковані стаття Байди „Іван Франко як письменник”, стаття М. Ріжка „Франко-громадянин”, уривок з оповідання Івана Франка „Малий Мирон” (п'ята глава, яка починається словами „Що буде з нього...”), а також вірш „Ходить вітер по житі” із збірки „Із днів журби” (1900 р.), який назвали „Три черви”. Для ознайомлення полонених із Великої України з творчістю Івана Франка подали XVIII пісню з поеми „Панські жарти” („Великдень! Боже мій великий!”), поезії „На ріці вавилонській”, „Блажен муж”, а також десяту пісню з поеми „Мойсей”.

Своєю любов і повагу до великого українця засвідчив віршем „Іванові Франкові по смерті” І. Чернодоля:

Земля пером Тобі, Земляче!
 Ти скільки жив, все працював:
 Це добре знають наші люди!
 А сам? Хоч хвилю щастя мав?
 Здається, ні! Бо Твоє щастя —
 Се було щастя всіх братів,
 Що Ти за них життя ціле
 Душею Своєю болів.
 Ти не схотів носити жупанів
 Багатих — а чужих панів,
 Лишився жить у сірій хаті,
 Носить сіряк Своїх братів.
 Всіх ворогів людської волі
 Ненавидів Ти й виявляв,
 І волю, що вони сховали,
 Ти, покіль жив, все викликав.
 Ти вмів гукнуть, що й зараз чути,
 До тих замучених братів,
 За те провів життя в нещасті,
 І не злякався ворогів!
 Ти голосив скрізь вільну волю,
 Неволю нехтував, топтав,
 І до могили голосити
 Думок Своїх не перестав!
 Нехай же легко, батьку Іване,
 В землі Тобі буде лежать —
 А ми зберемося до купи
 Та підем волю здобувать!

Чесць Каменяреві віддав й Іван Чумак віршем „Пам'яти Івана Франка“:

Сумна звістка долетіла
 І не минула наших вух:
 „Франкового не стало тіла,
 Франко віддав свій Богу дух”.
 Багато сліз враз покотилось
 З облич поораних людських...
 І стать його й мені з'явилась,
 І сила слів його палких.

Мені враз „Суд” його з’явився,
На нім за правду він стояв;
Покійника там голос лився,
Катам він в кривді докоряв,
Гостріший суд просив творити:
„Я шляхом вашим не піду!
Я маю наш народ будити,
Щоб долю йшов шукать свою!
Я є робітник для загалу,
Я той упертий „Каміняр”,
Який тверду лупає скалу,
Через вас несе тяжкий тягар!
Не заляка мене нічого,
Знесу тягар цей й безліч мук,
Весь для добра віддамсь людського...
А молота не кину з рук!”
Я все стук молота той чую,
Що раз гучніш лунає він:
„Пора за долю стать людськую”,
Взива вас мов до церкви дзвін.
Життя ціле боровсь, наш Друже,
За кращу долю громадян,
Хотів вільних їх бачить дуже,
У поспіх вірив тих змагань.
Та правда, що її Ти сів,
Не згине марно серед нас,
Все те прийде, про що Ти мріяв,
І вже близький до того час!
Вітри розженуть чорні тучі,
Нове нам сонце засія,
Народ український клич могутий
Свого Мойсея ізгада!

Табірний часопис повідомляв, що „заходом українських таборових товариств в день Спаса 19 серпня 1916 року, що випадає на суботу, відбудеться свято в честь Івана Франка, найбільшого сучасного українського письменника-громадянина, що помер недавно в Львові”.

Святкова програма складалася з двох відділів:

У першім — „Гімн: „Не пора” — слова Івана Франка.

1. Привітання гостей.
2. Ів. Франко — Д. Січинський: Даремна, пісне — хор без оркестри.
3. Ів. Франко: На вавилонських ріках — декламація.
4. Ів. Франко — Д. Січинський: а) Безмежне поле, б) Як почувеш вночі — баритонове соло.
5. Ів. Франко — Д. Січинський: Непереглядною юрбою — хор.
6. Святочна промова.
7. Ів. Франко — М. Лисенко: Не забудь — дуєт на тенор і баритон.
8. Ів. Франко — Х пісня з „Мойсея” — декламація.
9. Ів. Франко — М. Лисенко: Вічний революціонер — хор із оркестрою”.

У другім відділі — „Украдене щастя” — дві перші дії з драми Івана Франка. Вечір закінчиться виконанням гімну „Ще не вмерла Україна”.

Початок рівно в 6 год. вечора. Вхід безплатний.

Датки на покриття коштів приймається з подякою.

Суспільно-Просвітній Гурток

Товариство „Просвіта ім. М. Драгоманова”

Український Хор ім. Михайла Вербицького

Драматичне товариство ім. Івана Котляревського

Видавниче товариство ім. Івана Франка

Українська Спілкова Чайня „ВЛАСНА ПОМІЧ”.

Вшанували Івана Франка і полонені українці, що перебували в таборі Вецляр, у № 15 „Просвітнього листка”, що вийшов 15 червня 1916 року і мав клич „Давайте з рук до рук, з барака до барака”. Випуск відкривався некрологом „Дещо про значіне Івана Франка для нашого народу”. Дивовижно проста і зворушлива стаття: „Годі нам нині гідно оцінити, як великі заслуги поклав покійний Іван Франко для нашої народної справи. Треба буде чимало літ на те, щоби розглянути всі книги, вірші, розвідки, статті, літературні й наукові замітки, які, мов із рога обильности, сипалися з-під Його творчого, невтомимого пера. Треба буде багато літ, щоби той чоловік у всій своїй величі виріс перед очима народу, не тільки як велетень думки, але також як знаменитий примір витривалого робітника на народній ниві, як зразок знаменитого громадянина, як ідеал борця за поступ людини.

Нині можемо сказати, що куди б ти не повернувся в нашу минувшину за останніх 40 літ, всюди стрінешся з іменем д-ра Івана Франка, всюди він приложив свою добру руку, всюди оставив тривкі сліди в науці нашій, у письменстві, в журналістиці, в суспільно-економічній праці, в політиці, в парламентаризмі, в театрі, одним словом, всюди.

Село, город, рілля, фабрика, кабінет нашого інтелігента і вбогий верстат (робітня) нашого ремісника — всі вони чимало завдячують Великому Покійникові, по всім усюдам мандрує нині його невсипущий, ніколи не заспокоєний дух і голосно, безнастанно кличе: працюйте, вчіться, творіть, поступайте, бо нема часу, й невільно стояти на одному місці! Спочинеш хвилину і йди вперед, бо велика дорога перед нами, бо далеко приостали ми поза поступом щасливіших від нас народів.

Як учений причинився Він чимало до того, що наше „Наукове товариство імени Тараса Шевченка” піднялося нині до рівні заграничних академій наук. Писав у всіх напрямках наук, знайомив нас із вислідами світової науки, виховував молоді вчені сили, показав світові, що й у нас, у тих Українців, про яких світ мало що знає, є своя наука, є наукова традиція, є охота доложити свою пайку до загальної скарбниці людського знання. Такі праці, як про Варлаама й Йоасафа, як про Апокрифи, про наші коляди, про Слово о Лазаревім воскресінні, про Вишенського, про деякі твори Шевченка вказують, що український геній є спосібний до глибокої самокритики, що сам може здавати собі справу з того, що він творить, пощо се творить, куди він прямує, одним словом, що він не ходить манівцями, а пливе, мов новітній корабель по морю, вбачаючи на розбурханих хвилях життя раз намічений шлях.

А його збірник народних приповідок, апокрифів, віршів, се прямо монументальні видання, що не мають крапчих від себе в цілому світі, величні докази невичерпного багатства серця й уму нашого народу.

Його короткий огляд нашої літератури в російському словарі Брокгауза, студія про Данта, про Святе письмо, про байки, катехизм економії і таке інше, се зразки знаменитої популярної літератури. Словом, у Франка мали ми усестороннього вченого, котрий перед нами відчиняв усі двері, ворота й ворітця до цілої Європи й перед цілим світом показував дорогу до нас, до тої України, про яку світ був призабув.

Як письменник — дав нам Захара Беркута, Перехресні стежки, Панські жарти, Вишенського, Зів'яле листя, Мойсея, Лиса Микиту, Украдене щастя і — чи годен пригадати й перечисляти нараз усі цінніші його поетичні твори. Яке багатство, яка різнорідність думки, форми, настрою! Різні часи, різні люди, різні питання, цілий народ від старця до дитини, від княжих часів до нині, від багача до останнього нуждаря, від достойника до того, що „На Дні” суспільного устрою, заговорили нараз перед нами новим, гарячим, різким словом, так як вони чують і розуміють із повних широких грудей.

Життя української суспільності запінилося мільйонами капель людського горя, захвилювало бурєю суспільного океану, заграло, зашуміло

шумами подільських ланів, гірських пралісів, ревом Дніпра, музикою степу. Він зняв із них печать заскорузлости, відвалив камінь облуди, поклав перед них могучий закон правди. Плачте, тіштеся, смійтесь, проклинайте, лише не нидійте, не душіться в задусі, не гнійте! Отсе ваше перше й головне право, інші прийдуть з ним, бо цілий великий механізм світу збудований на вічному й безнастанному рухові, на вічній безнастанній боротьбі о краще, що раз краще життя.

Се одно, що говорив покійний Іван у своїх безчисленних творах, а друге важке слово то було: не бійтеся! Ви ж не невільники, не німа худобина, яка терпеливо двигає ярмо — ви люди! Не бійся, хлопе, ані жандарма, ані дідича, ані нікого, бо ти властитель свого кусника землі, ти робітник пильний, ти горожанин такий як і другі. Не бійся, учителю, попе, уряднику, своїх зверхників, лиш домагайся кращих умов праці, бо тебе потребує народ, край, суспільство, й коли ти чесно живеш, добре працюєш, ти не маєш чого боятися. Жінко — перестань бути рабою, ти ж товаришка мужчини, ти ж його співробітниця, тобі належаться всі права, якими й він користується у світі.

І не тільки в літературних творах, часописах, на зборах, у партійнім життю — всюди голосив Він отсі кличі, всюди закріплював до праці, до відваги, до правди. Що людське, не було чуже для його, нічого не було йому дорожче як людина.

Творив партію соц.-дем., радикальну, національно-демократичну, бо всі вони були потрібні у свій час і для своєї роботи. Працював у різних дневниках і всюди, де його треба було, там Він і являвся, розуміючи, що є тільки один Франко, котрого сили ума, щирість чуття, охота чину мусить розливатися на всі партії, на всі верстви суспільні, на все, що стремиться до кращого й лучшего народного життя. Учив вчить нас, як бути добрим Українцем, гарним громадянином і людиною, правдивою повною людиною в одній особі. У відродження нашого народу, у його спромогу жити не тільки народним, але і власним — державним життям вірив і тую віру оставив нам як Свій великий батьківський заповіт, який нам конечно, конечно треба здійснити, коли ми не хочемо бути його непонятливими учениками, його негідними земляками, його невдячними співгорожанинами! Б-н."

Далі — „Наймит” із виділеними фінальними акордами:

Ори, ори й співай, ти, велетню, закутий
В недолі й тьми ярмо!
Пропаде пільма й гнет, обпадуть з тебе пута,
І ярма всі ми порвемо.

Не даром ти в біді пригноблений врагами,

Про силу Духа все співав,

Не дармо ти казок чарівними устами

Його побіду величав.

Він побідить, порве шкарлуці пересуду,

І вольний, власний лан

Ти знов оратимеш — властитель свого труду

І в власнім краю сам свій пан.

„Зі смертю Івана Франка, — писав у наступній статті А. Полуботок, — ми губимо не тільки поета, вченого й письменника, але й одного з найкращих наших народних провідників і організаторів. Зійшов до могили велетень українського національного поступу й лишив у сотнях своїх різнорідних творів найліпший приклад нащадкам, як треба боротися о долю й освідомлення свого народу, як треба йти шляхом невтомного робітника на користь Неньці-Україні і всьому пригнобленому, обездоленому й темному!.. Пам'ять про Нього не вмере ніколи, як не вмруть і Його безсмертні думки!”

Далі упорядники номера помістили Франкові поезії „Каменярі” і „На суді”, а також невідомий на той час у франкознавстві спогад нестановленого автора, що підписався „В. П.”, який не може не схвилювати й сьогодні. Спогад називався „Перша моя стріча з Ним”:

„Се було восени 1896 р. Я мав 18 років. Мене вигнано з польської гімназії. Викрито тайний гурток молодіжи, й мене, „голову”, вигнано за „соціалізм” з усіх гімназій. Я втратив усі „уроки”, з яких удержувався, мене покликано до начальства (повіту), поставлено під поліцейську сторожу, а вкінці змушено мене покинути місто. Я почував велику кривду й поїхав до Львова до Франка за порадою — без дому без лому.

З дрожачим серцем я постукав до Його дверей у саме полудне. Відчинила мені сухорлява жінка, майже вбого одіта.

— Тут мешкає д-р Іван Франко?

— Тут, прошу.

Я ввійшов у середину Його помешкання. Кілька шаф із книгами, столик із кріслом, завалений рукописями і книжками. На долівці повно книжок розсипаних, неуложених. Се Франкова робітня.

— Сідайте — Він небавом прийде! — сказала своїм питомим голосом жінка й лишила мене в кімнаті.

Я став ловити очима одну книжку за другою. Небавом побачив коло себе малих Франкових дітей, що бігали по покою, тягнучи за собою візок. Вони дивилися на мене цікаво і говорили з собою.

Через пів години ждав я — аж отсе увійшов у кімнату Він. У сірім плащі, в убогім зношенім одінню. Скинув плащ і подав мені руку. Мені заперло уста — я встав, поклонився та сідати не смів.

Переді мною стояв чоловік сорока літ. З Його поважного без усміху лиця повіяло на мене чимось глибоко скорбним. З високого чола хмарою звисала глибока задума. Зболілі очі від читання дивились на мене добрячо — та я чув, що над сею головою висить хмара дум, сумнівів, журби й жалоби. Між мною а Ним стояла непоборима стіна. Я приходив зі своєю журбою до Його — а Він, бачу, думками охоплює широкі круги, біль загалу, неволю всіх робочих мас, — ставить собі вічні питання, як воно, до чого й що воно буде з нами усіма. Я зі своїм маленьким горем смію звертатися до Його? Я засоромився і мовчав.

— Сідайте, — мовив Він тихим голосом.

Я сів і взяв Його книжку „Зів'яле листе” до рук.

— Ви звідки?

— З Золочева.

— Як же там у вас?

Я розповів, як стоїть рух радикальний у повіті і просив Його продати нам кілька женеvських видань.

— „Жите і Слово” маєте?

— Маємо всі Ваші видання! — сказав я й замовк.

Його покликано обідати. Просив мене з собою. Мені було дуже ніяково — та я не смів перечити.

Жінка стояла коло печі, а Він сів з дітками і зо мною за стіл. Стала випитувати, як відбувалось віче. Франко оповідав, яку суперечку мав із „народовцями” (партія галицьких інтелігентів), в якій Його бесіда захопила мужицтво. За той час кілька разів уставав і розділяв дітям і мені по кусочку м'яса. Найбільше докладав мені, й се мені було дуже досадно. Та опиратися я не смів — хоч мало що й їв. А Він оповідав. Я ловив кожне слово. Мені розкрилася перед очима ціла пропасть нашого розладу й нерозуміння в інтелігенції потреб нашого селянства.

Ми встали від обіду. Я пізнав, що займаю Йому дорогий час, хоч Він садовив мене коло себе в робітні, дав мені до перегляду книжки — я вийняв всі гроші, які мав, і просив мені продати, що може.

Узявши чималий жмут книжок, я уклонився низенько і вийшов.

В душі своїй чув пригноблення за себе: Він же думав про увесь народ, а я смів зближатися до Його зі своєю журбою. В. П.”

Далі було вміщено вірш „Пам'яти славного „Каменяра” І. Франка”, який склав на честь письменника К. Самотний:

Злая Парка в чорну днину
 Вкоротила славний вік;
 Вмер борець за Україну,
 Сильний духом чоловік,
 Краю нашого світило,
 Неутомний „Каменяр”,
 Що в скалу недолі сміло
 За ударом клав удар.
 Так над дикою скалою
 Працював Він сорок літ:
 Під могутньою рукою
 Прахом сипався граніт.
 Мур великий з кожним роком
 Ширше лоно розкривав,
 „Каменяр” наш крок за кроком
 Дальше й дальше поступав.
 Сили тратилось немало,
 Праця — страх була тяжка,
 Та ніщо не підривало
 Духу й волі Земляка.
 Лиш холодная могила
 Несподівано для нас
 Славну працю зупинила,
 — О, проклятий будь той час!

.....
 На Україні не стало
 Вже того „Каменяра”!..
 Потрудився Він не мало
 Для загального добра.
 Своїй Неньці-Україні
 Він оддав усе, що міг,
 Але дикій твердині
 Проламати ще не встиг.
 Надломилась його сили,
 Серед праці Він умер...
 Склею дику, браття милі,
 Нам черга ломать тепер,
 Не лякайтесь, що занадто
 Наші силюньки слабі:

Хоч слабі, та нас багато,
 В нас робітників — юрби!
 І між ними є не мало
 Сильних волею натур.
 Вірте, браття, що б не стало,
 А проб'єм гранітний мур!
 Тільки дружно поспішаймо
 По слідах „Каменяра”.
 З Богом, браття! Не дримаймо,
 Не така тепер пора!

.....

Гей, хто любить Україну,
 Озовись, до нас виходь,
 Всі працюймо за єдино,
 Хай допоможе нам Господь!

Білоруський „Neman” опублікував у ч. 36 від 16 червня розлогу статтю „Iwan Franko”, в якій зазначалося, що „за свою жертвовність для братів, за віддані на службу рідному краю — Україні сили доля дала Франкові велику нагороду; він помер, бачачи незмірний культурний зріст свого народу й вірячи, що вмирає напередодні не тільки духовного, але й політичного визволення України. Щиру згадку шлемо ми братам-Українцям з приводу цієї тяжкої страти, але віримо, що на місце одного стануть до праці громади нових робітників і збудують для українського народу ясну, щасливу долю”.

Вислане Союзом визволення України 30 травня телеграфічне повідомлення про смерть Франка дійшло до професора Шишманова 1 червня. Найближчого дня появились короткі вістки про смерть покійника в болгарській пресі. „Утро” в числі 1899 зазначило, що Франко — це український „найталановитіший сучасний письменник і патріот”. Він умер „перед вирішенням долі свого гаряче любленого народу, все-таки з надією на кращу будучину”. В болгарській науковій літературі Франко був відомий передовсім своєю працею, поміщеною в XIII томі „Сборника за Наука и Умотворения” під заголовком „Притчата за еднорога и нейния български варианты” (Притча про однорога та її болгарський варіант). Вістку про смерть Франка надрукував і „Български Трговски Весник”.

Відгукнулась і Велика Україна. У числі 139 (3522) „Речи” з 4 червня за новим стилем М. Могилянський надрукував статтю „Памяти

И. Франка", у якій зокрема говорилося про те, що Франко „як поет займає безперечно перше місце в українській поезії пошевченківської доби”, „як белетрист стоїть у перших рядах реалістичної школи, що не цуралася і крайнього натуралізму”. Автор наводить декілька цікавих споминів із часу недуги Франка та ювілейного свята, організованого молоддю.

Із чеських часописів помістили некрологи „Pravo Lidu” (Н. В.) у № 149 від 31 травня 1916 року та пардубицька „Osvěta Lidu” у номері 123 від 3 червня 1916 року. В останньому некролозі згадано про участь Франка в першому та другому з'їзді слов'янської поступової молоді в 1891 і 1892 роках у Празі та Відні.

Видрукували некрологи також „Hlas Naroda” (№ 143 від 31 травня 1916 р.), „Lidove poviny” (Врно) у № 145 від 30 травня 1916 року, „Kladeňská svoboda” (Кладно) у № 46 від 7 червня 1916 року, „Severoceský deník” (Теплиці) у № 22 від 9 червня 1916 року, „Videňský deník” (Відень) від 15 червня 1916 року.

Мадярска „Ukránia” помістила некролог в числі 9-10. У швейцарсько-французькому часописі „Libre Parole” (Вільне Слово) згадку про великого покійника надрукував Броше.

Серед пізніших публікацій особливої уваги заслуговує додаток до політично-економічної щоденної газети „Молодая Украина”, яка виходила в Одесі за редакцією публіциста В. Мурського, народженого в Галичині.

Цей додаток мав назву „Памяти И. Я. Франко”. Основну статтю „И. Я. Франко” написав П. Клепатський, історик, професор Камінець-Подільського університету і Полтавського інституту народної освіти.

„В украинской литературе, — писав він, — есть два истинно великих писателя: Т. Шевченко и Ив. Франко. Значение Шевченки базируется на том, что он положил краеугольный камень для литературы народа, тогда еще только начинавшего свое возрождение; кроме того это был поэт, обладавший в высшей степени даром стихотворной речи и способностью „глаголом жечь сердца людей”. Франко выступил на поприще литературы значительно позже Шевченки (1873 г.), поэтому в известном смысле является его преемником; впрочем, в условиях галицкой жизни выступление Франка имело почти такое же значение, как и выступление Шевченки для российской Украины. Что же касается самого творчества обоих писателей, то, кроме демократизма, общего для того и другого, оно весьма различно.

Если Шевченко был прежде всего лириком, то Франко выступает перед нами с преобладающим характером мыслителя: там на первом

месте чувство, здесь — анализирующая и рефлектирующая мысль. И неудивительно: Шевченко был в конце концов только самоучка, хотя и гениальный самоучка, а Франко — ученый с европейским именем, с солидной эрудицией, основательный во всех своих суждениях. Кроме этого, есть различие в самом содержании произведений того и другого писателя. Шевченко — это прежде всего и главным образом поэт крестьянской неволи, тогда как Франко преимущественно интересуется положением рабочего класса, занятого в промышленных и фабричных предприятиях. В сущности, эта разница проистекает оттого, что оба поэта жили в разное время и объектами своих наблюдений имели несколько различных стран: Шевченко — российскую Украину, Франко — закарпатскую „Русь”. Не приходится спорить также и о том, что Франко более разнообразен — даже и в области художественного творчества, чем Шевченко (не говоря уже о его научной и общественной деятельности). Что касается формы, то произведения Шевченки, вообще говоря, художественнее произведений Франка, менее щепетильного в отношении формы; но у Шевченки, с другой стороны, почти нет столь капитальных произведений, как у Франка: это объясняется (помимо разности лет) 1) тем, что талант Франка несколько иного рода, чем талант Шевченки, а 2) тем, что Шевченке, может быть, не были под силу сложные логические построения, неизбежные в больших поэмах. За всем тем разница в творчестве обоих поэтов в значительной степени объясняется и разницей их биографий. Биография Шевченки, наверное, всем более или менее известна, что же касается Франка, то он не приобрел ещё столь широкой популярности (к сожалению), поэтому на биографии его следует остановиться сколько-нибудь подробнее”.

Далі автор просто і зворушливо розповів про долю Івана Франка і закінчив статтю наступними словами: „Так, були моменти в житті Франка, когда его забрасывали грязью и камнем неблагодарные сограждане; — но он шел своим путем, стремясь к намеченной им цели, туда, на высоты, „де світло яснє, де волі чутно дух і де вселюдські ідеали зоріють”. Он шел и вел за собою других, ибо украинский патриотизм был для него „не сентиментом”, не гордостью национальной, но тяжелым ярмом, которое возложила ему на плечи неумолимая судьба. Под тяжестью этого ярма он иногда наклонялся, проклинал долю за то, что возложила это ярмо на его плечи, но сбросить его и искать иной батьковщини он не мог, так как боялся сделаться подлым в собственных своих глазах. Конечно, только горячая любовь к народу могла поддерживать Франка на этом тяжелом пути.

Якби ти знав, як люблю я тебе!
Як люблю невимовно!
Ти мій рід, ти дитина моя,
Ти вся честь моя й слава.
В тобі дух мій, майбутнє моє,
І краса, і держава.
Я весь свій вік, весь труд тобі дав
У незломнім завязттю, —
Підеш ти у мандрівку століть
З мого Духа печаттю!

„Печать” Франка сейчас заметно отражается на нашей литературе; к нему за справками и указаниями обращается и будет обращаться наша филологическая наука; наша молодежь смотрит на него, как на высокий образец общественно-политического деятеля, жизнь и творчество которого „сливаются в один монолит, в грандиозный по своей цельности образ, в величественную картину неутомимой борьбы и неуспяной работы для добра родного народа и всего человечества” (Ефремов).

Низкий поклон пред его священной могилой!”
Другу статтю — „Универсализм Франка” — написав М. Гордієвський, автор низки філософських книг.

„Над общим уровнем человечества, — писав він, — высоко поднимаются те, кого мы называем гениями. Но как бы ни велик был гений, все же силы его бывают ограничены, и эта ограниченность прежде всего проявляется в сравнительной узости той сферы, в которую простирается творчество гения.

Но бывают и такие гении, творчество которых обнимает очень широкую сферу, настолько широкую, что это вызывает в нас чувство немого удивления. Это так называемые универсальные гении. Этих универсальных гениев мы можем поделить на несколько категорий. К первой категории следует отнести гениев мысли, т. е. тех гениев, творческая работа которых охватывает все или почти все области человеческого мышления. Судьба подарила человечеству двух таких гениев: в новое время — Лейбница, в древности — Аристотеля.

Рядом с гениями мысли поставим гениев искусства и поэзии или так называемых эмоциональных гениев. Таким был Микель-Анджело. Сфера его творчества не знала границ: он был и художник, и скульптор, и архитектор, и даже поэт.

Но как бы мы ни относились к двум указанным категориям универсальных гениев, все же эти гении не могут нас вполне удовлетворить,

так как при всем разнообразии их творческой деятельности мы видим у них богатое развитие лишь одной стороны человеческого духа: у одних развит интеллект, у других — эмоции и творческая фантазия. Так как человек имеет как интеллектуальную, так и эмоциональную природу, и так как все силы человеческой души должны получать гармоническое развитие, то нам хотелось бы встретить таких гениев, которые соединили бы в себе богатое развитие двух указанных природ. Мы, действительно, находим таких гениев. Платон, Леонардо-да-Винчи, Гете — вот эти гении. Первый совмещал в себе философскую глубину с поэтической одаренностью; второй был гениальным художником, не переставая быть ученым; наконец, третий сочетал в себе дар ученого с призванием поэта.

Если же с той высоты, на которой стояли Платон, Леонардо-да-Винчи и Гете, мы немного спустимся вниз, то перед нами престанет во всем своем величии тот, память которого мы сегодня празднуем. Да, Франко недалеко стоит от великих вождей человечества. Для того, чтобы убедиться в этом, достаточно прочесть хотя бы поэму „Мойсей”. По своей глубине, чарующей красоте и символической прелести, эта поэма должна быть признана шедевром мировой поэзии и должна быть поставлена в один ряд с творениями Гете или Шиллера. На подобной же высоте стоят и лирические произведения Франка. Во многих из них мы находим столько глубины и красоты, что сама собою напрашивается мысль о гениальности их автора.

Но Франко не только поэт, он и выдающийся ученый. За свою жизнь он написал бесчисленное множество научных исследований, и многие из этих исследований получили европейскую известность. Во внимание к ученым заслугам Франка, Петроградская и Пражская академии наук избрали его своим членом, а Харьковский университет дал ему почётный докторский диплом.

Универсализм Франка этим, однако, не ограничивается. У Франка мы находим не только богато развитую интеллектуальную и эмоциональную природу, но столь же развитую волевую природу, столь же волевою кипучую энергию. Франко был не только знаменитым поэтом и ученым, но и выдающимся общественным деятелем. Как организатор, руководитель, он был незаменим. Находясь сначала в духовном плену у Драгоманова, Франко впоследствии вышел на собственную дорогу, и по этой дороге он вел за собой других, как признанный вождь и учитель.

Подходя к общественным вопросам чисто практически, Франко подходил к ним и теоретически, — его многочисленные публицистические произведения, написанные в виде журнальных и газетных статей, отличаются глубиной содержания и живостью изложения.

Вся эта разнообразная деятельность: ученая, литературная и общественная — представляет собою нечто в высшей степени стройное и гармоническое. Эта гармония обуславливается единством целей и предмета. Все помыслы Франка сосредоточены на народе, и все усилия его направлены к поднятию этого народа на более высокую ступень человеческого существования.

В своих беллетристических и стихотворных произведениях Франко описывает жизнь своего народа, описывает со всей смелостью и правдивостью художника-реалиста, не боящегося обнажить наготу и показать струпя на благородном теле. Бедность и невежество одних, богатство, алчность и хищничество других, — вот неизменные параллели, проводимые им в громадном большинстве произведений. Социальные контрасты приводят к ожесточенной борьбе сторон, и Франко является певцом этой борьбы, откликаясь на неё всеми фибрами своей души, всеми струнами своего нежнейшего сердца.

Но, изображая эксплуататоров и эксплуатируемых, — Франко интересуется не только внешней стороной жизни тех и других, сколько внутренней стороной этой жизни, её духовным содержанием. Весь ужас социального неравенства он усматривает в том, что это неравенство губит душу человека, губит душу народа, развращающе действуя как на угнетателей, так и на угнетаемых.

Жизнь народа составляет содержание и ученых трудов Франка. Среди этих трудов особенно обращают на себя внимание труды по фольклору, к которому Франко относился с исключительным интересом. Этот интерес к фольклору отнюдь не является чем-то случайным для Франка, он вытекает из глубины его природы, из основ его мирозерцания. Ведь Франко, как мы сказали, во всем старается найти душу народа, фольклор же как раз и отражает в себе все тайные движения народной души, все переливы народной мысли и настроений.

Служа темой для художественных произведений и объектом научных изысканий, народ, с его нуждами, определяет и общественную деятельность Франка. Выйдя сам из народа, Франко все силы свои посвятил народу: ради него он боролся, из-за него он страдал, терпел, переносил и голод, и заточение.

Таким образом, народ является той общей основой, на которой покоятся все виды многообразной деятельности Франка. Все стороны этой деятельности находят здесь свое объединяющее начало, благодаря чему универсализм Франка является „единством во многом”, в чем секрет его своеобразия и чарующей прелести.

Творчість Івана Франка газета представила оповіданням „Добрий зарібок” та поезіями „Каменярі” і „Привид” (із „Зів'ялого листя”).

Михайло Возняк у ті дні закінчував працю над монографією „Життя і діяльність Івана Франка”, у якій писав: „Він, піонер тих політичних думок, які лягли в основу нашого політичного розвитку; він, що стільки натерпівся за них; він, що міг бути красою і славою нашої політичної репрезентації, — усунувся від політики тоді, коли його посів почав приносити плоди. Він, найвизначніший учений у своїй області, замість учити з університетської катедри та свобідно віддаватися науковій праці, мусив чорною літературною роботою: статтями, перекладами, виправлюванням чужих писань, коректою заробляти на хліб, якого не могла дати сама творча письменська праця. Він, найбільший письменник і громадянин в своїм народі, відчував, що ті скарби, які він дав народови свому, не здобули йому тої любови й пошани серед громадянства, яку мали багато менші люди, але зате зручніші, що вміли використати свої родинні й товариські зв'язки та все збагнути, звідки вітер віє. Йому, що носив у свому серці таке море чуття і такі дорогоцінні перли видобував з нього на радість іншим, відмовила доля навіть пересічного родинного щастя. А вкінці захід сонця його знов закрила чорними хмарами довголітня смертна недуга.

Так селянське походження, ідейний конфлікт з громадянством, суспільні відносини й цілий ряд особистих нещасть склалися на те, що великий письменник і громадянин мав виїмково нещасну долю, що його життя було виповнене самими важкими стражданнями. Від ударів долі годі захиститись. Але Франкові легше було б їх переносити при іншому відношенні громадянства до нього. І тому в його особистій ліриці — від найдавнішої до найновішої — дзвенить та сама нота: самота, духове сирітство, невдячність громадянства.

Що при таких життю він міг стільки скарбів дати народови свому, — се робить його тим більше великим”.

Не погодитись із цим висновком М. Возняка не можна.

Монографія М. Возняка „Пам'яті Івана Франка” вийшла у Відні 1916 року. Автор розпочав її присвятою „Прометееви України”:

„В тяжку пору, коли стоїмо на порозі непевної будучности, Ти відійшов від нас.

Сорок літ трудився Ти й навчав, щоб з рабів зробити народ по Твоїй уподобі. Сорок літ Ти мов коваль клепає серця і сумління української нації увесь вік у самоті.

І тепер уже знає український народ, чого в серці Твоїм було повно, він знає, як Ти любив, як невимовно любив Ти його. Український народ

був Твоїм родом, Твоєю дитиною, честю та славою; в нім бачив Ти Свій дух, Своє майбутнє, і красу, і державу.

Ти віддав Україні увесь Свій вік, увесь труд у незламнім завязанні, Ти вложив у неї все найкраще, найвище, що знав.

І за Свою безмежну любов до Свого народу Ти нічого не хотів від нього: ні кадил, ні похвали, ні пошани. Ти навіть приймав від нього невдячність, і наруги, і рани, бо ж Ти любив Свій народ не тільки за його добру вдачу, але й за його хиби та злобу, хоч і плакав над ними.

Так безмірно любив Ти наш народ, а проте покинув його, хоч так гаряче бажав Ти ввійти з нами серед трубного гromу в кращу добу життя нашого народу.

Ти відійшов від нас, але Твоє бажання допомогти братам і обтерти їх сльози стало Твоїм заповітом для грядущих поколінь.

Твоя творчість і діяльність довершила чуда: на скупім і худім полі наче терен на ріні, вирросло щіпке й тверде покоління для великої зміни: Твої ідеї зродили кадри національного війська.

З усіх сторін надходять чорні хмари на українську землю, червоніють поля, труп на трупі усюди, страшний Вавилон піднявся на загибель нашого народу. З корінням хочуть вирвати ворожі сили Твоє плем'я, залізні стопи толочуть українські поля, роблять пустку з загонів, а квіт Твого народу ллє кров за невідому будучину.

На землі короля Данила зірвався крик: „До походу! До бою!”, і луна його покотилася поза Дон. Ще хвиля, а сей крик повторить сорок мільйонів горл і з байдужних стане народ героїв. І простуватимуть вони шлях Твому духові, з печаттю Твого духа підуть у мандрівку століть.

Се присягаємо Тобі, й тільки виконання сеї присяги може стати відплатою для Тебе за те, що Ти жертвував цілого Себе, всі життєві вигоди, цілу Свою душу, цілу безприкладну працьовитість, усі цілі, всього Свого Генія українському народови.

Смерть перервала безперервну нитку Твоїх терпінь. Одначе Твій дух витатиме між Твоїм народом, поки його життя”.

Закінчував книжку М. Возняк віршем полоненого Миколи Струмка „Іванови Франкови”:

Твої уста навіки занімали,
Любові-правди згас у серці жар,
Згорнула смерть Твої орлячі крила —
І змовк пісень твоїх палючих чар.
В сльозах сумує знову Україна. —

Серед руїн — найбільший храм упав,
 Умер Мойсей, що вів нас у пустині
 І покоління гріхи на себе взяв...
 Ти нам приніс з гори святі скрижалі,
 Народів світу вольний заповіт.
 Коли ми жертву ідолам складали
 В годину тяжку наших лихоліть,
 Ти був як совість у свого народу;
 Як дзвін Ти кликав вічовий
 На боротьбу за долю і свободу
 В неволі нишком приспаних братів.
 Де б не були ми, скрізь Твій знати молот,
 Скрізь Ти лишив глибокий творчий слід,
 Великий Камінярю! Спрага й голод
 Тебе у праці не могли спинити!
 І тисячі з Тобою разом встали, —
 Ти всіх одною думкою скував,
 Здригнулись од ударів наших скали, —
 Луна пішла!
 І Ти в сю мить упав!..
 І от за нами знов нова могила...
 І там вже так багато сих могил!..
 Спочила в них колишня наша сила
 Од гір Бескида до донських степів.
 Та ви, брати, назад не озирайтесь,
 Там є кому без нас борців ховать...
 Хто ще живий, за молоти хапайтесь,
 Бо не пора тепер нам сумувать!
 Вперед! Ломіть!! Дрижать вже сії гори,
 І нам відкриються безкраї простори,
 І наш народ сам буде пан собі і цар.

8 червня 1916 року священник із собору святого Юрія Олександр Дикий, якому було доручено зробити огляд львівської преси про похорон Івана Франка, звітував перед Митрополитим ординаріатом в особі О. Білецького (ЦДІАЛ Львові, ф. 408, оп. 1, спр. 61, арк. 29): „Високопреосвященний Митрополитичий Ординаріате! Сповняючи усне доручення з дня 6 червня с. р., дане мені того дня о год. ½ до 5 пополудні, доношу, що після оповіщення в „Ділі”, ч. 137 (9036) з 2 червня с. р., яке тут залучено (в закресленім синім олівцем місці на-

писано: „Похоронний обряд розпочався о год. 5 пополудні. Відправляв о. Гургула...” — авт.) „Діло” з 4 червня 1916 р. на другій сторони (ч. 139) пише (зачернене синім олівцем — авт.): „Між вінцями, зложеними на домовину Івана Франка, були ще: вінець учениць сестер Василянок у Львові: „Невтомному Каменяреві”.

На похоронах були промови, обіжаючи віру, а які слухали священники і молодь шкільна. Інститутки сестер Василянок брали також участь в похоронах Франка і священники, котрих, однак, я наочно не бачив, бо ні сам, ані ніхто з мого дому не був на похороні.

Є в проекті вибудування пам'ятника Франкові, на що відбуваються збірки і є річчю певною, що суспільність стане його прославляти в публічних торжествах. Заходить також обава, що священники в тих маніфестаціях будуть брати участь з великим згіршенням і шкодою до слави Христової.

Львів, 8 VI 1916

о. А. Дикий”.

Розділ XII

„ПРИВІТ ІВАНОВИ ФРАНКОВИ...”

У день похорону Івана Франка вийшла книжка, яка мала вийти ще 1913 року, коли святкувалося 40-річчя його письменницької праці. Про її появу повідомили майже всі україномовні газети, а деякі подали і зміст книжки: „I. Літературна частина (с. 1-183): 1. Ivanu Frankovi — Ів. Рокити (А. Сетіно). 2. Изъ поездки на попелища Дунайской Сечи. Отрывокъ „Нирвана” — В. Короленка. 3. Камъни. Идиллия. П. Тодорова. 4. Лука Чекинъ — М. Горького. 5. Триптих — Л. Українки. 6. Хома Прядка — В. Винниченка. 7. Ювилят — Т. Бордуляка. 8. Народна ноша — Л. Мартовича. 9. Кров — Л. Журбенка. 10. Таємниця Іванової душі — К. Галицького. 11. Чорні птахи. Виринок — Юр. Кміта. 12. Спогад — Ул. Кравченко. 13. Дещо й з моїх австро-руських споминок — Хв. Вовка. 14. Моя пригода з шибеницею (спомин) — В. Охримовича. 15. Невикористаний скарб (спомин Б. Ярошевського). 16. На святі Котляревського (згадки самовидця) — С. Єфремова. 17. Мадярські переклади творів Івана Франка — Ю. Жатковича. 18. Порфирій Максимович (ескіз до портрета) — Ів. Труша.

II. Наукова частина (с. 1-390): 1. Дещо про вийстя вкраїнської народності — Хв. Коржа. 2. Сліди скитської культури в Галичині — В. Гребеняка. 3. Две-три заметки изъ области древнейшего церковно-славянского перевода — В. Ягича. 4. Несторъ Летописецъ — Ол. Шахматова. 5. Гомер у галицькій літописи — Б. Барвінського. 6. Козаччина в політичних комбінаціях 1620-1630 рр. — Ів. Крип'якевича. 7. Один момент під Зборовом 1649 р. Критичний нарис — Ст. Томашівського. 8. „Під протекцією курфюрста”. До історії політики П. Дорошенка — Ів. Кревецького. 9. „Хрістом пасхон”. Львівські віршовані діалоги з 1630 р. — В. Щурата. 10. З старшої письменності Угорської Русі — Г. Стрипського. 11. Ерорежа bazyliañska. Nieznany okaz literatury rusko-polskiej — Ол. Брікнера. 12. Два епізоди з історії боротьби Гедеона Балабана з львівським братством — Ф. Срібного. 13. Kotlarewsky's Travestierte Aeneide — Ал. Єнзена. 15. Запропащена

збірка угро-руських казок — В. Гнатюка. 16. Z sennyh widziadel ludskości — Ів. Бодуена de Courtenay. 17. Український протипапський памфлет XVI в. „Історія о єдном папі римським” — М. Возняка. 18. З переписки письменників 1860-их років у Галичині Т. Реваковича. 19. Кандидатура Федьковича на посла — Яр. Гординського. 20. Основи відродження білоруського письменства — Іл. Свенціцького. 21. Povidky lidové o zkroceni zlé ženy — Юр. Полівки. 22. Ярмарки на дівчата. Причинок до української етнології — З. Кузелі. 23. Проба упорядкування українських говорів — Ів. Зілинського. 24. Вокатив в українській мові — Єв. Тимченка.

Збірник прикрашує портрет Івана Франка — мал. І. Труша, а також ініціали й орнамент з Біблії Скорини XVI в. та стратинського Євангелія XVII в.”.

У кінці повідомлення була примітка: „Дохід призначений на пошанування пам’яті Франка. Дістати можна в Книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка, Львів, Ринок, ч. 10”.

Повна назва збірника — „Привіт Іванови Франкови в сорокліте його письменської праці 1874-1914. Літературно-науковий збірник”. Дата виходу — 1916 рік.

Книжка вийшла накладом ювілейного комітету з друкарні НТШ. На звороті першої сторінки зазначалося, що друк книги скінчено в серпні 1914 року. Відкривався збірник портретом Івана Франка роботи Івана Труша.

У передмові, підписаній від імені ювілейного комітету В. Гнатюком, І. Тушем, С. Томашівським та І. Кривецьким, зокрема говорилося, що збірник „мав появитися в літі 1914 р. й обіймати: а) передмову ювілейного (літературного) комітету; б) бібліографічний огляд писань Івана Франка; в) присвячені Ювилатови твори красного письменства; г) присвячені твори наукового змісту; г) список жертводавців на ювілейний дар і рахунок приходів і видатків фонду, зладжений тов. вз. кред. „Дністер” і „Комітетом ювілейного дару”. Війна припинила одначе вихід збірника. З вище означених відділів надрукований в цілості був тільки третій (в) і четвертий (г), частинно вискладаний другий (б). Після увільнення Львова годі було продовжати друковане збірника, наперед з огляду на загальний неспокій, на розрив зносин із закордонною Україною, дальше з огляду на знищене друкарні, а головно задля сього, що автор бібліографії писань Ювилата (Вол. Дорошенко) не в силі був продовжати серед війни свою трудну працю, і тому комітет, що займався виданем, порішив відложити його вихід на перші хвилі по війні. Тимчасом одначе воєнне лихоліте урвало й нитку життя Ювилата.

В перші хвили смутку після невіджалованої страти рішилися ми випустити в світ готові відділи збірника, літературний і науковий, як цілість, а все інше видати окремою книжкою аж по війні. Чистий дохід із продажу збірника, що був призначений на фонд ювілейного дару для Івана Франка, буде ужитий на відповідне пошановане Його пам'яті.

У Львові 29 мая 1916".

Літературна частина відкривалася віршем чеського поета і редактора славистичного журналу „Slavaňsky přehled” Адольфа Черни, який виступив під псевдонімом Ян Рокита. Знаменним було те, що в збірнику перше слово було надано представникам чеської літератури, які на той час мали найбільше перекладів творів Івана Франка і які нагородили українського письменника найвищими науковими титулами. Саме серед чехів Іван Франко мав найбільше друзів та найширше пошанування. З Адольфом Черни він познайомився на Чеській виставці, і з тих пір між ними тривали творчі стосунки. Адольф Черни для журналу, якого був редактором, замовив у Івана Франка оглядову статтю про українську літературу.

У перших числах „Slavaňského přehledu” друкувалися статті Івана Франка „Література українсько-руська” (Literatura ukrajinsko-ruska (maloruska), 1899), „Література українсько-руська року 1898” (Literatura ukrajinsko-ruska r. 1898), „Література українсько-руська року 1899” (Literatura ukrajinsko-ruska r. 1899) та ін.

Листування між І. Франком та А. Черни тривало досить довго. Перший лист А. Черни до І. Франка датований 24 вересня 1898 року, а Франка до А. Черни — 26 серпня цього ж року. Останній — 5 жовтня 1910 року. Всі листи Івана Франка до А. Черни зберігаються у приватному архіві професора Й. Добіаша в Празі. Частина цих листів була опублікована в № 4 журналу „Жовтень” за 1956 рік. У відділі рукописів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України зберігаються фотокопії цих листів. Усі 11 листів опубліковані в останньому томі 50-томного зібрання творів Івана Франка. У цьому ж фонді Інституту літератури збереглося 30 листів і кореспонденційних карток А. Черни до І. Франка, 22 з яких опубліковані у виданні „Зв'язки Івана Франка з чехами та словаками” (упорядники М. Мольнар та М. Мундяк), що вийшло 1957 року в словацькому видавництві художньої літератури.

Адольф Черни був автором передмови до чеського перекладу „Галицьких образків” (перекладач Я. Бурян), що вийшов 1907 року у Празі.

Вірш А. Черни „Іванови Франку” був поміщений на чільному місці у збірнику ще й тому, що у ньому автор називав Франка Мойсеєм українського народу, котрий 40 літ вів свій народ до землі обітованої.

Відтак було подано уривок „Нирвана” з „Поездки на попелища Дунайской сечи” Володимира Короленка. Це сумна оповідь про Китерлез, одне з перших поселень запорожців на Дунаї після зруйнування Катериною II Запорозької Січі. Іван Франко не присвятив творчості В. Г. Короленка окремої статті, однак у принагідних згадках постійно називав його великим великоруським письменником, сприяв перекладу його творів українською мовою і публікації їх у галицьких журналах. В. Короленко, як і Франко, лікувався у Ліпіку, де його відвідали тодішній ректор Львівської греко-католицької семінарії Йосип Жук і викладач Олекса Малицький, які прибули в тутешні краї з візитацією греко-католицьких церков у тій області Хорватії, де поселилися переселенці з Галичини. Результатом тих відвідин став пристрасний нарис „Вера отцов”, опублікований у газеті „Речь” (№ 47 за 1916 рік). Цим нарисом В. Короленко як совість російської літератури став на захист греко-католицької церкви, яка не допускала денационалізації українців на територіях автохтонних земель, захоплених чужими імперіями.

Наступним було оповідання „Камені”, яке дав для збірника болгарський письменник Петко Юрданов Тодоров. Він підтримував дружні зв'язки з Іваном Франком, допомагав йому в етнографічних студіях, зокрема при збиранні матеріалу на території Болгарії. Іван Франко та Петко Тодоров листувалися протягом 1902-1907 років. Листи П. Тодорова до І. Франка зберігаються в Інституті літератури (їх чотири). Вони були опубліковані в журналі „Советская Украина” за 1957 рік. Зберігся лише один лист Івана Франка до Петко Тодорова від 20 грудня 1902 року (знаходиться у фонді П. Тодорова, що в державному історичному архіві Болгарії в Софії). Вперше він був опублікований Еміліаном Стефановим у № 8 журналу „Септемари” за 1956 рік. Доля інших листів невідома. Проте і цей єдиний лист прекрасно свідчить про стосунки Івана Франка та Петко Тодорова:

„Любезный друг и товарищ!

Искренне обязан Вам за Ваше любезное письмо и за присылку болгарских пословиц со столь ценным для меня автографом г-на Славейкова. Будьте так добры сообщите мне его адрес, чтоб я мог письменно поблагодарить ему и выслать ему мое собрание. Очень жаль, что наши мечтания — сделать с г. Адамом прогулку по Болгарии, не исполнились. Здесь, конечно, вина прежде всего на обстоятельствах, которые не позволяют мне оторваться от Львова. Да, кроме того, прошлое лето было тяжело для меня и в финансовом отношении, так как постройка собственного домика истощила все мои и без того скудные

средства. С завистью я слушал рассказы д-ра Адама о Вашем прекрасном отечестве и о Вашем путешествии.

Меня очень радует известие о том, что Ваша диссертация растет. Я искренне желаю Вам с ней всякого успеха и сожалею только, что я не мог Вам указать для нее ничего важного.

Ежели бы Вы были так любезны написать нам для ЛНВ („Літературно-науковий вісник“) статейку о влиянии малорусской литературы на болгарскую, то я бы был Вам очень благодарен, и не сомневаюсь, что чувство это разделили бы все мои соотечественники. Не менее благодарен был бы я Вам за статью о болгарском рассказе. Я хочу в одной из следующих книжек напечатать статью д-ра Адама о Ботева с переводом некоторых его стихов. Я хотел бы со временем перевести всего Ботева и издать его с портретом Ботева с биографией особой книжкой, ежели бы только смог добыть его издание.

Господин Гнатюк болен, кажется, опасно; он уехал на Корфу. Из Ваших рассказов он что-то перекладал, но до сих пор не напечатал. Может быть, еще не кончил работу, потому что, несмотря на свою болезнь, он работал усиленно до последнего момента и много работы взял с собою.

Все знакомые Вам кланяются, моя жена поздравляет Вас.

Примите уверение в моем искреннем уважении.

Ваш Иван Франко”.

Публікуючи цей лист, редакція п'ятдесятитомного видання дала такі пояснення:

„... за Ваше любезное письмо и за присылку болгарских пословиц... — Идетсья про лист П. Тодорова (кінець 1902 р.) та про збірку „Български притчи или пословици и характерни думи“, частина перша (Пловдив, 1890), частина друга (Софія, 1897), що її прислав І. Франкові через П. Тодорова син Петко Славейкова, письменник Пенчо Славейков з таким автографом: „Господину д-ру Ив. Франко от П. Славейкова“. Зберігається в бібліотеці І. Франка (ІЛ, № 2624).

... сделать с г. Адамом прогулку по Болгарии... — Идетсья про намір І. Франка зробити поїздку по Болгарії разом із німецьким славістом Георгом Адамом (1874-1948) — популяризатором слов'янських літератур, зокрема й української, німецькою мовою.

... слушал рассказы д-ра Адама... — Георг Адам, будучи на Україні, гостював у І. Франка.

... Ваша диссертация... — Идетсья про наукову працю П. Тодорова „Славините и българската литература. Лит. стати. Под ред. на Ем. Стефанов“, яка була видана в Софії вже після смерті автора в 1944 р.

... статтю д-ра Адама о Ботева... — У листі від 2 червня 1904 р. Г. Адам надіслав І. Франкові переписані ним три вірші Х. Ботева — „Хаджи Димитр”, „Объезание на Васил Левеки”, „До моего първо либе” (ф. 3, № 1624, с. 190-193).

... он что-то перекладал... — У перекладі В. Гнатюка були надруковані оповідання П. Тодорова „Борба” (газета „Діло”, 1901, № 222), „Гусярева мати” (ЛНВ, кн. 10) та ін.”...

За ідилією Петко Тодорова йшло оповідання Максима Горького „Лука Чекин”.

Під кожним твором у збірнику стояв факсимільний підпис автора, але під оповіданням Максима Горького підпису не було.

Про ставлення Івана Франка до цього письменника найкраще свідчить його стаття „Максим Горький”, надрукована у третьому номері газети „Новий громадський голос” за 1905 рік. Стаття була пов’язана з арештом Максима Горького 11 січня 1905 року і його ув’язненням у Петропавловській фортеці в окремії камері Трубецького бастиону.

„Очі всього освіченого світу, всіх свободолюбних людей, — писав Іван Франко, — звернені тепер на російську столицю. Особливо на одно місце в ній, страшне, побудоване на костях наших мучеників-козаків, віддавна вкрите прокляттями, підмите сльозами і наповнене стогнаннями та зітханнями нещасних жертв царської та урядницької самоволі.

В самій середині Петербурга, недалеко зимового палацу царського, на невеличкому острові стоїть страшна кам’яна кріпость з двома височеними вежами, гострими, як багнети карабінів. На переді тої кріпості стоїть церква св. Петра і Павла, але в її середині міститься земне пекло, страшна в’язниця, від гори до долу заповнена політичними в’язнями.

Всі, хто чим будь провинився проти уряду, хто посмів думати вільно, працювати явно чи тайно для визволення російських народів з-під тяжкого ярма, всі ті смільчаки з давен-давна відвідували мури та каземати тої кріпості.

Багато їх ввійшло до неї, щоб не вийти більше ніколи. Многі ввійшли туди молодими, здоровими юнаками, а вийшли сивими дідами, зламаними страшними муками або тяжкою довголітньою неволею...

Тут у 1847 році покутували й апостоли кращої долі України: Шевченко, Костомаров, Куліш і інші товариші Кирило-Мефодіївського братства.

Не минули сеї Петропавловської кріпості також найкращі сини великоруського народу, такі як Бакунін, Чернишевський, Достоевський, Михайлов і багато інших борців, що мостили дорогу теперішньому масовому рухові.

І тепер очі всього цивілізованого світу звернені на те прокляте місце, бо в його мурах сидить і мучиться знов один із світочів російського народу, одна з оздоб російського письменства — Максим Горький.

Хто такий Максим Горький?

Властива його назва Олексій Пешков. Ще кілька літ тому він був простим робітником, ще вчасніше обдертим волоцюгою, що пішки переходив величезні простори від Одеси до Нижнього Новгорода, зазнав і голоду, й холоду, і всякої нужди, раз навіть підіймав руку на себе, не бачачи ніякої надії на краще життя. Але в тім нещаснім опущенім волоцюзі горіла іскра великого таланту, його душа рвалася до чогось високого, невідомого. Де тільки міг, він добував книжки та газети, читав, учився, причому допомагала йому величезна пам'ять.

Та далеко важніша була для нього та тяжка школа, через яку провадило його життя. На безмежних степах і по брудних хатах та квартирах, де купчиться міська біднота, по корчмах та арештах, по лісах та морських пристанях він придивлявся природі й людям, знакомився з життям і терпінням і радощами найрізнішого народу, а особливо тої найнижчої верстви, тої шумовини суспільності, що не має нічого свого і навіть на мужика дивиться вгору, як на якогось дуку, мало відрізняючи його від інших багачів і обдаровуючи його своєю ненавистю порівно з іншими або й ще більше, тому, бо з ним частіше стикається.

Та ось молодому Пешкову всміхнулася доля. Ним заопікувалися деякі інтелігенти, заохотили його до писання. Зараз перші його оповідання („Челкаш“, „Макар Чудра“) звернули на себе увагу своїм незвичайно ярким малюнком та новістю предмета. Горький, — бо так він підписувався під своїми оповіданнями і під такою назвою зробився славним по всьому світі, — малює там людей із тої найнижчої верстви, босяків та голяків, без кола і двора, але малює їх не як нещасні жертви суспільного порядку, що плачуть, і нарікають, і тужать за тим світом ладу і щастя, що замкнувся за ними. Ні, Горький малює той світ нужди й опущення зовсім інакше, як світ і лад сам для себе, ворожий нашому, але завершений сам у собі зі своїми радощами і смутками, зі своїми порядками, не подібними до наших. То, що у нас вважається злочином — крадіж, розпуста, п'янство, розбій, лінивство і т. д., там зовсім не має такого значення, мірється іншою моральною мірою. Люди того світу мають зовсім інші ідеали від наших, і в перших оповіданнях Горького не раз було чути більшу прихильність до тих волоцюзьких ідеалів (вічне мандрування, повне і нічим не зв'язане життя голяка), ніж до ідеалів горожанського життя. Та з часом, коли за славою Горькому всміхнулася й фортуна, його погляди прочистилися й розширилися, і в

своїх останніх творах він виступає як вітхненний апостол чоловіколюбства, того щирого, не фарисейського, що обіймає однаково сердечко і найбідніших, і зіпсованих та понівечених суспільним ладом. Рівночасно у нього чимраз голосніше звучала ще одна струна — гарячий поклик до боротьби з теперішніми гнилими порядками в Росії, супроти яких усі люди, бідні й багаті, аж надто часто опиняються поза законом, здані на ласку і неласку тупої, темної сили — самоволі.

Отсе й була головна причина його ув'язнення. Чи докажуть йому якусь особливу провину, крім того, що він у рішучій хвилі, перед різнею дня 22 січня (9 січня за старим стилем, коли була розстріляна робітничка демонстрація — авт.) разом з декількома іншими людьми наважився виступити перед всевладних панів Росії і остерегти їх, аби не перетягали струну, сього не знати. Те тільки знати, що Горький хворий на сухоти, що вже був близький смерті і тільки заходам добрих лікарів та побутові під теплим небом Криму вдалося урятувати його життя. В Петропавловськiм казематі його без теплої одежі, в арештантськiм одязі посадили в холодну, вогку, пониже землі положену комору, що швидко може підкопати його здоров'я. Ось чому очі всього світу звернені сьогодні на Горького. Всі почувають, що його смерть у тiм казематі долила би оливи до огню, що тепер бухає в Росії і, позбавляючи Росію одного з її вільних світочів, була би, може, тою іскрою, що запалює велику пожежу народного бунту”.

На час формування збірки в честь Івана Франка ще не було відомо, як сприйняв Горький публікацію поеми „Мойсей” російською мовою...

Після твору Максима Горького було вміщено „Триптих” Лесі Українки: I. — „Що дасть нам силу” (апокриф), II. — „Орфееве чудо” (легенда), III. — „Про велета” (казка). Під публікацією — факсимільний підпис і дата: „Єгипет, 5. 11. 1913”. Це — один із останніх творів Лесі Українки. Не дочекалася збірника в честь того, перед ким схилила чоло.

Володимир Винниченко прислав для збірника оповідання „Хома Прядка”. До нас не дійшли ні листи Івана Франка до В. Винниченка, ні листи В. Винниченка до Івана Франка.

Кожна Франкова згадка про цього письменника — тільки найвищої проби. У рецензії на літературний збірник „На вічну пам'ять Котляревському” (в-во „Вік”, 1904 рік), де було надруковане одне-єдине оповідання В. Винниченка „Заручини”, Іван Франко писав: „Найвизначніший талант серед тих письменників, без сумніву, Вол. Винниченко...”. У статті „Старе й нове в сучасній українській літературі” (ЛНВ, кн. 2, т. 25, 1904 рік) зауважив: „В. Винниченко — це той, що пише прекрасні оповідання”. У статті „Южнорусская литература” для словника

Брокгауза і Єфрона оповідання В. Винниченка Іван Франко називає „капітальними” творами з українського життя, а його самого — найяскравішим („самым ярким”) із початкуючих талантів, „которые могли бы занять почетное место в любой, более богатой письменности”. Іван Франко щиро дивувався появі такого таланту в українській літературі.

Наступним було оповідання „Ювілят”, яке подав до збірника Тимофій Бордуляк. Зберігся тільки один лист Т. Бордуляка до Івана Франка з 1902 року. Листи Івана Франка до нього невідомі. У статті „Українська література за 1899 рік” Іван Франко про збірку Т. Бордуляка „Ближні, образки й оповідання” (1899 рік) писав: „Праці Тимофія Бордуляка, видані окремою книжкою, не виправдали сподівань, висловлених про них „Літературно-науковим вісником”; у них примітивний сюжет, мова позбавлена виразності і чистоти, що зараз вимагається від кожного письменника, до того ж персонажі змальовані поверхово”. У статті „Южнорусская литература” Франко дещо зм’якшив свій присуд стосовно Т. Бордуляка і його збірки: „Рассказы Тимофея Бордуляка из жизни деревенского люда (крестьян, евреев) под заглавием „Ближні” несколько примитивны по исполнению, но внутренне верны наблюдением жизни и искренней любовью к рабочему люду”.

Під ці характеристики підпадало й оповідання Т. Бордуляка „Ювілят” для збірника, присвяченого Іванові Франкові.

Прекрасне оповідання „Народна ноша” подав до збірки Лесь Мартович, один із „Покутської трійці”, творчість якого високо цинив Іван Франко, хоч на початку казав йому забути про писання...

К. Галицький помістив у збірнику „уривок з повісти на тлі галицьких виборів” „Кров”.

Невеличке оповідання з народного життя („виривок”, — як назвав його по-бойківськи автор) подав до збірки Юрій Кміт. Збереглися тільки чотири листи Ю. Кміта до Івана Франка. Всі з 1896 року. Листи Івана Франка до Ю. Кміта не збереглися. Прекрасно знаючи бойківський діалект і пишучи ним свої оповідання, Ю. Кміт багато допомагав Іванові Франкові у збиранні етнографічного матеріалу. На сторінках ЛНВ Ю. Кміт друкував — крім своїх оповідань — рецензії на нові твори як української, так і чужих літератур. 1900 року в 12 т. ЛНВ (с. 1-22) він помістив студію „Карпенко-Карий (Іван Тобілевич)”, на яку Іван Франко відразу написав відгук під назвою „Примітка до статті Юрія Кміта „Карпенко-Карий (Іван Тобілевич)”. Відгук був надрукований цього ж року у сьомій книзі ЛНВ.

„Містячи сю старанно оброблену студію нашого вельми поважаного співробітника, — писав Іван Франко, — мусимо заявити, що, згоджу-

ючись на багато його детальних уваг, ми маємо інший погляд на саму основу і значення писань Карпенка-Карого. Основна помилка д. Кміта, як і многих наших критиків, лежить в тім, що вони підсувають белетристам — в данім разі Карпенкові-Карому — якісь соціально-економічні та публіцистичні цілі: хотів, мовляв, змалювати стан сільського життя, причини упадку добробуту, сімейного життя і т. ін. Се фундаментальне непорозуміння самої суті артистичної творчості. Артист ніколи не кладе собі такої мети, бо коли би так було справді, він написав би статистичну, чи економічну, чи історичну монографію і мета була б осягнена. Артист, коли кладе собі які завдання, то вони завжди лежать у обсягу психічного і морального життя. Для виповнення тих завдань він користується відомими йому фактами з економічного чи соціального життя, теперішнього чи минулого; се його матеріал, се цегли та дилі, з яких він складає свою будову. Певна річ, сеї матеріал також підлягає критиці, але, розібравши хоч би й як детально сам матеріал і техніку його складування, не треба робити собі ілюзії, буцімто вже скритиковано, або хоч би тільки представлено саму будову. Сеї будови, сього образу моральних відносин і переломів у сучасній Україні, сеї галереї психічних типів, змальованих майстерним пером Карпенка-Карого, їх значення в сучаснім житті і в культурній історії України, майже не добачив, а тим менше простудіював д. Кміт, і для того його нарис ми вважаємо як приготування до основнішої студії над творами Карпенка-Карого. Зрештою, Карпенко-Карий тепер у самім розцвіті творчої діяльності; кожний рік приносить нові плоди його пера і розширює рамки, потрібні для його характеристики. Побажаємо йому й нашій літературі, щоб ті рамки ще довго і довго треба було розширювати”...

„Частина літературна” виглядала вбого. Не були в ній представлені твори письменників Великої України, до яких так схилялося Франкове серце. Це можна було запросити до участі у збірнику Михайла Коцюбинського, Івана Нечуя-Левицького, Бориса Грінченка, Л. Черняхівську-Старицьку, Олександра Олеся, Олену Пчілку, Івана Стешенка. Комітет оправдовувався, що був військовий час, і дістати щось було важко. Однак той же час не завадив сформувати аж до перенасичення наукову частину.

Зовсім не були представлені у збірнику ті, кого Іван Франко вводив у літературу і хто постійно відчував його підтримку. Не було творів М. Яцкова, О. Кобилянської, К. Попович, Б. Лепкого, В. Стефаника, Марка Черемшини, В. Пачовського, П. Карманського і багатьох інших. Більше того, літературна частина на тлі всього збірника виглядала немічною і непродуманою, хоч, здавалося, мало б бути навпаки.

Другу частину складали спогади друзів та знайомих Івана Франка. Її відкривав вірш Уляни Кравченко „Спогад”:

Земля вбиралась в новий стрій весною,
цвів ряст дрібний і золотий лотач —
по скибах жито розсівав сівач,
і гай ясів красою чарівною.

По білих пролісках я йшла з тобою,
і тямлю, як сказав ти: „Втихне плач,
і вбогих не здиратиме багач,
трудитись будуть всі для всіх в спокою.

І люди всі брати будуть щасливі,
нас кличе воля! Як сівач на ниві,
ми в душах сіймо правду і любов!”

II

Далеко ся весна ясна за мною,
і много довелось дожити невдач, —
а все ж як бачу на лугах лотач,
скріпляєсь кволий дух і рвесь до бою.

Слова твої звенять в душі луною,
слова великі ті: „Утихне плач,
і вбогих не здиратиме багач...
світ розіллесь над злобою і тьмою...”

Мене уносить спогад мов крильми,
і думка білим голубом злітає
із поцілунком на твоє чоло.

І вірю я в грядущее добро:
над людськістю так щастя завитає,
як у душі моїй тоді в той день весни.

Хведір Вовк у спогаді „Де що із моїх австро-руських споминок” декількома словами згадав молодого Івана Франка з 1878 року. Цей матеріал ніколи не включали у збірки спогадів сучасників про Івана Франка, хоч у ньому добре висвітлено, як налагоджувалися контакти між українською інтелігенцією Києва і Галичини.

Володимир Охримович поділився спогадами про третій арешт Івана Франка, коли у Львів приїхали Дегени. Спогад був написаний у грудні 1913 року і називався „Моя пригода з шибеницею”.

Богдан Ярошевський помістив у збірнику згадку „Невикористаний скарб”, у якій йшлося про вакаційні виклади української літератури 1904 року та участь у них Івана Франка.

Цікавий і дуже зворушливий спогад про святкування 1903 року ювілею Івана Котляревського і відкриття пам’ятника письменникові в Полтаві подав Сергій Єфремов. На тому святі Івана Франка не було. Йому заборонили в’їзд у Росію.

О. Юрій-Калман Жаткевич, український і, як іменує його 50-томне видання творів Івана Франка, угорський історик, етнограф і перекладач, помістив коротку статтю „Мадярські переклади творів Івана Франка”, яку можна вважати — з доповненням редакції — бібліографічним звітом на цю тему: „В 1896 р. довелося мені перший раз познайомитися з творами Ів. Франка, коли то я прочитав його збірку оповідань п. н. „В поті чола”. Я почав зараз перекладати їх на мадярську мову і вже 30 грудня 1896 р. надрукував поважний і розповсюднений дневник „Budapesti Hirlap” у своїм фейлетоні оповідання „Грицева шкільна наука” з дуже прихильним відзивом і про сам твір, і про переклад. Опісля надрукував я ще кілька оповідань, як Schönschreiben, Моя січкаря, Домашній промисл, Хлопська розправа — в отсих мадярських часописах: „Kelet”, „Karpáti Lapok”, „Bereg”, „Görög Katholicus Hirlap”, але усієї збірки не міг надрукувати, бо не знайшов для неї накладця.

В роках 1898 і 1899 переклав я два драматичні твори Ів. Франка „Учитель” та „Украдене щастя”, але й досі не вдалося мені довести до того, щоб їх виставлено де на мадярській сцені.

По сім переклав я історичне оповідання Ів. Франка „Гриць і панич”, яке видало 1902 р. окремою книжечкою літературне товариство ім. св. Стефана.

Вкінці переклав я повість Ів. Франка „Перехресні стежки”, яку має видрукувати у своїх фейлетонах дневник „Alkotmány”.

Так отже Іван Франко був першим українським письменником, якого твори читала мадярська публіка. Крім нього читала вона ще з української літератури „Задля загального добра” М. Коцюбинського і „Сестру” Марка Вовчка в моїм перекладі, та, наскільки мені відомо, кілька оповідань В. Потапенка та А. Чайковського в перекладі о. Петра Волцная та о. Августина Гегедуша.

Щоби поінформувати хоч децю мадярську публіку про українську літературу, про яку вона зовсім нічого не знала, зладив я на підставі

праці д-ра Омеляна Огоновського коротенький нарис сеї літератури¹⁾ і надрукував його в 26 числі журналу „Magyar Szemle” за 1900 рік”.

Під ¹⁾ редакція зауважила: „Нам відомо, що о. Микола Матей перекладав деякі поезії Т. Шевченка, але, мабуть, не дуже щасливо; деякі оповідання Ів. Франка, М. Коцюбинського і Марка Вовчка перекладав також і друкував у фейлетонах часописів (між іншим семигородських) д-р Гядор Стрипський.

Перед двома роками надруковано у видавництві про східні літератури невеликий, але гарний нарис української літератури п. н. Kisoroszak. Irta Franko Ivan”.

Розділ „Спогади” закінчувався „ескізом до портрета” „Порфирій Мартинович” Івана Труша. Фактично це була розповідь про трагедію художника з Полтавщини, про якого сьогодні, якби не розповідь І. Труша, нічого не було б відомо.

Перша і друга частини „Привіту” склали 184 сторінки із 578 сторінок збірника, тобто рівно $\frac{1}{3}$ всього об’єму.

Друга частина „Привіту”, як і перша, теж була вбогою, а зібрані матеріали були просто випадковими. Тоді ще жило чимало людей, які добре знали Івана Франка, розуміли його значення для нашої літератури й історії і які могли б дати цікаві свідчення про Каменяра. Всі добре розуміли, що дні письменника полічені. Проте ні сучасники не додумались написати, ні члени комітету не спонукали нікого до написання таких спогадів, — і, як результат — чергове ганебне убожество...

Дві третіх збірника зайняла „Частина наукова”, яка відкривалася невеликою статтею Хведора Коржа „Дещо про вийстя вкраїнської народності”, написаною у селі Курлику Воронезької області у серпні 1912 року. Х. Корж на основі фактів, зібраних В. Гнатюком в Угорській Русі, підтвердив думку Михальчука, відомого українського вченого-діалектолога, що „теперішній український народ вийшов зі злучення колишніх південних Руських — київських, чернігівських, волинських — з тими, теж південними Руськими, котрі, живучи на заході між Поляками та Сербами, виробили з найбільшою ясністю окремі прикмети вкраїнського етнографічного й лінгвістичного типу. Себто Вкраїнці, родом Слов’яни східні, зміщають у собі дещо від Слов’ян і західних і південних”.

На жаль, долучити до участі в „Привіті” Костянтина Петровича Михальчука, діяльність якого Іван Франко цинив дуже високо, не вдалося. Він помер 20 квітня 1914 року. У некролозі, надрукованому в „Хроніці НТШ” (ч. 60-62 за 1918 рік), про нього як дійсного члена НТШ зокрема говорилося: „На університеті пристав до групи В. Антоновича, Т. Рильського, Б. Познанського й товаришів, прозваної „хлопоманами”

і почав разом з ними засновувати недільні школи та вчити в них. Школи однак швидко заборонено, а учителів повидалювано з Києва. Видалено й К. Михальчука 1863 р., як „хлопомана і небезпечну людину з огляду на початок польського повстання”! Заборона жити в Києві відірвала К. Михальчука від академічних студій в університеті, який мав швидко укінчити, і відібрала йому можливість добути відповідну кваліфікацію на професорську кафедру, до якої він немов був уроджений і яка дала б йому змогу виявити вповні свої здібності визначного вченого. Для хліба мусив він приймати посаду бухгалтера в однім великім броварі Києва, бо на ній не треба було „політичної благонадійності” і на тій посаді, що не мала нічого спільного з наукою, прослужив більше як сорок літ, та в вільні хвили займався таки науковими справами. Не полишив багато праць по собі, тай з тих ні одна не писана українською мовою, хоч її знав так добре, але в полишених поклав глибоку й міцну підвалину для української філологічної науки, що значно улекшує дальші досліди й студії в тім напрямі. Особливо багато прислужився для української діалектології, якої був основником, але також і інші питання української філології знаходили в нім глибокого дослідника. В своїх працях, оброблених взірцево, розглядає і основні питання історії укр. мови, і питання, що дотикають колонізаційних рухів серед українського народу та старих відносин українських, і загалом східних слов'янських племен. Кілька разів зупиняється він на справі класифікації лінгвістичних одиниць, вяснює принципи, на яких повинна опиратися, та подає, на його думку, найліпшу класифікацію українських говорів та слов'янських мов. В кінці деякі його статті дотикають питань української правописи та літературних справ.

Не велика спадщина покійника, але вона поражає кожного своєю високою науковою вартістю, своїм живим змістом і бездоганною науковою методою. Видно, що вартість їх признала й петербурзька Академія Наук, коли вибрала його своїм членом-кореспондентом. Належало б бажати, щоби й кваліфіковані вчені та спеціалісти професори дали хоч стільки праць і з такими широкими узагальненнями та так глибоко продуманих”.

Збереглися тільки два листи К. Михальчука до Івана Франка у фонді Івана Франка. Вони досі не опубліковані. Франкові листи до нього не збереглися.

Не дочекався виходу збірника в честь Івана Франка й Федір Корш, який у збірнику використав свій псевдонім Хведір Корж. Він помер у Москві 1 березня 1915 року. У некролозі „Хроніки НТШ” (ч. 60-62 за 1918 рік) про нього писали: „Дня 1 марта 1915 р. помер у Москві

академік Федір Корш, приятель Українців, що до останніх днів свого життя виступав в обороні українського народу, так тяжко гнобленого в Росії.

Покійник був відомий не тільки в Росії, але й поза її границями, як визначний лінгвіст, що знав велике число живих і мертвих мов і володів ними у слові й письмі, чого доказом не лиш ряд наукових праць, але й сила перекладів із чужих мов та на чужі мови. Талант до чужих мов проявився у нього ще змалку, і вже в гімназії вивчив він докладно нові європейські мови та старі класичні. Опісля розширював круг знання чужих мов далі. Дуже цікавою книжкою з цього боку є його збірник віршів у грецькій і латинській мові п. н. „Stephanos” (Копенгаген, 1886), де він помістив переклади з Пушкіна на латинську мову стилем Горація, та з індійських і перських поетів на грецьку мову стилем Сапфони. Так само цікавою книжкою є другий його збірник „Римська елегія і романтизм” (Москва, 1899), в яким він поперекладав на російську мову стилем Пушкіна і Гейне багато ліричних поезій Тібуля, Катуля, Проперція, Сапфони й інших. В 1903 р. видав збірку чудових перекладів зі словінського поета Прешерна. Недовго перед смертю появився збірник його поетичних перекладів із перських поетів, Гафіза, Джелаль-еддіна й інших. Дуже добре володів Ф. Корш також українським віршем і заявляв не раз, що для глибоко ліричних віршів українська мова надається йому більше, ніж його рідна російська.

Як учений, відомий був Ф. Корш головно своїми студіями з класичної філології, а спеціально зі студій над метрикою. Метрика загалом цікавила його, і поза грецькою та латинською спинявся він також над аналізом староіндійської, перської, арабської й інших, а також рідної російської метрики.

Ф. Корш уродився 1843 р. в Москві і походив із високо інтелегентної родини. Його батько й стрий належали до відомого кружка Станкевича, до якого належали також такі визначні російські діячі, як Герцен, Грановський, Белінський, Станкевич, Боткін і інші, а стояли у близьких зносинах із цілим рядом інших визначних мужів, як Кавелін, Гончаров, Некрасов, Тургенев, Соловйов, Чічерін і ін. Молодий Корш виростав отже серед атмосфери, яка могла на нього якнайкраще впливати. В 1865 р. скінчив він університет, а в 1875 р. став у нім надзвичайним професором римської літератури. В 1889-1892 р. пробував в Одесі як звичайний професор університету, перенесений туди за кару за протест проти порушення університетської автономії, якої допустилося правительство. Опісля вернувся назад до Москви і крім університету викладав іще перську літературу в „Лазаревському Інституті східних

мов”. В 1900 р. петербурзька Академія Наук вибрала його звичайним членом (ординарним академіком) в відділі російської мови й літератури, і тоді він покинув виклади в університеті, але в Лазаревському Інституті викладав далі аж до кінця життя. Поза тим працював у різних наукових товариствах, а в 1908 р., коли заснувалося „Товариство слов'янської культури”, він став його президентом і там не мало попрацював у користь української справи. Брав участь також у „Записках” львівського та київського Наукового Товариства, за що оба товариства вибрали його своїм дійсним членом. Ще у вересні 1914 р. появилася в київській „Україні” його стаття „Дещо про вийстя української мови”. Брав також участь в „Українській жизни”. Він був автором меморіалу „В справі скасування обмежень українського слова”, який виробив на поручення Академії Наук для правительства (1905 р.). Коли синод постановив був видати святе письмо в українській мові, Ф. Корш брав участь у тім виданню. Понад те забирав дуже часто голос в обороні української справи на сторінках преси і робив се майже до самої смерті. Смерть його стрінула українська суспільність зі щирим жалем, а різні українські інституції поклали на його гробі вінки. Над могилою промовляв від Українців С. Петлюра, редактор „Української Жизни”, прощаючи на вічний спочинок „дорогого брата” українського народу”.

Не судилося дочекатися виходу збірника й надії української археології Володимиру Гребеняку, представленому в „Привіті” статтею „Сліди скитської культури в Галичині”. Ця проблема турбувала й Івана Франка в останні роки його життя, і він шукав ті сліди у різних старих джерелах. Володимир Гребеняк був січовим стрільцем і загинув у бою недалеко від Галича 7 червня 1915 року. Після відступу з міста російської армії його прах було перевезено до Львова і урочисто поховано на Личаківському цвинтарі неподалік могили Андрія Франка. Могила В. Гребеняка і пам'ятник на ній збереглися до наших днів — можливо, саме завдяки тому, що згодом у цьому місці виник цвинтарний смітник. „Покійник, — писала у некролозі про свого звичайного члена „Хроніка НТШ” (ч. 60-62 за 1918 рік), — родився 18 падолиста 1892 р. у Львові, як син залізничного підурядника. Тут ходив до гімназії й на університет. Уже в гімназії проявляв велике замилювання до наукової праці і багато працював у тайнім кружку самоосвіти, де збиралися ученики львівських польських гімназій. В часі університетських студій був дуже діяльним членом „Академічної Громади” та „Просвітнього Кружка” і брав визначну участь в устоюванні популярних курсів вищої освіти. Та головна його праця проявлялася на науковім полі. Предмет, якому посвятився покійник, була передісторична археологія, антропологія та порівнююча

етнологія. Се все науки дуже мало розроблені в нас, які вимагали великого вкладу праці від молодого дослідника та мусили стати пробним каменем його таланту. Покійник виказав уже в перших своїх працях незвичайну сумлінність в опануванні матеріалу та широкий науковий світогляд, при чім і спосіб писання мав легкий та принадний. Науці віддавався з одушевленням і всі, що його знали, бачили в нім надійну силу, що могла би колись стати прикрасою українського університету. На жаль, судилося інакше. Всі важніші праці В. Гребенюка друковані в „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка”, а замітніша з них: „Сліди скитської культури в Галичині”. Одна його праця вийшла вже по смерті автора: „Нові археологічні нахідки на території східної Галичини” (Записки, т. СХХІІ). Багато його наукових рефератів та заміток друкувалося в „Ділі” та „Ілюстрованій Україні”. Перед самим початком війни вибрала його етнографічна комісія заступником секретаря та визначила йому підмогу на екскурсію для збирання матеріалів до народного будівництва, але не стало вже часу виповнити намір”.

Невелику статтю „Две-три заметки из области древнейшего церковно-славянского перевода” для збірника прислав Ватрослав Ягич. Стаття була присвячена особливостям перекладу Святого письма Кирилом і Мефодієм, про які В. Ягич не сказав у своїх основних працях і от тепер вирішив надолужити це. Стаття, написана у Відні 17/30 листопада 1913 року, закінчувалася посвятою в стилі В. Ягича: „Посвящая эти строки многоуважаемому юбиляру, я жалею, что не могу поднести их на его родном языке; я прибег к ближайшему родственнику и собрату, невинноватому в печальной нетерпимости по отношению к младшему брату”. В. Ягич, очевидно, не думав, що колись його оцінка ставлення „старшого брата” до „младшего брата” і зокрема його представника Івана Франка стануть відомі всім...

Досить велику статтю опублікував у збірнику Олексій Шахматов. У відділі рукописів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка зберігаються п'ять листів О. Шахматова до Івана Франка, писані в 1900-1905 роках. Листів Івана Франка до нього не виявлено. Саме О. Шахматов був одним із тих російських учених, які виступали за скасування заборони української мови та обрання Івана Франка членом-кореспондентом російської Академії наук, членом якої О. Шахматов був від 1894 року. „В центрі зацікавлень Шахматова, — писав про нього Ю. Шевельов у 10 т. „Енциклопедії українознавства” (Львів, 2000 р., с. 3794-3795), — була історія російської мови, історія літописання в стародавній Русі, а в останні два десятиріччя життя також сучасна російська мова, зокрема синтакса, але Ш. лишив також важ-

ліві праці з усіх слов'янських мов, а серед них і української, а також з російської діалектології і стародавньої літератури. Методологічно Ш. був в основному молодограматик, але молодограматичні методи він сполучав з філологічними, прагнучи комплексного охоплення мовно-історичних процесів.

До найважливіших публікацій Ш. в українознавстві належить стаття про депалаталізацію приголосних перед *ε* та *і* (1903 Ш. уважав, що укр. мова успадкувала з т. зв. давньоруської м'які або півм'які приголосні перед голосними переднього ряду), короткий нарис іст. укр. мови в збірному вид. „Укр. народ в его прошлом и настоящем” (1916) і низка принагідних, але важливих праць, таких як докладні рецензії на граматики А. Кримського і С. Смаль-Стоцького, на рукопис словника Б. Грінченка (що відкрила шлях до його публікації), некролог К. Михальчука тощо. Ш. брав участь також у складанні декларації Петербурзької АН „Про скасування обмежень малоруського друкованого слова” (1905-1906), що жадала волі друку для українців своєю мовою та в Комісії РАН для перевірки перекладу св. Письма П. Морачевського на укр. мову. Це було в згоді з політ. поглядами Ш.: як типовий рос. ліберал (член партії конституціоналістів-демократів) він обстоював культ. права народів Росії, але при умові недоторканності Рос. імперії. Відповідно, коли 1917 Україна йшла до незалежності, Ш. зайняв різко негативну позицію. З цією політ. програмою була зв'язана також діяльність Ш. як члена Держ. Ради Рос. імперії (1906-11).

Найбільше цікавила Ш. в історії укр. мови проблема її постання, до чого він повертався в багатьох своїх головних працях: „К вопросу об образовании русских наречий и народностей” (1894), „К истории звуков русского языка” (1898-1903), „Курс истории русского языка” (1908-1911), „Очерк древнейшего периода истории русского языка” (1915), „Введение в курс истории русского языка” (1916), „Древнейшие судьбы русского языка” (1917) тощо. Постановя укр. мови, як білор., як і двох гол. діалектних груп рос. мови, півн. і півдн., в Ш. розглядалися незмінно в рамках заг. іст. рос. мови, незмінною лишалася концепція „спільно-давньоруської” мови як проміжного етапу між праслов'янською мовою й іст. трьома східнослов. мовами. Не мігши не помічати відмінностей у мовному розвитку на території сх. слов'ян уже десь від 7 в., Ш. висунув тезу про початок дезінтеграції „спільнодавньоруської” мови тоді, але пізніше нове єднання під впливом утворення політ. єдності Київської Русі. Щоб обґрунтувати причини таких протилежно спрямованих процесів, Ш. висунув спробу реставрувати міграційні рухи східнослов'янських племен, включно з ідеєю формування південнорос.

наріччя нібито в басейні Дону з пізнішим переселенням на захід, що мало покласти початок утворення білоруської мови. Через те, що ці концепції знаходили дуже мало опертя в історичних фактах, Ш. раз у раз міняв свої погляди, в кожній дальшій своїй праці заперечуючи попередню. Найменше ці зміни поглядів стосувалися до початків укр. мови, яку Ш. незмінно виводив з „півд. наріччя” „спільно-давньоруської мови”, в загальних рисах автохтонного, хоч і тут Ш. часом містив його початки між Прутом і долішнім Дніпром, а часом далі на північ, у середньому Подніпров'ї. Другою слабкою рисою історично-генетичних концепцій Ш. було його намагання проектувати сучасні говіркові відмінності в давнє минуле, будуючи теоретичні концепти проміжних звуків, напр., „півм'яких приголосних” (щоб пояснити твердість приголосних перед „голосними переднього ряду укр. мови проти м'якості в рос.) або припущення наявності в „спільно-давньоруській” мові голосних понаддовгих, довгих, коротких, півдовгих, півкоротких, редукованих тощо — одночасно, що суперечить усьому, що знаємо про мовні структури взагалі.

Незважаючи на ці вразливі місця, історично-генетичні концепції Ш. підкуповували своєю цілісністю, включенням колосальної кількості фактів, синтетичністю. На кілька десятиліть вони визначили трактування цих проблем у східнослов. мовознавстві, навіть у противників Ш.; жодна мовознавча школа не мала такого впливу в Росії-СССР у першій пол. 20 в., як школа Ш. Учні Ш. були й серед укр. мовознавців, напр. В. Ганців, почасти Л. Булаховський.

Велике значення для україністики мали праці Ш., присвячені давньоруським літописам з кінцевою метою реставрації первісного тексту літописів, зокрема „Повісті временних літ”, які дійшли до нас тільки в пізніших копіях, не радніших від 14 в. Після широко закроєної ред. праці над виданнями збережених літописів і численних попередніх студій Ш. дав синтетичний огляд — реконструкцію первісних літописів у таких працях, як „Разыскания о древнейших русских летописных сводах” (1905), „Повесть временных лет” (1916), „Обозрение русских летописных сводов XIV-XVI вв”.

У некролозі, присвяченому О. Шахматову та опублікованому в ч. 63-64 „Хроніки НТШ”, зазначалось: „Покійник був дуже визначна та надзвичайно оригінальна постать серед російського громадянства. Се був Великорос, до дна душі своєї перейнятий інтересами свого рідного великоруського племені. Тим інтересам служив він непохитно усе своє жите, але ж в ім'я тих самих інтересів він визнавав і обстоював право й інших народів, крім великоруського, був переконаним провідником

ідеї терпимого і вільного співжиття народів Росії, бо у тім бачив він єдину запоруку спільності життя їх надалі, коли розкуються заковані невольники російської тюрми і доведеться утворювати відносини не з примусу, але з переконання та з вільної волі.

Найбільше ваги надавав акад. Шахматов московсько-українському порозумінню і нерозривно міцно зв'язав своє ім'я з українською національно-визвольною боротьбою. Він і сам сміливо й енергійно працював для того порозуміння та кликав до того московське громадянство, бо — казав він не раз — коли Українці можуть ще забути урядові репресії над своїм національним життям, то ніколи вони не забудуть і не простять, що ті репресії активно, чи хоча б пасивно, підпирає великоруська інтелігенція. Головною основою порозуміння та примирення з Українцями вважав він свободу їх національного життя: коли Українці не знатимуть жадних репресій, коли вони будуть вільно розвивати своє національне життя, і в тім допоможе їм громадянство великоруське, то тим самим усталиться на найкраще співжиття двох споріднених народів”.

Далі писалося: „Виходячи з глибокого наукового переконання та з моральних засад права і справедливості, акад. Шахматов не був лише теоретичним адвокатом українського слова, але вніс у скарбницю того слова і чималий власний вклад своєю працею. Він був членом українських наукових товариств — львівського та київського — і не тільки номінальним, але й активним, — друкував свої праці в Записках та інших виданнях сих товариств”.

Ще нижче: „До поширення українознавства прикладав акад. Шахматов великі та енергійні зусилля. Великий учений, він глибоко вірив у науку, вірив у те, що за її допомогою найкраще розв'яжуться складні відносини людей і народів, — тому для розв'язання російсько-українських відносин він старався, як міг, поширити студіювання тих сфер знання, що зв'язані з українством. І от знаменитий учений бере скромну участь у скромному гуртку українознавства при петербурзькому університеті і разом з О. Грушевським заклав міцні наукові підвалини в душах молодих українських наукових сил. Такі молоді наші учені, як Г. Голоскевич, В. Ярошенко, К. Цириський, О. Кисіль, Ганців та ін., пройшли добру школу під безпосереднім провідництвом акад. Шахматова, який дав їм наукові теми (головним чином — студіювання місцевих українських діалектів), помагав їм у роботі своїми радами і друкував їх праці у редактованих ним учених записках Академії Наук. Сі молоді українські сили думав він ужити для нової редакції академічного словаря української мови, але війна припинила сі заходи. Для поширення українознавства в російських наукових кругах акад. Шахматов задумав періодичні випуски

бібліографії українознавства — усього, що появлялося на всіх мовах, і перший випуск академічного видання такої бібліографії, зладжений Волод. Дорошенком, появився у світ саме під час війни. Скільки перунів, а власне — непристойні лайки та простих таки доносів — посипалося на голову ученого, що, нехтуючи політичну ситуацію моменту, відважився дати таке доручення членові Союзу Визволення України! Можна собі уявити, о скільки дошкульні були усякі обвинувачення у національному зрадництві для людини, що була глибоким великоруським патріотом. Але се був дійсний патріот, що не зражався й такими прикростями, і твердо провадив свою ідею полагодження національних відносин на добро свого народу.

Ся горожанська мужність була для лагідної вдачі ученого справді великим подвигом, бо доводилося виявляти її в найближчому оточенню — серед найближчих товаришів своїх по ученій праці в академії. Крім Ф. Корша, А. Фортунатова, С. Ольденбурга, а опісля ще В. Перетца, академічний відділ „языка и словесности” здебільшого складався із стовпів російської реакції, як О. Соболевський, що не гидував брати участь навіть у брудному „Русскому Знамени”.

Ся група вела сильну політичну акцію, наражаючи наукову установу на усякі сумнівні політиканські виступи, протегуючи вступ до сього кругу усяким темним політиканам від науки (напр. київському проф. Т. Флоринському) та закриваючи двері до академії українським науковим силам (напр. проф. М. Грушевському, І. Франкові та ін.). Багато боротьби зазнав та багато нервів і моральної сили потратив акад. Шахматов із сими темними течіями російської науки, які вважав він, у своєму глибокому переконанню, безумовно і тяжко шкідливими і для самої науки, і для свого народу, що мав шукати інших, світлих і ясних, стежок для своєї будущини. Обставини боротьби за дорогу ідею мимоволі викликали кабінетного ученого на широку сцену політичних виступів, коли се виходило з його щирого переконання. З політичних мотивів він демісіонує з Держ. Ради, куди вступив по обранню своєї колегії, як представник інтересів науки: він уважав себе примушеним демісіонувати, коли правительтво в особі міністра освіти Кассо тяжко позбиткувалося над тими інтересами. Коли „Общество Славянской Взаимности”, що набуло великого авторитету, завдяки особистому складу своїх членів, почало провадити україножерну політику, акад. Шахматов скликає у себе спільну нараду українських громадян із визначнішими членами сього товариства (М. Ковалевський, А. Хом'яков, Ф. Родичев, В. Маклаков, М. Стахович, П. Мілюков, А. Погодин та ін.) і так усуває дуже тяжкі конфлікти.

З особливою увагою треба відзначити заходи акад. Шахматова під час війни в справі Галичини і галицьких подій. Переможні злочинства тут усяких Бобринських різали без ножа високогуманну душу Олексія Олександровича. Він тяжко і глибоко страждав і як чесна, гуманна людина, і як справжній патріот російський, що бачив у тих подіях найбільшу руйнацію своїх дорогих ідей та ідеалів національної згоди. Він цілком не жалів себе, аби хоч на крихту зменшити те велике лихо, яке чинилося іменем дійсно дорогих йому, та цілковито інакше трактованих, „русских интересов”.

Не стало великого великоруського патріота. Він був нашим справжнім другом, — хоча й не стільки щирим по серцю, скільки переконаним по розуму. Глибокий учений, що вмів читати книгу історії, людина з широким політичним світоглядом та політичною інтуїцією, він передбачав близький кінець російської деспотії і всі фатальні наслідки того кінця, — найбільш фатальні для „державного” великоруського племені. Крім, може, П. Мілюкова та П. Струве, ніхто більше з Великоросів так, як він, не розумів української справи та суті російсько-українських відносин; тільки, навпаки їм, він (так само як хіба іще небіжчик В. Обнінський) бачив інший, ніж вони, вихід із становища. Учений добре знав, що ніяка сила не може затамувати життя народу, коли він пробудився до сього національного життя, що всі проби такого затамування створять велике лихо для їх авторів. І сей великоруський патріот усіма силами заходився запобігти сьому лиху, яке він щиро уважав спільними для усіх учасників життя б. Російської держави; він найбільше потрудився на полі примирення поневолених націй б. Росії з їх, на глибоке його переконання, невідним господарем — великоруським народом.

Та він помилився в найголовнішому, бо гадав, що так, як він думав, думає і вся решта кращої інтелігенції великоруської, або бодай подумає, коли прийдуть відповідні для того обставини. Коли не стане тих зверхніх сил, — думав він — які неволять чисту шляхетну душу великоруської людини, то, увільнившись від них, можна буде вирішити проблему взаємного співжиття лише в тім суто-людському напрямі, яким пересякнуте було ідеалістичне серце ученого.

Він помилився. Від Кривошеїна до Леніна душа великоруського інтелігента не відповідала його сподіванкам. Ті самі люди, яких він легко схиляв своїм авторитетом до терпимості та теоретичних уступок, виявили уперту нетерпимість, коли настав час на ділі поступатися своїм кріпацьким правом.

Всі вони виявили себе цілковитими одностайними в питанні національно-державного кріпацтва, — і російсько-українська проблема

вирішується теж в іншому, ніж думав учений ідеаліст, напрями та іншими, цілком не ідеальними, способами. Але се не зменшує дійсної, внутрішньої цінності великої, шляхетної душі О. Шахматова, і коли згадуєш про його, то мимоволі хотіло б ся забути багато з того, чого не можна забути”.

Автором цієї статті був професор О. Лотоцький.

У розвідці, яку О. Шахматов подав до збірника „Привіт Іванови Франкови”, він обстоював думку, що автором найстарішого древньо-руського літопису є Нестор...

Про те, що в Галичині знали творчість Гомера, доказував у статті „Гомер в Галицькій літописи” Богдан Барвінський, син Олександра Барвінського. Ставши невдовзі директором Наукової бібліотеки університету ім. Івана Франка, він напише спогади про Каменяра, де згадає про оцю „скромну грудку” у вигляді статті до збірника, а також заперечуватиме Франкові слова про те, що його батько бігав по Львову і казав: „Бійтеся Бога, як можна цього чоловіка пустити на університет! Подивіться тільки, в якому подертому сурдуті він ходить”. Спогади Б. Барвінського, повні „співчуття” до Івана Франка, не захотіли друкувати навіть О. Дей та С. Щурат у відомому збірнику „Іван Франко у спогадах сучасників”. Уперше їх опублікували 1997 року у збірці „Спогади про Івана Франка” (упорядник М. Гнатюк) без жодних фахових пояснень...

Наступним матеріалом було дослідження молодого історика Івана Крип'якевича „Козаччина в політичних комбінаціях 1620-1630 рр.” — велика добірка документів із поясненнями.

Критичний нарис „Один момент під Зборовим 1649 р.” подав до збірника С. Томашівський, а невеличке дослідження „Під протекцією курфюрста (до історії політики П. Дорошенка)” — Іван Кревецький.

Збірник містить також велике дослідження В. Щурата про давню літературу під назвою „Христос Пасхол. Львівські віршовані діалоги з 1630 р.” і старі гравюри до цієї книжки.

У статті „З старшої письменності Угорської Русі” д-р Гіадор Стрипський навів незаперечні докази зв'язку Угорської Русі з Великою Україною.

„Гіадор Стрипський, — пише про автора статті ч. 63-64 „Хроніки НТШ” за 1920 рік, — родом з Шелестова Берегського комітату, де народився 7 березня 1875 року. Середні школи покінчив в Унгварі, університет у Будапешті, Львові й Колошварі. Ще перед здобуттям професорського диплому й докторату став кустосом етнографічного музею в Колошварі, де, викладаючи яко лектор університету укра-

їнську мову, пробув 9 літ, а від 1910 р. є кустосом найвищої наукової інституції Угорщини, Національного Музею. Піврічний побут його у Львові 1897/8 р. був рішачим для наукової праці, навчився тут знову матерної, давно забутої мови, і займався на полі етнографії та публіцистики головно питаннями угорсько-українськими. В признанню наукових його робіт, а головно за відкриття й опублікування найстаршого румунського друку, вибрала його Академія Наук у Букарешті 1913 р. звичайним своїм членом.

Працювати почав на полі етнографії зараз по повороті зі Львова і опублікував цілі ряди статей в Унгарських газетах, як: *Наука*, *Kelet*, *Szemle*, *Ungvari Közlöny*; потому в Колошварськiм місячнику *Erdeli Muzeum*, у будапештанських органах *Ethnographia*, *Budapesti Szemle* і в Записках Н. Т. ім. Шевченка. Окремими книжками вийшли: Православно-грецькі культурні сліди поміж Мадярами Арпадової доби; Найстарший румунський друк латинкою; Народна риболовля в Семигороді; Українство-москвофільство й Угорські Руснаки; Етнографічний опис Угорської Руси (в видавництві Ореста Сабова: Бібліотека немадярських народностей) — всі по-мадярськи. Під час війни редагував і видавав місячник *Ukrania*, присвячений для ширення відомостей та українознавства поміж Мадярами, якого вийшло 1916 р. 20 чисел, з особними відбитками ліпших статей під назв. *Ukrán Könyvtár* (Історичні взаємини між Україною й Угорщиною, слово о полку Ігореві і т. д.). Щодо літературної мови, був він довгий час майже самотній між угорськими Українцями, який тримався чистої української орієнтації. Багато поперекладав також із укр. белетристики на мадярську мову”.

Статтю „*Eropea Bazylianska. Nieznany obraz literatury rusko-polskiej*” Олександр Брюкнер закінчив наступним чином: „Тих декілька зауважень про невідомого автора у справі забутої пересилаю колезі з університетської лавки, якому не одне завдячую у своєму подальшому житті. Ми разом працювали, що було сил і дозволяли обставини, і над освітленням новим світлом давньої літератури, він руської, я польської. Нехай же ж сьогодні, в ювілейний день, прийме до відома сю згадку про чоловіка-автора, що родом до одної, працею до другої народності належить”.

Молодий історик-дослідник Федір Срібний, гімназiальний учитель, дійсний член НТШ, опублікував у збірці „Два епізоди з історії боротьби Гедеона Балабана з львівським братством”.

Альфред Енсен, почесний доктор університету, член комітету Нобеля при Шведській академії наук, дійсний член НТШ з 1911 року, для своєї статті „*Kotljarewskyj's Travestierte Äneide*” взяв епіграф з твору Івана Франка

Зеленійся, рідне поле,
Українська ниво!
Підоймися, колосися,
Достигай щасливо!

І щоб всяке добре сім'я
Ти повік плакала,
І щоб світу добра служба
З твого плоду стала.

Видатний фольклорист, етнограф і літературознавець, член-кореспондент Петербурзької академії наук (з 1905 року), з 1888 року професор Харківського університету Микола Сумцов опублікував цікаве дослідження „Українські думи”.

„Головною галуззю досліджень С., — писав про М. Сумцова П. Одарченко в „Українській енциклопедії” (т. 8), — була етнографія, особливо фольклор. Почавши свою наук. працю як прихильник мітологічної школи, він поступово перейшов до порівняльного напрямку, беручи до уваги філол. засоби праці, з якими найкраще був ознайомлений. Праці з цієї ділянки відзначаються багатим фактичним матеріалом, зокрема: „О свадебных обрядах, преимущественно русских” (1881), „К истории южнорусских свадебных обычаев” (1883), „Хлеб в обрядах и песнях” (1885), „К вопросу о влиянии греческого и римского свадебного ритуала на малорусскую свадьбу” (1886), „Научное изучение колядок и щедривок” (1886), „Коломыйки” (1886), „Культурные переживания” (1889-1890), „Писанки” (1891), „Дума об Алексее Поповиче” (1894), „Разыскания в области анекдотической литературы” (1898), „Очерки народного быта” (1902). Кілька праць С. присвячені кобзарству і кобзарям: „Изучение кобзарства” (1905), „Бандурист Кучеренко” (1907) й ін. Історії укр. фольклористики належить праця „Современная малорусская этнография” (т. I, 1893, II, 1897), „Діячі укр. фольклору” (1910). С. присвятив чимало уваги вивченню Слобожанщини: „Слобідсько-укр. іст. пісні” (1914), „Слобожани. Іст.-етногр. розвідка” (1918), „Слобожанщина і Шевченко” (1918).

С. працював над створенням систематизованої історії укр. літератури 17 в. й опублікував ряд монографій про І. Вишенського, Л. Барановича, І. Галятовського, І. Гізеля — всі у 1884-85 рр. С. належать праці з історії укр. літератури 18-19 вв., низка праць про Т. Шевченка, Г. Сковороду, І. Котляревського, П. Куліша, М. Старицького, І. Манжуру, І. Франка, Б. Грінченка, О. Олеса, О. Потебню. Ряд праць С. присвячений історії

рос. (зокрема про О. Пушкіна) і зах.-євр. літератури, кілька — історії образотворчого мистецтва (особливо про Леонарда да Вінчі). Всього С. написав бл. 800 наук. праць.

С. відомий і як популяризатор, зокрема історії укр. культури: „Хрестоматія з укр. літератури” (1922). Він брав діяльну участь у громад. житті, виступаючи на оборону укр. нац. культури. По революції 1905 С. перший серед харківської професури почав читати 1906 лекції укр. мовою, аж поки влада не заборонила вживати укр. мови на лекціях. С. багато зробив для орг-ції нар. бібліотек і музеїв; він був одним з засновників Харківської громад. бібліотеки (тепер Держ. Наук. Бібліотека ім. В. Короленка)“...

Про запропашену збірку угро-руських казок в однойменній розвідці німецькою мовою оповів у збірнику Володимир Гнатюк.

Коротку статтю „Z sennych widziadeł ludskości”, у якій йшлося про віднайдені апокрифи, опублікував Бодуен де Куртене з Петербурга (18 лютого 1914 року він був обраний дійсним членом НТШ).

Іван Бодуен де Куртене — доктор філософії, магістр філологічно-історичних наук, колишній професор порівняльної філології і санскриту в Петербурзькому університеті, член-кореспондент Петербурзької академії наук і член цілого ряду товариств. Шість листів Івана Бодуена де Куртене до Івана Франка (перший написаний 5 вересня 1896, останній — 18 лютого 1904 року) публікувалися у двадцяму томі двадцятитомного видання творів Івана Франка, приуроченого сотій річниці від дня народження письменника. У відділі рукописів та текстології ІЛ ім. Т. Шевченка НАН України зберігається 15 листів І. Бодуена де Куртене до Івана Франка, які охоплюють 1894-1906 рр. і досі не опубліковані.

Ювілей Івана Франка пошанував і Михайло Возняк дослідженням „Український протипапський памфлет XVI в. Історія о єдномъ папі Римскимъ”. Цей памфлет М. Возняк знайшов у бібліотеці львівського Народного дому серед колекції Антона Петрушевича.

18-ою науковою статтею у збірнику було цікаве дослідження Титка Реваковича „З переписки письменників 1860-х років”.

„В моїх давніх паперах, — писав у передмові Т. Ревакович, — найшов я відписи листів Наталя Вахнянина до Ксенофонта Климовича і Данила Танячкевича з років 1863-1866, і відписи листів Володимира Стебельського, писаних то до Данила Танячкевича, то до Ксенофонта Климовича в тім же часі. Прийшов я був у посідання первописів тих листів сим способом, що в зимі 1864 р., під час стану облоги в Галичині, тодішній провідник української університетської молодіжи у Львові,

студент IV р. теології Данило Тянячкєвич, просив мене переховати його кореспонденції, бо він — мешкаючи в українськїм духовнїм семїнари — боявся ревїзїї з боку дирекції полїції, сконфісковання сеї кореспонденції та неприємностей від правительства й консисторїї. Піднести мушу, що як полїція, так і наша консисторїя були тоді ворожо настроєні протїв молодого галицького українського руху, котрїй започаткував, а радше, по Маркїяні Шашкєвичу і його кружку, відновив живїше своє єствоване з видаванням лїтературної часописи „Вечерницї”, котрїх перше число вийшло 1 лютого 1862 р., а передостаннє ч. 15 з другого рїчника 18 цвітня 1863 р. Я жив тоді у мого далекого свояка, б. сеньйора Ставропїгїйського Інституту і дуже багатого львівського мїщанина Івана Товарицького, властителя великої кам'яниці в ринку і села Яричїв Старий — і був вже тим самим безпечний перед полїцією. Я перенїс листи і письма від Данила Тянячкєвича до себе і замкнув у куфрї. За його дозволом перечитав я сї листи і письма і декотрї з них повідписував. Коли знесено у Львовї стан облоги, віддав я Тянячкєвичевї всі листи і письма”.

Де зараз ті листи — невідомо.

Я. Гординський помістив у збірнику коротку замітку „Кандидатура Федьковича на посла”. Стосувалося це 1870 року, коли О. Федькович кандидував до буковинського сейму і не пройшов.

Ларїон Свенцицький опублікував у збірнику дослідження „Основи відродження білоруського письменства”, яке складалося з п'ятьох частин: „Право на самостійне культурне життя”, „Ідейний підклад білоруського письменства”, „Польсько-білоруська школа” (Дунїн-Марцінкевич, Маньковський, Бурачек-Богушевич, Янка Лучина та К. Каганець), „Російсько-білоруська школа” (Коялович, Романов, Сапунов та А. Р. Пшелко), „Письменники-білоруси” (Якуб Колас і Янка Купала). Це було перше дослідження в українськїм лїтературознавствї про білоруську лїтературу.

Довготривале знайомство та листування з Іваном Франком Іржі Полївки, чеського вченого-фольклориста, професора слов'янської філології Празького університету вилилось у статтю „Povidky lidove o zkroceni zle zony” (Народні оповідання про покару злих жінок). Збереглися п'ять листів Івана Франка до Іржі Полївки, які охоплюють час від 10 травня 1895 до 8 грудня 1906 року. Вперше вони були опубліковані у № 4 журналу „Жовтень” за 1956 рік М. Мольнаром та М. Мундяк. Зберігаються в Лїтературному архїві Празького національного музею. Два листи (перший — від 13 лютого 1894 року, а другий — від 16 травня 1900 року) зберігаються в Києві у фондї Івана Франка.

Про невідомий ширшому загалу звичай, що зберігся у долинському та богородчанському гірських повітах, пов'язаний зі знайомством молодих людей між собою з метою одруження, оповів Зенон Кузеля у статті „Ярмарки на дівчата (Причинок до української етнології)”.

Іван Зілинський помістив у збірнику велику мовознавчу статтю „Проба упорядкування українських говорів”.

Останньою була мовознавча стаття „Локатив в українській мові” Євгена Тимченка, професора порівняльного мовознавства на Вищих жіночих курсах при Варшавському університеті, професора Київського університету.

З огляду на різноплановість статей складалося враження, що до збірки потрапили ті праці, які були під руками і які мало або ж зовсім не в'язалися з науковими інтересами І. Франка. Непродуманість організації збірника найбільше відчувалась у його науковій частині і свідчила швидше про байдужість до письменника, ніж про бажання його вшанувати.

У збірці не було ні праць, ні спогадів Михайла Грушевського, Сидора Громницького, Олександра Грушевського, Катерини Антонович-Мельник, Стефана Балея, Миколи Біляшівського, Микола Василенка, Станіслава Дністрянского, Мирона Кордуби, Костя Левицького, Ореста Левицького, Олександра Лотоцького, Осипа Пеленського, Дмитра Яворницького, дійсних і почесних членів НТШ...

З іноземців не був представлений Раймонд Кайндль...

Особливо образливою виглядала відсутність у збірнику слова Михайла Грушевського. Ганна Франко у своїх спогадах „Іван Франко і його родина” писала: „Відсунувши мого батька від праці в Науковому Товаристві ім. Шевченка, йому (М. Грушевському — авт.) вже у Львові не сидиться. Він побачив, що настають непевні часи, що наближається австро-російська війна. Грушевському не всміхається можливість іти дорогою тисячів, що пішли на емігрантське лихоліття. Він повертається в Київ, де в нього була шестиповерхова кам'яниця на вул. Шевченка, а на Кавказі нафтові уділи. Але під час війни його кам'яницю збомбардовано й залишилися тільки голі стіни й димарі, тож довелося йому й родині замешкати в малій хатині.

У Києві Грушевський висувається на чільне місце і стає головою Українського Уряду — Української Центральної Ради. Чому якраз він? Бо ж ані політик, ані стратег, а так, як він був бездарним професором, ще більш нездарним став головою держави. В той час, коли треба було всі зусилля звернути на будову молодої держави, на її зміцнення, на організування армії, він витрачав дорогоцінний час на полагоджування зовсім безпредметних спорів і зовсім підрядних справ (напр., меншин).

Замість признатися до своєї нездарности й віддати провід у більш енергійні й відповідальні руки, він уперто держався захопленої влади. Навіть невдалий атестат на нього одного студента, що чудом спасся з-під Крут (щоб це затушувати, казали, що це комуніст-большевик), не поміг йому схаменутися.

Тепер я стрінулася з Грушевським на задніх сходах будинку Центральної Ради. Я сходила вниз, він піднімався вгору. Пізнав мене, став остеронь, найжився, я пройшла мимо нього, обкинувши його поглядом, повним погорди й ненависті.

А там прийшла сумна історія. Геройські бої наших армій за кожную п'ядь рідної землі значилися кров'ю і жертвами. Та сили були нерівні. Довелось відступати. Відступати й наступати. Прийшов „чотирикутник смерті“. Армії, десятковані сипним тифом, гнані навалою ворогів, крок за кроком, відступали все на захід, все на захід... до ворожої Польщі...

Грушевський опинився на еміграції в Празі в затишнім містечку.

Але чого надіявся він, повернувшись по кількох літах еміграції назад в Україну, вже частину ССРСР? Голова української держави розкаюється й покоровився новій владі в надії, що, може, дістане десь катедру, стане визначним академіком-ученим.

Він завважив настанову до Івана Франка в Советах. Тож щоб приподобатися новим панам, пише статтю в десятиліття смерті великого Каменяра, дуже прихильну статтю!

Але темою своєї статті вибрав він обговорення статті Ів. Франка „Не любен Русі“, яка то стаття привела до розриву тата з тодішнім галицьким провідним громадянством і була причиною гострих нападів і ворогування того ж громадянства. Тим хотів Грушевський звернути увагу, що Франко жив у вічному роздорі з тогочасними носіями культури в Галичині, що ані не був цінений, ані признаваний своїми ж, а тим самим бажав зменшити його вартість в очах нових вельмож.

Чому не згадав Грушевський, що коли І. Франко написав таку статтю, то це був крик його наболілої й до глибини ображеної гордої душі. Бо де ж були його приятелі й визначні діячі тоді, коли його безповинно арештували й тримали в тюрмі разом з злочинцями? Йому не тільки не простягнули помічної руки, а навпаки — відвернулися від нього.

Ще зацитую характеристичний уривок з статті Грушевського:

„Особливо часто стали ми бачитися і працювати (з Франком) у тісній спільності, коли я в 1901 р. купив кусень ґрунту під містом, щоб поставити собі хату, і І. Франко захотів бути моїм сусідом. Я відступив йому частину ґрунту, і ми разом згодили собі одного будівничого для будови обох хат і одночасно їх вибудували одним заходом. Коли ми

оселилися побіч себе, мій робочий ранок звичайно кінчався конференцією вдвох у біжучих справах. Виходячи до міста, заходив до мене з результатами своєї вечірньої або всенічної праці (він працював головню ночами й вечорами, я ж лягав рано спати і працював ранніми ранками, перед полуднем уже кінчаючи головну працю дня). Ми обговорювали матеріал, визначали потрібні переробки й зміни, укладали плани чергової роботи, розділяли між собою кореспонденцію тощо”...

Коментарів непотрібно, тільки мале спростування: ґрунту під хату Грушевський татові не відступав, бо цей ґрунт тато заплатив гіпотекою на хату”...

Прикро, що не вітав Івана Франка Іван Джиджора. Він помер 22 квітня 1919 року.

„У Науковім Товаристві ім. Шевченка, — писалося про І. Джиджору у некролозі у „Хроніці НТШ” (ч. 63-64), — був якийсь час членом Виділу, секретарем археографічної комісії й членом комісії бібліографічної, статистичної і мовної. В „Записках” Товариства надрукував ряд розвідок і статей, головню з історії Гетьманщини XVII в., як: „З новішої української історіографії” (т. 71), „Матеріали московського архіву Міністерства Юстиції до історії Гетьманщини” (т. 76), „Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-30 рр.” (т. 61), „Україна в першій половині 1738 р.” (т. 69), „До історії генеральної військової канцелярії” (т. 107), „Економічна політика російського правительства супроти України в 1720-30 рр.” (тт. 98, 101, 103 і 105).

Крім того у „Науковому Збірнику” на честь проф. М. Грушевського появилася стаття покійного „Реформи малоросійської колегії на Україні в 1772 до 1783 рр.”.

Всі ці праці повиходили й окремими відбитками.

Поза тим писав І. Джиджора публіцистичні статті в „Ділі” й „Літературно-Науковому Віснику”, в останнім між іншими під псевдонімом Ignotus.

Походив покійний з-під сільської стріхи й народився 9 лютого 1880 р. в с. Заставцях, Підгаєцького повіту. Гімназію скінчив у Бучачі, університет у Львові. Ще з університетських часів бере близьку участь у Науковім Товаристві, де дістає посаду в бібліотеці, на якій остає аж до вибуху війни.

Російську інвазію перебуває в рідній Підгаєччині й віддає великі прислуги місцевому селянству, заступаючись за нього перед окупаційною владою, у котрої вмів з’єднати собі довір’я. З поворотом Австрії покликають його до війська, де йому було досить тяжко, аж поки не при-

значено його в 1916 р. торгово-промисловим референтом при окружній команді в Любліні. Тут перебув покійний аж до упадку Наддунайської імперії. Виїхавши з її упадком додому, задержується по дорозі в Раві Руській, де обіймає військову команду.

Віддаючись з посвятою новим обов'язкам, занепадає на здоров'я і без того слабим — покійний ще перед війною хорував на груди. Схорований їде в грудні 1918 р. до хати, де наслідком старанного родинного догляду приходить до себе, але не надовго. Весна була дуже лиха, й значно погіршила здоров'я реконвалесцента. На нещастя, потрібних ліків у тодішніх обставинах годі було роздобути, й Джиджора помер у розцвіті літ, осиротивши жінку й двоє дітей”.

Ні спогадів про Івана Франка, ні дослідження для збірника.

Не було у збірнику і праці Михайла Зубрицького. 8 квітня 1919 року він помер в Беренгах Долішніх.

Не представленим у збірнику залишився й етнограф Володимир Шухевич — помер у Львові по довгій недужі 10 квітня 1915 року.

Не дочекається збірника і не візьме в ньому участі Михайло Павлик.

21 жовтня 1915 року в Саратові помре Олександр Русов, у Відні 21 вересня 1916 року помре Євген Озаркевич, 9 лютого 1917 року — Петро Огоновський, 26 жовтня 1917 року — Євген Олесницький; 7 січня 1918 року у Львові помре Юліан Медвецький, 31 січня 1918 року у Празі — Іван Пулюй, 29 червня 1918 року помре Федір Вовк, 29 липня 1918 року — Іван Тешенко.

Не написав спогадів про Івана Франка і Кость Паньківський — вивезений російською владою зі Львова, він помре у Києві 16 листопада 1915 року. „Треба було тоді великої любові до свого народу, — писалося у некролозі про нього у „Хроніці НТШ” (ч. 60-62), — та непохитної віри в перемогу української ідеї й надії на кращу будучність, щоби свою життєву долю зв'язувати зі слабкими й хисткими тодішніми українськими організаціями. Йому не забракло їх, а перейнятий потребою праці, не зражувався ніякими перешкодами і посувався все вперед тернистим шляхом.

Не було у Львові ніякого українського товариства, до якого він не належав би, та не було ніякого видавництва, якого він не піддержував би матеріально й морально. Багато товариств вибирали його на члена виділу та звичайно поручували такі функції, що вимагали найбільше часу й праці. Особливо заслужився він як довголітній член виділу „Просвіти”, де редагував багато книжечок, редагував часопис, яку видавало товариство, заходився коло заснування її бібліотеки і подарував до неї

багато книжок та був довгий час безплатним бібліотекарем. Так само працював він довго в виділі „Укр. Педагогічного Товариства”, редагував деякі його книжечки й деякий час часопись для дітей „Дзвінок”. Довгі літа був управителем „Інституту св. Миколая”, в якому під його впливом виховалося багато щирих робітників на народній ниві, і у всіх вихованців полишив по собі найкращу пам’ять і вдячність. Редагував деякий час також гумористичну часопись „Зеркало”, а своїм коштом видавав „Дрібну Бібліотеку”, якої вийшло кільканадцять томиків.

У Виділі Наук. Тов. ім. Шевченка засідав довгі літа і сповняв різні функції, а в 90-х роках, поки Товариство заангажувало окремих урядників, був властиво всім. Редагував орган Товариства „Зоря”, робив коректи, видавав окремі відбитки і т. ін. В останніх роках перебування в Виділі був контролером, рахунковим референтом видань та членом адміністраційних комісій, особливо друкарняної та для заряду кам’яницею. Через те заслужився він дуже коло адміністраційного розвитку Товариства.

Коли настав у нас економічний рух і почали засновуватися фінансові й господарські товариства, він узяв і в них діяльну участь. Тут уже зв’язалася його доля з „Крайовим Союзом Кредитовим”, в якому він став директором, оставав ним до смерті і багато причинився до його розвою. Він заснував і редагував кілька літ економічний місячник „Економіст” та бібліотеку, що мала метою ширення кооперативних думок.

Забирав голос по часописах у всяких справах і на всякі потреби українських товариств та інституцій відкликався щедрою грошовою підмогою. У філантропійності мало хто міг його перевищити.

Через те, що був довгий час редактором часописей та різних видань, стояв він у переписці з різними визначними діячами з закордонної України, приймав їх у себе і відвідував їх, коли сам їздив на закордонну Україну. Зокрема, українська еміграція з Росії мала в нім щирого порадника, помічника й опікуна. Не диво, що його знали широко по всій Україні та довго будуть згадувати тихим, добрим словом”.

Мовчали Олександр Барвінський, Іван Юрик, Ілля Кокорудз, Олександр Колесса, Філарет Колесса, Володимир Косовський, Осип Маковей, Володимир Перетц, Юліан Романчук, Степан Смаль-Стоцький, Кирило Студинський, Михайло Тершаковець.

Не було чути Матія Мурка, Івана Шишманова...

Мовчав Григорій Величко, Іван Горбачовський, Михайло Кос, Степан Рудницький, Щасний Сельський...

Не було у збірнику — що найбільш прикро — хоч би сторінки Миколи Євшана; звичайного члена НТШ, відомого молодого талано-

витого критика Миколи Федюшка... Навіть не бачив збірника. Помре 23 листопада 1919 року у Вінниці на тиф.

„Уродився він, — писалося про М. Євшана у некролозі („Хроніка НТШ”, ч. 63-64 за 1920 рік), — у міщанській родині в 1889 р. в м. Войникові Калузького повіту. Гімназію скінчив у Станіславові, університет у Львові й Відні. Вже в гімназії мусив заробляти на життя лекціями, на університеті теж досить бідував, аж поки не звернув на нього уваги проф. М. Грушевський. Талановитий студент стає постійним співробітником, а пізніше й співредактором „Літературно-Наукового Вісника”, провадить якийсь час „Українську Видавничу Спілку”, завідує „Академічним Домом”, секретарює в Науковім Товаристві. Разом із тим є він особистим секретарем проф. М. Грушевського. Всі ці заняття забирають Євшанові буквально цілий день, даючи всі на купу ледве мінімум існування. На літературну роботу зоставався вечір. І Євшан писав до пізньої ночі, відкликаючись на різні літературні і злободневні теми. При тім успівав також багато читати.

За участь в університетській боротьбі попадає під суд (відомий процес „101”), видаляється з університету й для продовження студій мусить перенестись на якийсь час до Відня.

З вибухом війни попадає до війська, де служить аж до розпаду Австрії. Се були дуже тяжкі часи для письменника, бо очевидно годі було й думати про літературну роботу в походах. Майже весь час війни перебув Євшан на фронті — італійським і російським, був двічі поважно поранений так, що мало не заплатив життям. Розклад Австрії застав молодого офіцера в Журавиці під Перемишлем. Тут відіграв він дуже діяльну роль під час польсько-української війни. З Перемишля вертає спочатку до рідного містечка, де обіймає місцеву команду, а пізніше — в марті 1919 р. переходить до Станіславова, покликаний до редакції урядової „Республіки”. За участь в опозиційних часописах тратить посаду в маю й покликається знову до війська, з котрим незабаром переходить Збруч і переживає тяжкі часи на Великій Україні.

На літературне поле виступив Євшан дуже вчасно. Перша його друкована стаття появилася в журналі „На розсвіті” 1907 р., як він іще був гімназистом. Ставши студентом університету, пише в „Бджолі” й „Будучності”, а в кінці робиться постійним співробітником „Української Хати” й „Літературно-Наукового Вісника”. Тут головню поміщує аж до самого вибуху війни свої численні критичні нариси з української й всесвітньої літератури.

Війна перервала, як згадано, сю плідну роботу на кілька років. Аж у 1918 р. відновлює Євшан сю роботу, спочатку в „Шляхах” у Львові,

а по упадку Австрії в станіславівських радикальних органах „Нове Життя” й „Народ”, де містить гарячі публіцистичні статті. Не кидає пера й по переході Збруча. У Вінниці виходить його посмертна брошура „Великі роковини”, пізніше передрукована у Відні. З передвоєнних писань окремо появилися три книжки: збірка нарисів „Під прапором мистецтва” (1900 р.), брошура „Куда ми прийшли” (1912 р.) й більша студія про Шевченка (1913 р.)”.

Розділ XIII

ПАМ'ЯТНИК

Пополудні 1 червня 1916 року, на другий день після похорону Івана Франка, був страшний дощ. Після нього вінки на Франковій могилі мали жалюгідний вигляд. Тільки на стрічках добре трималася фарба, і ще можна було прочитати, який від кого.

Вранці пооббивані дощем вінки поправили і на гробівці зробили порядок, але пополудні знову вдарила злива. Вода бігла Личаківською вулицею стрімкою гірською річкою. Написи на стрічках витримали...

Івана Франка тимчасово поховали у чужому гробівці, який належав Мотичинським-Свачинським.

Був колись такий бізнес у Львові. Щоби діти та внуки не мали клопоту з покійними родичами, родичі ще за життя купували собі з дозволу магістрату місце на кладовищі і будували гробівець на більшу або меншу кількість майбутніх покійників. Через 10-15 років можна було кістки померлих зібрати в одну труну і тим самим вивільнити місце для майбутніх померлих. Таким чином один гробівець міг служити рідні довгі-довгі роки, аж поки вже не буде кому хоронити у ньому.

Гробівець Мотичинських-Свачинських знаходився неподалік лівої вхідної брами цвинтаря. Поруч із ним стояв гробівець відомого москвофільського лідера, товариша Івана Франка з дрогобицької гімназії Осипа Маркова. Це був типовий личаківський гробівець (1993 року його зруйнували невідомі, пооббивавши мармурові таблиці з іменами тих, хто там спочивав). Оскільки власники гробівця не збирались у найближчому майбутньому помирати, то вони, як і багато інших, винаймали його за щомісячну оплату. Обов'язковою умовою поховання в гробівці була залютована олов'яна труна, яку вкладали в „парадну”. На кришці зсередини великими літерами хімічним олівцем записувалося ім'я покійника, його прізвище і дати життя. Це було дотримано і при похованні Івана Франка.

„Кайдани, що їх накладає на думку й волю своїх провідників громадянство не так за їх життя, але ще й тоді, коли вони вже безсилі

боротися і супротивлятися — найстрашніші кайдани. Бо ними зако-вується вільного духа людини". Так у 1932 році писав про останні дні Івана Франка та його похорон відомий український письменник Антін Крушельницький.

У день похорону громадянство клялося на могилі, що скоро ви-будує окремих гробівець і складе в ньому останки найбільшого сина галицької землі. Клятви й обіцянки, напевно, для того й існують, аби про них забувати, — нагадували опісля газети.

У 1918 році помер Франц Йосиф I, монарх Австро-Угорської імперії. На друзки розлетілася держава, яку Франко колись назвав найбільшим болотом, що лежало в центрі Європи.

Поразкою закінчились національно-визвольні змагання українців створити свою державність. З підступної згоди Європи Галичина була захоплена виплеканою Францією польською армією Й. Галера...

Ще 8 листопада 1916 року Наукове товариство ім. Шевченка звернулося до магістрату Львова з проханням виділити для останків Івана Франка місце на кладовищі неподалік від могил М. Шашкевича та В. Барвінського, тобто в тому місці Личаківського цвинтаря, де ще при кінці минулого століття українці хотіли зробити свій пантеон най-визначніших людей нації.

„Виділ Наукового товариства ім. Шевченка, — писалось у зверненні НТШ, — бажаючи пошанувати пам'ять високо заслуженого українського поета і ученого Івана Франка надгробним пам'ятником, просить, щоб хвальний магістрат зволив відступити на цю ціль безплатне місце на Личаківському цвинтарі, іменню вільне місце на полі 4, на розі межі гробами: Кароля Гросса, Матильди Напонович і Йосифа Фішер, яке, з артистичних мотивів, надається під цей пам'ятник.

Виділ має надію, що хвальний магістрат, з огляду на заслуги по-кійного письменника для культурного розвою обох народів, полагоди-ть сю просьбу прихильно та що в найближчий час буде можна приступити до мурування гробу і поставлення пам'ятника” (ЦДІАЛ, ф. 309, оп. 1, спр. 347, арк. 1).

Це звернення пролежало в канцелярії магістрату без руху, а коли прийшла нова влада, треба було починати справу від початку.

У січні 1917 року відділення російської мови і словесності Російської АН повідомило правління АН про присудження Івану Франкові премії імені О. Котляревського за працю „Студії над українськими народни-ми піснями”. „Отделение русского языка и словесности, — писалось у листі (ІЛ, ф. 3, спр. 2375, арк. 1), — имеет честь уведомить правление Императорской Академии наук, что в настоящем году присуждены

две премии имени А. А. Котляревского по пятьсот рублей каждая: 1) Д. Н. Егорову за его труд „Славяно-германские отношения в средние века. Колонизация Мекленбурга в XIII в.” и 2) И. Франко за его труд „Студії над українськими народними піснями” (Львів, 1913) и, кроме того, в изъявление признательности Академии наук господину рецензенту, профессору А. Н. Ясинскому, за исполненный им по её поручению критический разбор сочинения Д. Н. Егорова выдать ему установленную золотую медаль имени проф. А. А. Котляревского.

В виду сего отделение просит правление академии:

- 1) выслать Дмитрию Николаевичу Егорову (Москва, Борисоглебский проулок, дом Сумарокова) и наследникам И. Франка (Ив. Франко, австрийский подданный, скончался во Львове осенью 1916 года) по пятьсот рублей каждому и

- 2) заказать на Петроградском монетном дворе одну золотую медаль имени проф. А. А. Котляревского, которую и доставить, по изготовлении, в отделение для отсылки по принадлежности.

Все означенные расходы должны быть отнесены на особые суммы, указанные в пунктах 2, 4, 5 и 17 Правил о присуждении премии А. А. Котляревского”.

Це була та премія, на котру так надіявся Іван Франко. До Львова було вислано тільки повідомлення; ні медалі, ні грошей ніхто не отримав.

11 березня 1917 року завдяки публікації В. Гнатюка „Стипендійний фонд Івана Франка” у № 58 „Діла” децю прояснилася справа з ювілейним фондом та питанням про створення стипендії Івана Франка.

„Безпосередньо по смерті Ів. Франка, — повідомляв В. Гнатюк, — піднесено було в пресі думку здвигнути живий пам'ятник поетові, що відповідав би гідно його великим заслугам для нашої суспільності. Піднесено навіть деякі проекти і — на тім скінчилося. Дальше справа не посунулася ні кроку наперед.

Тоді також вислав д-р Іван Куровець, лікар з Калуша, до одної Львівської фінансової інституції 200 корон і призначив з того 100 корон на пам'ятник на могилі поета, а 100 корон на живий пам'ятник. Коли гадка живого пам'ятника прийметься серед суспільності і почнуться складки на нього, обіцяв д-р Іван Куровець підвищити свій даток до 1000 корон.

Коли сеї справи не тикав ніхто досі, звернувся д-р І. Куровець недавно до Наукового товариства ім. Шевченка з пропозицією, щоби воно переймало його даток і повело всю справу далі. У своїм листі до товариства вказує ініціатор на те, яку тяжку школу перейшов у житті

Ів. Франко ще як студент, а опісля вже як письменник, та скільки потратив він намарне своїх дорогоцінних сил, які при ліпших обставинах міг ужити також на користь нашого народу. А подібно як великий поет, нівечаться в нас і інші молоді, здібні та талановиті сили. Ми не мали ніколи їх над міру, та тепер, по війні, коли вже стільки молодих хлопців лягло головами, брак інтелігентних, енергійних та робочих сил відчувається вдесятеро більше на всіх полях нашого національного життя. Старатися про їх приріст — се обов'язок цілої суспільності.

Коли ж говориться про живий пам'ятник, який має виставити народ такому великанові духу, як Ів. Франко, то тут передовсім належить мати на увазі тих, що так, як покійний поет, працюють умово, віддають свої сили на службу народові і підносять його на ту культурну висоту, на якій він може зрівнятися з іншими культурними націями. Належить, отже, заснувати фонд на користь наших письменників. Із процентів того фонду визначувано би стипендії для письменників, чи то коли б котрий з них бажав виїхати за границю на якісь спеціальні студії, чи потребував би відпочинку по форсованій праці, чи мав би лічитися в хворобі, чи опинив би ся незаслужено в прикрім матеріальнім положенні і т. і.

Виділ Наукового товариства ім. Шевченка розважував сю справу на засіданні дня 26 лютого, згодився зовсім з поглядами ініціатора, подякував йому письменно і постановив повести справу далі.

Подаючи отсе до відома суспільності, хочу сказати від себе декілька слів. Передовсім треба би подумати: 1) який великий мусив би бути такий фонд, 2) чи можна би його зложити.

На мій погляд, коли б такий фонд мав дійсно полишити по собі видатніші сліди, мусив би виносити бодай 100 000 корон. Коли б його процентовано на 5 %, то річно роздавано би з нього 5 000 корон. Сим можна би вже децю осягнути, тим більше, що одного року міг би користати з фонду один письменник, другого — другий; часом можна би поділити процент між кількох. Також форма признавання може бути різна; раз можна його дати як стипендію, раз як премію за видатну працю. Останнє, може, було б більш бажане, бо заохочувало би письменників до інтенсивнішої праці. Фонд міг би також по введенні в життя збільшуватися, бо кожний письменник, що користав з нього, міг би якусь частину доходу з нагородженої — або й іншої праці — признавати в його хосен.

А чи можна би таку невелику суму зібрати? Очевидно, що в короткім часі і без жодної організації не можна, тим більше, що в нас і всяких інших потреб багато, приміром приватне шкільництво. Та при добрій організації, думаю, річ зовсім не виходить поза межі можливості.

Звернім увагу на те, що в нас уже значне число письменних та що воно постійно зростає. Між письменними не може бути нікого, хто не читав нічого Ів. Франка та не знав його імені. Не знайдеться також нікого, хто не хотів би хоч маленьким додатком причинитися до звеличання пам'яті поета. Коли кожний письменний дасть п'ятачка або десятачка (10 і 20 сотиків), то він, певно, не відчує убитку в своїм майні і не погіршить свого економічного положення, а причиниться до великого діла. Всякі культурно-просвітні і економічні товариства (читальні, січі, соколи, філії „Сільського господаря”, каси, які по війні повідживають) зможуть визначити від себе по кілька корон. Вони можуть також приймати у себе датки від письменних і висилати їх опісля разом на означене місце. Ось такими малими датками можна зібрати великий фонд, але під умовою, що ніхто не відтягнеться від таких дрібних жертв.

При такій нагоді позволю собі звернути увагу, що в нас існують уже два фонди для підмоги письменників, та вони такі мікроскопічні, що не диво, що їх ніхто навіть не завважує. Оба фонди стоять під управою Наукового товариства ім. Шевченка. Один зветься „Фонд для підмоги письменників ім. Д. Мордовця”, другий — „Фонд для підмоги письменників ім. Ів. Котляревського” і оба повстали в 1898 р.

Початок першого такий: Данило Мордовець написав на спеціальну просьбу повість по-українськи під назвою „Дві долі”, яку надруковано в першій річнику „Літературно-наукового вісника”, 1898 р. Один український меценат визначив авторові гонорар у квоті 2 000 корон, та той призначив його на фонд, з якого проценти мали йти на підмогу для письменників. Фонд увійшов зараз у життя і хоч проценти від нього маленькі, то все й вони ставали в пригоді тим, що їх дістали.

Другий фонд, названий іменем обновця нашої літератури тому, що повстав у столітні роковини її існування, але зв'язаний з особою Ів. Франка. Як відомо, рівно двадцять літ тому поет попав був у сцисію не лише з поляками через свою статтю „Поет зради”, надруковану в віденському тижневику „Die Zeit”, але і з своїми земляками через передмову до „Obrazk-iv galicyjskich” під назвою „Niесо o sobie samym”. Через першу — утратив місце постійного співробітника в „Kurjeri Lwowski” з місячною платнею 160 корон. Через другу — посипалися на нього у нашій пресі дуже сильні докори і, очевидно, замкнули перед ним двері для якої-небудь праці. До всього долучилася довга і сильна хвороба очей так, що він мусив день і ніч лежати у темній кімнаті без ніякої роботи. Університетська молодіж знала отсе положення поета, а що вона оцінювала інакше також обі інкриміновані його статті, постановила на знак свого признання

уладити в часі обходу ювілею відродження нашої літератури також ювілей 25-літньої праці Ів. Франка. Для того вибрано окремий комітет, якого головою став підписаний. Заходи пороблено на велику скалю і коли взяти на увагу обурення всіх „старших” на поета, які, з виїмком кількох одиниць, відтягнулися від святкування, результати випали світло. Тоді видано „Привіт Ів. Франку”, „Спис творів Ів. Франка”, зложений М. Павликом, композиції до його творів під назвою „Зів'ялі листки”, видруковано два його оповідання „Місія” і „Єзуїт”, до яких мав автор дописати ще третє, і всі три мали вийти як трилогія. Задля браку часу не зладив він нового оповідання і надруковані вийшли аж кілька літ пізніше накладом Видавничої спілки. Тоді зачав друкувати також комітет простору біографію поета, що написав А. Кримський, та надрукував лише два аркуші, а піваркуша ще вискладано. Дальше А. Кримський не прислав рукопису і книжка не вийшла донині, а й надруковані аркуші після знищено.

Та найважливіше було, що молодіж призбирала на почесний дар для ювілянта коло 700 злотих; сю суму доповнило Наукове товариство ім. Шевченка до тисячки і в часі свята передало сей почесний дар у золоті. Такого дару у нас до тої пори не дістав жодний письменник, тому ми, молоді, дуже гордилися, що так пописалися. Таку ж приблизно суму зібрано тоді на спеціально порозсилані бльочки на фонд ім. Ів. Котляревського, з якого ми постановили першу підмогу признати Ів. Франкові, коли б він попав знову коли у таке положення, як 1897 р. Та се не повторилося, а комітет, розв'язуючись, поручив мені віддати його такій інституції, що схоче дбати про його дальший зріст. Я зразу віддав його був під заряд новозаснованої Видавничої спілки, бо була надія, що в ній зорганізуються всі наші письменники та у власнім інтересі будуть признавати якийсь процент з доходів товариства в хосен фонду. Коли після показалося, що се неможливо, я передав фонд Наук. тов. ім. Шевченка, в котрого управі він остає досі. З початком 1914 року виносив він 2877,35 кор., а тепер перейшов, очевидно, поза 3000 кор. Я думав, що на нього будуть впливати якісь дари та що він швидко зросте до 5000 кор., коли б його можна було ввести в життя, та се не сталося. Сей приклад не може бути одначе прогностиком для фонду ім. Ів. Франка, раз, що фонд ім. Ів. Котляревського повставав перед двадцятьма роками, друге, що від того часу про нього ніхто ніколи не згадував і стільки й усього, що він фігурував у річних справозданнях з діяльності Наук. тов. ім. Шевченка.

Недовго перед війною заснували були подібний фонд також російські українці і з нього користали в останніх літах життя покійні

М. Коцюбинський та Леся Українка. Коли б вони були мали змогу хоч десять літ перед тим користати з такого фонду, певно, були би нас обдарували не одним визначним твором свого духу. А що міг дати М. Коцюбинський, на те вказує остання його книжечка „Тіні забутих предків”. При існуванні такого фонду в Галичині були б лишили більшу літературну спадщину М. Павлик та Лесь Мартович та й не були би весь вік без виїмку прожили по-студентськи, бо й один рік відмінного життя міг би мати своє значення. Тоді, може, й такі імена, як Ф. Заревич, А. Свидницький, Ів. Манджура й інші, згадували би інакше”.

30 травня 1917 року у № 124 газети „Діло” було надруковане звернення до громади міста Львова із закликом відзначити першу річницю з дня смерті Івана Франка: „Перші роковини похоронів Івана Франка припадають в четвер, 31 ц. м. Думаємо, що висловимо думку всього нашого громадянства, коли пропозиємо вшанувати в цей день пам'ять великого українського письменника і громадянина святочною маніфестацією перед його могилою. В тій цілі просимо українців м. Львова зійтися на Личаківській кладовищі в 5 год. пополудні”.

У вересні 1917 року було вирішено справу із заповітом Івана Франка і складено нотаріальний акт (ІЛ, ф. 3, спр. 2431, арк. 1-2):

„Адольф Нітарський, заступник ц. к. нотаря Станіслава Маяковського у Львові, яко комісара судового.

Акт смерті,

Списаний внаслідок припоручення ц. к. суду повітового С. І у Львові з дня 28 марта 1917 р. № А ІV 642/16.

1. Ім'я і назвисько спадкодавця — д-р Іван Франко.
2. Заняття — письменник і власник реальності.
3. Вік — літ 60.
4. Віросповідання — гр.-кат.
5. Стан — жонатий.
6. Постійне замешкання — у Львові, при вул. Понінського, ч. 4.
7. День і місце смерті — там же, дня 28 мая 1916 р.
8. Позістала жінка Ольга — з Хоружинських — Франко, літ 53, пробуваюча від р. 1914 дотепер, задля умової хвороби, в заведенню для божевільних в Кульпаркові, якої куратором, судово установленим ухвалою ц. к. суду повіт. С. І у Львові з дня 15 квітня 1912 р. ч. Р ІV 73/12, є пан Карло Бандрівський, емерит. ц. к. радник скарбу, замешкалий у Львові, при вул. Крашевського, ч. 23.
9. Ім'я і назвисько, заняття, вік і місце побуту повнолітніх дітей або й вступаючих в їх права повнолітніх спадкоємців.

- а) Тарас Франко, учитель гімназійний, уроджений 9 марта 1889 р., тепер при війську, адрес невідомий.
  - б) Петро Франко, слухач політехніки, уроджений 28 червня 1890 р., тепер при війську, адрес невідомий.
  - в) Донька Анна Франко, уроджена 9 серпня 1892 р., від червня 1914 р. пробуває в Києві, ближчий адрес невідомий.
10. Ім'я і назвисько малолітніх дітей або в права вже померлих вступаючого малолітнього потомства — таких немає.
  11. Ім'я і назвисько, заняття, вік і місце побуту найближчих рідних або спадкоємців на основі завіщання — спадкоємці на основі завіщання з дати Львів, 9 марта 1916 р. суть в рубриці 9 під „а”, „б”, „в” вчислені.
  12. Чи не полишилося завіщання (нерозбірливо — авт.), контракт спадковий даровизни або умови подружні і де вони знаходяться — полишилося завіщання письмемне з датою 9 марта 1916 р., оголошене в ц. к. суді повіт. С. І у Львові після списаного протоколу з дня 28 марта 1917 р., ч. 642/1916 р.
  13. Чи змерлий був чийм опікуном або куратором — ні.
  14. Чи змерлий складав рахунки з побираних грошей урядових, чи побирав пенсію, з якої каси публічної або фонду зістаючого під зарядом держави — (прочерк — авт.).
  15. Чи полишилися движимі річі і що з ними зроблено — (нерозбірливо — авт.).
  16. Чи полишився маєток. Де він знаходиться, хто ним завідує, які средства (нерозбірливо — авт.) зістали не запоряджені — у спадщині по змерлім лишилася реальність ч. в г. 1943 діль. І книги ґрунтової громади міста Львова, бібліотека, рукописи з правами авторськими (нерозбірливо — авт.).

Тимчасове завідательство спадкового маєтку віддано п. Карлові Бандрівському.

У Львові, дня (дата не вказана — авт.) вересня 1917 р.”.

З листопада цього ж року Львівський повітовий суд виніс рішення у справі заповіту Івана Франка (Там само, спр. 2432, арк. 1):

„По бл. п. д-рі Івані Франку, помершім у Львові дня 29 мая 1916 з полишенням послідньої волі-розпорядження з дати Львів, 9 марта 1916 (нерозбірливо — авт.), вводиться перевід спадковий на підставі того розпорядження як тестаменту.

Після того тестаменту померший установив своїми наслідниками свої діти, а то: Тараса, Петра і Анну, починив також записи на річ уне-власновільненої вдовиці Ольги Франко, Тов. ім. Шевченка у Львові і

запис на річ Онофра Франка (взглядно його спадкоємців), його жінки Юлії і усливний запис на річ Захара Франка.

Товариство імені Шевченка у Львові і куратор вдовиці є вже повідомлені о змісті послідньої волі. О інших записах повідомляється інтересованих.

Для неприсутніх спадкоємців, а то Тараса, Петра і Анни Франко установлюється для переведу спадкового куратора в особі п. Карла Бандрівського, радника скарбового у Львові § 77 ч. права про наслідство і приймається до відомості освідчення його до спадщини іменем курандів.

Рівночасно взивається його, щоб справоздання з завідуванням маєтком спадковим по день 1 січня 1918 зложив 15 січня 1918 р. Той же зівстав також установленим ексекутором тестаменту.

На підставі зізнань свідків завіщання, приймає суд для переведу спадкового, що померший записав своїй умово хворій жінці Ользі законом належне удержання і в той спосіб належить розуміти слова завіщання „законне доживіття” і що запис 4000 кор. відноситься не до Онофра Франка, але до його наслідників, бо Онофер Франко вже в часі зроблення завіщання не жив, о чім померший д-р Іван Франко знав.

Після інвентарю спадщина вносить стан чинний 27 436 корон 04 сотики, виказаний стан довжний 13 502 корони 33 сотики, так що чиста спадщина вносить 13 933 корони 71 сотик.

Виказ спадщини пересилається ц. к. урядові виміру належитостей у Львові з відписом завіщання з просьбою о повідомлення тутешнього суду, які належитості від поодиноких записів вимірено, з тим, що рівночасно видається декрет дідицтва, бо належитість переносна має забезпечення в спадковій реальності.

П. Бандрівського взивається о подання адресів Тараса і Петра Франків до 8 днів.

Рівночасно відноситься суд до ц. к. суду повітового в Калуші о переслухання в цілі вияснення спадкоємців Онофра Франка.

Ц. к. суд повітовий С. І, відділ IV Зелінський.
Львів, дня 3 падолиста 1917 р.”.

До п'ятої річниці від дня смерті Івана Франка було вирішено перенести його прах на місце вічного спочинку. Дозвіл на місце перепоховання Івана Франка Львівський магістрат видав тільки в березні 1921 року після настійливих і неодноразових нагадувань з боку НТШ.

10 травня 1921 року „Комітет для вшанування пам'яті Ів. Франка у Львові” звернувся до громадськості із закликом надсилати гроші для спорудження гробниці і пам'ятника Ів. Франкові. Це звернення

було опубліковане у № 12 газети „Батьківщина” від 22 травня 1921 року: „З кінцем цього місяця (дня 28) минає п'ять літ від хвилі, коли на вічний сон закрив свої погідні очі найбільший син стражденної землі Ярослава Осмомисла, короля Данила і великого Романа. Відійшов від нас тихо і непомітно промінний дух, вічний революціонер, Мойсей українського народу, що серед пустирів, серед голоду і холоду, серед важких ударів долі, серед терпінь, чергових сумнівів і надій вів нас до обіцяної землі волі, права, добра і краси. Покинув нас великий учитель після сорокалітнього труду.

Зближаються роковини його смерті, а ми на свій стыд і сором мусимо вдарятись в груди і сказати привселюдно, що тлінні останки Івана Франка спочивають в чужім, винаймленім гробі. Найбільш суєтливий, вічно вишукуючий, безупинно творчий дух поета не мав спокою за життя, болючи чужим і власним горем. Але тепер, коли в днях лихоліття його величні, спижеві слова піддержують в нас віру в слушність наших змагань, коли ті слова уосновують нашу боротьбу, коли з його душі і серця вирвані заклики є дороговказами наших діл, коли культурні народи шанують кожного борця за долю і щастя народу, чи ж ми не мали б пошанувати як слід пам'яті нашого духового вождя, пам'яті того, що тисячі борців своїм духовим імперативом посилав на поле честі, поле слави, на поле героїських діл?

„Народ, що не вміє шанувати своїх заслужених мужів, не вартий імені культурного народу”, — говорив колись Франко з нагоди ювілею Драгоманова. А ми в суматосі воєнщини, втягнуті в круговорот біжучих і грядущих дій, на жаль, допустили до того, що тлінні останки самого Франка спочивають в чужім гробі, наражені на те, що кожної хвилі можуть бути звідтам викинуті.

Та крім збудування гробівця Іван Франко не заслуговує хіба на більшу пошану, на більшу подяку від нас, його пам'ятник на гробі повинен вистрілювати понад ряди звичайних смертельників, що поруч його почивають вічним сном.

Кожна мати-українка повинна своїй дитині показати цей пам'ятник і сказати: „Тут спочиває Мойсей українського народу!” Місце спочинку Ів. Франка повинно стати осередком відвідин і паломництва із всіх українських земель так, як це діється з могилою Т. Шевченка.

Оснований з відпоручників усіх українських товариств у Львові Комітет для вшанування пам'яті Івана Франка поставив собі метою:

- 1) до дня 28 ц. м. збудувати гробівець для зложення там тлінних останків Ів. Франка і
- 2) в найкоротшій часі виставити на гробівці пам'ятник Ів. Франкові.

Тому й звертається комітет до всього українського громадянства без різниці кордонів, суспільно-політичних напрямків і партійної приналежності, щоб негайно поспішило з датками на цю ціль. Посилки і датки просяться скермовувати до Крайового союзу кредитового у Львові, Ринок, 10, на вкладкове conto ч. 40 000.

Д-р Володимир Бачинський — голова,

Федь Федорців — секретар,

Михайло Галущинський, Володимир Дорошенко,

Олександр Лушпинський, Осип Навроцький, Іван Труш.

У Львові, 10 мая 1921 р."

Куди поділися гроші, про які нещодавно писав В. Гнатюк — невідомо. Знову жодних пояснень.

Через тиждень, 29 травня, № 13 „Батьківщини” надрукував оголошення „Комітету для вшанування пам’яті Ів. Франка у Львові”, прийняте 20 травня 1921 року: „Комітет для вшанування пам’яті Івана Франка повідомляє українське громадянство, що в п’яті роковини смерті поета, в суботу, дня 28 ц. м. о годині 8 рано, відбудеться перенесення тлінних останків з чиншової гробниці до власної.

На другий день, в неділю 29 ц. м. о год. 12 в полудні, відбудеться посвячення нової гробниці в такому порядку: а) посвячення гробниці духівником, б) промова відпоручника комітету, в) складання вінців. Свято закінчиться відспіванням відповідної пісні хором „Бандуриста”.

Комітет запрошує на се свято львівське громадянство, робітництво, інтелігенцію і школи — і в тім пересвідчені, що ні один член нашої нації не відтягнеться від участі в святі. Дальше комітет гаряче запрошує на це свято представників селянства, головню із Львівського повіту, чи то громадню, чи через делегації. При тій нагоді комітет просить всіх, що бажають зложити вінці на власній гробниці поета, щоб не обмежилися виключно тільки до природних вінців, а зате подбали про видатну збірку на покриття коштів гробниці та поставлення пам’ятника Ів. Франкові.

Одночасно комітет заздальгідь підкреслює, що, наведена вгорі, поки що загальникова програма повинна бути додержана.

Д-р В. Бачинський — голова.

Федь Федорців — секретар.

У Львові, 20 мая 1921”.

14-ий номер „Батьківщини”, що вийшов 5 червня, подає таку інформацію про перепоховання Франка: „Щойно по п’ятьох літах в суботу дня 28 мая перенесли свідомі його заслуг українці домовину поета у власну гробницю, де й виставлять йому пам’ятник, щоби знати, де спить сном вічним найбільший опікун народу”.

Нижче подавалося повідомлення, що „дня 29 мая о 12-ій годині відбулось торжественне посвячення нової власної могили нашого Великого Вчителя”. Могилу посвятив о. Дуткевич, парох церкви Петра і Павла у Львові, що поблизу Личаківського цвинтаря.

„Тримав” промову художник Іван Труш, а на „нову хату” Франка лягло 50 вінків від різних громад та товариств. Хід перепоховання фотографував Н. Лісса. Із знімків він згодом виготовив листівки і продавав їх. Ці світлини ще довго друкували газети та журнали...

„Батьківщина” досить детально розповіла про посвячення гробниці. Було багато пісень, писала газета, і першою поза програмою прозвучала пісня „Вічний революціонер”. „Добре” до тих заходів приготувалась і польська поліція. Тих, хто виходив із цвинтаря, вона зустрічала „з набитими і готовими до стрілу крісами”. У львівських архівах, на жаль, не збереглося розпорядження директора поліції про те, як поліціанти повинні поводитися на цвинтарі, зате є звіти відповідальних осіб про їхні акції...

27 травня у 74-му номері газети „Вперед” була надрукована відозва „Товариші!”, яка закликала трудящий люд узяти участь у перенесенні праху І. Франка.

Наступний номер газети подав статтю „Поет працюючого люду”: „Франко — це людина, що гордо несла свій червоний прапор, людина, яка натерпілась тяжких знущань і нещастя по тюрмах, а наругу й погрозу від своїх українських патріотів...”

Франко — це Каменярь, що валив гори — скали народної темноти.

Ми, робітники і селяни, ми, брати безсмертного Робітника на українській ниві, обходимо його пам'ять душею і серцем. Бо він наш, бо він наша кров і тіло. Під сільською стріхою забилось його могутнє серце, мозолісті ковальські руки викували йому світ. Для нас працював Франко. І тому відщуралися його колись „патріоти”, які тепер будуть величати його. Іван Франко наш! І тому працюючий люд, визискуваний і погорджуваний, повинен відсвяткувати величаво і торжественно пам'ять найліпшого брата і віддати честь своєму поборнику.

Ніхто не може гордитися Франком так, як працюючий люд. Ідм дорогою, що її вказав наш Великий Вічний Революціонер!”

77-ий номер газети повідомив, що 28 травня 1921 року, коли відбувалося розпізнання праху Франка, на Личаківському цвинтарі зібрався „чималий гурт людей”. Наступного дня Франка у новій труні перенесли до „власної” гробниці. „Поки що, — писала газета „Вперед”, — це кам'яна плита”...

Жодним словом не згадали про цю подію українські провінційні газети. Ігнорували її яту річницю смерті Франка москвофіли. Обійшла

мовчанкою річницю польська преса. Одним словом, почерпнути інформацію про сам акт перепоховання Франка не було звідки. Саме тому й могли з'явитися спогади Ольги Роздольської про похорон Франка і його перепоховання у 1921 році.

Спогади О. Роздольської були написані на замовлення О. Дея для збірника „Іван Франко у спогадах сучасників”. Вони виявилися дезінформацією: з них можна було зробити висновок, що перепохоронений прах не є Франковим. Ось декілька витягів зі спогадів:

1. „З ними (К. Бандрівським і „одним із студентів, що ночував у поета”, тобто з М. Колодієм — авт.) разом ми нараджувалися над похороном і роздивлялися, чи є в що одягнути покійника. Виявилось, що нема ні одної порядної сорочки. Тоді Бандрівський послав нас до Герміни Шухевичевої, що мала гарну вишивану сорочку свого помершого мужа. В ту сорочку й стареньке вбрання вдягнули студенти покійника”.

На жаль, ця легенда прижилася і живе до сьогодні. Прижилася, хоч загальновідомо — а Ольга Роздольська як фольклорист мала б це теж знати, — що на покійника завжди одягають неживану сорочку. Такий звичай. І його справді дотримали. Карло Бандрівський купив нову білу сорочку і патинки для покійника, а квитанції підшив до інших документів.

2. „На другий день рано я з Бандрівським пішла на Личаківське кладовище, де ми згодили за щомісячною оплатою тимчасове місце для покійника в чужій, доволі великій гробниці, у якій було місце на шість домовин. Ми сподівалися, що згодом зможемо спорядити йому хорошу могилу”.

Чи справді Ольга Роздольська брала участь у „винайманнях” гробниці — важко сказати, бо тими справами займалося Наукове товариство ім. Шевченка. На Личаківському цвинтарі було багато напівпорожніх гробниць. Для Франка винайняли, як відомо, гробницю Мотичинських-Свачинських, яка була збудована у 1905 році й справді мала „місце на шість домовин”.

3. „Мушу розповісти про одну деталь, — писала О. Роздольська. — Коли Франка поклали в домовину — уста його були розтулені. Я взяла хусточку і підв'язала нею лице покійника. Коли домовину ставили в склеп, я хустку цю розв'язала і поклала під подушку”.

Виходить, що Франко лежав у домовині, підв'язаний хустиною, і тільки перед тим, як ставили труну в склеп, Ольга Роздольська розв'язала її й поклала Франкові під голову... Насправді ніхто чогось подібного не робив. Труна була закрита і запечатана ще вдома. Збереглися фотографії Франка в домовині. Ніякої хустки не було.

У покійника розтулюються уста, а тому обличчя підв'язують хустиною, поки тіло застигне. Три дні стулювати уста не було ніякої потреби.

Та й звідки у Роздольській взялася хустина? То не могла бути носова хустинка, бо Франко мав завелику голову, аби підв'язати його обличчя батистовим квадратиком з коронкою пані Роздольської. Не була це хустина з голови, бо в ті часи вона вважалась атрибутом сільського одягу, а пані Роздольська до хлопського стану не належала. Про те, що ніякої хустини Роздольська не знімала, коли Франка „ставили в склеп”, говорить і такий факт. У день смерті Франка з його обличчя було знято посмертну маску. Уста стулені цілком природно. Стуленими вони залишились, коли зняли маску. Не підв'язували ж їх ще раз.

Правда, у цій історії заплутався і сам О. Дей. В оригіналі спогадів згадувалася не „хустина”, а „опашка” — велика хустка, яку жінки носять на шиї, а при потребі й на голові. Формою вона найчастіше нагадує шалик...

4. „Прошло 10 років. У 1926 році Франкові останки урочисто перенесли до його могили. Зібралось багато людей. Серед натовпу була і я. Коли відкрили склеп, у якому тимчасово знаходилась домовина Франка, то знайшли там шість однакових домовин. Котра ж із них Франкова? Художник І. Труш, що був одним із розпорядників цієї процесії, побачив мене і покликав до себе.

— Чи не пригадуєте якихось прикмет домовини Франка? — запитав він мене.

— Не пригадую, це ж було дуже давно.

Почали відкривати домовини підряд. У першій, виявилось, був якийсь військовий, навіть шабля була при ньому. В другій був також військовий. В третій — не знайшла ніяких прикмет Франка. І тоді я згадала.

— Розкривайте усі. В якій буде хустина під подушкою і чорні тапочки — то Франко...

Розкрили ще одну... Тіло вже висохло, лежали кістки, та на подушці рижи вуса, до стінки домовини прилипли тапочки. Підняла зотлілу подушку — там була хустина, якою я колись підв'язувала йому лице. Останки Франка перенесли тоді і поховали там, де тепер підняв молот гранітний Каменяр”.

Минуло не 10, а всього п'ять літ, і було це не в 1926 році, як твердить Ольга Роздольська, а в 1921-му. Та не в тому річ, через старість вона могла й переплутати дати.

Усе інше, що „поназгадувала” Ольга Роздольська, вимагає детальнішого аналізу. Якщо вірити їй, то можна сміливо дійти висновку,

що прах Франка не був розпізнаний, і там, де сьогодні „підняв молот гранітний Каменяр”, лежить інша людина, а де похоронений Франко, невідомо. Отже, коли відкрили гробницю, було шість трун. Більше не могло вміститися. Відкрили одну: військовий. Зрозуміло, що це не Франко. Другу — теж не Франко, бо військовий. Третя труна: невідомо хто, але ніяких прикмет Франка. А якими ж мали бути ті прикмети? Невже 28 травня 1921 року на Личаківі зібралися наївні люди, які прийшли шукати труну Франка, нічого про неї не знаючи? Чому Ольга Роздольська забула про вишивану сорочку? Нитки вишивки зберігаються довго. Якщо була хустина, то чому не залишилась би сорочка? Ольга Роздольська забула про сорочку, про яку писала в тих же спогадах, але згадала про патинки. Що мали бути патинки — то факт. На них є чек.

Припустимо, що розпізнати Франка можна було по костюмі, бо той костюм знали всі. Старий потертий костюм, який наводив страх на шановне товариство. Але він, цілком імовірно, зотлів, бо в труні вже були кості. Хоча насправді на Іванові Франку був новий костюм.

Не могли бути зачіпкою для розпізнання „рижі” вуса, бо при тліній натуральній барвник розкладається і дає рудий колір. Отже, не було ніяких ознак. До того ж Роздольська твердить — було шість домовин, а з її спогадів виходить, що відкрили чотири. Двох не відкривали. А там не міг бути Франко?

Щоб зрозуміти все інше, потрібно з'ясувати порядок захоронення на Личаківському цвинтарі. Відкритий як міське кладовище наприкінці XVIII століття, коли було заборонено хоронити людей у межах міст, він мав свою дирекцію та осіб, котрі відповідали за порядок. У поняття порядку входило ведення книг, у котрих фіксувалось ім'я та прізвище покійника, вік, день похорону й поле, на якому поховано небіжчика. Книги велися дуже акуратно — „по полях” та „по гробівцях”. Якщо людину хоронили спочатку просто в землі, а згодом переносили у гробівець, або якщо людина була похована у чужому гробівці, а потім перепохована у „своєму”, то усе це відбувалося тільки згідно з розпорядженням магістрату Львова. Номер та дату розпорядження записували в окремії графі. Восени 1918 року, коли до Львова вдерлися польські війська, приміщення дирекції Личакова згоріли, а разом із ними і значна частина книг. Вдалося врятувати лише декілька з них. Регулярно вести такі записи стали тільки з 1928 року.

Напевно, доля хотіла, щоб серед небагатьох урятованих у 1918 році книг була й та, де є відомості про гробівець Мотичинських. Як свідчать записи, першою в гробівці — 26 лютого 1905 року — похоронили

Ельжбету Свачинську. Їй було 82 роки. 8 грудня 1910 року тут був похований Міхал Домичек. Мав 68 літ. У 1931 році його перенесено у власну гробницю, що на 73 полі Личакова. 21 липня 1918 року в склепі був похоронений 46-літній Юзеф Мотичинський. Отже, у 1921 році, коли відкрили гробівець, у ньому мали бути чотири труни: Свачинської, яку легко можна було розпізнати, Домичека, Мотичинського та Франка. Чи Домичек та Мотичинський були похоронені в мундирах? Нам вдалося встановити, що Мотичинський військовим не був. Незмірно ускладнює справу те, що імені Франка у списку похоронених нема. Не вдалося розшукати й розпорядження магістрату. В часи війни такі відомості записувалися недбало, магістрат не контролював ведення книг.

Що означав брак прізвища Франка у списку похоронених у гробниці? А те, що могли бути не записані й інші. І Ольга Роздольська, може, й справді бачила шість трун...

119-й номер „Рідного краю”, який вийшов 30 травня, глузував із приводу перепохоронення: „Дня 28 с. м. в суботу рано при розгляді домовини у спільній тимчасовій гробниці ніхто не міг віднайти, розпізнати домовини Франка...”

Вгадували на чорну... В такій дійсно бачили ми Франка. Інші обстоювали, що Франко в сивій... Отворено чорну — в тій був небіжчик у військовому мундирі... В сивій були порозметувані кості, але хтось по волоссю вгадував, що Франко був так само зачесаний... Зрештою на віку було його прізвище латинкою, копійним („хімічним” — авт.) майже свіжим олівцем, а в домовині номер, і — на тій підставі перенесено домовину до гробниці Франка.

В часі п'яти літ багато домовин перемандрувало через готелевий гробівець, головно військових. Звідки Франко опинився в сивій домовині? — Ми ж бачили його в чорній. Може, й не доведеться вже віднайти його...

До чого доводить забісоване політиканство, шовінізм, орієнтації, терор...

За шумними фразами ярмарочних кличів і студеної брехні погубилися ідеали, вже не знаєте, де вони спочивають і навіть прах народного генія тікає від вас, криється перед вами...

Великий дух, який не любив вас за життя, тікає перед вами по смерті.

Є в тім палець Божий, великий знак, глибокий символ, вартий пера Достоевського й Едгара По.

Очікуємо нових знаків на небі...”.

Автором цієї статті був Михайло Яцків. У тій же газеті Михайло Яцків друкує і велику статтю „Франко і поляки” та „Дещо про себе

самого" — вступне слово до „Галицьких образків” Франка. 23 квітня 1921 року у цьому ж „Рідному краї” Яцків надрукував статтю про Франка і „українську громаду”, назвавши її „Часи і характери”. Свое авторство Яцків розкрив тільки 3 березня 1959 року.

1 червня 1921 року на статтю „Навіть прах генія тікає від нас” „Українські вісті” відгукнулись статтею „Безсоромність гієни”: „Нещасний маніяк з „Рідного краю”, який колись був українським письменником, не має вже кого вчепитися і накинувся на „Комітет вшанування пам’яті Франка”, мовляв, він не найшов домовину Франка і поховав когось іншого. Щоби баламутство не ширилося, подаємо до відома, що окрема комісія з рамени комітету докладно перевірила домовину. До комісії належали люди, які займалися похороном поета (радник Бандрівський, впорядник похорону, артист маляр Ів. Труш і ін.). Сумнівів ніяких немає. Продажний маніяк з „Рідного краю” скористав тільки з нагоди, щоби відробити лайкою свою стотисячну місячну гажу (платню — авт.)”.

Відповідь „Українських вістей” не тільки не розвіяла сумнівів щодо правильності перезахоронення, а навпаки, посилила їх. Якби не та замітка в „Рідному краї”, в котрій повідомлено, що прах Франка був у сивій труні, то питання правильності перепохоронення і розпізнання праху Франка так і залишилося б нерозв’язаним. Франко справді був похоронений не в чорній, а в сивій труні. Саме таку труну виділила „Конкордія”. Збереглося декілька фотографій Лісси, на котрих чітко видно, що труна сива. Встановлено також, що в чужий гробівець можна було ставити труну на зберігання, обов’язково підписавши її в двох місцях. За цим суворо слідували. Вдалося з’ясувати, що основним розпізнавачем праху Франка був Карло Бандрівський. Він підписав труну й опісля підтвердив, що підпис його. Все інше не потребує коментарів... Ольга Роздольська говорила неправду...

Зрештою, публікація цих спогадів залежала від упорядників збірника О. Дея та С. Щурата, і вони не могли не зауважити невідповідностей у спогадах про Івана Франка О. Роздольської. Не зауважили... А можливо, й самі нашттовхували її на такі спогади...

29 травня 1921 року прах Франка був перенесений у „власну” гробницю. Це була бетонова яма, нічого більше. Гробницею її можна назвати лише тому, що вона була розрахована на два місця.

Того ж року до Львова з Радянської України прибула делегація, щоб у п’яту річницю смерті Франка покласти на оту розрекламовану гробницю вінок. Тодішні нові „патріоти” повели делегацію на могилу, показали дві звичайнісінькі пообщерблювані цементні плити. Делегація сфотографувала гробівець, і незабаром знімок був опублікований.

Правда, у Галичині в різних календарях та дешевих книжечках „для народу” була інша фотографія могили. На ній могила, закидана вінками, на яких повиводжувано бойові заклики. Посередині могили — пам'ятник: маленький бюст Франка. Пізніше виявилось, що він був дерев'яним, і його поставили спеціально для фотографії. Не можна ж було випустити у світ світлину могили, на якій звичайнісінька плита. Як-не-як, це результат діяльності спеціального комітету за п'ять років: дві плити...

Знімок цих плит після опублікування його у київському журналі „Україна” викликав у Галичині скандал...

29 травня 1921 року Львівський комітет для вшанування пам'яті І. Франка через газету „Вперед” (№ 76) оголосив про концерт з нагоди п'ятої річниці з дня смерті письменника: „Заходом українських товариств у Львові відбудеться дня 1 червня 1921 р. у великій залі Музичного товариства ім. М. Лисенка у Львові, вулиця Шашкевича, 5, концерт в 5-ту річницю смерті Івана Франка, при участі сполучених хорів товариств „Львівський боян” і „Бандурист”, громадян О. Парахоняк-Козакової, В. Дудриківни, М. Садовського, Є. Перфецького і М. Голинського.

Програма

1. Промова — М. Галущинський.
2. Франко — Людкевич „Вічний революціонер” — мужеський хор в супроводі фортепіано.
3. Франко „На ріках вавілонських” — декламація, В. Дудриківна.
4. а) Шевченко — Лисенко „Дума”,
б) Франко — Степовий „Розвійтеся з вітром” — тенорове соло, М. Голинський.
5. Франко „Великдень” („Панські жарти”) — декламація, М. Садовський.
6. а) Гріг „Зі сюїти „Пер Гюнт”,
1. Ранковий настрій, 2. Танок Анітри;
б) Сарасат „Фауст” — фантазія, скрипкове соло з фортепіано, Є. Перфецький.
7. а) Шевченко — Лисенко „Ой одна я, одна”,
б) Самійленко — Стеценко „Вечірня пісня” — сопранове соло, О. Парахоняк-Козакова.
8. Франко — Стеценко „Єднаймося” — кантата на мішані хори і сопранове соло в супроводі фортепіано.

Диригент — д-р С. Людкевич. Фортепіановий супровід — громадяни Д. Бандрівська, І. Макухіна, Б. Дрималик, д-р С. Людкевич і А. Рудницький.

Початок о 8 год. вечора.

Ціна місць: першорядні — 200 марок польських, другорядні — 150 м. п., третьорядні — 100 м. п., балкон — 200 і 60 м. п.

Білету продаються від понеділка, це є 30 ц. м. в книгарні Наукового товариства ім. Шевченка, а в день концерту — оскільки ще будуть — вечером, від 6 год., при касі театру.

Дохід призначений на будову пам'ятника і гробниці І. Франка".

20 березня 1926 року Наукове товариство ім. Шевченка звернулося до громадськості з наступним закликом: „Дня 28 травня минає 10 років від смерті великого митця пера, д-ра І. Франка. Покійний завіщав цілу свою бібліотеку й архів Науковому товариству у Львові і тим самим вказав, куди треба присилати пам'ятки по нім. Вважаємо їх національним майном, котре повинно бути збережено не в приватних руках, але в українській культурній інституції. Щоби дати примір, Наукове товариство ім. Шевченка закупило від родини І. Франка домашню обстановку (стіл, бюро, крісло), при якій покійний творив свої наукові, літературні і публіцистичні праці. З часом буде утворена спеціальна кімната ім. Франка, в якій будуть знаходитись його архів, бібліотека і взагалі всі пам'ятки по ньому. Тому Наукове товариство ім. Шевченка відкликається до українського громадянства з проською надсилати до архіву товариства листи Франка, спомини про нього, його фотографії, окремі і збірні, рукописи його творів, взагалі всі пам'ятки, що в'яжуться з особою великого письменника. Без систематичної збірки пам'яток, без їх видання не дається перевести ані огляд життєпису Франка, ані оцінку його творчості. З огляду на те, що товариство задумує в тім році видати книжку в пам'ять Франка, просимо уклінно всіх, що мають в своїм посіданні які-небудь пам'ятки по нім, щоб їх негайно прислати під адресою товариства, вул. Чарнецького, ч. 26.

Всі інші крайові й закордонні часописи просимо передрукувати цю оповістку.

За Наукове товариство ім. Шевченка

д-р К. Студинський — голова,

д-р Р. Цегельський — секретар".

21 березня 1926 року до громадськості України звернувся Львівський комітет для вшанування 10-ліття смерті Івана Франка: „Український народ! Цього року, 28 травня, минає 10 літ з тієї хвилини, як замкнув навіки стомлені очі найбільший поет української галицької землі — Іван Франко. Десятиліття смерті цього великого поета — того незрівнянного Каменяря поступу, того неоціненного творця української національної культури, яким був Франко, мусить відсвяткувати цілий український народ достойно та гідно.

Франко виступив на поле праці для народу тоді, коли на полі цього все відлогом лежало, а сам народ пропадав у гіркій нужді та падав жертвою визиску. До того сповивала його безпросвітна темрява.

Франко був перший з тих, що відважно взялися за очищення запущеного облогу українського життя, взялися за відсвіження задушеного повітря. Праці треба було немало, треба було її всюди, на кожному полі, бо скрізь була мертва пустка. А тому не диво, що Франко працював і на літературному полі і займався наукою, був громадським діячем і політиком, був вічевим бесідником і публіцистом. Працював у своїх і чужих. Але в тих останніх тільки тоді, якщо вони ставали в обороні покривджених і поневолених та визискуваних мас. Завзята і невпинна боротьба за існування, тяжкі тюремні муки, ворожнеча його праці навіть серед своїх, жа доба знівечення праці з боку чужих — це ті моменти, що склалися на життя поета.

Та все ж прийшов час, коли посів Франкової праці дав багаті плоди. Його ідеями, його творами перейнялася передовсім наша молодь. На суспільному і політичному полі виховав він собі гідних заступників. Вони повели свою працю тими шляхами, на які її напровадив їх великий учитель.

Останні літа Франкового життя були одною жахливою мукою. Поет і учитель знемігся. Перевтома наслідком 40-літньої праці для народу і важка недуга доконали його. В час великої війни його не стало.

Тлінні останки поета спочили на Личаківському цвинтарі у Львові, а на його могилі немає сьогодні відповідного та гідного того великого українця пам'ятника. Чи ж не сором це для народу, якому щиро віддав Франко все, що тільки мав найкращого, найціннішого та найбагроднішого в своїй глибокій скарбниці духу? Чи не сором для нашого покоління, що виховалося на його творах, що пило без впину з криниці його великого знання, що входило в світ культури при допомозі його провідних праць, що на Франкових зразках плекало нові цінності, що йшло настрічу правді, настрічу волі тими шляхами, що прорубав їх Франко, тому поколінню, що Франкові мрії вважало своїми мріями, поколінню, що проливало кров і сміливо йшло з печаттю його духу, з серцем, повним його ідеалів, на муки і смерть?

Великий сорокамільйонний український народ дасть, напевне, з нагоди смерті Франка наглядний доказ на те, що вміє шанувати своїх великих учителів і духовних провідників.

І саме для достойного вшанування десятилітніх роковин смерті поета повстав у Львові — де Франко жив і працював, де творив і страждав, де горів і погас — Головний комітет, в якого склад увійшли представники

всіх українських культурних, освітніх, наукових та гуманітарних установ з Галичини, Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя.

Комітет поставив собі за завдання поглибити й поширити в масах українського народу культ великого Франка. Найважливішим засобом до того є добрий вибір із творів поета і популярний життєпис його, що познайомив би читачів не тільки з важким життям, але й з творчістю нашого поета. Видання цих необхідних книжок комітет уже почав. Наші широкі народні маси дотепер мало знали Франка, хоч і читали з приємністю його твори. Але часто і селянин, і робітник, читаючи їх, не все здавали собі справу з того, що автором тих прегарних оповідань та повістей, душевних поезій і популярних книжок для народу був один з найбільших українців, щирий син самого народу, син коваля з Нагуевич, Дрогобицького повіту, котрий за ціле своє життя не бачив перед собою ніякого особистого щастя, найменшої особистої вигоди, а працював тільки на добро свого нещасного поневоленого народу.

Та все ж саме видання творів й життєпису Франка не вистачить для поглиблення й поширення культу того великого учителя й провідника українського народу за останніх 50 літ. А тому комітет визначив час від дня смерті поета, тобто від 28 травня, по кінець вересня 1926 р. цілком посвятити для вшанування пам'яті Франка урядженням академій, концертів, викладів, присвячених його пам'яті, святочних вистав, зборів і т. д. Сам день смерті поета комітет постановив проголосити вільним від науки у всіх українських школах та посвятити той час на виклади про життя й твори поета. Для проведення цього і в державних школах поробить комітет відповідні заходи перед шкільною владою. В час між годинами 11-12 дня 28 травня мають припинитися заняття по всіх українських товариствах і установах, а ця година має бути присвячена пам'яті великого українця.

На день 30 травня (неділя) призначає комітет святочні сходи, присвячені пам'яті Франка, по всіх українських читальнях „Просвіти” і по всіх культурно-освітніх установах краю, а 6 червня відбудеться у Львові святочна академія.

Комітет порішив у цьому році за всяку ціну закінчити справу будови пам'ятника на могилі Франка. Справу, яка тягнеться ще від 1917 р. і яка через воєнні і інші несприятливі обставини не могла здійснитися. Комітет порішив, що в десяти роковини смерті свого великого поета й учителя український народ таки здвигне спільними засобами й зусиллями і відповідний рукотворний пам'ятник на його могилі. Комітет подбав уже про замовлення проекту цього пам'ятника і про все необхідне для його вибудування. З кінцем вересня ц. р. повинно наступити й святочне відкриття цього пам'ятника.

Вибудування гідного нашого народу та достойного пам'яті великого поета пам'ятника вимагає великих матеріальних засобів. І тому комітет проголошує дні від 28 травня до 12 червня ц. р. днями всенародних збірок на будову пам'ятника Франкові. А весь прибуток з концертів, викладів, академій, вистав та інших обходів, присвячених десятилітнім роковинам смерті поета, призначає теж на будову пам'ятника. І в цілій Україні не буде людини, яка не дала б і свого датку на будову цього пам'ятника або яка не купила б виданої збірки його творів.

Головний комітет для вшанування десятиліття смерті Івана Франка зробив уже все, що було в його силах. Тепер остається слово за всім українським громадянством. Без однодушної піддержки цілого громадянства комітет не зможе виконати всіх прийнятих на себе обов'язків.

Але комітет кріпко надіється, що знайде цю щиру однодушну підтримку цілого громадянства. Бо тільки спільними силами цілого українського народу на Україні, під Польщею, в Чехословаччині, в Югославії, Румунії та за далекими океанами — можна буде достойно й гідно вшанувати пам'ять великого громадянина, нашого поета й учителя Івана Франка.

Комітет для вшанування 10-ліття смерті Івана Франка (40 підписів).
Львів, дня 21 квітня 1926 р."

Звернення Львівського комітету було підтримано і в Радянській Україні — 18 травня 1926 року Ради Народних Комісарів УРСР видала постанову про відзначення 10-річчя смерті Івана Франка: „28 мая 1926 года исполняется 10 лет со дня смерти великого украинского писателя-революционера Ивана Франко, первого в украинской литературе ярко изобразившего жизнь и борьбу рабочего класса и беднейшего селянства.

В ознаменованіе его памяти Совет Народных Комиссаров УССР постановил:

1. Поручить Народному комиссариату просвещения принять меры к ускорению издания полного собрания сочинений Ивана Франко и серий популярных изданий из произведений Франко для широких рабочих и селянских масс.
2. Образовать фонд для выдачи литературных премий им. Ивана Франко за наилучшие научные и художественные произведения в области украинской литературы на следующих основаниях:
  - а) общая сумма денег на каждый год определяется в 1000 рублей,
  - б) премированию подлежат труды, соответствующие установленным специальной комиссией при Народном комиссариате просвещения требованиям.

Примечание: состав комиссии утверждается Народным комиссариатом просвещения.

3. Во всех высших учебных заведениях, школах и культурно-просветительных учреждениях УССР день 28 мая посвятить чествованию памяти Ивана Франко.
4. Принять к сведению сообщение Народного комиссариата просвещения об образовании в городе Харькове Всеукраинского общественного комитета по увековечению памяти Ивана Франко, в котором участвуют выдающиеся общественно-политические, научные, литературные, художественные деятели и проч.
5. Поддержать общественную инициативу рабоче-селянских масс и трудовой интеллигенции Западной Украины по сооружению памятника Ивану Франку во Львове, ассигновать для этой цели через Всеукраинский комитет по увековечению памяти Ивана Франко определенную сумму той общественной организации, которая будет уполномочена рабочими, селянами и трудовой интеллигенцией Западной Украины на сооружение памятника. Народному комиссариату просвещения по соглашению с Всеукраинским общественным комитетом по увековечению памяти Ивана Франко установить размер ассигнования и представить на утверждение Совета Народных Комиссаров УССР.
6. На покрытие расходов, связанных с увековечением в УССР памяти Ивана Франко, ассигновать из резервного фонда Правительства следующие суммы:
  - а) на выдачу премий 1000 руб.,
  - б) на проведение ознаменованій памяти 1000 руб.,
  - в) на ускорение издания популярных серий из произведений Франко 5000 руб.

Председатель
Совета Народных Комиссаров УССР *В. Чубарь*,
Управляющий делами
Совета Народных Комиссаров УССР *Ф. Бега*
Харьков, 18 мая 1926 г."

Під тиском громадськості кураторія Львівського шкільного округу — як повідомляє № 116 „Діла” від 28 травня 1926 року — дозволила дирекціям гімназій, учительських семінарій, державних та приватних професійних шкіл з українською мовою навчання відзначати цю дату: „На прохання Комітету для вшанування 10-річчя смерті Івана Франка уповноважую дирекції (шкільні ради), щоб вчителям або вчителькам ваших закладів з українською мовою навчання, через безпосередню

їх вищу владу, як це передбачено законом, дозволити ознайомити дітвору української національності з літературною творчістю Франка. Обговоренню життя та літературної діяльності цього письменника можна присвятити одну з шкільних лекцій в день 28 травня — річницю його смерті — або в один з ближчих днів. Нормальний хід навчання з цього приводу не може бути перерваним. Дирекції (шкільні ради) повинні доручити цю справу лише тим керівникам шкіл або тим учителям чи учителькам, які дають повну за поруку, що при обговоренні творчості Франка будуть уникати всіх політичних моментів, які б суперечили ідеї злагодженого співжиття націй або повазі величі Польської Речі Посполитої.

Куратор шкільного округу Собінський.

Львів, 18 травня 1926 р."

26 травня 1926 року Всеукраїнський та Харківський громадський комітети звернулися до Львівського комітету для вшанування 10-ої річниці смерті Івана Франка листом, який був опублікований у № 121 харківської газети „Вісті” від 29 травня 1926 року, де зокрема говорилося: „Всеукраїнський і Харківський громадський комітети, шануючи нині в столиці вільної Радянської Української Республіки десяту річницю смерті Івана Франка, великого борця вогненним словом і ділом за визволення українського робочого народу, шлють від імені всього радянського суспільства робітничо-селянської України свій гарячий братерський привіт трудовому народові Західної України, що в смутку і скорбі завзято бореться за здійснення високих ідеалів великого Каменяра. З глибоким почуттям братерської солідарності робітничо-селянські маси Радянської України приймуть належну участь разом з своїми братами Західної України в побудуванні на одному з кращих майданів Львова пам'ятника від всієї України, що був би гідним великого письменника, Каменяра соціалізму Івана Франка. 26 V 1926 р.”.

Та ж газета у № 122 від 30 травня повідомляє: „З Києва. 29 V (РАТАУ). Вчора увечері відбулося урочисте засідання, присвячене пам'яті Івана Франка. В засіданні взяли участь представники партійних, професійних, наукових та червоноармійських організацій. Урочисте вшанування почалося вступною промовою голови виконкому тов. Любченка, що схарактеризував особу і революційну діяльність поета. „Шануючи тут пам'ять поета, — говорить тов. Любченко, — ми знаємо, що і в Галичині теж шанується його пам'ять. Але там шанується Франка парастасами, незважаючи на те, що Франко був ворог релігії. Заклик Франка стати до боротьби долине до робітників та селян Галичини”. Після доповідей відбувся концерт з творів Франка.

На багатьох клубах та підприємствах, частенько за почином самих робітників, робилися доповіді, що привабили багато трудящого люду.

Комітет шанування пам'яті Івана Франка постановив назвати ім'ям Франка перший державний театр для дітей".

24 травня, за повідомленням газети „Воля народу” (№ 289 від 30 травня 1926 року), 10-річчя смерті І. Франка святковим вечором відзначила читальня „Просвіти”, що на Городецькому передмісті Львова.

„Годиться відразу ствердити, — повідомляла газета, — що на вечорі не було ані дрібки офіційної напущеності.

Свято почав бадьорою промовою проф. Бабин, в котрій згадав про революційність Франка та про його боротьбу з усякою неправдою та соціальною несправедливістю. Після кількaminerутової промови хор під управою п. Т. Купчинського відспівав „Вічного революціонера” Франка. Третьою точкою програми був виклад проф. Свенцицького про Франка, який може послужити зразком, в який спосіб треба се робити”.

№ 129 „Вістей” із Харкова повідомляв про чергові заходи пошанування пам'яті Івана Франка в Києві: „Вшанування пам'яті Ів. Франка триває в низці культурних установ Києва. 30 травня академічний відділ Ветеринарно-зоотехнічного інституту влаштував великий літературний вечір, присвячений пам'яті поета. З великою урочистістю пройшов вечір пам'яті Ів. Франка в 57-ій українській трудовій школі, в будинку якої жив поет. Школу названо його іменем”.

Одеська міська рада пам'яті про Івана Франка вирішила відзначити наступним чином: „а) присвоить наименование — памяти Ивана Франко фургону-музею; б) переименовать Дальницкую улицу в улицу имени Ивана Франко; в) наименовать первую публичную городскую библиотеку именем Ивана Франко”.

Детальний звіт про відзначення 10-х роковин смерті Івана Франка дав у своєму рапорті президії Львівського воєводства дрогобицький староста (ЛОДА, ф. 1, оп. 56, спр. 1905, арк. 18-20. Вперше опубліковано в „Іван Франко. Документи і матеріали”, Київ, 1966, документ № 400): „19 червня ц. р. між годинами 21 та 23 відбулися урочисті збори товариства читальні „Просвіта” в Дрогобичі з нагоди 10-х роковин смерті Івана Франка.

У цих урочистих зборах взяло участь біля 300 осіб, переважно української інтелігенції.

Збори ці відбулися спокійно, і після затвердження програми з вступним словом про життя та діяльність Івана Франка виступив художник Іван Труш.

У своїй промові доповідач вказав на великі заслуги поета, внесені в справу пробудження свідомості українського народу, а також в боротьбу за здобуття державної незалежності цього народу, підкреслюючи, що Франко був першим з тих, хто звернув свій погляд на селян і своєю великою любов'ю розбудив їх до інтенсивної праці над національним відродженням.

Крім того, доповідач згадав, що Франко був великим співцем долі і неволі українського народу, що відбилася в його творах „Мойсей”, „Каменярі” і „Захар Беркут”. Він намагався при цьому розповсюджувати відомості про український народ серед народів усього світу. На закінчення своєї промови доповідач вшанував пам'ять померлого поета і закликав присутніх до праці в дусі ідей і керівної лінії Івана Франка.

Наступного дня, о 10 год. ранку, відбулася церковна панахида по Івану Франку в церкві Святої Трійці, після чого, о 12 год., організувався похід, на чолі якого були організації „Пласту” з Стрия і Дрогобича. Похід проходив через пл. Ринок, через вулиці Міцкевича, Бартоломія і Собеського на площу, де будується гімназія ім. Франка, по вул. Сніжній, де мало продовжуватися свято, але через сильний дощ не відбулося і було відкладене на невідомий час.

У цьому поході взяло участь біля 5000 осіб разом з школярами.

Зазначаю, що в загальному поході не брало участі греко-католицьке духовництво.

21 червня ц. р. відбулися урочисті збори в приміщенні кінотеатру „Штука” в Дрогобичі, організовані товариством „Робітнича громада” для вшанування 10-х роковин смерті Івана Франка.

В зборах взяло участь біля 500 осіб обох статей, переважно з робітничо-селянських кіл, між якими було також кілька десятків комуністичних діячів і їх прихильників як з Дрогобича, так і з повіту.

Ці збори відкрив об 11 год. 30 хвилин член товариства „Робітнича громада” Дмитро Шифурка, який, відзначивши урочисту хвилину, від імені згаданого товариства вшанував пам'ять померлого поета.

Потім промовляв до зібраних особистий друг Івана Франка і спільник на політичній ниві, делегат з Ярослава — Жовнір, який згадав у своїй промові про дитячі роки померлого поета, а також про його політичну діяльність, підкреслив, що він був першим творцем робітничо-селянського руху українського народу на території колишньої Галичини, за що його суворо переслідувала австрійська влада того часу, хоч він в своїй діяльності не пропагував нічого, крім великої любові до братів-робітників, незалежно від їх національності і устремління до правди.

Далі промовець відзначив, що разом з Франком співпрацювали тоді Дашинський, Марек та інші видатні соціалісти інших народів, яких націоналістичні нахили не раз гасив поет розумом і своєю чесною поведінкою, завжди підкреслюючи, що робітник, як поляк, українець, так навіть єврей, терплять однаково злидні і однаково експлуатуються своїми панами.

За свою діяльність, незважаючи на те, що вона була завжди чесною і благодійною, Франко переслідувався не тільки державною владою, але навіть шовіністичними єврейськими масами, хоч він був співцем і їх тяжкої неволі.

На закінчення своєї промови доповідач, як ще живий товариш померлого поета, взяв прапор, зроблений товариством „Робітнича громада” на честь Івана Франка, і, поклонившись йому, закликав присутніх до спільної праці під шим прапором, тому що таким способом вони найкраще вшанують пам'ять померлого і одночасно стануть спадкоємцями і дальшими пропагандистами ідеї, яку проголошував Франко.

Після закінчення промови Жовніра доповідь про діяльність Франка зробив професор Свенціцький зі Львова, який розказав зібраним про твори Франка і дав їх характеристику. Одночасно промовець критикував ставлення духівництва до Франка, сказав, що таке ставлення суперечить основам християнської ідеї тому, що Франко не був безбожником і відступником, бо він проголошував ті самі ідеї, які проповідує християнська релігія, а саме: братерство людей, любов до ближнього і прагнення до правди.

Крім того промовець згадав у кінці, що Франко закликав вчитися навіть у ворогів і переймати від них все, що їх піднесло на висоту, і уникати того, що було причиною їх упадку, або, іншими словами, був проти насильницького виступу проти противника і пропагував його здобувати любов'ю і безмежною відданістю спільному добру.

Свою доповідь промовець закінчив закликом до присутніх, щоб вони йшли слідом за вказівками свого великого вождя Івана Франка і своєю спільною діяльністю довели противникам, що вони культурно стоять набагато вище від них і не хочуть розплачуватися насильством за насильство.

Після цієї доповіді по черзі виступали: Квасниця — делегат з Львова, Гацко — делегат з Перемишля, Губицький, Галушак, Буняк і Кожан — делегати українських товариств зі Львова, — які від імені товариств, що вони представляли, віддали шану померлому поетові.

Наприкінці виступив Пісьо — делегат з Добрівлян, який, віддавши шану від імені сільського населення Добрівлян, сказав: „Позаяк

замкнули нам виступи на вулиці і не дозволяють говорити, тому заявляємо категорично, що участі в поході не візьмемо". Письмо є відомим комуністичним діячем у Добровілянах і його заява стосувалась, мабуть, до виступу комуністів, що відбувався.

На закінчення цього торжества службовець місцевої каси соціального страхування Коцко зачитав декілька присланих телеграм, а потім, оголосивши порядок походу, закликав учасників спокійно організуватись в колони перед будинком пошти і не робити зайвого галасу, щоб не зачмарити цього урочистого свята.

О 13 год. 30 хвилин присутні вийшли із залу і, сформувавши четвірки, рушили походом під прапором товариства „Робітнича громада” вулицями Ягеллонською, Міцкевича і Лішнянською до будинку читальні „Просвіти” по вул. Лішнянській, де до зібраних промовляв член цього товариства Євстахій Лоек, який вказав на урочисту хвилину і заслуги Івана Франка, заявив, що для вшанування його пам'яті вулиця Лішнянська перейменується на вулицю Івана Франка, після чого відкрив дошку з новою назвою вулиці Івана Франка.

Після відкриття дошки від імені управи міста промовляв учитель Мельнарович, який вказав, що міська рада на засіданні 15 червня ц. р., визнавши заслуги вченого і поета Івана Франка, що народився в тутешньому повіті, приєдналася до прохання товариства „Робітнича громада” і ухвалила назвати його іменем вулицю Лішнянську, щоб цим приєднатися до відзначення його заслуг, вкладених в освіту українського народу.

Наприкінці виступив перед зібраними адвокат д-р Скібінський, який коротко ще раз розповів присутнім про життя і діяльність Івана Франка, підкреслив, що його ідея на сьогодні здобула велику перемогу, тому що цей самий магістрат, який сорок років тому арештовував за дорученням повітового суду в Коломиї великого борця за волю Івана Франка, а після цього капрал цього ж магістрату Капко вів його етапом до громади приналежності в Нагуєвичах, тепер змушений був назвати його іменем одну з вулиць міста. „Всі зібрані, — говорив далі промовець, — мусять добре запам'ятати цю хвилину, тому що вона одночасно є доказом того, що велику ідею волі можна заглушити і загальмувати, однак ніколи не можна її придушити, і тому прийде час, що незадовго зібрані мусять побачити волю і свободу свого народу”.

Після цього виступу організувалися зібрані в колони і рушили назад вулицями Франка, Сенкевича, Бартоломея і Міцкевича на Ринок, де ще раз перед зібраними промовляв адвокат д-р Кобелецький, який, подякувавши зібраним за участь у торжестві, закликав їх до об'єднання

під прапором Івана Франка, підкреслюючи, що тільки так можна буде дійти до кращого завтра в душі принципів і ідей Івана Франка, після чого о 15 год. похід і збори об'явив закінченими, а зібрані, відспівавши пісню „Повстаньте, гнані і голодні робітники усіх країн”, спокійно розійшлися по домах.

Нагадую, що перед початком походу біля кінотеатру „Штука” почали групуватися місцеві комуністи коло адвокатського конципієнта Колпецького, Івана Кондратова з Добрівлян, Піся, Гриця Когута і Юліана Козара з Копиця, які хотіли влаштувати окремий маніфестаційний похід, але після зауваження начальника комісаріату і адвоката д-ра Кобелецького покинули цей намір і, не взявши участі у поході, розійшлися по домах.

Після демонстрації в міському парку по вул. Міцкевича відбулося народне гуляння, влаштоване товариством „Робітнича громада”, яке пройшло також спокійно і закінчилося о 21 год. вечора.

Дрогобицький староста (підпис нерозбірливий).

Дрогобич, 23 червня 1926 р.”.

Святкування насторожило, зрозуміло, поліцію не тільки у Дрогобичі, але й у Львові, свідченням чого є опублікований у згаданому збірнику під № 401 документ, яким комендант державної поліції Львова рапортував окружному управлінню політичної поліції: „Цього ж дня (27 червня 1926 року) в приміщенні по вул. Пекарській, № 18, о год. 12, відбувся урочистий ранок з нагоди 10-річчя смерті Івана Франка. Цей ранок, в якому взяло участь близько 250 осіб, переважно української молоді, закінчився о 13 год. 40 хвилин. Підкреслюю, що на закінчення частина присутніх проспівала в залі „Інтернаціонал”...”

У Радянській Україні іменем Івана Франка називали школи, радгоспи, вулиці, училища, у всіх вузах України було встановлено стипендії імені Івана Франка. Про усе це можна дізнатись із тодішньої преси та документів, уміщених у згаданому збірнику.

З нагоди десятої річниці від смерті Івана Франка у Науковому товаристві ім. Шевченка у Львові було відкрито кімнату-музей, яка і дала початок Львівському літературно-меморіальному музею Івана Франка.

Питання побудови пам'ятника на могилі Каменяра було дуже болючим для української громади, поки не було зібрано достатньої кількості коштів на його спорудження, що дозволило оголосити конкурс на кращий проект. Конкурс виграв виходець із Великої України Сергій Литвиненко (народився 5 жовтня 1899 року в Пірятині на Полтавщині).

У 1919-1920 роках С. Литвиненко служив у ранзі хорунжого в армії Української Народної Республіки. Два роки перебував у таборі інтер-

нованих українських вояків у Ланцуті та Вадовіцах, відтак від 1924 до 1929 року вчився у Краківській академії мистецтв. Очолював в академії Спілку українських студентів-емігрантів. Закінчив академію з відзнакою і за рекомендацією професора К. Ляшка, у скульптурному класі якого навчався, 1930 року виїхав до Парижа, де продовжував навчання і виставляв свої перші роботи. Французька критика добре сприйняла роботи молодого скульптора. У тому ж 1930 році С. Литвиненко переїхав до Львова і згодом став найвидатнішим скульптором у Західній Україні. Перше замовлення він отримав від Української католицької семінарії на скульптури у бронзі святих Кирила і Мефодія та статуй Данила і Володимира Великого.

На першій виставці Товариства прихильників українського мистецтва С. Литвиненко виступив із роботами „Вперед” і „Зрив” та низкою погрудь.

У 1933 році на замовлення „Просвіти” С. Литвиненко виготовив чотири скульптурні портрети: молодого Тараса Шевченка, Івана Франка, митрополита Андрея Шептицького, гетьмана Івана Мазепи. Ці скульптури мали незаперечну мистецьку цінність.

У цьому ж році скульптор завершив роботу над надгробним пам'ятником Іванові Франку. Постаць Каменяра скульптор ліпив із Миколи Сагайдаківського — свого учня, який був високого зросту та атлетичної будови. У 1931 році проект надгробка роботи С. Литвиненка був виставлений для огляду. Він отримав не зовсім схвальну оцінку у мистецьких колах — з нього насміхалися, малювали карикатури.

При створенні надгробка були труднощі із відлиттям бронзової скульптури Каменяра, яка в півтора раза перевищувала людський зріст. За кордоном подібна робота коштувала дуже дорого. Тому відливали у Львові (це сталося вперше і послужило початком ливарного мистецтва в місті). Відливав скульптуру ливарник Д. Тирус із групою помічників. Коли скульптура була вилита, група ливарників на чолі з Д. Тирусем сфотографувалася біля неї, і ця фотографія від 28 грудня 1965 року зберігається у фондах музею Івана Франка. Її подарував Музею син Д. Тируса.

Монументальний надгробок Іванові Франкові є, безумовно, найвизначнішим твором С. Литвиненка.

У 1935 році С. Литвиненко створює монументальний пам'ятник митрополитові Андрееві Шептицькому з нагоди його 70-літнього ювілею і 30-річчя заснування Національного музею.

Серед робіт та проектів С. Литвиненка — монументальні пам'ятники полеглим українським героям в Рава-Руській, Яворові, Домб'ї,

Ландуті, надгробки поетові В. Пачовському, акторові М. Бенцалю, пам'ятник Тарасові Шевченку в Косові, багато композиційних творів і портретів: „Керманич”, „Побратими”, „Пробудження”, „Скептик”, „Шахіст”, „Скрипаль” та цілий ряд скульптурних портретів композиторів (В. Барвінського, М. Колесси), директора Національного музею І. Свенціцького.

У 1939 році, коли у Львові було встановлено радянську владу, С. Литвиненку доручили за 10 днів створити „пам'ятник визволенню” з чотирма величезними фігурами. Над пам'ятником працювала день і ніч величезна кількість людей. Пам'ятник зробили вчасно, але неякісно. Він почав сипатися, і згодом його розібрали.

У 1944 році подружжя Литвиненків виїхало до Німеччини, а в 1949 році перебралося до Нью-Йорка. Тут їх чекала типова доля українських емігрантів: виживання без знання мови, звичаїв, без матеріальної підтримки. Згодом у США С. Литвиненко організував Спільку праці українських митців, а 1952 року заснував Об'єднання українських митців в Америці, ставши його першим головою. В Америці створив пам'ятники Іванові Франку та гетьману Іванові Мазепі, а також чимало живописних портретів. У церкві святого Миколая в Чикаго і в церкві святих Володимира і Ольги у Вінніпегу вирізьбив монументальні іконостаси. Мав багато індивідуальних виставок. Часто його роботи експонувалися в Парижі та Нью-Йорку. 1963 року відбулася ретроспективна виставка робіт С. Литвиненка, присвячена 40-річчю його творчої діяльності, на якій було представлено оригінальні твори за 16 років праці у Нью-Йорку: 104 експонати, серед яких 61 портрет та майже 100 фотографій робіт, що залишилися в Європі. Помер Сергій Литвиненко 20 червня 1984 року.

У Львові цілком випадково збереглося погруддя Івана Франка роботи С. Литвиненка. Воно було виготовлене ним спеціально для лотереї, яка розігрувалась, аби зібрати кошти на пам'ятник Іванові Франку. Світлини цього погруддя дуже довго друкувались у різних українських газетах для заохочування громадянства взяти участь у лотереї. Воно так і залишилось у бібліотеці НТШ, де було виставлене на огляд. Там воно стоїть і сьогодні.

А пам'ятник на могилі Івана Франка був таки встановлений до 28 травня 1933 року. Вже 10 квітня головна президія товариства „Просвіта” у Львові звернулася до своїх філій із листом, у якому йшлося про підготовку до відкриття пам'ятника на Франковій могилі.

„Головний виділ товариства „Просвіта”, — писалося у ньому (ЦДІАЛ, ф. 348, оп. 1, спр. 30, арк. 16. Друковано в „Іван Франко.

Документи і матеріали", К., 1966 р. № 423), — дозволяє собі пригадати, що дня 28 травня ц. р. відбудеться у Львові відкриття надгробника І. Франка на Личаківському цвинтарі в год. 9-ій рано. Того самого ранку відбудеться в год. 12 пополудні в великому залі міського театру святочна академія.

Просимо повідомити читальні та всі товариства про реченець відкриття надгробника та академію і зайнятися організацією поїздки до Львова на відкриття.

Просимо ввічливо подати нам, скільки учасників прибуде на відкриття надгробника з вашого району, а також скільки учасників візьме участь в академії, щоб можна для них замовити білети (на білети добре було б вислати задатки). Делегати від товариств мають мати таблиці, кого презентують.

Рівночасно повідомляємо, що можна дістати групові знижки залізниці 66 %. Такі знижки можна дістати лише на місці виїзду, тому просимо зібрати учасників та заздалегідь для них постаратися про книжкові білети.

Інформації в цій справі просимо подати нам найпізніше до дня 5 травня ц. р. на руки Івана Полюги (книгарня товариства „Просвіта”, Львів, Руська, ч. 1)”.

Під час перепоховання у 1921 році всі забули про комедію, яку 1916 року розіграв митрополичий ординаріат, аби таки похоронити Франка „по-християнськи”. На цей раз невідомо для чого церква делегувала цілу бригаду священиків, аби обкадити труну з прахом Франка й пишно перенести в нову гробницю під дві цементні плити. А 1933 року збунтувалися монахи-василіани: мовляв, Франко був найлютішим ворогом церкви, тому нічого „воздавати” йому почесні, якими вшановують найвірніших слуг Божих. Особливо великий гамір зчинився після того, як „Нова зоря” опублікувала статтю М. Каровця „Католицизм і атеїзм. Будуємо нагробок Франкові”. За нею з’явилися статті редактора „Нової зорі” Осипа Назарука, який свого часу був радикалом. 1916 року О. Назарук перебував у притулку на вулиці Петра Скарги разом з І. Франком, прибувши туди на відпочинок з фронту. Коли Іван Франко помер, Назарук написав статтю „Лист до Матері”, котру опублікував „Громадський голос”. Мати у статті Назарука — це Україна, соборна, багатостраждальна. Стаття немало нашуміла і викликала в багатьох читачів сльозу любові до Франка. Це вміння видушувати сльозу помітив Станіславівський єпископ Хомишин. Він запропонував О. Назаруку посаду редактора „Нової зорі”. Взамін О. Назарук привселюдно зрікся своїх радикальних поглядів й оголосив себе найцирішим клерикалом.

Коли почалися розмови про відкриття пам'ятника Франкові й стало очевидним, що в цьому акті церкву зігнорують, Назарук розродився низкою статей: „Світогляд Франка. Чи може наш нарід прийняти його культ?“, „Довкруги культу Франка“, „Чи добре було б у молодь вщепити культ Франка?“, „Предтеча большевизму. І. Франко, українська суспільність на тлі його надгробника“, у яких закликав громадянство, чи, радше, віруючих, послухати єпископа Хомишина.

І єпископ Хомишин, і редактор О. Назарук зігнорували роз'яснення митрополита А. Шептицького єпископу Богачевському щодо І. Франка. Зрештою, ще 1926 року з прихильним ставленням митрополита А. Шептицького до Івана Франка не міг погодитись перемишльський єпископський ординаріат, який дав священикам своєї єпархії наступне розпорядження, опубліковане в № 4 за 1926 рік „Перемиських єпархіяльних відомостей“: „З приводу десятиліття смерті Івана Франка відбуваються святочні обходи, в яких подекуди взяли участь також і деякі священики. Тому, що осталася не затерта маркантна ціха антирелігійного і антицерковного становища цього широко знаного діяча, активна участь священика в цих обходах стається очевидною апробатою згаданого його ворожого становища супроти святої релігії і святої церкви, виходить на згіршення вірних, стається причиною їх душевного замішання та релігійної байдужності.

Свята католицька церква, як добра мати, ставить понад все спасіння душ своїх вірних і тому старається запопадливо усувати все те, що стало би на перепоні сій перворядній цілі, — як це видно з її науки, з її законодавства та церковної практики.

Руководячись тим, єпископський ординаріат почувається до важкого обов'язку перестерегти всечесніше духовенство перед небезпекою згіршення власних духовних дітей з нагоди згаданих обходів і загазуе в них брати участь”...

Напередодні відкриття пам'ятника у № 132 „Діла“ від 25 травня 1933 року з'явилося оголошення управи Національного музею у Львові про відкриття Франкової виставки, яка охоплювала видання оригінальних творів поета, його перекладів, студій, а також монографії про Франка. „Відчинена буде, — повідомляла управа, — враз з відділами новітнього мистецтва в суботу й неділю до 18 години. Вступ для групових відвідин з краю по 30 сотиків від особи”.

Це була перша виставка творів Івана Франка.

У цьому ж номері „Діла“ повідомлялося про порядок відкриття пам'ятника. Повідомлення називалося „Відкриття надгробка Івана Франка. Комунікат технічної секції ч. 2. Свято відкриття пам'ятника”.

„Пригадується, — говорилося в ньому, — що початок свята відкриття надгробника на Личаківському цвинтарі є визначений на год. 7.30 вранці (не на 9-ту, як це було оголошено давніше).

Збірний пункт учасників свята

Збірними пунктами для учасників свята відкриття є частина Личаківського цвинтаря (коло головної брами) та вул. св. Петра і Пекарська разом з бічними вулицями.

З огляду на обмежене місце на цвинтарі, на цвинтар може ввійти лише невелика частина учасників свята. Перед відкриттям будуть впущені на цвинтар лише слідуючі особи: рідня покійного Ів. Франка, члени комітету, члени парламентарної репрезентації, делегати центральних установ та члени хорів і оркестр, які виконують поодинокі точки програми на цвинтарі.

На цвинтар впускатимуть впорядники лише за окремими картами вступу, які львівським установам та згаданим вгорі хорам і оркестрам розіслала вже технічна секція.

Для уможливлення вдержання кінцевого ладу проситьсся делегатів повітових установ, щоб мали з собою відповідні повновасті, якими викажуться перед впорядниками при вході на цвинтар.

Місця на цвинтарі вкажуть поодиноким групам впорядники.

Впорядники дістали строге доручення не впускати нікого на цвинтар без карти вступу або без повновасті.

Зауваги: коли б яка-небудь з львівських установ через недогляд не одержала найпізніше до п'ятниці 26 ц. м. карт вступу, прохаємо зажадати їх у секретаря комітету п. І. Полюги, книгарня „Просвіти” (Руська, ч. 1, тел. 13-40).

Загал громадянства як з краю, так і з Львова збирається організовано на вул. Пекарській і бічних в слідуючий спосіб:

I. Групи з повітів Тернопільського воєводства займають вулиці св. Петра від вул. Личаківської по головну цвинтарну браму, вул. Піарів по обох сторонах вул. св. Петра і вул. св. Павла.

II. Групи з повітів Станіславського воєводства займають вулиці св. Петра від головної цвинтарної брами до вул. Кохановського і горішньої частини вул. Пекарської по анатомію.

III. Групи з повітів Львівського воєводства займають вулиці: Пекарську від анатомії по вул. Гловінського і вулицею Гловінського на Боніфратів.

Виймок становить група з повіту Дрогобич, як родинного повіту поета, яка уставитьсся не в районі Львівського воєводства, а на вул. св. Петра, ліворуч від брами цвинтаря, в районі Тернопільського воєводства.

Усі установи разом з їх членами виступають корпоративно під проводом відділів установ з вінцями і прапорами або таблицями на чолі кожного відділу.

В районі кожної групи буде знаходитися окремий санітарний відділ.

Вінці і таблиці

Вінці можуть бути тільки з зелені або квітів. На таблицях можуть бути поміщені написи виключно інформативного характеру (це є приміром назва установи, села та повіту). Таблиць зі всякими іншими написами до походу не допуститься.

Похід і дефіяда

Щоб уможливити всім учасникам свята зложити поклін могилі, відбудеться дефіяда попри надгробник.

На чолі походу йтиме група Дрогобич, за нею група повітів Тернопільського, відтак Станіславського, а далі Львівського воєводств.

Вінці складати коло надгробника.

Розв'язання походу

Комітет свята не одержав дозволу на похід через місто, тому похід розв'яжеться безпосередньо при виході з цвинтарної брами на вул. св. Петра.

Учасники з Львова розходяться зараз з-під брами. Відділи з краю відходять під проводом своїх відпоручників малими окремими гуртками на площу читальні „Просвіти” при вул. Круп'ярській, ч. 15, або на площу „Сокола-Батька”, де пополудні відбудеться свято молоді „Рідної школи”.

Відкриття на цвинтарі і похід закінчиться в такому часі, щоб учасники відкриття мали змогу відпочити перед святочною академією, яка починається в залі Великого міського театру о год. 11.30 в полудне.

Пригадка в справі підвод і нічлігів

Пригадується, що підвод не будуть впускати в границі Великого Львова. Постій для підвод визначив комітет по селах: Скнилів Великий і Малий, Рудно, Рясна Руська, Збоїська, Малехів, Ляшки Муровані, Лисиничі, Підбірці, Підберізці, Винники, Солонка Велика.

Вже в суботу приїде до Львова більша кількість гостей з-поза Галичини. Проситься львівських громадян, які можуть уділити хоч би одне-два місця на нічліги, щоб зголосили їх ласкаво найпізніше до п'ятниці вечором, то є 26 травня ц. р. до книгарні товариства „Просвіта”, вул. Руська, ч. 1, на руки п. Пологи Івана.

Заклик до громадянства

Комітет свята і впорядники є відповідальні перед владою не лише за лад і порядок на святі, але також за всі шкоди, спричинені учасни-

ками свята. З огляду на великі технічні труднощі при збірці громадянства і уставі походу, спричинені браком відповідної площі в сусідстві надгробника, конечно є найбільша карність серед учасників свята і підпорядкування директивам упорядників. Цей наш апель відносить передовсім до громадянства міста Львова, якого буде найбільше і яке, на жаль, не все бере корпоративну участь в такого роду святах та через те утруднює вдержання належного ладу.

Комітет надіється, що це свято буде черговим виявом культури і організації українського громадянства".

З рідних І. Франка на відкритті пам'ятника не було Петра та Анни Франків. Були дружини синів, їхні діти.

Приїхав Василь Стефаник. Це була одна з останніх його поїздок до Львова. Відмовляло серце.

Збереглося чимало світлин, зроблених того дня на Личакові. Сьогодні вони знаходяться у Львівському літературно-меморіальному музеї.

Відкриття пам'ятника було урочистим і виявило велику повагу громадськості до Івана Франка. Особливо запам'яталося, що група велосипедистів із Дрогобича привезла в срібному кубку землю з Франкового обійстя...

На цвинтарі зібралось більше 30 тисяч людей. До Львова прибули численні делегації товариств, організацій з усіх міст Галичини, а також із Волині, Закарпаття, Буковини і навіть Канади. З промовою виступив голова комітету з побудови пам'ятника В. Мудрий. Покладення величезної кількості вінків тривало півтори години.

Пам'ятник не було освячено.

29 травня 1933 року в Успенській (Руській) церкві, парафіянином якої був Іван Франко, відправлено велику службу Божу за участю парохів Святоуспенської церкви о. Дам'яна-Константина Лопатинського, сотрудирика цієї церкви о. Степана Василюва, директора навчальної частини малої духовної семінарії у Львові о. Юліана Дзеровича, о. Євгена Громницького, о. Олексія Базюка. Співав хор „Сурма” під управою Івана Охримовича.

Крім панахиди по поетові в Успенському соборі, того дня відбулася конференція Наукового товариства ім. Шевченка, на якій із доповідями про творчість Івана Франка виступили С. Гординський, І. Свенціцький та інші.

Не обійшлося без провокацій.

Коли люди, серед яких були й діти, почали проходити повз пам'ятник, на їх голови полетіло каміння, яке кидала „бригада робітників та студентів”. Кількох людей, у тому числі кореспондента однієї з львів-

ських єврейських газет було поранено, — тоді на цвинтар „змушена” була ввірватись поліція, яка арештувала „бригаду”. Громадськість примусила комісара назвати прізвища провокаторів, які видавали себе за „українських націоналістів та комуністів”. Це були Адам Тизьо, Йосиф Малець, Володимир Жук, Марія Флоріан, Францішек Кальцінські, Болеслав Світляк — відомі львівські злодії та повія. Спроба видати їх за „робітників-українців” закінчилася провалом.

Члени КПЗУ на відкритті пам’ятника розкидали листівки, в яких закликали робітних людей боротися з польською окупацією західно-українських земель і за возз’єднання їх з Україною, проти соціального та національного гноблення. Листівки закликали бути достойними імені Франка і наголошували, що Франко був письменником робітничого класу, а тому сьогоднішнє свято має належати тільки робітникам...

З того часу бійки й провокації супроводжували щорічні святкування на Франковій могилі, в читальнях „Просвіти” і особливо на фестинах. Преса описувала їх досить детально.

Апогеєм подібних випадків стали події 1936 року в Нагуєвичах. У тому, що сталося там 31 травня під час відзначення двадцятої річниці смерті Івана Франка, деякі газети звинувачували комуністів та соціалістів, які вже аж занадто розгулялись по Галичині і збиралися будувати „на ідеях Франка” інтернаціональне суспільство, у якому не буде місця українцям. На думку цієї преси, тогочасні інтернаціональні братання дуже нагадували часи, що настали після третього поділу Польщі, коли українцям за те, що він допоможе скинути ненависного австріяка і реставрувати Польщу, обіцяли вільний розвиток під покровом тієї ж Польщі.

Та ж преса, яка нещодавно звалася пролетарською і, відповідно, прогресивною, у всьому звинувачувала націоналістів, котрі „неправильно зрозуміли” ідею Франка про українську державність, бо про яку державу українців може йти мова, коли тих українців нема ні в Польщі, ні в Росії, а є, відповідно, малополяки та малороси, і тільки якась верства, забита від світу дошками, називає себе українцями.

Ще інші газети кидали каміння в бік москвофілів, „радянфілів” та „ікроїдів”. Під останніми розумілась та інтелігенція Галичини, яка щотижня збиралась на прийомах у радянського консула і щедро об’їдалася ікрою.

Мали привід для жартів і польські газети, які переконували своїх читачів, що „тим українцям” категорично не можна мати геніїв, бо через них може перевестися нація. Газети постійно нагадували тим, хто призабув, що не так уже й давно, а в 1933 році, на відкритті надгробного

пам'ятника Іванові Франкові зчинилася бійка. За право успадкувати ідеї Франка билися камінням, тобто укаменовували один одного українці, які вважали себе „чистими” патріотами, та українці, які належали до товариства „Луг”, створеного Романом Дашкевичем, колишнім сотником УГА.

Вважала за потрібне прокоментувати події в Нагуєвичих і преса, яку ще недавно називали клерикальною. Як завжди, вона не була оригінальною, а тільки нагадала „передвоєнні” старання єпископа Хомишина не робити собі кумирів із Шевченка та Франка, бо це ніколи не приводило до добра.

І справді, якщо відзначення Шевченківських свят на той час у Галичині ще проходили мирно, то Франківські чомусь обов'язково закінчувалися скандалом.

Тридцять роки відзначалися великим пожвавленням національно-визвольної боротьби, проти якої профашистський уряд Польщі вживав чимало заходів, у тому числі безконечні паціфікації, тобто масове безкарне винищення українців, польові суди, терор, нехтування права та міжнародних договорів, на основі яких цивілізована Європа, аби мати надійний захист від більшовизму, котрого боялась, віддала Польщі Галичину.

Результати тих зусиль були марними. Процеси над нападниками на пошту в Городку біля Львова показали невмирущість української визвольної ідеї, котрою пройняті, всупереч твердженням польських паціфікаторів, навіть найнижчі соціальні верстви; процеси над Степаном Бандерою та його товаришами у Варшаві та Львові лише переконували українців у тому, що можна вибороти собі незалежну українську державність.

Польській адміністрації не довелося довго ламати голову над тим, як знешкодити національно-визвольний рух і зберегти у своєму складі Галичину, без якої було б немислиме процвітання відреставрованої Польщі — вона вдалася до старого і випробуваного методу, відомого з часів Риму: розділяй і владарюй. Зрозуміло, що на політичній арені виступали вже інші сили, ніж в часи Австро-Угорщини, і серед тих сил не можна було не зауважити соціалістів та комуністів, які опирались на ще не вельми численний робітничий клас. Не важко здогадатися, що уряд швидко зорієнтувався, що ті сили можна кинути на боротьбу з національно-визвольним рухом, що й було успішно зроблено. У той час, коли національно-визвольний рух українців по-звірячому придушували, у Польщі успішно розвивався рух „роботнічи”, а з ним — соціалістичний та комуністичний. Святоюрський процес, похорони вбитого безробіт-

ного Владислава Козака у Львові, так званий антифашистський з'їзд діячів культури у Львові вказували на поширення лівого руху і його доволі ліберальне толерування польською адміністрацією. Комуністи нехтували національними стремліннями українців і обіцяли створення такої соціалістичної чи комуністичної Польщі, де українцям не буде потреби думати про свою державу.

Користаючись таким ставленням з боку уряду, ліві сили перейшли в наступ. Дрогобицько-бориславський нафтовий регіон був благодатною основою для ширення цього руху. Великий вплив на українських робітників тут, безумовно, мала Українська соціал-демократична партія, яка брала свій початок від створеної колись Іваном Франком радикальної партії, котра розлетілася 1898 року. На її уламках виникли інші партії — і серед них УСДП, яка спочатку стояла на державницьких позиціях і входила у блоки з подібними партіями, але поступово скотилася вліво і стала партією, яка не скривала своїх радянофільських поглядів. Партія вміло ширила свій вплив на робітників через їхні культурні та просвітницькі організації. Одним із таких товариств, яке іменувало себе культурно-освітнім, була „Робітнича громада”.

Ще в грудні 1912 року в Дрогобичі було створене товариство „Бібліотека імені Івана Франка”. Назва товариства повністю відповідала змісту його діяльності. Це товариство мало на меті зібрати бібліотеку, яка б пригодилася робітникам у їхній боротьбі за національні та соціальні права. Зрозуміло, що кращого імені для товариства і придумати було годі, та й створювалось воно у переддень сорокалітнього ювілею письменницької праці Івана Франка, коли поет мав приїхати до Дрогобича. Це був його останній приїзд до міста свого дитинства та юності. Він прощався з ним виступом перед народом і читанням свого „Мойсея”.

Товариство радо прийняло Івана Франка і взяло активну участь у вшануванні поета, а також у низці наступних акцій, які були пов'язані з його іменем та пам'яттю про нього.

Бібліотека розмістилась у Народному домі, де мав канцелярію член УСДП, відомий дрогобицький адвокат Іван Кобилецький. Він був родом із Ясениці Сільної, що поряд із Нагуєвичами, і всім твердив, що був похресником Франкової мами, хоч це не відповідало дійсності, а також що вчився з Франком, хоч і це нічим не підтверджувалося. Проте відповідало дійсності те, що І. Кобилецький добре знав творчість І. Франка і особливо акцентував на його соціалістичній діяльності, закликаючи робітників „триматись” соціалістичних заповітів письменника. Окрім того, Іван Кобилецький був одружений на дочці коваля Поплавського, котрий мав хату на бориславському тракті, перед потоком. Іван Франко,

як твердить один з учасників товариства Іван Гунський, деякий час мешкав у цього коваля, а з його сином навчався в гімназії. Тож авторитет Івана Кобилецького в товаристві був великий.

Товариство взяло діяльну участь у перепохованні Івана Франка. Саме його члени на велосипедах привезли на Франкову могилу кубок із землею з його рідного обійстя, а також узяли участь у різних акціях, про які особливо яскраво писалося у радянський час. У 1923 році товариство задумало збудувати в Дрогобичі „Дім імені Івана Франка”, і з цієї нагоди навіть отримало дозвіл на створення фонду для будівництва та збирання пожертв серед населення. Товариство ще хотіло закласти і гімназію імені Івана Франка, але їхнім планам поклав край польський уряд, який розв'язав товариство, внаслідок чого фонд будови „Дому імені Івана Франка” був ліквідований.

1926 року в Дрогобичі замість „Бібліотеки імені Івана Франка” засновується товариство „Робітнична громада”, яке перебирає на себе майно ліквідованого товариства, а своє народження ознаменовує голосною акцією перейменування колишньої Лішнянської вулиці на вулицю Івана Франка. Це справді дивний факт: жодної вулиці в жодному українському місті за окупації Польщі не вдалося назвати іменем жодного українського письменника чи культурного діяча, навіть церковного, не кажучи вже про те, що українцям заборонялось ставити в таких містах, як Львів, нові церкви (але в кожному селі, де була одна-дві родини поляків, будувалися костьольи).

Свої успіхи „Робітнична громада” пов'язувала з іменем дрогобицько-бориславського адвоката Рудольфа Скибінського. Тільки завдяки тому, що по війні він деякий час працював за сумісництвом на кафедрі кримінального права Львівського університету, сьогодні відома його біографія та деякі важливі факти, які висвітлюють діяльність „Робітничної громади” та УСДП, а також події, що сталися під час святкування двадцятої річниці смерті Івана Франка в Нагуєвичах.

Народився Рудольф-Боніфатій Скибінський 5 червня 1886 року в селі Денисові Тернопільського повіту. Його батько, Микола Скибінський, був українцем, працював у панському маєтку агрономом, а свого сина назвав на честь наступника австрійського трону Рудольфа, який загинув при загадкових обставинах і вважався великим симпатиком українців. У 1899 році після закінчення Денисівської початкової школи Рудольф Скибінський поступив до Тернопільської гімназії і в старших класах був активним членом, як писав у автобіографії, „тайних кружків само-образовання, які оставали під впливанням Івана Франка та були ведені в соціалістичному дусі”.

Закінчивши 1907 року гімназію, Рудольф Скибінський залишився в Тернополі, щоб ширити соціалістичний рух, жив за рахунок репетиторства, а восени 1908 року став студентом юридичного факультету Львівського університету. Свій вільний час молодий студент використовував для соціалістичної самоосвіти, а також брав участь у різних робітничих акціях, що відразу впало в око і поліції, і, як стверджує Рудольф Скибінський, „робітників Дрогобича”, які запросили його до праці в „Касі хворих”. „В цьому році, — писав Р. Скибінський, — дрогобицькі робітники здобули заряд цієї каси і встановили директором Фелікса Кона, а мене — службовцем (покійний Фелікс Кон в той час жив на еміграції). У цій „Касі...” зосередився цілий робітничий рух під проводом Фелікса Кона. Маючи ще з гімназії підготовку до соціалістичної роботи, я помагав т. Кону в праці, передовсім у професійних та робітничих культурно-освітніх установах”.

Справді, Фелікс Кон (1864-1941) на той час покинув Дрогобицький нафтовий басейн і жив в еміграції. У 1920-1921 роках він належав до керівництва КП(б)У, був постійним представником уряду УРСР при Раднакомі РСФСР у Москві та представником КП(б)У в Комінтерні. Всю роботу в Галичині практично вів через Рудольфа Скибінського.

1909 року Рудольф Скибінський вступив до єдиної на той час соціалістичної партії УСДП (Українська соціал-демократична партія) і був її членом до вересня 1939 року, тобто до приходу радянської влади в Галичину. „У вересні 1939 р., — писав Р. Скибінський, — ця партія розвалилась та вівзвала своїх членів служити та працювати чесно і вірно Радянській владі”.

У „Касі хворих” Рудольф Скибінський працював до половини грудня 1921 року, а відтак став адвокатським службовцем у Івана Кобилецького і практикував у нього до початку Першої світової війни. За дорученням свого патрона Рудольф Скибінський брав активну участь у створенні „Робітничої бібліотеки імені Івана Франка” та в її діяльності, тобто вів соціалістичну пропаганду, на що не раз звертала увагу місцева поліція у своїх звітах дирекції львівської поліції.

1916 року Рудольф Скибінський одружився зі Стефанією Феदिшин (народилася 5 березня 1893 року) зі Самбора, дочкою Григорія Феदिшина і Юлії Березницької, а в червні цього ж року пішов на фронт, де перебував до розвалу Австро-Угорської імперії, дослужившись до чину капрала. Війна проте не перешкодила Рудольфу Скибінському закінчити 1917 року університет, і 15 жовтня цього року „під найвищим покровом Цісаря і Короля Карла I, в присутності Його Магніфіценції ректора Каміла Стефка, найдостойнішого професора, декана факультету

Олександра Ділінського" Рудольф-Боніфатій Скибінський, виявивши відмінне знання права, отримав звання доктора права. До 1923 року Рудольф Скибінський стажувався як адвокат, пройшов недовготривалу судову практику і в кінці 1923 року став працювати самостійним адвокатом, відкривши в Дрогобичі приватну адвокатську контору. З 1932 до 1937 року він був адвокатом у Бориславі, беручи участь у найголовніших процесах уряду проти робітників та лівого руху. У вересні 1937 року Рудольфа Скибінського обрали секретарем УСДП, і він переїхав працювати до столиці Галичини Львова.

Працюючи у Дрогобичі та Бориславі, Рудольф Скибінський разом із професором торговельної академії Розенбергом опрацював нафтовий кодекс, який був прийнятий і затверджений урядом.

Ліберальна преса не раз дорікала Рудольфу Скибінському, що він на „захисті пригноблених і принижених" заробив чималий гріш, за котрий 1925 року вибудував собі в Дрогобичі, на вулиці Стрийській, гарний п'ятиповерховий будинок у модерному стилі, на фронтоні якого до сьогодні зберігся вензель із початкових букв його прізвища та імені. Непогано йшли справи у секретаря УСДП і у Львові. Тут він придбав будинок на вулиці Ц. Норвіда, а відтак, уже перед приходом радянської влади, купив недобудовану віллу на вулиці Ялівець, де і поселився з дружиною.

„Від 1923 року по 1939 рік, — писав Р. Скибінський, — я, будучи приватним адвокатом, був рівночасно юрисконсультом класових професійних спілок, а саме: металістів, робітників-будівельників, залізничників, гірників, двірників і т. д. Професійні організації, а також культурно-освітні робітничі організації завзивали мене на доклади з обсягу права, уряджуючи систематичні курси на взір робітничих університетів. На таких курсах читав я доклади та лекції з кримінального права, фабричного права та права про страхування, піддаючи гострій критиці буржуазний характер права”.

Про небезпечний характер таких робітничих університетів відповідні служби не раз повідомляли поліцію, однак Р. Скибінському завжди вдавалося доказати, що він діє в рамках закону. Коли у когось виникали сумніви, чи ці курси не носять соціалістичного характеру, Рудольф Скибінський радив поговорити на цю тему з такими авторитетами, як Іларіон Свенціцький, відомий учений і адвокат, директор колишнього Національного музею фундації митрополита Андрея Шептицького, товариш Івана Франка, чи відомий у Галичині москвофіл Василь Давидяк, чи вчений Філарет Колесса, чи робітники Завадка, Косма, Фальмес та професор Ветеринарної академії Травінський.

У заяві на ім'я ректора Львівського університету від 13 червня 1945 року Рудольф Скибінський писав, що має визнані всіма великі заслуги щодо захисту комуністів та соціалістів, а також профспілкових діячів у багатьох політичних процесах. Зі скромності Рудольф Скибінський назвав тільки найголовніші і найголосніші. Серед них процес Брістігерона і товаришів, яких звинувачували у приналежності до КПЗУ, процес про вбивство провокаторів в апеляційному суді Любліна, а також процес Перетятка, котрого звинувачували у вербуванні бажуючих їхати воювати до Іспанії.

„Я все інтересувався спеціально кримінальним правом, — писав він, — а за час від 1939 року до 1941 року запізнався я з теоретиками радянського права, студіюючи різні підручники”. З приходом радянської влади він пройшов п'ятимісячні курси радянського права, в 1940 році став членом обласної колегії адвокатів у Львові і працював до червня 1941 року.

Після приходу німців він на відповідних кваліфікаційних курсах вивчив „німецьке право” і продовжував працювати адвокатом. „За німців я не належав до жодної організації, — писав він, — у політичному житті я не брав жодної участі та вів справи виключно ненімецького населення у німецьких судах”.

Після відходу німців Рудольф Скибінський відразу став до служби, був членом оргбюро Львівської обласної колегії адвокатів, працював у Третій юридичній консультації на вулиці Сикстутській, 25, а також у Львівському університеті — старшим викладачем кафедри кримінального права. 15.12.1947 року був звільнений. Проте надалі залишався адвокатом. Помер 2 квітня 1966 року. Похований на Личаківському цвинтарі неподалік Івана Франка. Його дружина померла 4.10.1979 року. Похована в одному гробівці з чоловіком. Дітей у Скибінських не було.

Рудольф Скибінський, як виявилось, був особисто знайомий з Іваном Франком, як і, до речі, з багатьма тодішніми політичними та громадськими діячами. Був свято переконаний, що Франко — соціальний поет, категорично виступав проти використання Франкового імені для завоювання незалежної України в тій інтерпретації, в якій хотіли бачити ту незалежність постійні опоненти Івана Франка, для яких він „написав відомий вірш „Сідоглавному”. Розумів, що вони, прикриваючись іменем тої незалежності, робили б свої підлі справи, як робили при житті Івана Франка, проваливши його кандидатуру на виборах у парламент та сейм чи не дозволивши йому працювати у Львівському університеті. „При будь-яких режимах, при будь-якій владі, навіть

„своїй рідній”, — писав він, — Іван Франко буде захисником народу, з якого вийшов, якого він до світла і буде з ним завше”.

Рудольф Скибінський обстоював думку, що про майбутнє народу потрібно дбати, виховуючи молоде покоління в дусі Франкових, тобто соціалістичних, ідей. Він запропонував побудувати на обійсті, де народився Іван Франко, дитячу оселю його імені, в якій і повинен був реалізовуватися його задум.

Для того, щоб розпочати виховання майбутніх комуністів та соціалістів, потрібно було викупити площу, на якій стояли хати Франкового брата Захара та нащадків третьої дружини Франкового вітчима Григорія Гаврилика. Керівництво „Робітничої громади”, добре обізнане з тим, що стосунки між „посідачами власності” не є найкращими, вирішило скористатися з того, тим більше, що наймолодшого Захарового сина Михайла вони вважали „своїм”. Михайло Франко був активним членом КПЗУ, а пізніше став першим головою сільради в Нагуєвичах. У воєнний час пішов у підпілля, був заарештований і розстріляний німцями у Чортківській тюрмі.

Після смерті Франкових батьків спокій на обійсті Якова Франка тривав до 1900 року, поки не померла друга дружина Франкового вітчима Гриня Гаврилика і він одружився втретє, взявши за жінку колишню дружину Якового племінника по брату Стефанові Петра. Вдова по Петру Параска Франко до того також двічі була в шлюбі й від кожного чоловіка мала дітей, які на той час уже поженилися та повиходили заміж. Залишилася лише дочка Марія, 1887 року народження, яка на час одруження матері вже дівувала. Брат Івана Франка Захар оженився на сторону і газдував з дружиною неподалік батьківського обійстя, однак через непорозуміння з тестем змушений був покинути його хату. Діватись було нікуди, і Захар Франко з дружиною та дітьми повернувся на батьківське обійстя, де його вже не чекали. Там господарювали Гринь Гаврилик та молодший брат Онуфрій, до того ж Марія Франко збиралась виходити заміж.

Між братами та вітчимом почалися непорозуміння, які закінчилися тим, що 1903 року у справу втрутилося правосуддя, і земля Якова Франка була розділена між нащадками. Іван Франко та Онуфрій Франко свою частку землі продали і купили собі ґрунт у Підгірках коло Калуша. Захар залишився на батьківщині, де збудував нову хату. Суд виділив частку землі і Григорію Гаврилику. Миру між вітчимом та пасербом не було.

Не було і хати, в якій 1856 року народився Іван Франко. Вона згоріла 1886 року, і на її місці вітчим при Франковій допомозі збудував нову

хату, куди часто приїздив Іван Франко і в котрій народився його син Петро. Ще за життя Григорія Гаврилика Марія Франко вийшла заміж за Михайла Кушніра з сусіднього села Унятич і мала з ним трьох синів: Григорія (нар. 1912 р.), Миколу (нар. 1913 р.) та Василя (нар. 1916).

Григорій Гаврилик помер перед Іваном Франком, а відтак померла Параска, його третя дружина; в 1931 році померла і Марія, дружина Михайла Кушніра, котрий згодом одружився вдруге.

Із синів Михайла Кушніра на обійсті залишився Микола Кушнір, який був одружений з Марією Білоголовкою. Згоди між тими, що замешкали на обійсті, не було, а тому пропозиція продати землю під будівництво дитячої оселі всім припала до душі.

Другого червня 1935 року було скликано нараду, в якій взяли участь делегати крайових „Робітничих громад” та профспілок. На цій нараді було вирішене питання викупу землі від Франків і будівництва на тому місці дитячої оселі. Ці ж питання для остаточного вирішення були винесені на повітову конференцію гуртків „Робітничої громади”, яка відбулась у Бориславі. На ній було обговорено план реалізації задуманої акції та схвалено пропозицію про збір коштів на викуп земельної ділянки. Обрали спеціальний комітет, який отримав офіційну назву „Комітет будови Української Робітничої Дітчої Оселі ім. Ів. Франка в Дрогобичі”. До комітету увійшли представники Дрогобича, Борислава, Стебника та інших міст. Остаточний список членів комітету було затверджено в липні 1935 року.

До складу Комітету увійшло 39 членів, більшість із яких були членами УСДП, а водночас входили в управу „Робітничих громад” різних міст регіону. Головою Комітету обрано Рудольфа Скибінського. Його заступником став Нестор Шкода. Комітет випустив відозву, у якій зокрема писалося: „На крайовім з’їзді „Робітничих громад”, культурно-освітніх Товариств українських робітників, в яким взяли участь Професійні Союзи, в грудні 1934 р., ухвалено здвигнути першу українську робітничу оселю.

В цілі здійснення цієї постанови створено в липні 1935 р. спеціальний Комітет, що до нього увійшов Виділ „Робітничої громади” в Дрогобичі та представники Клубів Львова, Борислава, Східниці, Стебника, Добровлян, Калуша, Стрия. Комітет цей перевів збірку на ту ціль, та закупив від родини Франків площу в Нагуевичах під оселю, на тому місці, де стояла хата, в якій вродився Іван Франко.

Контракт dokonano 2 листопада 1935 року, дальша праця Комітету стрічається з великими труднощами, бо залишився на підставі контракту довг, а крім цього створення оселі вимагає більших фондів.

Тому то Комітет будови оселі і захисту для діточої робітничої дітвори звертається до Хвальної Управи з закликом допомогти йому матеріальними пожертвами для здійснення задуманого діла.

Оселя матиме велике значення для робітництва, бо вирве бодай на кілька місяців дітвору з жахливих умов життя, а крім того в захисті і в оселі виховуватимуться діти українських робітників в ідеях Івана Франка на вірних синів робітничої кляси, на борців за краще завтра.

Хай в 20-літні роковини смерті Великого Борця за права і Волю працюючих мас стануть підвалини під живий пам'ятник великого „Каменяра”, що один з перших розбивав скалу темноти і неволі на галицькій землі.

Віriamo, що ідея, піднесена через з'їзд „Робітничих Громад” і делегатів Професійних Союзів в дні 16 грудня 1934 р., здійсниться при добрій волі і допомозі всіх зорганізованих робітників.

Тому звертаємося до Вас з проханням за поміччю:

Будуйте разом з нами першу, українську, робітничу, діточу оселю і захист ім. Івана Франка в Нагуєвичях.

Хоч би найменший даток — то цегла до тої будови.

Полишення нашого прохання без полагодження — це зірвання одної цеголки з тої будови.

Чекаємо на вашу поміч!

Жертви просимо слати на адресу: „Комітет Будови Української Робітничої Діточої оселі ім. Ів. Франка в Дрогобичі”, або також залученим чеком ПКО через Міську Комунальну Касу Ощадності в Дрогобичі”.

Цю відозву підписали всі члени Комітету.

Листівка була надрукована „Закладами графічними А. Г. Жупнік” і товариством з обмеженою порукою в Дрогобичі накладом члена Комітету Нестора Шкоди. Листівку-звернення прикрашала фотографія обійстя Франків.

Окрім того, була спеціально випущена листівка з фотографією обійстя Франків, закупленого Комітетом. Гроші від продажу цих листівок ішли на будову оселі.

12 жовтня питання про будову оселі в Нагуєвичях розглянула управа „Робітничої громади” у Львові, і вона ж розробила основні заходи стосовно будівництва. Управа отримала від властей дозвіл на проведення збору пожертв між людьми і провела його.

На жаль, досі не виявлено актів купівлі реальності Франків ні у нащадків Захара Франка, ні у відповідних земельних книгах, які збереглися у Самборі. Невідомо також, за яку суму Комітет придбав

землю і з ким безпосередньо розраховувався. Невідомо, чи Комітет взагалі розраховувався за викуплену землю. Але, як би там не було, уже восени 1935 року Захар Франко розібрав свою хату і переніс її під Війтову Гору. Перенісся і Микола Кушнір з родиною. Він збудував хату в саду, за пасікою.

Активісти „Робітничої громади” з Дрогобича очистили територію і вирішили зробити її презентацію під патронатом УСДП 31 травня 1936 року — в дні пам'яті Івана Франка. Тоді ж і була прийнята відозва Окружного комітету Нафтового басейну КПЗУ до трудящих Західної України (ЛОДА, колекція листівок за 1936 рік, арк. 11):

„Товариші і товаришки!

Перший раз річниця смерті Івана Франка охопила так велику масу українського народу.

Щойно перший раз франківські свята рознеслись так сильним гомоном і так великою симпатією відбилися в опінії польського та жидівського народу.

Франківські свята в Нагуєвичих будуть пам'ятними, зворушать кожную селянську стріху, заставлять призадуматися не одного українського діяча, який не раз з такою ворожістю відносився до комуністів, до ідеї одноцілого і народного фронту.

Спішився український народ з далеких закутин до Нагуєвич, щоб задемонструвати, як сильно бажає волі-свободи, що без всяких вагань хоче розкинути кайдани окупантської неволі на землях Зах. України, що ненавидить війни між народами і що фашизм є смертельним його ворогом.

Твори і науки Франка, які він голосив, мають сьогодні, в часах тяжкої окупантсько-фашистівської неволі, надзвичайно велике значення серед українського народу, якого інтереси вожді з-під знаку Українського націонал-демократичного об'єднання підлою зрадою запродали. Твори і науки Франка під цю пору самотно об'єднують різні українські організації і різні партії в боротьбі з пануванням окупанта mimo існування між ними програмових різниць.

Нагуєвичі — це символ єдності українського народу в боротьбі проти зради українських провідників і оунівських гітлерівців та їх союзників, які поневолюють землю Зах. України.

Розбійницькі групки з-під знаку ОУН ще раз потвердили ту правду, що український націоналізм — це ворог свободи і добробуту українського народу, це союзник окупанта.

Розбійницькі виступи груп з-під знаку ОУН принесли їх провідникам лише сором і нечесть, які взором Гітлера не могли на ніщо інше

здобутись, як цькувати молодь, щоб палкою, ножем і револьвером виступили проти борців за волю, за рідні права в ряді других народів для українського народу на землях Зах. України.

Товариші з УСДП, робітничих громад!

Малисьте нагоду не один раз переконатись, як брехливими є закиди декотрих ваших вождів о деструктивній (розбивацькій) ролі комуністів. Разом з вами оборонилисьмо нагуєвицьку демонстрацію перед хуліганськими виступами оунівських боївков.

Не перший раз малисьте нагоду переконатись, як фальшивими і невірними є твердження декотрих ваших вождів, що існуючий будь-то би терор на Радянській Україні не дозволяє їм робити одноцілого Народного фронту тут з комуністами проти окупантові. Бо ж ніхто з них в Нагуєвичах не посмів виступити з цькуванням на Радянський Союз, а нагуєвицька демонстрація полишила в серцях учасників нестриманий порив захоплення, загартувала братський союз і сильну віру в свою перемогу.

Комуністи не звертаються з пропозиціями о диктатуру пролетаріату і о радянський уряд до другої партії. Комуністи не ставлять, як услів'я одноцілого фронту, любові до Рад. України. Комуністи звертаються до вас і до ваших вождів з спільною боротьбою проти спільного ворога, перебуваючого тут, між нами, проти окупантові і фашизмові о автономічний і демократичний уряд на землях Зах. України.

Оскільки ж величавішими були б Нагуєвичі, коли б провід УСДП згодився на пропозицію комуністів урядження спільних класових конференцій усіх організацій для приготування нагуєвицького здвигу, для поширення франківських ідей.

„О, щоби в слідуєчій році ще більше народу тут зійшлося...” — сказав друг Франка.

Ми певні, що прийде, бо кріпне і розвивається одноцілий і Народний фронт боротьби о волю, о хліб-працю і мир.

До всіх класових українських організацій!

Збудувати дитячу оселю ім. Франка Івана ми зможемо спільними силами усіх українських організацій.

Працюючі маси польські і жидівські все декларують свою готовність помочі.

Будуючи цей дім-оселю, розбудовуватимемо одноцілий і Народний фронт в боротьбі о реалізацію франківських ідей.

Дитяча оселя ім. Ів. Франка буде ще одною твердинею боротьби українського народу з окупантом о його волю, о його політичні права, о його язик, о його культуру на землях Західної України.

Творіть комітети дитячої оселі ім. Ів. Франка! Вибирайте ці комітети на широких масових зібраннях і міжпартійних конференціях!

Хай живе одноцілий Народний фронт!

Проч з варварським урядом Складовського!

До боротьби о автономію Зах. України!

Окружний комітет Нафтового басейну

Комуністичної партії Зах. України

Дрогобич, червень 1936".

Відзначення двадцятиріччя смерті Івана Франка перетворилося у побоїще. І хоч про це побоїще писали різні часописи, кожен із яких висвітлював події зі своїх позицій, однак найбільш детальний опис подій подала газета „Діло” від 4 червня 1936 року:

„З приводу 20-ліття смерті І. Франка управа дрогобицької УСДП уладила в дні 31 травня ц. р. Франкове свято в Нагуєвичих. Про те свято було повідомлене й запрошене на нього все українське громадянство і безумовно організатори мали найкращу волю. Однак з тим святом скоїлось щось таке, як нещодавно зі з'їздом „діячів культури” у Львові, і з нагоди вирішили скористати комуністи й уладили черговий бешкет. На свято прибули „радянофіли” й відомі в повіті горлачі, між ними понад сотка жидів і поляків, як представники лівих жидівських і польських організацій.

На площі під голим небом естрада. На її фронтовій стіні видніє портрет Івана Франка. По обох сторонах портрету прикріплені червоні прапори. Над портретом сплетений з чатиння тризуб, якого шпилі закріплені жовто-синіми китицями.

На естраду входить делегація ППС (Польська Партія Соціалістична — авт.) зі своїм червоним прапором, її провідник розкриває прапор і закриває ним тризуб. Видніються ще тільки жовто-блакитні квіти на тризубових шпильях. Падуть оклики: „Скинути жовто-блакитні краски!” На тризуб кидається кілька людей, що зривають жовто-блакитні китиці і ломлять та кидають на землю тризуб. На естраді не залишається ніде ні один український знак, ні одна українська краска. Все це ще перед офіційним відкриттям академії.

Перед саму естраду чвірками заходить невеликий відділ молодих хлопців і дівчат з жовто-блакитним прапором попереду, співаючи „Не пора”. Чути оплески, але й крики „Преч з фашизмом! Преч з ОУН!” (?!), і в тім моменті починається на площі правдива битва. На відділ молодих хлопців і дівчат кидається під проводом жидівських молодців група різнонаціональних гостей. Літають в воздух крісла, лискають ножі. Професор Сабат кричить: „Поліція!”, але поліція до „внутрішніх

справ" не мішалась. Прибувши хлопці і дівчата збираються всі довкола жовто-блакитного прапора і під напором вп'ятеро численнішої юрби відступають з площі.

Починається „академія". Отвирає її д-р Рудольф Скибінський та вітає президію. З черги виголошує гарний і пристойний, поважний реферат д-р Володимир Старосольський, проводячи паралель між творчістю Шевченка та Франка.

Ідуть усні та письмові привіти від соціалістичних організацій та деяких українських установ. Представник ППС говорить про великий зріст сили своєї партії в останньому часі, що влада в Польщі належить селянам і робітникам і що, спираючись на ідеологію Франка, українські і польські робітники об'єднуються в „людовім фронті", який єдине може вивести Польщу на праву путь. Після цього промовляє представник польського робітничого університету, вказуючи на те, що польський соціалізм приносить українському народові рівність і братерство (оклик з аудиторії: „А де воля?").

Один старший робітник українець, як давній знайомий Івана Франка, говорив свої спомини про Франка. В імені львівської робітничої кооперації складав привіт д-р Сабат, доказуючи, що тільки на Східній Україні здійснились поетові гасла, що боротьба проти більшовицького режиму на Україні є ділом „ундо-фашистських ворогів працюючого люду", щоб його таким чином обманути і тим легше „над ним панувати".

Представник перемиської робітничої громади вказував на те, що „ундо-фашистсько-клерикальна кліка" переслідує далі Франка і по його смерті, бо ще нині з читалень „Просвіти" викидається Франкові твори та головню товариство „Просвіта" не допускає їх популяризації" (?!).

Один промовець підкреслював значення майбутньої оселі ім. Івана Франка, що має бути заснована дрогобицькою робітничою громадою в Нагуєвичих, і її значення буде в тому, що в ній виховуватись будуть діти народу під знаком червоного прапору.

Промовляли також представники української соц.-радикальної партії і радикальних „Каменярів", але їх промови, хоч ішли перед польськими, потонули у покликах польських промовців, що закликали до організації „людового фронту" як єдиного чинника, який забезпечить польській державі силу і могутність".

Усі промови та привітання були переплетені співами хору з Даляви і Добрівлян, а також хору „Робітничої громади" в Дрогобичі. Виконувалися робітничі пісні та соціалістичні гімни. Пісні та гімни аудиторія вітала криками та гучними оплесками, а після оплесків по команді всі підносили вгору кулаки.

„Не було на тім святі, — звітувала газета „Діло”, — жодної української установи дрогобицького повіту з виїмком одної читальні з повіту, яка несла червоний транспарант. Здержались від свята майже всі місцеві селяни з Нагуевич, а місцева молодь відмовилась від участі в т. зв. партійній міліції, яка мала удержувати порядок.

Свято покінчилось відспівуванням соціалістичних інтернаціональних гімнів. Українських національних пісень ані українського гімну не співано.

Після п'ятої години покінчилось те свято. По дорозі з Нагуевич до Дрогобича повстав тепер боєвий фронт між вертаючими зі свята дітьми та гуртками молодих людей, які не хотіли пропустити вертаючих домів. У висліді розправи, яка відбулась перед початком свята і після нього, приміщено кільканадцять тяжко поранених осіб у дрогобицькому шпиталі.

Так відзначено пам'ять того Великого Громадянина й Українського патріота, для якого любов до трудящого народу й усього світу праці була нероздільна від любові до рідного краю”.

Інші газети підкреслювали активну участь у святі „земляків із Ясениці Сільної”, організації ТУР зі Сколе, смакували бійку.

Усі сходилися на тому, що перемогу здобули комуністи. Жодна газета не подала конкретної кількості людей, які потрапили до дрогобицького шпиталю. Жодного слова про події у поліцейських зведеннях. Поліція збоку спостерігала, як б'ються люди, ріжуться ножами, але у „внутрішні справи” не вмішувалась. Ця подія стала предметом спогадів, які друкувалися у радянській пресі. Учасники цих подій щедро описували, як була здобута така важлива для робітників перемога. Члени КПЗУ смакували, як ввіймали одного хлопця, що мав жовто-блакитну відзнаку на лацкані піджака, взяли за руки і ноги і, розгойдуючи, били об стовбур дуба, який називали Франковим (вважалося, що Франко, сидячи під ним, написав оповідання „Олівець”)...

Про будівництво дитячої оселі на обійсті Франків після приходу радянської влади мови не було. Більшість членів Комітету, діставши свої „строки”, відбували їх у тюрмах та висилках у Сибіру. Закуплена площа стояла пустирем, на котрім пасли худобу, аж поки після війни неподалік дороги не змонтували величну арку в дусі сталінських часів, а на камені поруч викарбували напис, який сповіщав, що на цьому місці стояла хата, в котрій 1856 року народився письменник-демократ Іван Якович Франко.

Радянська Україна теж ушановувала Івана Франка — називаючи його іменем вулиці, колгоспи, радгоспи, школи, встановлюючи у парках,

скверах та площах бюсти Івана Франка— найчастіше в ряді скульптурних погрудь письменників-революціонерів. Майже в кожному вузі чи технікумі були стипендії імені Івана Франка.

Врешті саме в Радянській Україні почалися масові випуски багатотомних видань творів Івана Франка. Кооперативне видавництво „Рух”, засноване 1917 року, а 1921 року перенесене до Харкова, серед своїх основних напрямів діяльності, зокрема випуску різних видань у серіях „Бібліотечка української літератури для робітничих та селянських книгозбірень”, „Ілюстрована бібліотека для дітей”, „Театральна бібліотека”, в якій вийшло понад 100 п'єс, організувало і серію „Франківська бібліотека”, де побачили світ монографії з мистецтва та повні зібрання творів українських письменників: дев'ятитомне видання творів Ольги Кобилянської (1927-1929), десяти томне видання творів Бориса Грінченка (1926-1930), десяти томне видання творів Миколи Черняхівського (1927-1931) та восьми томне видання творів Гната Хоткевича (1928-1932). 1933 року видавництво „Рух” було ліквідоване. Ще раніше, 1931 року, ліквідували видавництво „Книгоспілка”. Це видавництво було організоване в Києві 1918 року, 1920 року його закрили більшовики, проте воно відновило свою роботу 1923 року в Харкові, спеціалізуючись на виданні книг з літератури, природознавства, науково-популярних книжок та шкільних підручників. Крім Харкова, видавництво мало філії в Києві та Одесі.

Саме видавництво „Рух” у 1924-1931 роках здійснило перше у франкознавстві потужне багатотомне видання творів Каменяра. У всіх томах зазначалося, що підготував їх до друку Іван Лизанівський, а загальну редакцію здійснив С. Пилипенко.

Перший том вийшов 1924 року накладом 10 тисяч примірників. У 1925-му році вийшли другий, третій та четвертий. Другий том вийшов накладом 5000 примірників, а решта — тритисячним накладом. 1926 року появились два наступні томи, п'ятий та шостий, накладом три тисячі примірників. 7-9-й томи, які містили оповідання І. Франка, вийшли 1927 року. У томах від десятого по сімнадцятий були надруковані повісті Івана Франка. 10-ий том вийшов 1928 року, 11-ий — 1927, 12-ий, який містив повість „Борислав сміється”, вийшов 1926 року, в 13-му томі був „Захар Беркут” (цей том вийшов 1925 року). Повість „Основи суспільності” була надрукована у 14-му томі, який вийшов 1926 року, повість „Для домашнього огнища” (15-й том) вийшла 1927 року; в цьому ж році вийшли „Перехресні стежки” (том 16), „Великий шум” (том 17). Вісімнадцятий том, що вийшов 1929 року, називався „Із літературної спадщини. Книга I”. Дев'ятнадцятий том (1928 рік)

містив драматичні твори. 20 і 21 томи, що вийшли 1926 року, містили поезії. Поезії були і в 22 та 23 томах, що вийшли 1927 року. Поеми Івана Франка були надруковані в 24-26 томах. 24 та 25-ий вийшли 1928 року, а 26 том — 1928 року. Переклади (поезія, проза та драматургія) містились у 28-29 томах, які вийшли 1929 року. В 30-му, останньому, томі була надрукована повість „Лель і Полель”. Цей том вийшов 1929 року накладом 5000 примірників.

На основі цього видання у 1927-1931 роках було здійснене друге видання творів Івана Франка, причому томи 1, 3-7, 11-13 та 17 вийшли у видавництві „Рух” у 1927-1931 роках, а томи 1-4, 6-29 — у „Книгоспілці” в 1924-1929 роках першим виданням, томи 1-3, 11-13 у 1928-1930 роках — другим виданням. Зміст ідентичний зі змістом видання „Рух”.

Видання творів Івана Франка Іваном Лизанівським — це на сьогодні ще малодосліджена сторінка франкознавства, яка таїть багато несподіванок.

На основі згаданого видання Іван Лизанівський у 1930-1932 роках видає п'ятитомник творів Івана Франка.

Крім цієї капітальної праці, Іван Лизанівський видав й інші твори: 1925 року — оповідання „Моя стріча з Олексою” („Рух”, наклад 5 000), 1930 року — збірник „Про Толстого”, в якому замість вступного слова була стаття „Іван Франко про Л. Толстого”. 1931-го року у харківському видавництві „Рух” був виданий збірник „Про Е. Золя”, в якому теж замість вступного слова було подано статтю „Іван Франко про Е. Золя”.

В архіві Івана Франка, що в Інституті літератури, зберігається стаття Івана Лизанівського „Уваги до генези „Боа констріктора” та „Борислав сміється”.

Саме Іван Лизанівський домігся допомоги Ользі Франко, про що свідчить його лист до неї від 5 липня 1924 року (ІЛ, ф. 3, № 1849), вперше опублікований у № 3 „Наукового вісника музею Івана Франка у Львові” за 2003 рік:

„Шановна Пані!

Листа Вашого я одержав. Довго не відписував Вам через те, що робив заходи в Ваших справах: 1) допомога Вам принципіально ухвалена, я подав заяву від мого імені і приложив копії виписок з Вашого до мене листа. Але коли вона буде Вам дана, цього не знаю. 2) На основі Вашої довіреності про видання „Рухом” повного видання творів Вашого покійного мужа Івана Франка „Рух” почав вже видання творів. Я, як впорядник цього видання, приготував вже 2/3 всего матеріалу. І і II томи

вже вийшли би і гонорар був би пересланий, але одно Видавництво, що недавно післало Вам листа, заявляє претензії на друкування творів. Ми на підставі Вашої довіреності купили папір, заключили договір з друкарнею, яка на протязі двох років має видати 28 томів, через те я від імені „Руху” дуже прошу негайно відписати на лист цього видавництва ось що: Ви довірили видання творів Івана Франка „Рухові”, а догляд за виданням мені, через те нехай звертаються в цій справі до „Руху” і до Лизанівського. Прошу зробити це негайно, бо це задержує випуск друку I і II томів.

„Рух” буде Вам (на Ваші руки) висилати гонорар до 100 (сто) доларів щомісячно, а Ви, будь-ласка, вже діліть ці гроші з Вашими дітьми.

Ще раз дуже прошу негайно відсилати Держвидавові або безпосередньо йому, або й навіть через нас, а копію листа прислати нам. Зараз тільки Ваша відповідь задержує випуск з друкарні творів Ів. Франка. Прошу в тій справі порадитися з тов. Струтинським, що працює в „Ділі”.

Запевняю Вас в тому, що основна задача „Руху” є видати твори Франка, через те „Рух” Вас і дітей ні в якому разі не обідить. Моя задача, як великого поклонника Франка, якого я убоготворюю і маю для себе за щастя те, що я був два роки секретарем пана доктора, є — щоби якнайскоріше і якнайгарніше та без змін видати твори доктора. А хтось другий сего не зробить.

Жду негайно Вашої відповіді.

Остаюсь з глибокою до Вас пошаною. *Іван Лизанівський.*

P. S. Прикладаю Вам останній аркуш I тому, обгортку і коректу портрету, що піде в перший том. Прошу їх передати тов. Струтинському як можна найскоріше. *Іван Лизанівський”.*

Допомога Ользі Франко була ухвалена тільки 1926 року, коли відзначали 10-річчя від дня смерті Івана Франка. Згідно з ухвалою Ользі Франко щомісячно посилали 50 американських доларів, які отримував за її довіреністю Петро Франко.

9 лютого 1927 року Народний комісаріат освіти УРСР скерував до Народного комісаріату фінансів УРСР листа, в якому зазначав, що не має заперечень проти виплати законним спадкоємцям Ів. Франка належного їм із видавництва „Рух” гонорару за видання творів покійного письменника (Центральний державний архів Жовтневої революції УРСР у Харкові, ф. 166, оп. 12, спр. 7901). Розмір гонорару не вказувався.

1940 року Ользі Франко призначено пенсію в розмірі 450 крб...

18 травня 1936 року № 23 „Літературної України” повідомляв:

„До 20-річчя смерті І. Франка

Видання Держлітвидавву

У Державному літературному видавництві України виходить п'ятитомник вибраних творів І. Франка з передмовою П. Колесника. Масовим виданням вийшла повість І. Франка „Боа констріктор”. Для червоноармійських бібліотек видано „Бориславські оповідання”. В бібліотеці читача-початківця вийшло кілька кращих оповідань письменника окремими книжками. Для учнів видавництво випустило однотомник шкільного типу.

Вибрані твори єврейською і болгарською мовами

Нацменвидав друкує збірку вибраних творів І. Франка єврейською мовою. До збірника увійшли кращі вірші І. Франка, оповідання та народні казки. Така ж збірка видається болгарською мовою. Єврейською мовою вийшла повість І. Франка „Борислав сміється”...

Галичина похвалитися таким розмахом, зрозуміло, не могла. Тут панував жорстокий геноцид українського населення зі сторони окупаційної профашистської Польщі. Про жодне багатотомне видання творів Івана Франка не могло бути й мови.

Скориставшись ситуацією, яка склалась у Західній Україні, уряд УРСР дав дітям Івана Франка роботу і притулок.

У 1923 році Петро Франко закінчив Львівську політехніку, отримавши диплом інженера-хіміка. Знайти роботу за спеціальністю не міг — мав надто яскраве минуле. Працював не за фахом. Навчав руханки і хімії в Коломийській гімназії. Потім учителював у Яворівській школі на Львівщині та у Львівській академічній гімназії. Був одним із організаторів „Пласту”, активістом багатьох громадських організацій. За рекомендацією професорів-поляків Львівської політехніки він підписав з урядом УРСР п'ятирічний контракт на роботу в Харкові як іноземний спеціаліст, не знаючи, що насправді це була пастка. Його скерували на роботу в науково-дослідний інститут прикладної фізико-хімії, хоча тому інституту не треба було іноземних спеціалістів, бо в ньому працювали українські вчені зі світовою славою. Теми, запропоновані Петру Франкові для опрацювання, не були пов'язані з якимись кардинальними науковими проблемами — „Дослідження газової фази розкладу гіпсу при одночаснім одержанні сірчаної кислоти”, „Одержання сірчаної кислоти з гіпсу при одночаснім одержанні цементу”, „Комбінат на базі цементу і сірчаної кислоти, одержаних з гіпсу”. Мабуть, жодна з цих тем не мала тоді практичної реалізації... Приблизно такими ж були розробки Петра Франка і у Науково-дослідному інституті молочної

промисловості. Тут він працював над технологічною (а не науковою) темою одержання казеїну з молока з допомогою електрики (звичайний спосіб одержання та автоматичний, безперервний).

Уся так звана наукова робота Петра Франка для уряду УРСР не мала жодного значення. Важливим було те, що Петро Франко в Радянській Україні, а не десь у капіталістичному світі. Усім можна було показувати, як піклується радянський уряд про нащадків кращих синів України. А ще якби НКВД вдалося змусити Петра Франка прийняти громадянство УРСР. Не вдалося...

Після закінчення контракту у 1936 році Петро Франко повернувся додому, став членом НТШ, викладав у підпільному українському університеті. Ніколи нічого не говорив про своє ставлення до СРСР, УРСР. Адже бачив голод 1933 року, мільйони трупів. Бачив, у якому становищі перебуває українська інтелігенція. Перебуваючи у Харкові, не міг запросити до себе гостей. У нього було все, а в них — нічого. Вони пухли з голоду. Діти Петра вчилися у школі, але їм забороняли спілкуватися з іншими учнями... На щастя, Петро Франко уникнув тієї долі, яка спіткала багатьох українців в УРСР, уникнув 1937 року...

Разом із Петром Франком до Львова повернулися його дружина, дочки Віра та Іванна, племінник Василь, син стрийка з Нагуевич. Коли стало очевидним, що Галичина буде окупована радянською армією, Петро Франко міг, ясна річ, емігрувати на Захід, як це робили сотні тисяч людей. Але не емігрував. Залишився. Оповідають, що це представник НКВД „приказав” залишитися, погрожуючи, що П. Франкові не вдасться втекти від каральної руки контори імені Фелікса Дзержинського.

Його трагічна доля вже була вирішена...

З часом радянська ідеологія витворила з Івана Франка образ революціонера-демократа більшовицького трактування. Західноукраїнська інтелігенція не змогла тоді дати відсіч такому погляду на творчість Каменяра. Більше того, вона далі продовжувала сперечатися, чи був Іван Франко атеїстом, чи ні, чи потрібно плекати його культ і таке інше...

З приходом радянської влади на територію Західної України почалося масове перейменування вулиць, площ на ім'я Івана Франка. В кожному районі створювали ненависні місцевому населенню колгоспи і давали їм ім'я Івана Франка, як, зрештою, і багатьох інших українських письменників. Ім'я Івана Франка було присвоєно Львівському університету, Львівському педагогічному інституту, Львівському оперному театру... Невеличке провінційне містечко Янів стало Івано-Франковим.

У 1941 році з нагоди роковин Івана Франка визріла ідея видати 25-томник його творів під загальною редакцією М. Возняка. Над під-

готовкою видання працював львівський відділ української літератури АН України, зокрема група в складі Я. Яреми, І. Романченка, М. Деркач та С. Щурата, який уклав методичну розробку „Про принципи видання творів І. Франка”. Машинопис цієї методики, датований 11 червня 1940 року, зберігся у відділі рукописів Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника у Львові (ф. І. Франка, спр. 36).

Нове видання повинно було стати масовим (наклад рухівського видання складав 3000 примірників). Хоча рухівське видання і мало ряд похибок (особливо текстологічних, оскільки упорядникам був недоступний рукописний архів письменника), та воно швидко розійшлося і спонукало ряд літературознавців, зокрема на Східній Україні, наново відкрити й оцінити творчість І. Франка. Першість тут належить київським неокласикам Миколі Зерову (стаття „Франко-поет”, 1925 р.) та Павлові Филиповичу (статті „Генеза Франкової легенди „Смерть Каїна”, 1924 р., „Шляхи Франкової поезії”, 1927 р.).

У той час розпочинається активна робота над рукописним архівом Івана Франка, що зберігався у Науковому товаристві ім. Шевченка. Особлива заслуга тут належить Михайлові Возняку, Марії Деркач та Володимирові Дорошенку. В процесі роботи над Франковим архівом лише Михайло Возняк опублікував понад 120 праць, серед яких публікації невідомих на той час поем Івана Франка „Святий Валентій”, „Терен у нозі”, незавершеної повісті „Не спитавши броду”, ряд драматичних творів та повістей (наприклад, переклад реконструйованої повісті „Лель і Полель”), чимало епістолярних матеріалів. Багато творів опрацювала Марія Деркач. Уперше їх було надруковано у львівському журналі „Література і мистецтво”.

Працюючи над новим виданням творів, редколегія опиралася на принципи публікації, які Іван Франко окреслив ще 1896 року у передмові до другого видання „Лиса Микита”. До видання мали бути включені всі віднайдені у Франковому архіві матеріали і твори. Та, на жаль, війна перешкодила цим планам, і світ побачив лише другий (т. 2. Оповідання. 1941, 507 с., 1 л. порт. Наклад 15 000) та дванадцятий (т. 12. Лис Микита. Пригоди Дон Кіхота. Абу Касимові капці. Коваль Бассім. 1941, 424 с., 1 л. порт. Наклад 15 000) томи видання. Підготовлений Марією Деркач у співавторстві з працівниками Інституту літератури М. Пивоваровим та О. Кисельовим тринадцятий том („З поетичної спадщини”) залишився неопублікованим.

До редакційної колегії видання входили О. І. Білецький, М. С. Возняк, О. Є. Корнійчук, А. Ю. Кримський, І. С. Кобилецький, І. Г. Кологойда, Д. Д. Копиця, Й. Г. Лисенко, К. Й. Студинський, П. Г. Тичина.

Воно було приурочене 85-річчю від дня народження та 25-річчю від дня смерті Каменяра. Виданням займалися Академія наук УРСР та Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка.

„У 1941 році, — писала Віра Бонь, одна із фундаторів музею Івана Франка у Львові, у спогадах, друківаних у книжці „Марія Деркач, 1936-1972”, що вийшла у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника 1999 року, — коли на Львів наступали німці, архів і бібліотеку Івана Франка довелось рятувати вдруге. У зв'язку з підготовкою до відзначення 85-річчя від дня народження Івана Франка проводилося впорядкування архівних матеріалів. На прохання Марії Дем'янівни академік Богомолець посприяв виділенню коштів для оправи архіву Франка. Тому частина рукописів була в майстерні на оправі, інша частина у фотографа на перефотографуванні. Книги з бібліотеки Івана Франка експонувались на виставці, організованій Академією наук. І ось розпочалася війна. На вулицях Львова йшла перестрілка. Марія Дем'янівна зі своїми мужніми колегами Стефанією Дорош і Марією Штелігою в рюкзаках і кошиках знесли все до НТШ, де усі роки німецької окупації Франкова спадщина надійно зберігалась”.

Коли Марія Штеліга несла в рюкзаку автографи Івана Франка, на неї напав якийсь мародер і хотів відібрати рюкзак, надіючись чимось поживитися. Після довгої боротьби він вирвав рюкзак і побачив, що там якісь папери. Зі злості витягнув сірники і хотів їх спалити. Марія Штеліга пояснила, що це папери її батька, і вона хоче їх врятувати. Злодій покрутив пальцем коло скронь, мовляв, дурна баба, тут таке, а вона з паперами возиться, але зажадав викупу. Марія Штеліга завела його додому і казала брати, що бачить. Той викинув все з рюкзака, напхав різного добра, а коли відходив, то зняв з неї мешти. Наступного дня вона прийшла в НТШ боса, але рукописи були врятовані. Цей випадок подібний на легенду. Однак цю легенду через деякий час підтвердив Степан Щурат.

Коли до Львова наблизився фронт, над спадщиною Франка втретє нависла небезпека знищення. Про це Віра Бонь у згаданих спогадах оповіла дуже скупі: „З особливою шаною згадувала Марія Дем'янівна своїх друзів, з якими вона вже втретє рятувала реліквії Івана Франка. Німці відступали зі Львова. Було розпорядження про вивезення у Німеччину усіх найцінніших видань з бібліотеки НТШ, у тому числі бібліотеку та архів Франка. Навантажені машини їхали, але жодна книжка Франкова, жоден його рукопис не були втрачені”.

У перші роки радянської влади Марія Штеліга працювала в бібліотеці, що тепер носить ім'я Василя Стефаника, — завідувала кімнатою-музеєм

при НТШ, яка була створена в 1926 році, а згодом склала основу теперішнього музею Івана Франка у Львові. Тут були не тільки рукописи та книги, а навіть особисті Франкові речі, закуплені Товариством у його дітей. Перший раз, ще перед війною, ці рукописи та бібліотеку треба було рятувати через те, що мешканці, які жили над кімнатою-музеєм, виїхали на свята на село і забули закрити кран. Працівники музею під керівництвом Марії Деркач протягом двох років реставрували Франкову спадщину. На час війни бібліотека, де працювала Марія Штеліга, стала називатися міською бібліотекою № 3. Польські шовіністи підмовили німців вивезти бібліотеку на Захід, тобто до Німеччини, куди ще перед тим були відправлені цілі вагони книг із бібліотеки Оссолінських. Але по війні стало відомо, що до Німеччини книги не потрапили, а осіли в Польщі — так само, як осіли там і дуже важливі історичні документи, в тому числі пов'язані з січовими стрільцями.

Ризикуючи життям, Марія Деркач, Марія Штеліга та Стефанія Дорош заповнили паки, призначені для вивозу, не архівом Франка та його бібліотекою, а німецькими газетами, журналами та іншою макулатурою. Обман могли дуже легко викрити, тому вони дуже ризикували.

За цей великий подвиг перед українською культурою за радянських часів ці жінки зазнали знущань та зневаги...

У повоєнний час, готуючись до відзначення столітнього ювілею Івана Франка, вирішили відновити видання 25-томника. М. Возняк ще раз повторив раніше висловлену думку стосовно мовного редагування творів І. Франка. Та київський Інститут літератури висунув ідею про нове — 20-томне — видання спадщини Каменяра, куди б увійшли і матеріали, підготовані для 25-томника. Було організовано редколегію, яку очолив О. Білецький (до неї увійшов і М. Возняк), але вона „побоялася братися за академічне, а схилилася до масового видання, наближеного до академічного”. Щодо мовностилістичного оформлення видання редакція підтримала пропозицію В. Сімовича, висловлену ще перед виданням 25-томника. На цьому ґрунті між Михайлом Возняком та Олександром Білецьким зав'язалася принципова полеміка. Її наріжним каменем було питання дотримання оригінальності специфічної мови І. Франка, насиченої діалектизмами і далекої від вимог літературної мови 50-х років ХХ століття. О. Білецький обстоював думку про популярне видання Франкових творів з наближенням мови письменника до вимог тодішньої літературної. Позиція М. Возняка, очевидно, була більш правомірною, засвідчувала глибинне знання специфіки матеріалу, наукову обізнаність із тим матеріалом. Її дотримання дало б змогу дати читачеві авторитетне, підготоване на високому науковому рівні видання творів І. Франка.

Та, на жаль, конфлікт з О. Білецьким повернувся проти М. Возняка: останнього вивели зі складу редколегії (що вже парадоксально, бо він був єдиним франкознавцем у редколегії), призупинили видання нових книг і праць ученого, піддавши їх ідеологічній цензурі.

Щоб отримати монополію на видавництво Франкових творів і відсторонити від нього М. Возняка, Інститут літератури на чолі з О. Білецьким навіть домогся того, що в 1950 році архів письменника було вивезено до Києва, де він залишається й досі, чим грубо порушено заповіт Івана Франка. Перенесення архіву письменника пояснювалося тим, що в Києві є прекрасні спеціалісти. Спроби повернути архів у так звані часи перебудови та нової української державності ні до чого не привели.

На щастя, архів Франка та його бібліотека справді знаходяться у дуже добрих умовах зберігання та мають фахове наукове забезпечення...

Двадцятитомне видання таки побачило світ протягом 1950-1956 років, але без участі М. Возняка. У виданні було допущено чимало помилок. Другий його том повністю (зі всіма помилками) повторював другий том попереднього двадцятип'ятитомника. Виявляючи ці помилки, М. Возняк у статті „Про принципи видання творів Івана Франка” („Вісник Академії Наук Української Радянської Соціалістичної Республіки”, окремих відбиток, № 7, Київ, 1951, с. 50) писав: „Щодо друкарських помилок у другому томі творів Франка 1941 р., стверджую, що я не мав жодного аркушу”.

До редакційної колегії видання входили: Корнійчук О. Є., Білецький О. І., Козланюк П. С., Копиця Д. Д., Омеляновський М. Є. Видання було здійснене у Держлітвидаві УРСР протягом 1950-1956 років:

- Т. 1. Автобіографічні матеріали. Оповідання. 1955 с.; 1 л. порт. (роботи В. І. Касіяна). Тир. 30000.
- Т. 2. Оповідання. 1950. 440 с.; 1 л. порт. Тир. 30000.
- Т. 3. Оповідання. 1950. 496 с.; 1 л. порт.
- Т. 4. Оповідання. 1950. 544 с.; 1 л. порт. Тир. 30000.
- Т. 5. Повісті. 1951. 492 с.; 1 л. порт. Тир. 30000.
- Т. 6. Повісті. 1951. 508 с.; 1 л. порт. Тир. 30000.
- Т. 7. Повісті. 1951. 460 с.; 1 л. порт. Тир. 30000.
- Т. 8. Повісті. 1952. 428 с.; 1 л. порт. Тир. 30000.
- Т. 9. Драматичні твори. 1952. 520 с.; 1 л. порт. Тир. 30000.
- Т. 10. Поезії і поеми. 1954. 520 с.; 1 л. порт.; 1 л. автогр.; 2 вкл. л. Тир. 30 000.
- Т. 11. Поезії і поеми. 1952. 576 с.; 1 л. порт. Тир. 30000.
- Т. 12. Поеми. 1953. 571 с.; 1 л. порт. Тир. 30000.

- Т. 13. З поетичної спадщини. 1954. 471 с.; 1 л. порт. Тир. 30000.
 Т. 14. Поетичні переклади. 1955. 461 с.; 3 л. автогр.;
 1 вкл. л. Тир. 30000.
 Т. 15. Поетичні переклади. 1955. 610 с.; 2 л. автогр.;
 3 л. вкл. Тир. 30000.
 Т. 16. Літературно-критичні статті. 1955. 467 с.;
 2 л. автогр.; 3 л. вкл. Тир. 30000.
 Т. 17. Літературно-критичні статті. 1955. 529 с.;
 4 вкл. л. Тир. 30000.
 Т. 18. Літературно-критичні статті. 1955. 560 с. Тир. 30000.
 Т. 19. Філософські, економічні та історичні статті. 1956. 804 с.
 Тир. 30000.
 Т. 20. Вибрані листи. 1956. 809 с. Тир. 20000.

Двадцятий том невдовзі був вилучений від передплатників та бібліотек через ідеологічний брак... У тому томі були деякі листи М. Грушевського...

Зрозуміло, що двадцятитомник не міг повністю охопити всю літературну спадщину Івана Франка, крім того Франкові твори були подані з купюрами. Та навіть у такому вигляді двадцятитомник викликав схвалення провідних науковців.

1956 року у видавництві АН УРСР вийшов перший том „Літературної спадщини” Івана Франка — 512 сторінок, з ілюстраціями: 1 літографічний портрет, 4 листки ілюстрацій (АН УРСР, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка). Упорядники: Басс І. І., Бонташ Є. Г., Грудницька М. С., Деркач М. Д., Дяченко М. І., Розова Н. С., Ряпко А. Й., Франко Т. І. Зміст: Художні твори. — Поезії. — Проза. — Драми. — Художні переклади. — Статті. — Листи.

1962 року у тому самому видавництві (АН УРСР, ІЛ ім. Т. Г. Шевченка) вийшов другий том цього видання, який містив переклади і переспіви із старогрецьких поетів (495 сторінок, 3 літографічні портрети, наклад 2100; відповідальний редактор О. І. Білецький; упорядники: Басс І. І., Грудницька М. С., Каспрук А. А., Франко Т. І., за участю Кочубей Л. А.).

Наступного, 1963-го, року це ж видавництво надрукувало третій том, який містив поетичні твори за мотивами історії стародавнього Риму — 674 сторінки, 2 літографічні портрети, наклад 1250, відповідальний редактор І. І. Басс, упорядники: І. І. Басс, Л. А. Кочубей, Т. І. Франко. Передмову написав І. І. Басс.

1966 року в „Науковій думці” вийшла укладена М. О. Морозом бібліографія творів Івана Франка, яка охопила 1874-1964 роки. Наклад

2 000 примірників. Видання було надруковане згідно з постановою вченої ради Львівської державної наукової бібліотеки і вченої ради Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.

Недоліки і неповноту двадцятитомного видання франкознавці відчували досить скоро. Подальша праця над матеріалами архіву і наукове осмислення спадщини Івана Франка довели необхідність більш масштабного видання творів письменника. На початку 70-х років розпочали підготовку 50-томного видання творів Івана Франка. З двох загальноприйнятих типів видань літературної класики — академічного та науково-критичного — для цього видання було обрано другий, який не передбачав вичерпної повноти, але ґрунтувався на критичному відтворенні і коментуванні тексту. Засади питання текстологічного оформлення видання були розкриті М. Бернштейном у фундаментальній статті „Основні технологічні принципи зібрання творів у 50 томах”, надрукованій у збірнику „Іван Франко. Питання текстології” (К. Наукова Думка, 1983, с. 3-33). П'ятдесятитомник побачив світ протягом 1976-1986 років (за нього редколегія була удостоєна Державної премії ім. Т. Шевченка).

Видання ділиться на чотири серії. Перша серія складає 25 томів і охоплює всю літературно-художню спадщину Івана Франка, друга — в 17-ти томах — подає праці з питань історії літератури, літературної критики, мистецтвознавства, етнографії та фольклору. Третя серія складається з 5-ти томів, зміст яких становлять праці з історії, економіки та філософії. Завершує видання тритомна серія епістолярію письменника. У порівнянні з попередніми, це видання справді було найповнішим і містило ряд досі не опублікованих Франкових досліджень („Нарис історії літератури...”, „Студії над українськими народними піснями”, „Життя Івана Федоровича і його часи” та ін.).

Та, з іншого боку, обраний тип видання у всьому відповідав радянській ідеології і мотивував купюрованість, відсутність у виданні значної кількості різножанрових творів письменника, принципово важливих для розкриття його світогляду. Так із видання були вилучені поезії національно-патріотичного спрямування з циклу „Україні”, деякі вірші з циклу „Жидівські мелодії”, поеми „Великі роковини”, „Святовечірня казка”, „Пролог” (до роковин „Наталки Полтавки” І. Котляревського). З літературно-критичних праць неопублікованими залишилися перша передмова до перекладу „Фауста” Гете, стаття „Поет зради”, рецензія на п'ятитомну працю В. Шухевича „Гуцульщина”. З фундаментальної п'ятитомної збірки апокрифів було передруковано лише передмови; до епістолярію не увійшла ціла низка листів. Деякі з опублікованих

творів зазнали суттєвих купюр, що порушувало їх цілісність і створювало зміст. Наприклад, було випущено цілий заключний розділ з праці „Поєма про створення світу”, досить великі й суттєві уступи з праці „З останніх десятиліть ХІХ віку”. У коментарях досить часто нав'язувалася ідеологізована критика: засуджувалася „помилковість” поглядів письменника, відомості про деяких зі згадуваних у тексті діячів подавалися неправильно (як-от про Г. С. Чемберлена у коментарі до статті „Поза межами можливого”).

„Таким чином, — писав Яким Горак у статті „До питання про велич Івана Франка”, опублікованій у збірнику № 4 „Наукового вісника музею Івана Франка у Львові” (2004 р., с. 53-54), — історія шляху творчої спадщини Івана Франка до нинішнього широкого читача спонукає до доволі сумного висновку: небезпідставно гордо заявляючи про велич митця і науковця, ми ще досі не спромоглися на вичерпне, повноцінне багатотомне видання його творів, а це і є однією з причин того, чому ми сьогодні не можемо у повній мірі збагнути його велич”.

П'ятдесятитомне видання творів у деякій мірі доповнили збірник „Іван Франко. Мозаїка”, що вийшов у видавництві „Каменярь” 2001 року, та його друге видання 2002 року, упорядковане З. Т. Франко та М. Г. Василенком. Тут були опубліковані оригінальні поетичні твори з циклу „Україна” („Розвивайся ти, високий дубе”, „Не пора!”, „Ляхам”, „Хрест”), а також із циклу „Жидівські мелодії” („Самбатіон”, „Пір'я”, „Асиміляторам”, „Заповіт Якова”), „Великі роковини”, „Гей, січ іде”. З поетичних перекладів тут були опубліковані „Бах-Корба” Я. Врхлицького, „Моя пісня” та „Пісня робітників” М. Розенфельда, а також літературні та поетичні твори: „Із лектури наших предків ХІ в.”, „Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка”, „Про життя і діяльність Олександра Кониського”, „Олександр Яківлевич Кониський (18 серпня 1836 — 12 грудня 1900)”, „Вік (1798-1898). Томи I, II, III. Київ, 1902”, „Українсько-руська література і наука в 1899 році”, „З останніх десятиліть ХІХ в.” (урибок зі статті), „Огляд української літератури 1906 р.”, „Новини нашої літератури”, „Українська трибуна в Росії”, „Україна. Науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал” (урибок зі статті), „З приводу фейлетону Свистуна „Кто больший: г. М. Грушевський или о. А. Петрушевич?”, „Ще у справі рецензії й її рецензентів”, „Поет зради”, „Теперішня хвиля а русини”, „Між своїми” (Епізод із взаємин між галичанами й українцями 1897 р.), „Ukraina ingredenta”, „Двоязычність і дволичність”, „Сухий пень”, „Бледнов”, „Семітизм і антисемітизм у Галичині”, „Жидівська держава”, „Мої знайомі жида”, „Із історії робітницького руху в Австрії”,

„З новим роком (1897)”, „Фабіанці і фабіанізм”, „Соціалізм і соціал-демократизм”, „До історії соціалістичного руху”.

У передмові до видання З. Т. Франко, онука Каменяра, писала: „Постаті Івана Франка в радянському літературознавстві на різних етапах його еволюції відводилось одне й те саме визначення: співець поневолених, провісник соціалістичної революції. Мінялись цілі періоди в історії української літератури, з її відродженням і розстрілом, з відлигою і задушенням, суворішали і м'якшали програмні, точніше, програмні імперативи, а за ними кампанії боротьби з первородним гріхом української інтелігенції — буржуазним націоналізмом, що в своє силове поле втягувала все більше дожовтневих письменників, не кажучи вже про суцільних — радянських, а Франко залишався „полум'яним борцем”, „яскравим виразником”, що „утверджував” і „гнівно засуджував”, наділявся означеннями „визначний”, „видатний”, „великий”. За часовою поділкою і етапами революційного руху його „поміщали” на революційно-демократичному, тобто селянському, щаблі, дарма що саме йому належала пальма першенства в українській літературі в опрацюванні робітничої тематики, чим випередив російську, ба, навіть світову літературу. І тим не менше до світоглядно вищого — пролетарського етапу його не допускали, бо такий всеціло відводився молодшому від Франка не лише за віком, але й за часом відтворення цієї теми М. Горькому. Що ж! Без „пролетарськості” він не збіднів.

З такою трактовкою світоглядних позицій Франка настільки зрослися закомплексовані на „другосортність”, чи „провінціоналізм” українського письменства багато хто з радянських суспільствознавців попередньої доби, що й не допускали думки про якусь переатестацію. І так по численних суспільствознавчих працях він ходив у революціонерах-демократах, прогресивних, близьких до марксизму і в поборниках дружби з російським народом великим Каменярем. Від праці до праці переходив він не лише з тими почесними, „науково доведеними” кваліфікаціями, але із не менш „науково обґрунтованими”, правда, здебільшого сором'язливо прихованими застереженнями про його „окремі помилки”, „нерозуміння”, у виникненні яких винними були: відсталість Галичини, опортунізм, незнайомство з більшовицькою літературою. Що ж було його помилкою? Чи сліпота, нездатність розібратися в проголошуваних тоді соціал-демократичних доктринах, чи прозірливість, здатність передбачати, звичайно, не з позицій візонера, ясновидця, а аналітика, позитивіста, їх уразливість? Так питання не ставилось, і тому відповідь не давалась, зате в обіг запускалися вирази про те, що до історичного матеріалізму він не доріс, зупинившись на нижчій

стадії діалектичного матеріалізму, і що не піднявся до повного розуміння марксизму. Та й подумати тільки. Куди вже йому, українцеві, ще й до того з Галичини, аж під Австрією, отому, як його Сталін назвав у розмові з Антоненко-Даєидовичем, „австріяцкому писателю”, ще й не членові РСДРП, зглибити Маркса і Енгельса? Для того треба було б принаймні народитись або жити в „революційній” Росії. Диву дивуєшся, бо що не кажи, а той же Франко ще в свої 20 і 22 роки прочитав в оригіналі „Капітал” Маркса і „Анти-Дюрінг” Енгельса та на їх основі склав підручник політекономії й програму галицьких соціалістів (скажіть, а хто з сучасних „марксистів” прочитав не те що в оригіналі, а в перекладі на загальнодоступну російську чи „малодоступну” українську ці твори Маркса і Енгельса? Навіть не йдеться про студентські роки, а в зрілому віці? Припускаю, що небагато таких є серед тих, хто закидав Франкові нерозуміння марксизму). Але не будемо їм особливо дорікати, бо епоха, в якій доводилось працювати франкознавцям старшого покоління, багато що пояснює, а сучасна не менше й що виправдовує. А втім, з перспективи часу, замислимося і над причинами, що породили такі в дечому принизливі, з погляду величі самої постаті Франка, її трактування, котрі правила за аксіоматичні і впродовж десятків років переглядові не піддавались, хоч окремі спроби такого, звичайно, були. Можливо, не варто вислів „нерозуміння” сприймати аж надто дослівно. Чи не грав він роль наклейки на туго закупореній пляшці з вибухонебезпечною речовиною, наклейки, що застерігала не розкривати цієї теми? А може, це був своєрідний евфемізм замість „лайки”, так тоді модної, що мав пом’якшити вину Франка за те, що наважився кинути камінь на тих, з чим вченням здійснювалась Жовтнева революція, і піддати критиці окремі місця їх вчення. Хто його знає, може, і так. Але залишимо відповіді на ці питання майбутнім дослідникам і читачам цієї книжки. А самі звернемося до тих, колись крамольних, творів Франка, добірку з яких пропонуємо увазі і спробуємо під мікроскопом оглянути ці „бацили”, розмноження яких так боялись радянські франкознавці і ті, які були над ними зверху, що не включили їх до „найбільш повного”, як це прийнято говорити, 50-томного зібрання творів І. Франка.

В одностомнику „Мозаїка” знайшли місце далеко не всі ті твори, що не потрапили в 50-томник (а таких, за попередніми підрахунками редколегії цього зібрання, назбирається більш як на 10 томів, якщо не брати до уваги п’ятитомник „Апокрифів і легенд” і шестикнижжя „Галицько-руських народних приповідок”), а лише ті, які за своєю тематикою чи ідейно-політичним спрямуванням не вписувались в епоху застою і які,

чи то з волі керівництва ідеологічного фронту, чи Інституту літератури, з об'єктивних і суб'єктивних причин, були відхилені редколегією як „небажані”, „помилкові” і „небезпечні” в розумінні „води на млин” тим силам, що були в конфронтації до ідеології комунізму. Це твори, що в тій чи іншій мірі і досі не втратили своєї актуальності, а в епоху привселюддя набрали ще й особливого звучання, бо багато в чому пере-гукуються з тими проблемами, що вимагають свого нового розв'язання”.

11-15 вересня 1986 року у Львові відбувся міжнародний симпозіум ЮНЕСКО „Іван Франко і світова культура”. Матеріали цього симпозіуму були видані „Науковою думкою”.

На пленарних та секційних засіданнях симпозіуму обговорювалися такі основні наукові проблеми:

- „Іван Франко — видатний український поет, прозаїк, драматург, літературний критик — у зв'язках і взаємодіях із слов'янськими та західноєвропейськими літературами”;
- „І. Франко й вітчизняна літературна традиція”;
- „Гуманізм І. Франка та сучасні проблеми культури”;
- „Концепція реалізму письменника”;
- „Проблема спадкоємності і синтезу культур минулого в художній творчості та історико-культурологічних працях І. Франка. Слов'яни, Захід і Схід у його концепції світового культурного розвитку”.

На цьому симпозіумі з доповіддю „Іван Франко як австрійський письменник. Його творчість на німецькій мові” виступав Гунтер Витженс (помер у серпні 1991 року) з Віденського університету, професор кафедри слов'янської філології, на якій Іван Франко свого часу захищав дисертацію...

До 125-ліття від дня народження Івана Франка було вирішено відновити садибу письменника. Проте виявилось, що меморіальних речей з обійстя Франків майже не залишилося. Микола Кушнір продав хату, що була збудована на місці згорілої хати батьків Франка „десь на Баню в Бориславі” (Баня Котівська, одне з передмість Борислава).

Комітет, який запланував збудувати оселю і створити музей, добре очистив обійстя Франків „від посторонніх речей”.

Тільки завдяки подвижництву працівників Львівського літературно-меморіального музею садиба-музей у Нагуєвичах була відновлена.

Відкриття садиби переросло у справжнє свято вияву любові і пошанування до Івана Франка.

Потім... Потім відновлена садиба тричі горіла. Останній раз — перед святкуванням 145-ої річниці від народження Івана Франка...

Ще наприкінці 1950-х років виникла ідея спорудження пам'ятника Іванові Франкові перед Львівським університетом. Автором і генератором ідеї був скульптор Іван Севера, професор Львівського державного інституту прикладного і декоративного мистецтва. Він наполягав на розташуванні пам'ятника на фоні головного фасаду будівлі університету напроти головного входу. Свій задум І. Севера аргументував так: Іван Франко іде попереду представників когорти вчених українського суспільства (серед яких — викладачі й студенти університету), демонструючи перемогу над історичною несправедливістю, яку створювали чужинці й особисті опоненти при житті поета. Іван Франко веде українських учених назустріч сонцю, яке освітлює їхні обличчя з південно-західної сторони світу. Планована шестиметрова фігура Франка мала стояти на високому постаменті і передавати рух, а на підніжжі мали бути персонажі з творів письменника.

Активна діяльність І. Севери та відповідних структур Львова спонукала Раду Міністрів УРСР прийняти постанову про спорудження у Львові пам'ятника Іванові Франку. Міністерство культури України організувало дві групи авторів, які повинні були виготовити ескізний проект на конкурсних умовах закритого типу. До київської групи входило троє авторів: подружжя скульпторів О. Супрун й А. Білостоцький та архітектор В. Іванченко. У складі львівської групи були скульптори І. Севера, В. Сколоздра, Д. Крвавич та архітектор А. Шуляр.

У 1960 році у Львові відбулося перше обговорення ескізних проєктів, представлених згаданими авторськими групами, в якому брали участь представники творчої інтелігенції міста, партійних та радянських установ.

Київська авторська група розташувала пам'ятник на фоні паркової зелені по осі головного входу університету. Обличчя Франка було звернене до головного фасаду споруди. Фігура стояла на високому постаменті без будь-якої атрибутики. Через надмірну атлетичність постаті письменника і динамічність, які не були притаманні його особі і характеру, цей проєкт піддався гострій критиці.

„Жоден проєкт не отримав схвалення, — писав Андрій Шуляр у своїх спогадах, опублікованих у № 7 „Наукового вісника музею Івана Франка у Львові”, — тому експертна комісія монументальної скульптури Міністерства культури України порекомендувала авторським групам продовжити пошук інших проєктних рішень.

Представники вченої ради державного університету ім. І. Франка, які брали участь в обговоренні проєктних пропозицій, категорично заперечували проти розташування пам'ятника на фоні університету з

поверненням спиною до головного фасаду, на якому є багато архітектурно-скульптурних декоративних елементів, які будуть конфліктувати з сучасними формами монумента.

Київська авторська група, відчувши неприйняття їхньої проектною пропозиції та конфліктну ситуацію щодо місця розташування пам'ятника, відмовилась від подальшої участі у конкурсі, а професор І. Севера, не отримавши підтримки своєї ідеї з місцем розташування пам'ятника, припинив участь у розробці іншого варіанту".

У такій ситуації Львівський облвиконком порекомендував Міністерству культури України створити одну — львівську — авторську групу для продовження роботи над проектуванням пам'ятника. Сформувати таку групу і подати кандидатури на розгляд Міністерству культури України було доручено обласному управлінню культури. До авторської групи були залучені скульптори Валентин Борисенко, Дмитро Крвавич, Еммануїл Мисько, Василь Одрехівський, Яків Чайка та архітектор Андрій Шуляр.

У грудні 1960 року Міністерство культури України підписало з львівською авторською групою договір, яким було встановлено термін завершення ескізного проекту (5 квітня 1961 року), а також обсяг проектних матеріалів.

Першочерговим завданням авторської групи було остаточне вирішення об'ємно-просторової композиції пам'ятника в урбаністичному розумінні, враховуючи існуючі транспортні й пішохідні потоки, зелений масив парку Івана Франка, щільність і характер архітектурно-скульптурного рішення головного фасаду будівлі університету, рельєф території партерної частини парку та її інсоляцію.

„Зважаючи на заперечення представників ученої ради університету ім. І. Франка проти повернення пам'ятника спиною до університету, — пише далі Андрій Шуляр, — авторська група, провівши аналіз сонячного освітлення території на основі матеріалів докторської дисертації доцента І. Гітиса про циклічність сонячних, напівсонячних і похмурих днів у Львові, прийшла до висновку, що фактор сонячного освітлення не може бути основою для орієнтації пам'ятника за сторонами світу (сонячних днів у році в середньому 42, напівсонячних — 172, похмурих — 151).

У пошуках найбільш сприятливої точки в партерній частині парку для встановлення пам'ятника був проведений аналіз у натурі різних варіантів. Були визначені дві основні лінії, які з містобудівних і оптичних міркувань давали оптимальний результат. Перша вісь — це перпендикулярна лінія від центрального входу університету у напрямку парку,

друга — повздожня вісь вул. Словацького. На перетині вказаних ліній авторська група визначила найбільш сприятливу точку для встановлення і огляду пам'ятника з різних місць пішохідних потоків на алеях і площах партерної частини парку.

Густі насадження високорослих дерев парку від весни до осені створюють сприятливий зелений фон для сприймання силуетної композиції монумента, спорудженого з матеріалів ясно-рожевого кольору. Фронтальна частина монумента разом з декоративним головним фасадом будівлі університету та благоустроєним партером парку ім. І. Франка створюють спільну композиційну та історичну цільність міського комплексу (сьогодні підтверджується правильний вибір авторської групи).

Творчий пошук рішення, яке б символічно перепліталось з життям і творчістю Івана Франка, виливався в архітектурно-скульптурну композицію пам'ятника у вигляді трьох кам'яних вершин-скель карпатської смуги Бойківщини, в яких були б витесані фігура й два пілони з барельєфами персонажів творів письменника”.

Була також запроєктована напівкругла форма стилобату висотою на сім ступенів, розташованих по осі входу до університету, яка стала б об'єднуючим елементом постаменту з фігурою та двома пілонами з барельєфом. Перед стилобатом утворювалась площа у двох рівнях з перехідними ступенями та широкими підходами з двох боків до верхньої частини, яка мала в плані трапецоїдну форму.

Восьмиметрова фігура письменника-революціонера мала б стояти на невисокому постаменті.

Керуючись інструкцією Міністерства культури України „Про порядок проектування і спорудження пам'ятників і монументів в Українській Радянській Соціалістичній Республіці”, авторська група представила відповідні текстові і графічні матеріали, макет та метрову фігуру на розгляд експертної комісії монументальної скульптури Міністерства культури України, а згодом — на розгляд Політбюро Центрального комітету Компартії України.

„Для участі у розгляді ескізного проекту, — згадує далі А. Шуляр, — на засідання Політбюро, окрім авторської групи, були запрошені голова Львівського облвиконкому Семен Стефаник та представник Спілки художників України скульптор Сергій Литвиненко. До авторів було багато запитань переважно творчого й економічного характеру. Опонентом проекту був завідувач ідеологічного відділу ЦК Компартії України А. Кондуфор, який наполягав на заміні частини гранітних ступенів стилобату на земляні відкоси, які були б значно дешевшими. Були й інші несуттєві зауваження. До мене підійшов тодішній голова

Ради Міністрів УРСР Володимир Цербицький і пошепки сказав мені: „Захищайтесь!” У своєму виступі він підтримував поданий на розгляд проект і рекомендував його схвалити.

Ескізний проект був схвалений, але перший секретар ЦК КПУ Микола Підгорний застеріг голову облвиконкому і Міністра культури України, що уряд жодного кольорового металу на пам'ятник у Львові не може виділити, і порекомендував авторам використати інші матеріали.

Після вимушеного переходу з бронзи на інший матеріал при моделюванні фігури і барельєфів, перед скульпторами виникла нова проблема в трактуванні скульптурних елементів монумента й пошуку їх пластичної виразності. Такий поворот подій негативно позначився на настрої і ентузіазмі авторської групи і потребував відповідного часу на переосмислення подальшого творчого пошуку.

Розглядалися різні види доступних на той період в Україні матеріалів для скульптури, таких, як литий чавун, бетон з запошенням поверхні мідним порошком, покриття бетону мармуровою крихтою з бучардуванням, пластикові суміші, твердий пісковик або граніт.

Враховуючи те, що матеріал основних компонентів монумента (а саме рожевий граніт Токівського кар'єру Дніпропетровської області) був запроєктований і схвалений Міністерством культури та керівними органами республіки, авторська група погодилась зберегти однорідність усіх складових архітектурно-скульптурних компонентів і виконати їх із рожевого граніту.

Міністерство культури України, отримавши дозвіл Ради Міністрів України на використання гранітної продукції для спорудження пам'ятника Іванові Франку у Львові, доручило Львівському обласному управлінню культури заключити угоду з Токівським каменедробильним кар'єром Дніпропетровської області на поставку у 1964 році граніту рожевого кольору за відповідною специфікацією.

Наступним етапом творчості, який довелося подолати авторській групі перед виготовленням скульптурних елементів монумента у натуральному розмірі, тобто у масштабі 1:1, було визначення висоти скульптури і постаменту. На той час це мало настільки принципове значення, що для вирішення цієї справи до Львова приїздив секретар ЦК КПУ з ідеологічних питань І. Скаба. Він застеріг авторів від надмірного навантаження пам'ятника атрибутикою та закликав до поміркованої монументальності та розмірів.

Однак впливові представники львівської громадськості, у тому числі Спілки письменників, закликали авторів не бути скромними і створити вічному революціонеру такий монумент, якого в Україні ще не було.

При встановленні рухомого силуетного макету фігури з постаментом на місці, визначеному авторською групою, перевірялася загальна висота, одна третина якої виділялась під постамент, а дві третини — під фігуру. Такі пропорції були закладені у макеті проектної пропозиції авторською групою, і вони непогано сприймалися у загальній композиції монумента.

Перший варіант силуетного макету був встановлений висотою 11,6 метрів фігури з постаментом, який визначила авторська група. Такий розмір підтримав Семен Стефаник, але це не задовольнило Дмитра Павличка і деяких присутніх, які наполягали підняти макет до висоти 14 метрів. Зав'язалась творча суперечка і пошук оптимальної висоти. Після кількаразового підвищення і пониження рухомого макету, остаточно верхня точка голови скульптури була зафіксована на висоті 12,3 метра від нульової точки замощення площі, у тому числі висота постаменту зі стилобатом 3,9 метра і фігури 8,4 метра. Відповідно до загальної висоти центральної частини монумента була визначена висота бічних пілонів 3,3 метра, довжина — 7,0 метрів”.

Ці розміри зафіксовані у протоколах, і згідно з ними скульптори розпочали монтаж каркасних конструкцій фігури і пілонів та приступили до ліплення моделей.

Місцем виготовлення моделей монумента обрали недіючий костел сакраменток на колишній вулиці Марченка (сьогодні — діюча церква Святого Духа).

Авторська група розподілила між членами види робіт: над фігурою працювали Еммануїл Мисько, Василь Одрехівський, Яків Чайка, над барельєфами, закладеними на пілонах проектної композиції, — Валентин Борисенко та Дмитро Крвавич, проект загальної архітектурно-скульптурної композиції монумента і благоустрою території здійснював Андрій Шуляр.

Розробку робочих креслень архітектурно-будівельної частини монумента зі специфікацією гранітних блоків, плит, ступенів та інших складових елементів комплексу, а також проекту благоустрою території партерної частини парку та її інженерно-технічного обладнання Міністерство культури України доручило проектному сектору Республіканського спеціального науково-реставраційного управління Держбуду УРСР, у складі якого працював архітектор Андрій Шуляр.

Фігура пам'ятника і барельєфи, виконані у глині, були розглянуті експертною комісією монументальної скульптури Міністерства культури і рекомендовані для перенесення в гіпс. Робочі креслення і кошторис на спорудження монумента розглядало і погоджувало управління експертизи

Держбуду УРСР. При розгляді документації виявилось, що вартість полірування відкритих площин гранітних блоків постаментів і пілонів дуже висока, тому його було замінено бучардованою обробкою.

Через те, що не було можливості вилити фігуру і барельєфи у кольоровому металі, а спосіб полірування відкритих площин постаментів і пілонів змінено, значно знизився художній рівень задуманого твору. Крім того, було зменшено витрати на спорудження пам'ятника із запланованих 240 тис. крб. до 185 тис. крб. Облвиконком отримав доручення профінансувати витрати на благоустрій території прилеглої частини парку І. Франка та її інженерно-технічне обладнання з місцевого бюджету.

Авторську групу чекало ще одне випробування: вона повинна була захистити своє творіння перед громадськістю міста, встановивши у відповідному місці на тимчасовому постаменті восьмиметрову гіпсову фігуру пам'ятника.

Фігура білого кольору на зеленому фоні парку своїми розмірами справила на глядачів шокуюче враження, але, уявивши весь комплекс монумента на основі макета, представники громадськості заспокоїлись і підтримали скульптурний витвір, що уособлював Івана Франка.

Загальна композиція пам'ятника є синтезом скульптури та архітектури.

Постамент символізує одну із трьох скельних вершин із незначним нахилом вперед. Франко стоїть на її краю, повернувшись обличчям на схід. Нижня частина постаменту, що має вигляд напівкруглого стилобату зі східцями, символізує нестримний підйом вгору народних мас, які, запалені ідеями Франка, ідуть за ним до вершин народного щастя.

Автори відмовилися від додаткових атрибутів, тобто книжки чи сувою паперу в руках, тому що це звужувало б розкриття духовності І. Франка як людини-поета-борця...

„Підготовка території до спорудження пам'ятника, — згадує А. Шуляр, — розпочалася весною 1964 року з партерної частини парку, з якої було перенесено в інші місця велику декоративну вазу та два кам'яніobelіски. Було проведено геологічні пошукові роботи під основними спорудами монумента. Виконано понад триста кубічних метрів земляних робіт. Під стилобат, стіну стилобату, постамент з фігурою, східці, пілони та бордюри закладено близько 180 кубічних метрів бетону...

Будівельно-монтажні роботи щодо встановлення стилобату, постаменту фігури, пілонів і східців виконувала львівська реставраційна виробнича майстерня республіканського спеціального науково-реставраційного управління Держбуду УРСР.

Обробку гранітних блоків скульптури і барельєфів у натурі виконували термомеханічними методами спеціалісти республіканського реставраційного управління за участю авторів скульптур.

Водовідведення атмосферних опадів із замоцнення стилобата, площі і пішохідних алей, їх освітлення, монтаж лав на нижній площі та озеленення території виконували бригади спеціалістів ремонтно-будівельних управлінь комунального господарства міста Львова...”

Вирішальне слово щодо схвалення пам'ятника сказала письменниця Ірина Вільде, на той час одна з перших лауреатів Шевченківської премії: „Я за цей проект. Бо коли з університету вийде хтось, хто не має чистої совісті перед своїм народом, то, глянувши в обличчя Франка, відчує його докір: „Ох, ти пігмею нещасний, чому продав свою душу і забув, до чого я волав у своїх творах”. Коли на обличчя Франка гляне чоловік з чистою совістю, то йому буде здаватись, що Франко промовляє: „Добре робиш, брате. Продовжуй так, як я у своїх творах вас просив та закликав”.

„Об'ємно-просторова композиція монумента, — визнавав у спогадах А. Шуляр, — його масштабність, стильова характеристика та рожевий гранітний камінь громадськістю міста та відвідувачами Львова були сприйняті неоднозначно”.

Ще під час спорудження пам'ятника Львовом гуляв вірш:

Був я, братику, у Львові,
 Бачив пам'ятник Франкові, —
 То-то файна річ буде!
 Як від почти глянеш вліво —
 Стоїть в парку Сталін сміло
 Та на місто погляда.
 А як з вулиці Адама
 Глянеш, брате, на Івана,
 Страх ти в душу зазира
 Юзек в Сходні Креси патшит,
 Хоч нічого він не бачить,
 Бо давно уже помер.
 В тім то БОМЧа є причина,
 Що він поляка й грузина
 За Мойсея видає.

Вулиця Адама — вулиця Адама Міцкевича, Юзек — Юзеф Пільсудський, Сходні Креси — східні границі, патшит — дивиться (поль-

ське), БОМЧ — перші букви прізвищ авторів пам'ятника: Борисенко, Одрехівський, Мисько та Чайка...

Автори пам'ятника невдовзі стали лауреатами Шевченківської премії.

З матеріалів, які знаходяться у Львівському літературно-меморіальному музеї Івана Франка, відомо, що в Токах граніт для пам'ятника вибирав Еммануїл Мисько. Гранітну скульптуру з гіпсової моделі в масштабі 1:1 робив майстер С. Тимофеев термомеханічним способом, після чого Е. Миську було дозволено поправити обличчя. Останній блок фігури закінчувався на ший моделі, тому Міністерство прийняло рішення виділити з кар'єру подвійний блок висотою 1 м 40 см.

... 2003 року на Різдво згоріла церква Миколая, в якій хрестився весь рід Якова Франка, в т. ч. й Іван Франко. Пропали куплене Яковом Євангеліє, срібні шати... Злочинця не виявлено. Село категорично відмовилося відновлювати церкву в такому вигляді, як була...

Для святкувань Днів Франка у Панцизняному лісі спочатку відвели невеличку галявину, відтак вирубали великий масив лісу... Того лісу, за який колись так пристрасно боролось село...

2005 року всох відомий дуб, біля якого, за переказами, Іван Франко писав „Олівець” і який пам'ятав події 1936 року.

Між будинком головного корпусу Львівського національного університету імені Івана Франка та пам'ятником Каменяреві проходить одна з найбільш насичених магістралей Львова.

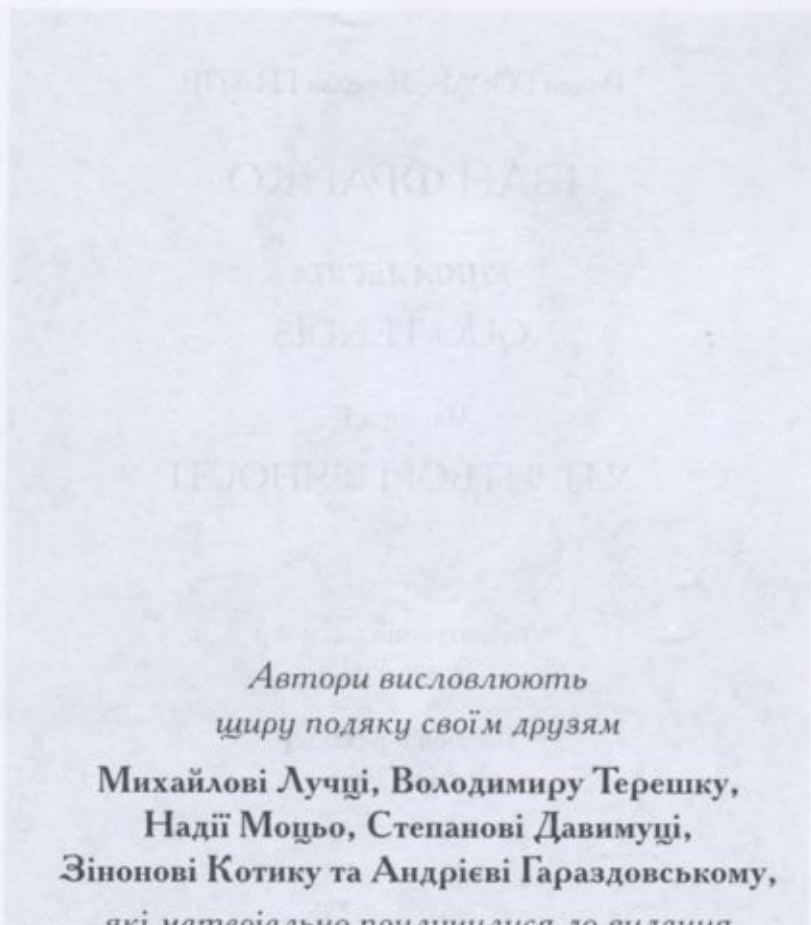
Вирує, кипить життя. Тільки на обличчі Франка один і той же застиглий погляд: Quo vadis, мій народ?

Quo vadis?

Михайлові Лучці, Володимирі Терешку,
Надії Моцья, Степанові Далимунці,
Зіновію Котіку та Андарієві Гараздюцькому,
які матеріально прилучилися до видання
книги „QUO TENDIS”

*Автори висловлюють
щирю подяку своїм друзям*

**Михайлові Лучці, Володимиру Терешку,
Надії Моцьо, Степанові Давимуці,
Зінонові Котику та Андрієві Гараздовському,
які матеріально прилучилися до видання
книги „QUO TENDIS“**

Іван Франко, Портрет роботи І. Труша

Картон, олія, 1903 р.

Зображення: Іван Франко, Портрет роботи І. Труша. Картон, олія, 1903 р.

Видання: Центр НАУ, м. Львів, 2007 р.

ЕСЕЇСТИЧНЕ ВИДАННЯ

Роман VIII ПІВАЧІЯ	5
Роман IX ЗАХИСТ	55
Роман X ВІДХІД	117
Роман XI ОСТАННЯ	162
Роман XII ДРИВІГІВА	250
Роман XIII ПАМ'ЯТНИК	264

ІВАН ФРАНКО

КНИГА ДЕСЯТА

QUO TENDIS

Частина II

У ПРИТВОРІ ВІЧНОСТІ

Літературний редактор

Тереза Угрин

Технічний редактор

Надія Стахур

Здаю на складання 16.02.2009. Підписано до друку 11.05.2009.
Формат 70×100/16. Папір офс. Офс. друк. Гарнітура Академу ТТ.
Умовн. друк. арк. 29,0. Умовн. фарбо-відб. 32,2. Обл. вид. арк. 20,7.

Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка
79000, м. Львів, вул. Дорошенка, 41.

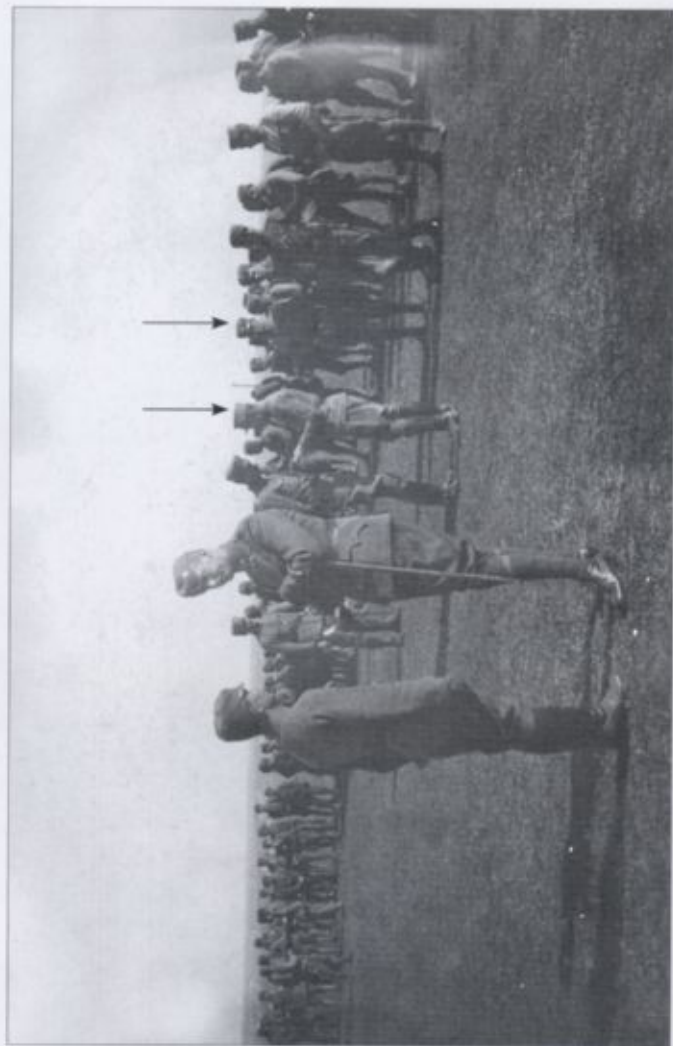

Іван Франко. Портрет роботи І. Труша.
Картон, олія. 1903 р.

Петро Франко

Тарас і Петро Франки серед солдат Австрійського війська

Іван Франко у „Захисті для Українських Січових Стрільців”
Світлина Івана Озаркевича, 1916 рік

Іван Франко серед січових стрільців під час Святої вечері у „Захисті”.
Світлина Івана Озаркевича, 1916 рік

У „Захисті для Українських Січових Стрільців” .
Зліва направо: Ірена Домбчевська, лікар Володимир Щуровський,
Іван Франко, лікар Броніслав Овчарський

„Захист для Українських Січових Стрільців” на вул. Петра Скарги, ч. 2 А

Д-р Броніслав Овчарський

Софія Юзичинська

Ч. сел

Ч. димка

3

Ч. сел

Ч. димка

4

Листок на теплоту

И.М.Р.: *Дубави Драшко*

Датум	Средна	Макс.	Забелешка
мес.	температура	температура	
1/12	36.1	39.0	
2/12	36.5	38.0	
3/12	36.3	36.7	
4/12	36.7	36.2	
5/12	36.6	37.0	
6/12	37.2	39.1	
7/12	37.1	39.1	
8/12	37.8	38.6	
9/12	38.8	38.6	
10/12	38.6	36.7	
11/12	37.2	36.5	
12/12	36.5	36.0	
1/1	37.0	37.0	
2/1	37.0	37.0	
3/1	37.0	37.0	
4/1	37.0	37.0	
5/1	37.0	37.0	
6/1	37.0	37.0	
7/1	37.0	37.0	
8/1	37.0	37.0	
9/1	37.0	37.0	
10/1	37.0	37.0	
11/1	37.0	37.0	
12/1	37.0	37.0	
1/2	37.0	37.0	
2/2	37.0	37.0	
3/2	37.0	37.0	
4/2	37.0	37.0	
5/2	37.0	37.0	
6/2	37.0	37.0	
7/2	37.0	37.0	
8/2	37.0	37.0	
9/2	37.0	37.0	
10/2	37.0	37.0	
11/2	37.0	37.0	
12/2	37.0	37.0	
1/3	37.0	37.0	
2/3	37.0	37.0	
3/3	37.0	37.0	
4/3	37.0	37.0	
5/3	37.0	37.0	
6/3	37.0	37.0	
7/3	37.0	37.0	
8/3	37.0	37.0	
9/3	37.0	37.0	
10/3	37.0	37.0	
11/3	37.0	37.0	
12/3	37.0	37.0	
1/4	37.0	37.0	
2/4	37.0	37.0	
3/4	37.0	37.0	
4/4	37.0	37.0	
5/4	37.0	37.0	
6/4	37.0	37.0	
7/4	37.0	37.0	
8/4	37.0	37.0	
9/4	37.0	37.0	
10/4	37.0	37.0	
11/4	37.0	37.0	
12/4	37.0	37.0	
1/5	37.0	37.0	
2/5	37.0	37.0	
3/5	37.0	37.0	
4/5	37.0	37.0	
5/5	37.0	37.0	
6/5	37.0	37.0	
7/5	37.0	37.0	
8/5	37.0	37.0	
9/5	37.0	37.0	
10/5	37.0	37.0	
11/5	37.0	37.0	
12/5	37.0	37.0	
1/6	37.0	37.0	
2/6	37.0	37.0	
3/6	37.0	37.0	
4/6	37.0	37.0	
5/6	37.0	37.0	
6/6	37.0	37.0	
7/6	37.0	37.0	
8/6	37.0	37.0	
9/6	37.0	37.0	
10/6	37.0	37.0	
11/6	37.0	37.0	
12/6	37.0	37.0	
1/7	37.0	37.0	
2/7	37.0	37.0	
3/7	37.0	37.0	
4/7	37.0	37.0	
5/7	37.0	37.0	
6/7	37.0	37.0	
7/7	37.0	37.0	
8/7	37.0	37.0	
9/7	37.0	37.0	
10/7	37.0	37.0	
11/7	37.0	37.0	
12/7	37.0	37.0	
1/8	37.0	37.0	
2/8	37.0	37.0	
3/8	37.0	37.0	
4/8	37.0	37.0	
5/8	37.0	37.0	
6/8	37.0	37.0	
7/8	37.0	37.0	
8/8	37.0	37.0	
9/8	37.0	37.0	
10/8	37.0	37.0	
11/8	37.0	37.0	
12/8	37.0	37.0	
1/9	37.0	37.0	
2/9	37.0	37.0	
3/9	37.0	37.0	
4/9	37.0	37.0	
5/9	37.0	37.0	
6/9	37.0	37.0	
7/9	37.0	37.0	
8/9	37.0	37.0	
9/9	37.0	37.0	
10/9	37.0	37.0	
11/9	37.0	37.0	
12/9	37.0	37.0	
1/10	37.0	37.0	
2/10	37.0	37.0	
3/10	37.0	37.0	
4/10	37.0	37.0	
5/10	37.0	37.0	
6/10	37.0	37.0	
7/10	37.0	37.0	
8/10	37.0	37.0	
9/10	37.0	37.0	
10/10	37.0	37.0	
11/10	37.0	37.0	
12/10	37.0	37.0	
1/11	37.0	37.0	
2/11	37.0	37.0	
3/11	37.0	37.0	
4/11	37.0	37.0	
5/11	37.0	37.0	
6/11	37.0	37.0	
7/11	37.0	37.0	
8/11	37.0	37.0	
9/11	37.0	37.0	
10/11	37.0	37.0	
11/11	37.0	37.0	
12/11	37.0	37.0	
1/12	37.0	37.0	
2/12	37.0	37.0	
3/12	37.0	37.0	
4/12	37.0	37.0	
5/12	37.0	37.0	
6/12	37.0	37.0	
7/12	37.0	37.0	
8/12	37.0	37.0	
9/12	37.0	37.0	
10/12	37.0	37.0	
11/12	37.0	37.0	
12/12	37.0	37.0	

21

Листок на теплоту

И.М.Р.: *Дубави Драшко*

Датум	Средна	Макс.	Забелешка
мес.	температура	температура	
1/1	36.3	37.0	
2/1	37.1	37.1	
3/1	36.6	36.5	
4/1	36.4	36.8	
5/1	37.3	36.0	
6/1	36.2	36.4	
7/1	36.8	36.6	
8/1	36.4	36.1	
9/1	36.6	36.5	
10/1	36.9	36.5	
11/1	36.4	36.6	
12/1	36.6	36.5	
1/2	36.4	36.5	
2/2	36.4	36.5	
3/2	36.4	36.5	
4/2	36.4	36.5	
5/2	36.4	36.5	
6/2	36.4	36.5	
7/2	36.4	36.5	
8/2	36.4	36.5	
9/2	36.4	36.5	
10/2	36.4	36.5	
11/2	36.4	36.5	
12/2	36.4	36.5	
1/3	36.4	36.5	
2/3	36.4	36.5	
3/3	36.4	36.5	
4/3	36.4	36.5	
5/3	36.4	36.5	
6/3	36.4	36.5	
7/3	36.4	36.5	
8/3	36.4	36.5	
9/3	36.4	36.5	
10/3	36.4	36.5	
11/3	36.4	36.5	
12/3	36.4	36.5	
1/4	36.4	36.5	
2/4	36.4	36.5	
3/4	36.4	36.5	
4/4	36.4	36.5	
5/4	36.4	36.5	
6/4	36.4	36.5	
7/4	36.4	36.5	
8/4	36.4	36.5	
9/4	36.4	36.5	
10/4	36.4	36.5	
11/4	36.4	36.5	
12/4	36.4	36.5	
1/5	36.4	36.5	
2/5	36.4	36.5	
3/5	36.4	36.5	
4/5	36.4	36.5	
5/5	36.4	36.5	
6/5	36.4	36.5	
7/5	36.4	36.5	
8/5	36.4	36.5	
9/5	36.4	36.5	
10/5	36.4	36.5	
11/5	36.4	36.5	
12/5	36.4	36.5	
1/6	36.4	36.5	
2/6	36.4	36.5	
3/6	36.4	36.5	
4/6	36.4	36.5	
5/6	36.4	36.5	
6/6	36.4	36.5	
7/6	36.4	36.5	
8/6	36.4	36.5	
9/6	36.4	36.5	
10/6	36.4	36.5	
11/6	36.4	36.5	
12/6	36.4	36.5	
1/7	36.4	36.5	
2/7	36.4	36.5	
3/7	36.4	36.5	
4/7	36.4	36.5	
5/7	36.4	36.5	
6/7	36.4	36.5	
7/7	36.4	36.5	
8/7	36.4	36.5	
9/7	36.4	36.5	
10/7	36.4	36.5	
11/7	36.4	36.5	
12/7	36.4	36.5	
1/8	36.4	36.5	
2/8	36.4	36.5	
3/8	36.4	36.5	
4/8	36.4	36.5	
5/8	36.4	36.5	
6/8	36.4	36.5	
7/8	36.4	36.5	
8/8	36.4	36.5	
9/8	36.4	36.5	
10/8	36.4	36.5	
11/8	36.4	36.5	
12/8	36.4	36.5	
1/9	36.4	36.5	
2/9	36.4	36.5	
3/9	36.4	36.5	
4/9	36.4	36.5	
5/9	36.4	36.5	
6/9	36.4	36.5	
7/9	36.4	36.5	
8/9	36.4	36.5	
9/9	36.4	36.5	
10/9	36.4	36.5	
11/9	36.4	36.5	
12/9	36.4	36.5	
1/10	36.4	36.5	
2/10	36.4	36.5	
3/10	36.4	36.5	
4/10	36.4	36.5	
5/10	36.4	36.5	
6/10	36.4	36.5	
7/10	36.4	36.5	
8/10	36.4	36.5	
9/10	36.4	36.5	
10/10	36.4	36.5	
11/10	36.4	36.5	
12/10	36.4	36.5	
1/11	36.4	36.5	
2/11	36.4	36.5	
3/11	36.4	36.5	
4/11	36.4	36.5	
5/11	36.4		

Катря Гриневичева

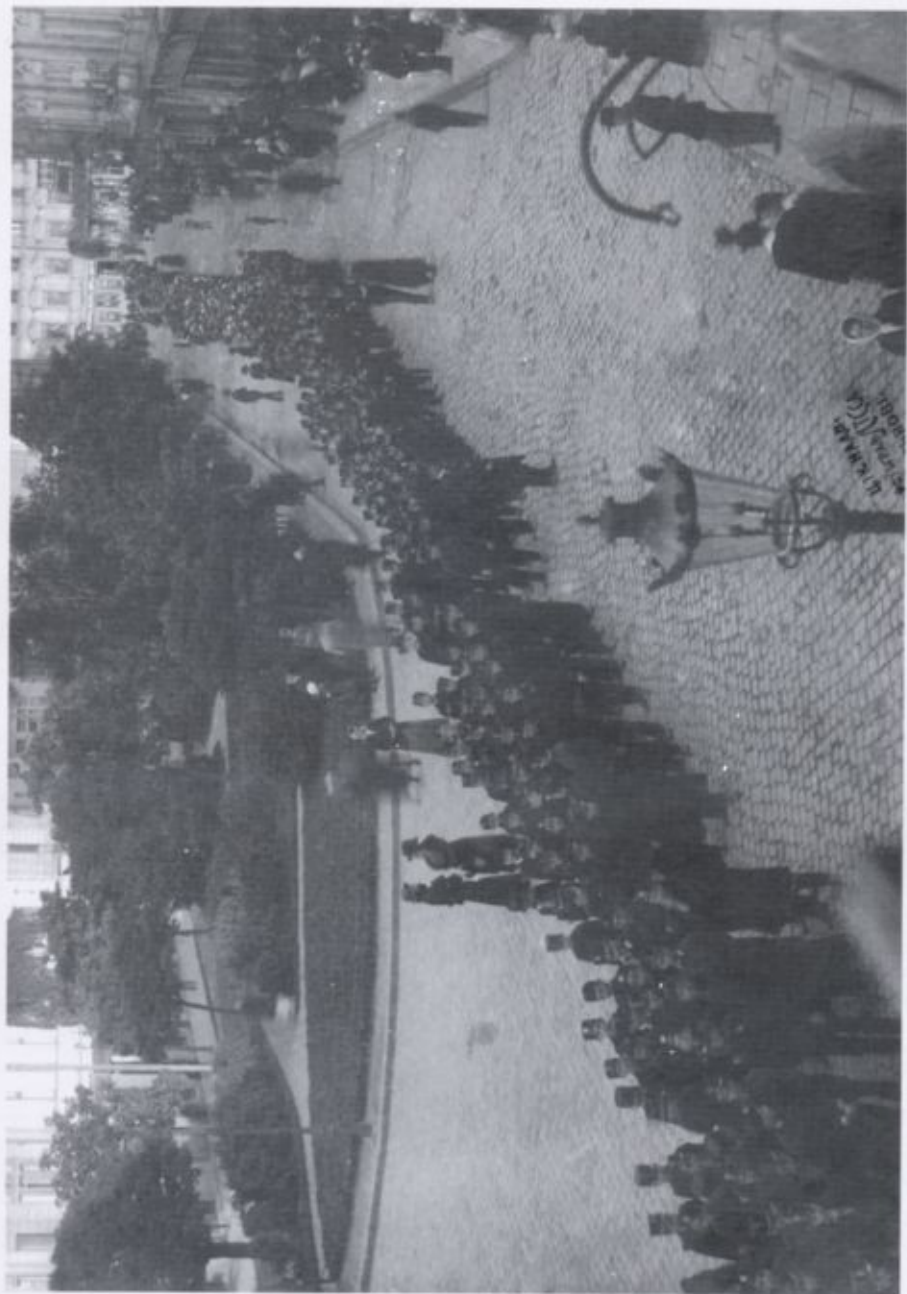

о. Йосиф Застирець

Іван Франко у домовині

Траурна хода за труною Каменяра

Зведений хор львівських „Боянів” на похороні Івана Франка

Учасники жалобної процесії

Траурний кортеж

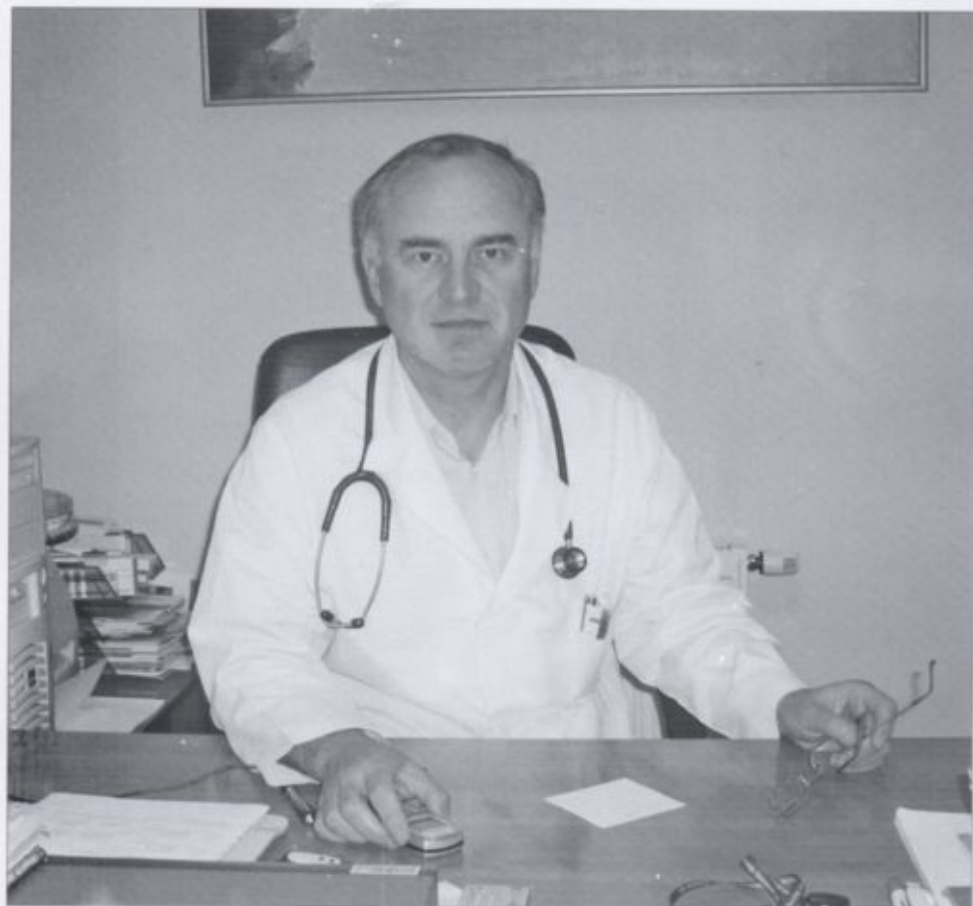

Надмогильний пам'ятник Івану Франкові
на Личаківському цвинтарі у Львові у день відкриття
28 травня 1933 року

Професор медицини
Дмитро Луцик

Лікар Юрій Андрійович Іванів,
дослідник хвороби Івана Франка

Тарас Франко,
24 березня 1969 рік

Дні Івана Франка у Львові. 29 серпня 2009 року.

На передньому плані — Роман Горак, директор Львівського літературно-меморіального музею Івана Франка

Дні Івана Франка у Львові. 29 серпня 2009 року. Личаківський цвинтар.
Слово Боже виголошує о. Богдан Смуک

Пам'ятник Каменяреві перед головним корпусом
Львівського національного університету імені Івана Франка

